

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI

146688

Doktora Tezi

BAHÇESARAY'DAKİ HANSARAY'IN
YERLEŞİM DÜZENİ VE MİMARİSİ

I. CİLT
(METİN)

146688

Nicole Kaçal-Ferrari
2502980088

Tez Danışmanı: Prof. Dr. M. Baha TANMAN

İSTANBUL-2004

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz **SANAT TARİHİ** Anabilim Dalında 2502980088 numaralı **NICOLE KANÇAL FERARİ’NİN** hazırladığı **“KIRIM BAHÇESARAY’DAKİ HAN SARAYI’NIN YERLEŞİM DÜZENİ VE MİMARİSİ”** konulu ~~YÜKSEK LİSANS~~ / DOKTORA TEZİ, **SINAVI**, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği’nin 28.Maddesi uyarınca **14.12.2004 SALI** saat **.14.00’da** yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin*Kabulü*.....’ne **OYBİRLİĞİ/OYÇOKLUĞUYLA** karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ(*)	İMZA
PROF.DR.M.BAHA TANMAN	<i>Kabul</i>	<i>Bytmmx.</i>
PROF.DR.ARA ALTUN	<i>Kabul</i>	<i>2200.</i>
PROF.DR.UĞUR TANYELİ	<i>Kabul</i>	<i>uy p</i>
PROF.DR.ALİ İHSAN GENCER	<i>Kabul</i>	<i>du 2</i>
DOÇ.DR.HÜSAMETTİN AKSU	<i>Kabul</i>	<i>Mksuf</i>

Öz

Bu çalışmada Kırım hanlarının başkent Bahçesaray'daki sarayları ilk defa kapsamlı bir şekilde incelendi. "Hansaray" veya "Bahçesaray" adı altında bilinen saray külliyesinin yerleşim düzeni ve mekân anlayışının yanı sıra saraydaki bütün mekânların mimari özellikleri ve süslemeleri ortaya konuldu. Hansaray hakkında geniş bir kaynak taraması yapıldı ve yapı yerinde detaylı olarak incelendi. Sarayın bütün kitabeleri okunup tezde her birine yer verildi. Sarayın yüzyıllar içinde geçirdiği değişiklikler belgelenmeye çalışıldı. Hansaray'ın kavramsal düzeninin daha iyi anlaşılması için devlet ve saray teşkilâtına ilişkin bilgiler sunuldu. Hansaray'ın yanı sıra Kırım hanları tarafından kullanılan diğer saraylara da yer verildi. Hansaray'ın yerleşim düzeni bir taraftan Türk-Moğol geleneği, diğer taraftan da İslâm ve bilhassa Osmanlı saray geleneği ile karşılaştırılarak incelendi. Hansaray'ın mekânlarının mimari düzeni ve süslemesi ise, hem Osmanlı konut mimarisi ile hem de Balkanlar'daki geleneklerle karşılaştırıldı.

Abstract

This dissertation is the first detailed work on the palace of the Khans of Crimea, known as "Hansaray" or "Bahçesaray" in the capital of the Crimean Khanate, Bahçesaray. As a result of extensive field work and a exhaustive research on literature, we are able to present the persisting parts of the palace with its architecture, decoration and all of its inscriptions. Our research consists basically on two different approaches. In the first approach, we examined the conceptual system of the layout/settlement of the palace. We examined the palace in comparing it to a long palatine tradition that is on one hand Turk-Mongolian, and on the other hand Islamic and more specifically, Ottoman. In the second approach, we situated the architecture and decoration of the palace and of each single room in relation to its geographical environment. We can see influences of the Balkans and especially of Ottoman domestic architecture. Our research also included palaces inhabited before or beside Hansaray. For a deeper understanding of the palace, we also did some research in state and palace organisation and in the palatine tradition of the Crimean Khanate.

Önsöz

Kırım'a olan akademik ilgimiz yüksek lisans tezimizle başlamıştır. Kırım, sanat tarihçileri tarafından çok az ilgi görmüş bir alandır. Araştırmamızın başlangıcındaki amaçlardan birisi de bu sahayla ilgili çalışmalara katkıda bulunmak olmuştur. Doktora çalışmamız boyunca, başta Kırım'daki çok yorucu saha araştırmaları olmak üzere birçok güçlüklerle karşılaştık. Diğer bir güçlüğü ise, konumuzla ilgili malzemenin geniş bir dil yelpazesinde kaleme alınmış olması teşkil etmekte idi; Rusça ve Ukraynacadan birçok metni tercüme ettirmek zorunda kaldık. Ortaya koyduğumuz bu çalışmanın, Osmanlı Devleti'nin kuzey en uç noktasındaki Kırım Hanlığı'nın sanatı, mimarisi ve zihniyetinin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunacağı kanaatindeyiz.

Bu çalışmayı sürdürdüğüm altı sene boyunca çok sayıda kişiden destek ve yardım aldım. Bu süre zarfında bana rehberlik eden ve yoğun programı arasında bile ilgisini esirgemeyen tez danışmanım ve çok değerli hocam Prof. Dr. M. Baha Tanman'a şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim. Ve yine bu sürede engin bilgileriyle yol gösteren Tez İzleme Komitesi'ndeki hocalarım Prof. Dr. Ara Altun, Prof. Dr. Uğur Tanyeli ve kitabelerin okunmasında yardımcı olan Doç. Dr. Hüsameddin Aksu'ya da teşekkür ediyorum.

Rusça kaynak temininde büyük yardımlarda bulunan ve tarih bilgisini benimle paylaşan Doç. Dr. Hakan Kırımlı'ya, her türlü kaynak ve görsel malzeme temininde yardımcı olan T.R.T. İstanbul Müdürü Sayın Zafer Karatay'a, hiçbir zaman yardımlarını esirgemeyen İstanbul Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Başkanı Sayın Celal İçten'e, Kırım'da yaptığımız araştırmalarda öncelikle bana bütün kapıları açan Kırım Tatar Milli Meclisi Başkanı ve Ukrayna Milletvekili Sayın Mustafa Cemiloğlu'na, Kırım'daki saha araştırmalarımızda yanımda olan ve

özellikle Hansaray'ın son durumuna dair görsel malzemeyi sağlayan Kırım'ın Yeniden Doğuşu Vakfı Başkanı Sayın Lütfi Osman'a, Hansaray Müzesi yönetici ve çalışanlarına, bütün tez çalışması boyunca tezimin en hassas noktalarından olan eski Türkçe metinleri ve kitabeleri okuyan, ayrıca bütün metni de okuyup katkılarda bulunan sevgili arkadaşım Dr. Fatma Meliha Şen'e ve tezin son aşamasındaki düzeltmelere destek veren Sayın Akif Emre ve Sayın Mustafa Demiray'a teşekkür etmek istiyorum.

Çalışmam boyunca büyük bir anlayış ve fedakârlık gösteren eşim ve çocuklarımla maddî ve manevî desteklerini de her an yanı başımda hissettim; kendilerine müteşekkirim.

İstanbul 2004

İÇİNDEKİLER

İç Kapak	I
Tez Onay Sayfası	II
ÖZ (Abstract)	III
ÖNSÖZ	IV
İÇİNDEKİLER	VI
ŞEKİL, PLAN, ÇİZİM ve KİTABA LİSTESİ	IX
RESİMLER LİSTESİ	XIV
KISALTMALAR LİSTESİ	XXXIII

GİRİŞ	1

1. KIRIM HANLIĞI	4
1.1 Kırım Hanlığı'nın Kısa Tarihçesi	4
1.2 Kırım Hanlarının Yönetim Biçimi, Devlet ve Saray Teşkilâtı	17
1.2.1. "Geray" Lakabı	17
1.2.2. Han	18
1.2.3. Kalgay	24
1.2.4. Nureddin	26
1.2.5. Kabile Aristokrasisi ve Divan	27
1.2.6. Saray Teşkilâtı ve Saraydaki Hayat	34
2. KIRIM HANLARININ İLK BAŞKENTLERİ VE SARAYLARI, HANSARAY DIŞINDA KULLANILAN DİĞER SARAYLAR	46
2.1 Eskikırım (Solhat)	49
2.2 Eski yurt	50
2.3 Kırkyer	51
2.4 Salacık	53
2.5 Ulaklı	58
2.6 Alma	59
2.7 Süren	60
2.8 Kaci	61
2.9 İnkerman	61
2.10 Akmesic (Aksaray)	62
2.11 Kavşan	63
2.12 Aşlama	64

3. HANSARAY'IN TARİHİ GELİŞİMİ	66
3.1 Kuruluştan 1736 Senesindeki Yangına Kadar	66
3.2 1740'tan Kırım Hanlığı'nın Sonuna Kadar	90
3.3 Rus Hakimiyeti Altında Hansaray, Rus ve Batılı Seyyahların Tanıklığı, Sarayın Müzeye Dönüştürülmesi, Yapılan Restorasyon ve Değişiklikler, Müze Olarak Sarayın Bugünkü Durumu	102
4. KATALOG: HANSARAY'IN YERLEŞİM DÜZENİ VE MİMARİSİ, YAPININ YERİNDE İNCELENMESİ VE BUGÜNKÜ DURUMU ...	120
4.1 Arazi Verileri	120
4.2 Planlara ve Mevcut Düzene Dayanarak Sarayın Yerleşim Düzeni	120
4.3 Hansaray'ın Mekanları	134
4.3.1. I. Avlu ve Çevresindeki Yapılar	135
4.3.1.1. I. Kapı ve Maiyet Binaları	135
4.3.1.2. Han Camii	138
4.3.1.3. Hazire ve İçindeki Türbeler	154
4.3.1.4. Dilâra Bikeç Türbesi	157
4.3.1.5. Ahırlar ve Koğuşlar	159
4.3.1.6. Seyir Köşkü ve Kapıcılar Dairesi	160
4.3.1.7. Hamam	160
4.3.2. II. Avlu ve Çevresindeki Yapılar	161
4.3.2.1. II. Kapı	161
4.3.2.2. Kuzeybatı Kanadı, Yemek ve Kabul Odaları	163
4.3.2.3. Divanhane ve Önündeki Revak	168
4.3.2.4. Demir Kapı (III. Kapı)	184
4.3.2.5. Taşlık (Çeşmeli Avlu)	192
4.3.2.5.1 Kaplan Geray Han Çeşmesi	193
4.3.2.5.2 Gözyaşı Çeşmesi	194
4.3.2.6. Mescit	197
4.3.2.7. Havuzlu Oda	198
4.3.2.8. İç Sofa	203
4.3.2.9. Meyveli (Altın) Oda	205
4.3.2.10. Kahve Odası	211
4.3.2.11. Harem Ağaları Dairesi	212
4.3.3. Mutfak Avlusu ve Çevresindeki Yapılar	213
4.3.4. Harem Bahçeleri	214
4.3.4.1 I. Harem Bahçesi (Has Bahçe)	214
4.3.4.2 II. Harem Bahçesi ve Harem Binaları	216
4.3.4.2.1 Harem Köşkü	220

4.3.4.3 III. Harem Bahçesi ve Çevresindeki Yapılar	227
4.3.4.3.1 Şahin Kulesi	228
4.3.4.3.2 Revaklı Köşk	233
4.3.4.3.3 Mahzen	233
4.3.4.3.4 Hamam Kalıntıları	233
4.3.4.4 IV. Harem Bahçesi ve Çevresindeki Yapılar	234
4.3.4.4.1 II. Selâmet Geray Han Köşkü	235
4.3.5 Fırın Avlusu	238
4.3.6 Arka Bahçeler ve Çevresindeki Yapılar	238
5. HANSARAY'IN İSLÂM DÜNYASINDAKİ SARAYLARLA VE OSMANLI DÖNEMİ KONUTLARIYLA KARŞILAŞTIRILMASI ..	240
5.1. Yerleşim Düzeni	240
5.2. Mimari	251
SONUÇ	260
KAYNAKÇA	263
EKLER	297
1. Arşiv Belgeleri	297
2. Ekler	318
ÖZGEÇMİŞ	318

ŞEKİL, PLAN, ÇİZİM VE KİTABE LİSTESİ

Şekiller

Şekil 1: I. Sahib Geray Han dönemi (1532-1551).

Şekil 1b: Edirne Sarayı'nın şematik düzeni (S. Ünver).

Şekil 2: XVII. yüzyılda **Beschreibung** ve EÇ'ye göre Hansaray'ın yerleşim düzeni.

Planlar

1. Tarafımızdan kullanılan plan. Plan Eldem'den alınmakla beraber adlandırmalar tarafımızdan yapılmıştır. Zemin, birinci ve ikinci katlar gösterilmektedir. Zaman içinde ortadan kaldırılan mekânları göstermek için bu planın zemin katı gösteren kısmı kullanılmıştır. Renkleri planlar tablosundakilerle karşılaştırınız. Numaralar aşağıdaki planların numaralarını takip etmektedir.

2. 1787 (1793) tarihli plan, Trombaro tarafından çizilmiştir. Orijinali Akmescit'te bulunan bu planın fotoğrafından fotokopi çektik. Çok detaylı olan ve üzerinde numaralanmış açıklamalar bulunan bu plan, bugün Hansaray'da hem Divanhane'de, hem de II. Avlu girişinde sergilenmektedir.

3. Hastie, William, 1798 tarihli. Orijinalinden fotoğrafını çektiğimiz bu planda zemin ve üst katlardaki mekânlar ayrıntılı olarak gösterilmiş, bugün mevcut olmayan binalar çizilmiştir. Bu planın zemin katı, Oktay Aslanapa ve Jakobson tarafından kitaplarında kullanılmıştır.

4. Eldem, Sedat Hakkı, **Türk Evi II**. Zemin, birinci ve ikinci katlar ayrı planlar olarak verilmiştir. Eldem kaynak belirtmemekle beraber kitaptaki planların W. Hastie'den alındığı kesindir. Buna dayanarak planların da aynı kaynaktan alındığına hükmedebiliriz.

5. 1819 tarihli iki tane plan vardır. Bir tanesinde zemin ve üst kat gösterilmektedir. Diğer plan ise su yollarını gösteren bir haritadır.

6. Murzakeviç, Nikolay, "Poyezdka v Krim v 1836 godu", **Jurnal Ministerstva Narodnago Prosveşçeniya**, C:XIII, No. 3, Mart 1837, s. 625-691. Zemin ve birinci katların yanı sıra eski saraydan bazı kalıntıların da gösterildiği bu planda ahır binaları ve arka bahçeler yer almamaktadır.

7. 1948 senesine ait plan.

8. 1819 senesine ait, Hansaray'ın su yollarını gösterir harita (yukarıda bkz. 4).

9. 1856 senesine ait, Hansaray'ın su yollarını gösterir harita. Çeşmeler ve kısmen bahçe düzeni de gösterilmiştir.

10. 1894 senesine ait, Hansaray'ın su yollarını gösterir iki harita. Çeşmeler de gösterilmiştir.

11. Cami (1989).

12. Has Bahçe (I. Harem Bahçesi), (Eldem).

12b. İstanbul'da XVIII. yüzyılın ikinci yarısına ait bir bahçe düzeni; Kuruçeşme Muhsinzade Yalısı'nın bahçesi.

Çizimler:

13. W. Hastie (Eldem):

- a. I. Avlu'dan bakıldığında iç saray cephesi: Şahin Kulesi, Mescit, Meyveli Oda, Divanhane, II. Kapı, kafesli çıkma.
- b. Harem Köşkü.
- c. İç sarayın yerleşim düzeni.

14. W. Hastie, 1798: Harem Köşkü, cephe çizimi ve havuzlu kameriye.

15. 1803 senesinde Sumarokov tarafından çizilen cephe: Cami, türbeler ve ahırlar.

16. 1803 senesinde Sumarokov tarafından çizilen cephe: Dıştan giriş cephesi, Cami, giriş kapısı, maiyet binaları.

17. 1803 senesinde Sumarokov tarafından çizilen cephe: II. Avlu'ya giriş cephesi, Şahin Kulesi, Harem bahçeleri, bugün mevcut olmayan "Seyir Köşkü".

18. Cami; kuzey dış cephe, 1989.

19. Cami; I. Avlu'ya bakan dış cephe, 1989.

20. Cami; iç mekân kible duvarı, 1989.

21. Cami; iç mekân kible duvarına paralel kesit, 1989.

22. Cami; iç mekân doğu cephesi, 1989.

23. Dilara Bikeç Türbesi, planı ve giriş cephesi, 1955.

24. Girişteki maiyet binaları, I. Avlu'ya bakan cephe, 1994.

25. Ahır cephesi, 1995.

26. Kesit: Taşlık (Çeşmeli Avlu)'dan kesit. Alt kat: Havuzlu Oda, Taşlık, depo. Ara kat: Harem Ağalar Dairesi. Üst kat: Meyveli Oda, İç Sofa, Kahve Odası. Plandan fotoğraf.

27. Kesit: Divanhane, Meyveli Oda'ya açılan kapılar, Havuzlu Oda'ya açılan kapı, Mescit. Plandan fotoğraf.

28. İmam Evi'nin 1996 tarihli planı: cepheler, kesitler ve kat düzeni.

Karşılaştırma için Planlar

29. Topkapı Sarayı (Necipoğlu), Bab-ı Hümayun, Babüsselam ve Babüssaade Kapısı arasındaki ilişki ve sarayın avlu düzeni gösterilmektedir. Ayrıca Topkapı Sarayı ve Ayasofya arasındaki yakınlık görülmektedir.

30. Topkapı Sarayı (Necipoğlu), II. III. ve IV. avluları gösteren plan. 1 Babüsselam, 9 Kubbealtı, 10 Adalet Kulesi, 12 Eski Divan Yeri, 16 Arz Odası.

31. Edirne Sarayı (Eldem).

32. Fatehpur Sikri, Hindistan (Volwahren) ve Hansaray'da avludan kabul mekânına ulaşım, karşılaştırma.

Kitabe Listesi*

1. Rus döneminde I. Avlu'ya konulan çeşmenin kitabeleri, H 1888	138
2. Cami, batı dış cephedeki yazılar	141-142
3. Cami, doğu dış cephedeki yazı	144
4. Cami, kuzey dış cephedeki kitabeler	144-146
5. Cami, iç mekân revzenlerindeki yazılar, kitabe.....	147-148
6. Cami, iç mekân, Hünkâr Mahfili, revzenlerdeki mihrab üstü yazı	151-152
7. Dilâra Bikeç Türbesi'ndeki kitabe	157
8. Hamam kapısı üstündeki kitabe	161
9. Divanhane girişindeki kitabe, H 1156 (M 1743-1744)	172
10. Demir Kapı'daki kitabeler, H 909 (M 1503-1504)	191
11. Kaplan Geray Han (Altın) Çeşmesi'ndeki kitabeler, H 1146 (M 1733-1734)..	194
12. Gözyaşı Çeşmesi'ndeki kitabeler	196-197
13. Mescit girişindeki kitabe, H 1155 (M 1742-1743)	198
14. Meyveli (Altın) Oda'daki şiir	208-210
15. Harem Köşkü'ndeki yazı, Kasîde-i Bürde	224-226
16. IV. Harem Bahçesi'nde yer almış kitabe, H 1166 (M 1752-1753)	235

* Burada Tezin Katalog kısmında yer alan kitabelere yer verilmiştir.

RESİM LİSTESİ

1. Bahçesaray ve Hansaray'ı gösteren 17. yüzyıla ait gravür (E).
2. 2a. Aynı gravürden detay.
2b. Aynı gravürden detay.
3. Kırım Tatar Kurultayı yelerinden Seytcelil Hattat, Hasan Sabri Ayvazov, Noman Çelebi Cihan, Cafer Seydahmet (Kırimer), 1917 senesinde Hansaray'daki Demir Kapı nnde (H. Kırımlı).
4. Noman Çelebi Cihan (sağda) ve Cafer Seydahmet (Kırimer) (solda) 1917 senesinde Hansaray'daki Gözyaşı şmesi önünde (H. Kırımlı).
5. **Crimea in Pictures**'dan gravür, Hansaray'ın genel görünüşü.
6. Tepeden Bahçesaray vadisi.
7. Tepeden Bahçesaray vadisi.
8. Tepeden Hansaray.
9. Tepeden Hansaray, Fırın Avlusu, Çürüksu Deresi.
10. Fırın Avlusu, arkasındaki boş arazi, IV. Harem Bahçesi. Bahçenin arkasındaki dağın eteğindeki yapılaşma sarayın sarnılarının bulunduğu bölgede idi.
11. II. Avlu'daki şme, arka planda II. Harem Bahçesi'ne açılan kapı.
12. Hansaray, dış cephede, Mutfak Avlusu ve II. Avlu'ya açılan, daha sonra kapatılan kapılar.
13. Hansaray, ukur Kapı önündeki köprü.
14. I. Avlu'nun güneyinden kuzeydeki I. Kapı'ya bakış.
15. Hansaray, II. Kapı ve İ Saray cephesi, Han Camii ve türbeler.
16. I. Kapı ve maiyet binalarının dıştan görünüşü.
17. I. Kapı ve maiyet binalarının dıştan görünüşü, Çürüksu zerindeki köprü.
18. I. Kapı, dış cepheden detay.
19. I. Kapı, dış cepheden detay.
20. I. Kapı'daki çift ejderli (yılanlı) kabartma.

21. Halep, şehir kapısı üstündeki çifte ejderli kabartma (M. Baha Tanman).
22. I. Kapı ve maiyet binalarının içten görünüşü.
23. I. Kapı ve maiyet binalarının içten görünüşü.
24. Maiyet binası, merdiven ve dış sofa.
25. Maiyet binası.
26. Maiyet binasında merdiven altındaki taş deponun giriş kapısı.
27. 27a. Maiyet binasındaki kapılardaki nakışlar.
27b. Maiyet binasındaki kapılardaki nakışlar.
27c. Maiyet binasındaki kapılardaki nakışlar.
28. 28a. Maiyet binasındaki ocaklardan örnek.
28b. Maiyet binasındaki ocaklardan örnek.
28c. Maiyet binasındaki ocaklardan örnek.
28d. Maiyet binasındaki kapılardan örnek.
29. I. Avlu'da yer alan çeşmenin kitabesi.
30. I. Avlu'da yer alan çeşmenin kitabesi.
31. I. Avlu'da yer alan çeşmenin kitabesi.
32. Han Camii, batı cephesi, 2004, restorasyon sonrası.
33. Hünkâr Mahfili, 2004, restorasyon sonrası.
34. Minare.
35. Minare şebekesi.
36. Han Camii, doğu tarafındaki minare kaidesi ve önünde cami girişi, sağda İmam Evi.
37. İmam Evi, şadırvana açılan kapı.
38. Han Camii, doğu cephesindeki taş revak.
39. Şadırvan.
40. Şadırvan, detay.
41. Han Camii, batı cephesi, restorasyon öncesi.
42. Han Camii, batı cephesi, minare, restorasyon öncesi.
43. Han Camii, batı cephesi, Hünkâr Mahfili, minare kaidesinin revak çatısından çıkması.
44. Han Camii, batı cephesindeki duvar boyamaları, restorasyon öncesi.
45. Han Camii, batı cephesindeki duvar boyamaları, restorasyon öncesi.

46. Han Camii, batı cephesindeki (I. Avlu'dan) giriş, restorasyon öncesi.
47. Han Camii, duvardaki kat kat boyamalardan detay.
48. Han Camii, I. Avlu'daki giriş kapısından detay, restorasyon öncesi.
49. Han Camii, batı cephesi ve I. Avlu'daki giriş kapısı, restorasyondan sonra.
50. Han Camii, Hünkâr Mahfili, revzen, restorasyon öncesi.
51. Han Camii, Hünkâr Mahfili giriş kapısı, restorasyon öncesi.
52. Han Camii, Hünkâr Mahfili revağından detay.
53. Han Camii, batı cephesindeki nakışlar, 1. ve 2. yazı.
54. Han Camii, batı cephesindeki nakışlar, 3. yazı.
55. Han Camii, batı cephesindeki nakışlar, 4. yazı.
56. Han Camii, batı cephesindeki nakışlar, 5. ve 6. yazı.
57. Han Camii, batı cephesindeki nakışlar, 5. yazı.
58. Han Camii, batı cephesindeki nakışlar, 6. yazı.
59. Han Camii, batı cephesindeki nakışlar, 7. yazı.
60. Han Camii, batı cephesindeki nakışlar, 8. yazı.
61. Anadolu evlerinde dış cephe yazısı; Amasya (Küçükerman).
62. 62a. Yazı-resimden örnek (Aksel).
62b. Yazı-resimden örnek (Aksel).
62c. Yazı-resimden örnek (Aksel).
63. Han Camii, doğu cephesindeki yazı.
64. Han Camii, kuzeydeki giriş kapısı.
65. 65a. Han Camii, kuzeydeki giriş kapısındaki kitabe.
65b. Timur'un arması (Clavijo).
66. Han Camii, kuzey cephedeki pencere alınlığındaki kitabe.
67. Han Camii, iç mekân: tavan.
68. Han Camii, iç mekân: payeler ve mahfil.
69. Han Camii, iç mekân: kuzey-doğu tarafı, mahfil.
70. Han Camii, iç mekân: kible duvarı ve Hünkâr Mahfili.
71. Han Camii, iç mekân: kuzeydeki son cemaat yeri.
72. Han Camii, iç mekân: mihraptan detay.
73. Han Camii, iç mekân: mihrap kitabesi.

74. Han Camii, iç mekân: mihraptan detay.
75. Han Camii, iç mekân: mihraptan detay.
76. Han Camii, iç mekân: kible duvarındaki 1. revzen.
77. Han Camii, iç mekân: kible duvarındaki 2. revzen.
78. Han Camii, iç mekân: kible duvarındaki 3. revzen.
79. Han Camii, iç mekân: kible duvarı, mihrap ve revzenler.
80. Hünkâr Mahfili: 1. Oda, Barok üslubundaki revzenler ve duvarlardaki çiniler.
81. Hünkâr Mahfili: 1. Oda, çiniler iki duvarda farklı yöndedir.
82. Hünkâr Mahfili: 2. Odadan 1. Odaya bakış.
83. Hünkâr Mahfili: 1. Oda, tavandan ayrıntı.
84. Hünkâr Mahfili: 2. Oda, kible duvarı, revzenler ve mihrap.
85. Hünkâr Mahfili: 2. Oda, kuzey ve doğu (caminin harimine bakan) duvar.
86. Hünkâr Mahfili: 2. Oda, revzenler.
87. Hünkâr Mahfili: 2. Oda, mihrap kitabesi.
88. Hünkâr Mahfili: 2. Oda, mihrap.
89. Hünkâr Mahfili'ndeki çinilerden bir tanesi.
90. Hünkâr Mahfili'ndeki çinilerden dikdörtgen ve bordür çinisi.
91. Hünkâr Mahfili'ndeki çinilerden bordür çinisi.
92. Beşiktaş Çinili Köşk'ten çini (Eldem).
93. Hazire: Güneydeki türbe ve önündeki açık türbe.
94. Hazire: Kuzeydeki türbe ve Han Camii'nin kible duvarı.
95. Güneydeki türbenin içi.
96. Açık türbeden detay.
97. Güneydeki türbenin içi.
98. Güneydeki türbenin içi.
99. Kuzeydeki türbe.
100. Kuzeydeki türbe: iki tarafında mihrabiye bulunan pencere.
101. Kuzeydeki türbenin içi.
102. Dilâra Bikeç Türbesi ve çevresini gösteren eski bir resim.
103. Dilâra Bikeç Türbesini gösteren eski bir resim.
104. Dilâra Bikeç Türbesi: pencereler kapatılmış.

105. Dilâra Bikeç Türbesi: dış cephesinden detay.
106. Dilâra Bikeç Türbesi'nin kapısı, kitabe yerinde.
107. Dilâra Bikeç Türbesi'nin kapısı, kîtabe yerinde değil.
108. Dilâra Bikeç Türbesi'nin kitabesi, Hansaray'daki depodadır.
109. Dilâra Bikeç Türbesi: iç mekândaki kubbeye geçiş ve kubbe.
110. Dilâra Bikeç Türbesi: iç mekânda pencereler.
111. Ahr.
112. Hamam, restorasyon sürecinde, Eylül 2004.
113. Hamam, restorasyon sürecinde, Eylül 2004.
114. Hamam, yan cephe, restorasyon öncesi.
115. Hamam, giriş, restorasyon öncesi.
116. Hamam, yan cephe, restorasyon öncesi.
117. Hamam, iç mekân, restorasyon öncesi.
118. Hamam, iç mekân, restorasyon öncesi.
119. Hamam, iç mekân, restorasyon öncesi.
120. Hamam, restitüsyon denemesi (Krikun).
121. II. Kapı (İç Saray'a giriş).
122. Topkapı Sarayı, Bab-ı Hümayun (Eldem).
123. Topkapı Sarayı, Bab-ı Hümayun, rekonstrüksiyon (Eldem).
124. Topkapı Sarayı, Bab-ı Hümayun, solda Ayasofya ve padişah kapısı (d'Ohsson, 1790).
125. II. Kapı kemeri üstündeki gülçe ve kemerin iç yüzünde nakış izleri.
126. II. Kapı'dan II. Avlu'ya bakış.
127. Divanhane önündeki revaktan II. Kapı'ya bakış.
128. II. Kapı içindeki tavan.
129. II. Kapı'dan II. Avlu'ya bakış. Divanhane önündeki revak, Demir Kapı ve çeşme gösterilmiştir (XIX. yüzyıla ait resim).
130. II. Kapı içindeki pencere.
131. II. Kapı içinden Kuzeybatı Kanadı'na açılan kapılar.
132. I. Avlu'dan Kuzeybatı Kanadı cephesi.

133. Kuzeybatı Kanadı'nda Mutfak Avlusu'na ait mekânların birleştiği noktadaki seviye farkı cephede belli olmaktadır.
134. II. Avlu'dan II. Kapı, Divanhane önündeki revak ve Demir Kapı'ya bakış.
135. Kuzeybatı Kanadı, II. Avlu'dan görünüş.
136. Kuzeybatı Kanadı, II. Avlu'dan üst kata çıkan merdiven.
137. Kuzeybatı Kanadı, alt kattaki depoya açılan kapı ve üst kata çıkan merdiven.
138. Kuzeybatı Kanadı, Mutfak Avlusu'ndan görünüş.
139. Kuzeybatı Kanadı, Mutfak Avlusu ile birleştiği nokta.
140. Kuzeybatı Kanadı, Mutfak Avlusu'ndan Yemek Odası'na çıkan kapı.
141. Kuzeybatı Kanadı, tavan örneği.
142. Kuzeybatı Kanadı, kapı.
143. Kuzeybatı Kanadı, kapı.
144. Kuzeybatı Kanadı, kapı yastıklarından örnek.
145. Kuzeybatı Kanadı, kapı yastıklarından örnek.
146. Kuzeybatı Kanadı, kapı yastıklarından örnek.
147. Kuzeybatı Kanadı, kapı yastıklarından örnek.
148. Kuzeybatı Kanadı, kapı üstündeki nakışlar ve peyzaj tasvirlerinden örnekler.
149. Kuzeybatı Kanadı, kapı üstündeki peyzaj tasvir örneği.
150. Kuzeybatı Kanadı, kapı üstündeki peyzaj tasvir örneği.
151. 151a. Kuzeybatı Kanadı, kapı üstündeki peyzaj tasviri örneği.
151b. Kuzeybatı Kanadı, kapı üstündeki peyzaj tasviri örneği.
151c. Kuzeybatı Kanadı, kapı üstündeki peyzaj tasviri örneği.
152. Kuzeybatı Kanadı, kapı üstündeki peyzajın altındaki naif tasvirlerden örnek.
153. Kuzeybatı Kanadı, kapı üstündeki peyzajın altındaki naif tasvirlerden örnek.
154. Kuzeybatı Kanadı, kapı üstündeki peyzajın altındaki naif tasvirlerden örnek.
155. İstanbul Bebek'te Kavafyan Konağı, tavan eteğindeki peyzaj tasviri (Renda).
156. Topkapı Sarayı, Baş Gözde Odası, tavan eteğindeki kartuşta kırmızı renkli resim (İrez).
157. Topkapı Sarayı, Aynalı Oda'nın tavan eteğini çeviren bordürdeki pitoresk peyzajdan detay (İrez).
158. Han'ın Kabul Odası (II. Yekaterina'nın Yatak Odası, Gerngross).

159. Han'ın Kabul Odası (II. Yekaterina'nın Yatak Odası, Gerngross).
160. Han'ın Kabul Odası, II. Avlu'ya bakan pencereler.
161. 161a. Han'ın Kabul Odası ve onun yanındaki oda.
161b. Han'ın Kabul Odası ve onun yanındaki oda.
162. Kuzeybatı Kanadı'ndaki revzenlerden örnekler.
163. Han'ın Ziyafet Odası (II. Yekaterina'nın Yemek Odası, Gerngross).
164. Mariya Pototska'nın odasındaki Barok ocaktan detay.
165. Mariya Pototska'nın odasındaki Barok ocaktan detay.
166. Mariya Pototska'nın odasındaki Barok ocak.
167. Mariya Pototska'nın odasındaki Barok ocaktan detay.
168. Mariya Pototska'nın odasındaki Barok ocaktan detay.
169. Mariya Pototska'nın odasındaki dolaptan detay.
170. Divanhane önündeki revak, sütun*başlıkları ve tavan detayı.
171. Divanhane önündeki revak, merdiven. Sağda Demir Kapı.
172. Revaktaki bir sütun başlığı.
173. Revaktaki tavan.
174. Revaktaki tavan göbeği.
175. Kuzeybatı Kanadı'nın Divanhane ile birleştiği köşe.
176. Divanhane önündeki revaktan Divanhane'ye batıdan açılan kapının önündeki mekân.
177. Divanhane, II. Avlu'dan giriş kapısı.
178. Divanhane kapısından detay.
179. 179a. Koca Mustafa Paşa'daki Hekimoğlu Ali Paşa Camii'nin kapısından detay.
179b. Taksim'deki I. Mahmut Çeşmesi'nin ayak içindeki süsleme.
179c. Hekimoğlu Ali Paşa'nın türbe duvarına bitişik Ali Paşa Çeşmesi'nden detay.
179d. III. Ahmet Çeşmesi'ndeki kemer aynası (Barışta).
180. Revaktaki bir sütun başlığı.
181. Divanhane kapısından detay.
182. Divanhane'de kaldırılan ocağın bacası.

183. Divanhane, doğu cephesi.
184. Divanhane, II. Avlu'ya açılan pencere kanadı.
185. Divanhane, II. Avlu'ya açılan batıdaki kapı.
186. Divanhane, doğu cephesi, detay.
187. Divanhane, II. Avlu'ya açılan küçük kapı.
188. Divanhane, kuzey cephesindeki nakışlar.
189. Divanhane, kuzey cephesindeki nakışlar.
190. Divanhane, içi, genel görünüm.
191. Divanhane, doğu cephesindeki revzenler.
192. Divanhane, doğu cephesindeki revzenler.
193. Divanhane'nin tavan arasındaki kubbesi.
194. Divanhane, tavandan detay.
195. Divanhane, tavandan detay.
196. Divanhane, tavandan detay.
197. Divanhane, güney-batı köşesindeki nakışlar ve kapı izleri.
198. Divanhane, güney-batı köşesindeki nakışlar ve kapı izleri.
199. Divanhane, kuzey tarafındaki kapı sövesi.
200. Divanhane, kuzey-batı köşesindeki nakışlar ve kapı izleri.
201. Divanhane, kuzeydeki kafesli balkondaki nakışlar.
202. Divanhane, kuzey cephesindeki nakışlar, kafesli balkon, kapı sövesi ve korkuluklar.
203. Divanhane, kuzeybatı köşesindeki kapı izleri.
204. Divanhane, kafesli balkondaki nakışlardan detay.
205. 205a. Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi'ndeki kütüphane balkonundaki nakışlar.
205b. Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi'ndeki kütüphane balkonundaki nakışlar.
206. Divanhane girişinde yer aldığı söylenen Pars tasviri, Hansaray arşivinden.
207. Divanhane girişinde yer aldığı söylenen Pars tasviri, Hansaray arşivinden.
208. Divanhane girişinde yer aldığı söylenen Pars tasviri, Hansaray arşivinden.
209. Divanhane'de sergilenen ve eski halinden kalma söve parçaları ve sütun başlığı.
210. Divanhane'de sergilenen çini parçası.

211. Divanhane’de sergilenen ve eski halinden kalma söve parçaları.
212. Divanhane’de sergilenen ve eski halinden kalma söve parçaları.
213. Divanhane’de sergilenen ve eski halinden kalma söve parçaları.
214. Divanhane’de sergilenen ve eski halinden kalma söve parçaları.
215. İstanbul Yeni Caminin Hünkâr Kasrı’ndaki söveler (Eldem).
216. Topkapı Sarayı, Kubbe Altı (Divanhane) önü ziyafet sahnesi (Necipoğlu).
217. Topkapı Sarayı, Valide Taşlığı’nda dış cephe süslemeleri (Eldem-Akozan).
218. Topkapı Sarayı, Ampir üslûbunda duvar süslemesi (Eldem).
219. Topkapı Sarayı, Arz Odası, elçi kabulünde padişahın çaprazda oturması (Necipoğlu).
220. Topkapı Sarayı, Arz Odası, elçi kabulünde padişahın çaprazda oturması (Necipoğlu).
221. Topkapı Sarayı, Arz Odası, elçi kabulünde padişahın çaprazda oturması (P **Dünya Sanatı Dergisi**, sy. 33).
222. Hindistan, Agra şehrindeki İtimadüddeve Türbesi’nde yerdeki bitkisel süslemeler (Volwahren).
223. Topkapı Sarayı, III. Murad Köşkü; çini ile kaplanmış kubbeli iç mekân (Eldem-Akozan).
224. 224a. Topkapı Sarayı, Kubbeli Kasr, çini ile kaplanmış iç mekân (Sakaoğlu).
224a. Topkapı Sarayı, Kubbeli Kasr, çini ile kaplanmış iç mekân (Sakaoğlu).
225. Topkapı Sarayı, Arz Odası’nın eski ve bugünkü hali (Eldem-Akozan).
226. Topkapı Sarayı, II. Avlu, Babüssaade ve onun solunda eski Divanhane. Sol ön tarafta yeni Divanhane (Kubbe Altı) ve Adalet Kulesi’nin eski şekli (Goodwin).
227. Topkapı Sarayı, Babüssaade ve solunda eski Divanhane (Necipoğlu).
228. Topkapı Sarayı, II. Avlu’da bir bayram töreni. Solda Kubbe Altı, eski Divanhane ve ortada Babüssaade yer almaktadır (d’Ohsson: Necipoğlu).
229. Topkapı Sarayı, II. Avlu, solda Adalet Kulesi ve Kubbe Altı, arkasında eski Divanhane, sağda Babüssaade (Lokman, *Hünernâme*: Necipoğlu).
230. Topkapı Sarayı, II. Avlu, bayram töreninde Babüssaade önünde oturan padişah (Necipoğlu).

231. Topkapı Sarayı, II. Avlu, bayram töreninde Babüssaade önünde oturan padişah (Sakaoğlu).
232. Topkapı Sarayı, Babüssaade (Necipoğlu).
233. Edirne Sarayı, Babüssaade (Kazancıgil).
234. Divanhane ve Demir Kapı arasındaki ilişkiyi gösteren resim.
235. Demir Kapı, solda Divanhane.
236. Demir Kapı, XX. yüzyıl başı (Gerngross).
237. Demir Kapı, detay.
238. Demir Kapı, kitabe.
239. Demir Kapı, kitabe.
240. Demir Kapı, kitabe.
241. Demir Kapı üstündeki kulecik.
242. Demir Kapı.
243. Demir Kapı, sundurmadan detay.
244. Demir Kapı, detay.
245. Demir Kapı, detay.
246. Demir Kapı, sundurmanın demet şeklindeki kaidesi.
247. Demir Kapı, sundurmadan detay.
248. Demir Kapı, detay.
249. Topkapı Sarayı, III. Ahmet Kütüphanesi'nin kubbesinden detay.
250. Moskova, Arhangelsk Katedrali, dış cephe (Hamilton).
251. Moskova, Arhangelsk Katedrali, dış cephe (Hamilton).
252. Moskova, Arhangelsk Katedrali'nden detay (Ernst).
253. Moskova, Arhangelsk Katedrali'nden paye ve başlık (Ernst).
254. Demir Kapı, paye ve başlık (Ernst).
255. Taşlık, Potyomkin tarafından yaptırılan üst kata çıkan merdiven.
256. Taşlık, I. Kaplan Geray Han Çeşmesi.
257. Taşlık, Divanhane'ye giriş. Duvar da eski merdiven yerinin izleri.
258. Taşlık, Gözyaşı Çeşmesi'nin arkasındaki pencere izleri.
259. Taşlık, Divanhane cephesindeki merdiven ve pencere izleri.
260. Taşlık, Divanhane cephesindeki pencere izleri.

261. Taşlık, yalancı duvar örgüsünden örnek.
262. Taşlık, yalancı duvar örgüsünden örnek.
263. Taşlık, yalancı duvar örgüsünden örnek.
264. 264a. Yalancı duvar örgüsünden örnek (Eldem).
264b. Yalancı duvar örgüsünden örnek (Eldem).
265. I. Kaplan Geray Han Çeşmesi, üstten görüntüsü.
266. I. Kaplan Geray Han Çeşmesi.
267. İstanbul, Taksim, I. Mahmud Çeşmesi (Barişta).
268. İstanbul, Azapkapı Saliha Sultan Çeşmesi (Barişta).
269. I. Kaplan Geray Han Çeşmesi, kitabe.
270. İstanbul, Beykoz Kethüda Çeşmesi'nden detay (Barişta).
271. Gözyaşı Çeşmesi.
272. Gözyaşı Çeşmesi'nin kitabesi.
273. Gözyaşı Çeşmesi, ayet.
274. Gözyaşı Çeşmesi, yılankavi su kanalı.
275. 275a. Yılankavi şekillerden örnek. Hindistan (Crowe).
275b. Yılankavi şekillerden örnek. Hindistan (Crowe).
275c. Yılankavi şekillerden örnek. İstanbul XVII./XVIII. yüzyıl (Eldem).
275d. Yılankavi şekillerden örnek. İstanbul XVII./XVIII. yüzyıl (Eldem).
276. 276a. İstanbul'da selsebil (Eldem).
276b. İstanbul'da selsebil (Eldem).
276c. İstanbul'da selsebil (Eldem).
276d. İstanbul'da selsebil (Eldem).
277. Mescit, II. Harem Bahçesi'nden görüntü.
278. Mescit, kitabesi.
279. Mescit, Taşlık'a bakan cephe.
280. Mescit, mihrap duvarı.
281. Mescit, kubbe geçişi.
282. Mescit, mihraptan detay.
283. Mescit, kible duvarı ve mihrap.
284. Mescit, revzenler.

285. Mescit, Taşlık'a açılan pencere kanadından detay.
286. Mescit, Taşlık'a açılan pencere kanadından detay.
287. Havuzlu Oda ve üstündeki Meyveli Oda'nın I. Harem Bahçesi'nden görüntüsü.
288. Havuzlu Oda, kuzey cephesi ve sağda Divanhane.
289. Havuzlu Oda, kuzey cephesi.
290. Havuzlu Oda, kuzey cephesinde sıva altında çıkartılan kemer.
291. Havuzlu Oda, kuzey cephesinde sıva altında çıkartılan kemer.
292. Havuzlu Oda'nın içinin genel görüntüsü.
293. Havuzlu Oda'nın içinin genel görüntüsü.
294. Edirne'de yazlık oda (Rıfat Osman).
295. Topkapı Sarayı, Sofa Köşkü.
296. Havuzlu Oda'ya Taşlık'tan giriş.
297. Havuzlu Oda'daki mermer havuz ve damlalık.
298. Havuzlu Oda, tavan.
299. Havuzlu Oda, "seki altı" kısmındaki tavan.
300. Havuzlu Oda, direklikten detay.
301. Havuzlu Oda, tavan süslemesinden detay.
302. Havuzlu Oda, batı duvarındaki peyzaj tasviri.
303. Havuzlu Oda, batı duvarındaki peyzaj tasviri.
304. Havuzlu Oda, batı duvarındaki peyzaj tasviri.
305. Yenişehir, Hacı Mahmut Konağı'nda peyzaj (Eldem).
306. Topkapı Sarayı, I. Abdülhamid'in Aynalı Odası, duvarlarda peyzaj tasvirleri vardır (Eldem).
307. Havuzlu Oda, I. Harem Bahçesi'ne açılan kapının süslemesi.
308. Havuzlu Oda, I. Harem Bahçesi'ne açılan kapının süslemesi, detay.
309. Havuzlu Oda, I. Harem Bahçesi'ne açılan kapının süslemesi, detay.
310. Kuzeybatı Kanadından İç Sofa'ya geçişi sağlayan odanın tavanı.
311. Kuzeybatı Kanadından İç Sofa'ya geçişi sağlayan odanın İç Sofa'ya açılan kapısı. Seviye farkı vardır.
312. Kuzeybatı Kanadından İç Sofa'ya geçişi sağlayan odadan kafesli balkona açılan kapı. Seviye farkı vardır.

313. İç Sofa, ocak.
314. İç Sofa, Divanhane tavanının batısındaki cephe.
315. İç Sofa, ocak korluğu.
316. İç Sofa, güneyden kuzeye bakış.
317. İç Sofa, batı duvarındaki çinihane düzeni.
318. İç Sofa, kemer dizisinden detay.
319. İç Sofa, kemer başlığı.
320. 320a. İç Sofa, kemer içindeki süsleme.
320b. İç Sofa, kemer içindeki süslemeden detay.
321. İç Sofa, kemer içindeki süslemeden detay.
322. 322a. İç Sofa, kuzeyden güneye bakış.
322b. İç Sofa, batıdan doğuya bakış.
323. İç Sofa, Meyveli Oda'ya bakış.
324. İç Sofa, Kahve Odası'nın önündeki seki.
325. İç Sofa, Meyveli Oda tarafındaki seki, I. Harem Bahçesi'ne bakan kafesli çıkmaya açılan kapı.
326. İç Sofa, Kahve Odası'na açılan kapı.
327. İç Sofa, camekândan detay.
328. İç Sofa'daki sekideki raflardan detay.
329. 329a. Meyveli Oda, dış görünüş.
329b. Meyveli Oda, iç görünüş.
330. Meyveli Oda, I. Avlu'dan görünüş.
331. Meyveli Oda, içten görünüş.
332. Meyveli Oda, güney duvarı.
333. Meyveli Oda, batı duvarı.
334. Meyveli Oda, batı duvarının üst tarafındaki çift camdan detay.
335. Meyveli Oda, tavan.
336. Meyveli Oda, ocak.
337. Meyveli Oda, ocaktan detay.
338. Meyveli Oda, direklikteki meyve sarkıtı.
339. Meyveli Oda, güney duvarındaki orijinal Barok/Rokoko süsleme.

340. Meyveli Oda, güney duvarındaki orijinal Barok/Rokoko süsleme.
341. Meyveli Oda, güney duvarındaki orijinal Barok/Rokoko süsleme.
342. Meyveli Oda, güney duvarındaki orijinal Barok/Rokoko süsleme.
343. Meyveli Oda, süslemeden detay.
344. Topkapı Sarayı, ahşap kapı kanadı (Bağcı).
345. Aynalı Kavak Kasrı, kubbe süslemesinden detay.
346. Topkapı Sarayı, I. Abdülhamid'in Yatak Odası'nın yanındaki küçük odanın dolap kapakları (İrez).
347. Aynı dolap kapaktan detay (İrez).
348. III. Selim Dua Odası'na ait dolap kapakları (İrez).
349. Meyveli Oda, revzenler arasındaki kemere yerleştirilen meyve tabağı.
350. Meyveli Oda, revzenler arasındaki kemere yerleştirilen meyve tabağı.
351. Meyveli Oda, revzenler arasındaki kemere yerleştirilen meyve tabağı.
352. Meyveli Oda, revzenler arasındaki kemere yerleştirilen meyve tabağı.
353. Meyveli Oda, giriş üstündeki kemer ve yazı madalyonları.
354. Meyveli Oda, yazı madalyonları.
355. Meyveli Oda, yazı madalyonu, altın boya altındaki asıl süsleme kısmen görülmektedir.
356. Meyveli Oda, Barok/Rokoko süslemesinden detay.
357. Meyveli Oda, Rus döneminde yapılan süsleme altındaki asıl nakışlar.
358. Meyveli Oda, Rus döneminde yapılan süsleme altındaki asıl nakışlar.
359. Meyveli Oda, Rus döneminde yapılan süsleme altındaki asıl nakışlar.
360. Meyveli Oda, Rus döneminde yapılan süsleme altındaki asıl nakışlar.
361. Meyveli Oda, ocak korluğu.
362. Meyveli Oda, Rus döneminde yapılan süsleme.
363. Meyveli Oda, yazı madalyonları.
364. Meyveli Oda, yazı madalyonu, altın boya ve altındaki asıl süsleme.
365. Topkapı Sarayı III. Ahmed'in Yemiş Odası.
366. İstanbul, Aynalı Kavak Kasrı'nda süsleme detayı.
367. Kahve Odası ve altındaki Harem Ağaları Dairesi'ne II. Harem Bahçesi'nden bakış.

368. Harem Ağaları Dairesi'ne II. Harem Bahçesi'nden bakış.
369. Kahve Odası ve Harem Ağaları Dairesi'nden II. Harem Bahçesi'ne inen merdivenin pencereleri ve kapısı.
370. Kahve Odası, güney-batı köşesi.
371. Kahve Odası, güney duvarı.
372. Kahve Odası, İç Sofa'ya bakan doğu duvarı, önünde sabit sehpa.
373. Kahve Odası, tavan.
374. Kahve Odası, revzen.
375. Ambalakia'daki Schwartz Evi (Akın).
376. Kahve Odası, arkadaki mekânlara götüren kemerli geçiş, yüklük.
377. Kahve Odası, merdiven.
378. Kahve Odası, merdiven önündeki kapılar.
379. Kahve Odası, ocak korluğu.
380. Kahve Odası, ocak.
381. Harem Ağaları Dairesi.
382. Harem Ağaları Dairesi'ndeki revzenler.
383. Harem Ağaları Dairesi, revzenden detay.
384. Harem Ağaları Dairesi, revzen.
385. Harem Ağaları Dairesi, revzenden detay.
386. Harem Ağaları Dairesi, revzenden detay.
387. Revzen örneği (Eldem).
388. Mutfak Avlusu, kuzeydeki evin dış cephesi.
389. Mutfak Avlusu, doğudaki mekânlar ve önündeki çeşme, I. Avlu'ya açılan kapı.
390. Mutfak Avlusu, ahşap sütun başlığı.
391. Mutfak Avlusu, yıkılan mekânlar yerine yapılan duvar.
392. I. Harem Bahçesi'ni gösteren eski bir resim.
393. I. Harem Bahçesi, bugünkü durum.
394. I. Harem Bahçesi ve II. Harem Bahçesi arasındaki duvar, arkada Şahin Kulesi.
395. I. Harem Bahçesi ve içindeki kameriye'yi gösteren bir gravür, XIX. yüzyıl başı.

396. I. Harem Bahçesi, güney duvarındaki selsebil ve havuz.
397. I. Harem Bahçesi, selsebil.
398. I. Harem Bahçesi, selsebil ile havuz arasındaki su kanalı.
399. I. Harem Bahçesi, selsebilden detay.
400. I. Harem Bahçesi, su kanalının sonundaki ejder başları.
401. I. Harem Bahçesi, duvardaki yalancı duvar örgüsü izleri.
402. I. Harem Bahçesi, Mescit duvarındaki yalancı kemer dizisi.
403. İstanbul, bahçe duvarında kemer dizisi örnekleri (Eldem).
404. II. Harem Bahçesi ve Harem Köşkü, arkada Şahin Kulesi.
405. Harem Köşkü, merdiven ve sahanlık.
406. Harem Köşkü'ne benzer bir düzene sahip olan bir ev (Eldem).
407. Bursa, Halıcı İzzet Evi, XVII. yüzyıl (Eldem).
408. Harem Köşkü, batı cephesi.
409. Harem Köşkü, merdiven ve sahanlık.
410. Harem Köşkü, zemin katına yerleştirilen çeşme.
411. Harem Köşkü, sofaya açılan kapı sövesi.
412. Harem Köşkü, sofaya açılan kapı sövesi, detay.
413. Harem Köşkü, sofaya açılan kapı sövesi, detay.
414. Harem Köşkü, sofaya açılan kapı sövesi, detay.
415. Harem Köşkü, iç mekâna açılan kapı üstündeki süsleme.
416. Harem Köşkü, iç mekâna açılan kapı.
417. Anadolu'dan Harem Köşkü'ndekine benzer açık camekânlı bir dış sofa düzeni (Küçükkerman).
418. Yugoslavya Tırnova kentinde bir açık sofa ve kapı düzeni (Eldem).
419. Harem Köşkü, ortadaki odanın revzenleri.
420. Harem Köşkü, soldaki dar odanın revzeni.
421. Harem Köşkü, güneydeki ocaklı oda.
422. Harem Köşkü, odaların önündeki geçiş mekânındaki taş kemerden detay.
423. Harem Köşkü, odaların önündeki geçiş mekânındaki taş kemerden detay.
424. Harem Köşkü, odaların önündeki geçiş mekânındaki taş kemerden detay.
425. Harem Köşkü, kuzeydeki odanın tavanı.

426. Harem Köşkü, kuzeydeki oda, revzenler.
427. Harem Köşkü, kuzeydeki odanın güney duvarındaki çinihane düzeni.
428. Harem Köşkü, kuzeydeki odanın güney duvarındaki yüklük, detay.
429. Harem Köşkü, kuzeydeki odanın güney duvarındaki yüklük ve solundaki geçiş.
430. Harem Köşkü, kuzeydeki odanın güney duvarındaki yüklük, detay.
431. Harem Köşkü, kuzeydeki odanın güney duvarındaki yüklük.
432. Amcazade İbrahim Paşa Yalısı'ndaki havuzlu odanın duvar düzeni (Eldem).
433. Harem Köşkü, kuzeydeki odanın duvar panolarından örnek.
434. Harem Köşkü, kuzeydeki odanın duvar panolarından örnek.
435. Harem Köşkü, kuzeydeki odanın direkliği.
436. Harem Köşkü, kuzeydeki oda, ocak.
437. Harem Köşkü, tavan eteğindeki yazı şeridi (**Kasîde-i Bürde**).
438. Harem Köşkü, tavan eteğindeki yazı şeridi (**Kasîde-i Bürde**).
439. Harem Köşkü, tavan eteğindeki yazı şeridi (**Kasîde-i Bürde**).
440. Harem Köşkü, tavan eteğindeki yazı şeridi (**Kasîde-i Bürde**).
441. Harem Köşkü, tavan eteğindeki yazı şeridi (**Kasîde-i Bürde**).
442. Harem Köşkü, tavan eteğindeki yazı şeridi (**Kasîde-i Bürde**).
443. II. Harem Bahçesi, fiskiye.
444. İstanbul'da Kıbrıslı Yalı'ya ait bir fiskiye (Eldem).
445. Balık motifi gösteren bir su kanalı örneği (Eldem).
446. III. Harem Bahçesi'ndeki Şahin Kulesi.
447. Şahin Kulesi'nden III. Harem Bahçesi'ne bakış.
448. Şahin Kulesi'nin üst katı, tamirat halinde.
449. Şahin Kulesi, tamirat halinde.
450. Şahin Kulesi, tamirat halinde. Hımsılı duvar örgüsü görülmektedir.
451. Manisa Sarayı.
452. Topkapı Sarayı, Adalet Kulesi (Arel).
453. Edirne Sarayı, Kasr-ı Padişah (Cihannüma Kasrı).
454. Manisa Sarayı'ndaki kule-köşk (Tanyeli).
455. Edirne Sarayı, Adalet Köşkü.

456. Kefe'deki ikamet kulelerinden örnekler; Krisko Kulesi (Katjuşin).
457. Giovanni di Scaffa Kulesi (Katjuşin).
458. Kefe, iç kaleden genel görüntü (Katjuşin).
459. Adalet köşkü (Atasoy).
460. Zengin süslü çit ile çevrili bahçe, İran, XV. yüzyıl (P Dünya Sanatı Dergisi, sy. 33).
461. Çardak biçimdeki bahçe köşkü (Atasoy).
462. II. Harem Bahçesi'nden III. Harem Bahçesi'ne geçişi sağlayan kapı, Şahin Kulesi önündeki sahanlık ve duvardaki niş.
463. 463a. II. Harem Bahçesi ile III. Harem Bahçesi arasındaki duvarda yer alan niş.
463b. İshak Paşa Sarayı, Doğu Beyazıt, ocak örneği (Bingöl).
464. 464a. III. Harem Bahçesi, güneydoğu duvarları ve önündeki mahzen.
464b. Mahzen, iç görünüm.
465. III. Harem Bahçesi, kuzeybatı duvarları, set izleri.
466. III. Harem Bahçesi, kuzey duvarı, Harem Köşkü bu duvara bitişiktir.
467. III. Harem Bahçesi, kuzey duvarı, hamam nişleri.
468. III. Harem Bahçesi, kuzeybatı köşesi, hamam kalıntısı.
469. III. Harem Bahçesi, kuzey duvarı, hamamdan kalma nişler.
470. III. Harem Bahçesi, kuzey duvarı, nişten detay.
471. III. Harem Bahçesi, hamam, kazılan zemin.
472. III. Harem Bahçesi, hamam, kazılan zemin, su künkü.
473. III. Harem Bahçesi, hamam, kazılan zemin, üçlü su çıkışı.
474. III. Harem Bahçesi, kuzeydeki setteki çeşme.
475. IV. Harem Bahçesi'ndeki II. Selâmet Geray Han Köşkü, XIX. yüzyıla ait çizim (Jakobson).
476. IV. Harem Bahçesi'ndeki II. Selâmet Geray Han Köşkü, XIX. yüzyıla ait çizim.
477. IV. Harem Bahçesi'ndeki II. Selâmet Geray Han Köşkü, XX. yüzyıl başında havuzlu yazlık kısım (Gerngross).
478. IV. Harem Bahçesi'ndeki II. Selâmet Geray Han Köşkü, XX. yüzyıl başında havuzlu yazlık bölümündeki kubbe (Gerngross).

479. IV. Harem Bahçesi'ndeki II. Selâmet Geray Han Köşkü, XX. yüzyıl başında havuzlu yazlık bölümündeki kubbenin alçı süslemesini gösteren bir parça. Hansaray Müzesi'nde.
480. IV. Harem Bahçesi'nin bugünkü durumu. II. Selâmet Geray Han Köşkü'nün bulunduğu set kalıntıları.
481. IV. Harem Bahçesi'nin bugünkü durumu. Trombaro'nun planında simetrik bir bahçe düzeni gösterilmiştir.
482. IV. Harem Bahçesi'nin bugünkü durumu. Bahçe küçültülmüş, sağdaki duvar yenidir.
483. IV. Harem Bahçesi'nin bugünkü durumu. Kuzey tarafında bir yapılaşma var.
484. IV. Harem Bahçesi'nin bugünkü durumu. II. Selâmet Geray Köşkü'nün kuzeyinde bulunan çeşmenin yeri. Bugün set izleri kalmıştır.
485. Fırın Avlusu, II. Avlu'ya bitişik duvarın önündeki set kalmıştır.
486. Hansaray'ın dağ eteğindeki meyve bahçesinde yer alan askeri mezarlık.
487. Meyve bahçesindeki set izleri.
488. Meyve bahçesindeki set izleri.
489. IV. Harem Bahçesi'nin güneyinde bulunan bahçedeki sarnıç/havuz kalıntısı. Bu kalıntının batısında yapılaşma vardır. Bugün bu arazi saray dışındadır.
490. IV. Harem Bahçesi'nin güneyinde bulunan bahçedeki sarnıç/havuz kalıntısı.
491. IV. Harem Bahçesi'nin güneyinde bulunan arazi, önde sarnıç/havuz kalıntısı, arkada III. ve IV. Harem Bahçeleri görülmektedir.
492. Arkadaki araziden Şahin Kulesi ve karşısındaki kayalıklara bakış.
493. Arkadaki arazi, bugün saray dışındadır.

KISALTMALAR LİSTESİ

a.e.: Aynı eser/yer

a.g.e.: Adı geçen eser

a.y.: Yazara ait son zikredilen yer

a.mlf.: Aynı müellif

Beschreibung: Josef Matuz, "Eine Beschreibung des Khanats der Krim...", **Acta Orientalia**, C:XXVIII, Budapeşte 1964.

bkz.: Bakınız

bkz. yuk.: Eserin kendi içinde yukarıya atıf

bkz. aş.: Eserin kendi içinde aşağıya atıf

BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul

C.: Cilt

CMRS: Cahiers du Monde Russe et Soviétique

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

EÇ: Evliya Çelebi, **Seyahatname**, VII. C., İstanbul 2003.

El²: *Encyclopedia of Islam*, 2. ed.

GH: Halim Geray Sultan, **Gülbün-i Hanan**, Erzurum 1990 (İstanbul 1327).

H: Hicri

İA: İslam Ansiklopedisi

İÜ: İstanbul Üniversitesi

krş.: Karşılaştırınız

M: Miladi

P: Plan

R: Resim

s.: Sayfa/sayfalar

sy.: Sayı

TSGH: Remmal Hoca, **Tarih-i Sahib Geray Han**, haz. Ö. Gökbilgin, Ankara 1972.

TCMN: Charles de Peyssonel, **Traité sur le Commerce de la Mer Noire**, C:II, Paris 1787.

Tott: Baron F. de Tott, **Memoirs of Baron de Tott**, London 1785.

TottT: François de Tott, **Türkler ve Tatarlar Arasında**, İstanbul, 1996.

TTK: Türk Tarih Kurumu

y.y.: Basım yeri yok

VZ: V. V. Veliaminof-Zernof, **Matériaux pour Servir à l'Histoire du Khanat de Crimée**, St. Petersburg, 1864.

Ölçekler Listesi:

Arş: Arşın, çarşı arşın: 68 veya 60 cm, mimar arşını 75.8 cm

Batman: Ağırlık ölçüsü, eşit 16 okka.

Düym: 2,5 cm

Funt: 500g

Fut: 30 cm

Kop, k: Kopek (para birimi)

Okka: Ağırlık ölçüsü, yaklaşık üç funt.

Pud: 16 kg

Rub, r: Ruble (para birimi)

Sajen: 2,1336 m

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin kuzeydeki en uç noktası olan Kırım kültürler arası etkileşim açısından önemli bir bölgedir. Bir yandan Türk-Moğol geleneği ve bu geleneğin mirasçısı Altın Orda'dan kaynaklanan etki, diğer yandan İslâm-Osmanlı etkisi ve üçüncü bir dalga olarak Rus ve Batı etkisi arasında bir karşılıklı etkileşim yaşanmıştır. Kırım'da bu etkileşimin müşahade edilebileceği yegâne vasat olan Hansaray günümüze gelebilen az sayıdaki Türk-İslâm saray komplekslerinden birisidir. Kırım Tatarlarının kültürel uyanışının merkezi ve sembolü olan Hansaray'ın tarihi, teşkilatı ve teşrifatı açısından da ayrıntılı olarak incelenmesi elzemdir.

Oktay Aslanapa'nın 1979'da yayınladığı **Kırım ve Kuzey Azerbaycan'da Türk Eserleri** adlı kitabı, Kırım'daki tarihi eserlerle ilgili yegâne Türkçe kaynak olma özelliğini 25 sene boyunca korumuştur. Hansaray'a sınırlı bir bölüm ayırmış olmakla beraber bu çalışma verdiği bilgiler açısından son derece önemlidir. Sanat tarihi açısından önemli bir saha olan Hansaray'ın mimari ve süsleme özellikleri açısından detaylı bir şekilde değerlendirilmesi gerekmektedir.

Bu çalışmada, Kırım Hanlığı'nın başkenti Bahçesaray şehrindeki Hansaray ilk defa geniş bir yaklaşımla ve ayrıntılı olarak incelenmiş ve beşyüz yılı aşkın geçmişi sanat tarihi açısından değerlendirilmiştir. Kaynaklarda genellikle "Bahçesaray" terimi hem şehir, hem de bu şehirdeki saray için kullanılmakla beraber biz şehir için "Bahçesaray", bu şehirde bulunan saray için ise "Hansaray" terimini kullanmayı uygun gördük. Kırım hanlarının saray geleneğini bir bütün olarak değerlendirebilmek amacıyla bu çalışmada Hansaray'dan önce veya onunla aynı dönemde kullanılan diğer saraylara da yer verilmiştir. Ayrıca hanların devlet ve saray teşkilâtına ve bu kurumlarda uygulanan teşrifata dair bilgilerden de yararlanılmış, sarayın yerleşim düzeni ve mekân kurgusu bu bilgiler ışığında incelenmiştir.

Çalışmamızda Hansaray'ın yerleşim düzeninin yüzyıllar içindeki değişimini araştırdık. Sarayı oluşturan mekânların mimari özellikleri ve süsleme programları ile uğradıkları değişimi birlikte inceledik. Araştırmamızda Kırım Hanlığı dönemi (XVI.-XVIII.

yüzyıllar) ağırlıklı olmakla beraber, Rus dönemine ve bu dönemde yapılan değişikliklere ve restorasyonlara da yer verilmiştir.

Kitabeler saraydaki inşa ve tamir faaliyetleri hakkında bilgi içeren önemli kaynaklardır. Bundan dolayı sarayda bugün mevcut olan veya günümüze ancak kaynaklar vasıtasıyla ulaşan bütün kitabelere yer verilmiş ve bu kitabeler yapılar ile bağlantılı olarak incelenmiştir. Yaklaşımımızı geniş tutmak amacıyla, yüklü bir kaynak taraması yaptık. Bu çerçevede Osmanlı ve Rus arşivlerindeki belgeler, tarihi kaynaklar, Doğulu ve Batılı seyyahların kaleme aldıkları metinleri, ayrıca Hansaray'ın müze olarak kullanıldığı iki yüz senelik Rus dönemine ait literatürü gözden geçirdik. Bunlar arasında restorasyon raporları önemli bir yer tutmaktadır. İncelenen metinler arasında Eski Türkçenin yanı sıra Almanca, Fransızca, İngilizce, Rusça, Ukraynaca ve de Türkçe metinler bulunmaktadır.

Araştırmamızda özellikle üstünde durduğumuz belli başlı noktalar şunlardır:

- Hansaray'ın kuruluşu ile ilgili mevcut iki ayrı görüş incelenmiştir. Bu görüşlerden biri Hansaray'ın kuruluşunu I. Mengli Geray Han'a, diğeri ise oğlu I. Sahib Geray Han'a nisbet etmektedir. Bu meselenin çözülmesi, Hansaray'ın en erken ögesi olan Demir Kapı'nın asıl yeri konusunda yaşanan, bu kapının bugün bulunduğu yer için mi inşa edildiği, yoksa buraya başka bir saraydan mı getirildiği şeklindeki tartışmanın da bir sonuca bağlanmasını sağlayacaktır.
- Hansaray'ın I. Sahib Geray Han dönemindeki yerleşim düzeni incelenmiş ve saraya bu han tarafından eklenen yapılar tesbit edilmeye çalışılmıştır.
- Hansaray'ın XVII. yüzyıldaki düzeni ve saraydaki yaşantı Doğulu ve Batılı seyyahların verdiği bilgilerden hareketle tasvir ettik.
- 1736 senesinde Rusların Hansaray'ı yakıp yıkması üzerine Osmanlı Devleti tarafından hem mimar hem de malzeme gönderilmek suretiyle desteklenen inşa ve tamir faaliyetleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgelerden hareketle araştırılmıştır.
- XVIII. yüzyılın ikinci yarısında hanlar tarafından Barok ve Rokoko tarzında yenilenen mekânlar, 1783'ten itibaren başlayan Rus döneminde Ruslar tarafından gerçekleştirilen değişiklikler ve XX. yüzyıldan itibaren yürütülen koruma ve restorasyon faaliyetleri

hem döneme ait plan, restorasyon raporu ve diğer metinlere hem de yerinde yaptığımız tetkiklere dayanılarak incelenmiştir.

Kırım hanlarının saraylarını geniş bir saray geleneği içinde değerlendirmeyi hedefledik. Yaptığımız mukayese hem Türk-Moğol saraylarını hem de erken dönem İslâm saraylarını kapsadı. Bu bağlamda özellikle kapı ve avlu düzeninin yanı sıra devlet işlerinde önemli bir yer tutan divanhane/kabul salonu ele alınmış ve bu unsurların Osmanlı saraylarındaki düzen ile bağlantıları araştırılmıştır. Hansaray'ın mekânlarının mimari düzeni ve süslemesi, hem Osmanlı konut mimarisi ile hem de Balkanlar'daki geleneklerle karşılaştırılmıştır.

1. KIRIM HANLIĞI

1.1 Kırım Hanlığı'nın Kısa Tarihçesi

Kırım Hanlığı'nın tarihine¹ baktığımızda dikkati çeken ilk husus, eskiden beri jeopolitik önem taşıyan Kırım'ın XV. yüzyılın ortasına kadar Altın Orda hakimiyeti altında bulunmasıdır. Altın Orda valisi, İpek Yolu'nun önemli bir noktası ve büyük, gelişmiş, önemli kültürel yapılara sahip bir şehir olan Eski Kırım (Solhat)'da ikâmet ederdi. Kırım'dan göçmüş bir Kıpçak olan Memlûk Sultanı Baybars bu şehre bir cami yaptırmıştı. Eski Kırım bu bölgede Müslümanlığın yayılmasında önemli rol oynamıştı. 1266 senesinden itibaren Altın Orda'dan izin alarak ticaret için Kırım'ın en önemli liman şehri olan Kefe'ye yerleşen ve şehrin hızla gelişmesini sağlayan Cenevizliler, daha sonra Kırım'ın diğer liman kentlerine de yerleşmiş ve 15. yüzyılın sonuna kadar Karadeniz ticaretini ellerinde tutmuşlardır.

Altın Orda'nın parlak zamanlarında mümtaz bir bölge olan Kırım Yarımadası, çöküş dönemindeki taht kavgaları sırasında ise bir sığınma bölgesi haline gelmiştir. XIV. yüzyılın sonuna doğru, Cengiz Han soyundan gelen taht adayları, Altın Orda başkenti Saray'ı ele geçirmek için güçlerini bu bölgede topluyorlardı. Cengiz Han'ın torunu olan Tokay Timur'un oğlu Öreng (Oran) Timur, XIII. yüzyılın ikinci yarısında Kırım ve Kefe'yi Altın Orda Hanı Mengü Han'dan yurtluk olarak almıştı. Bu soyun Kırım ile ilişkisi sürmüş, daha sonra aynı soydan gelen Baş (Taş) Timur,

¹ Tarihçe için bkz. Halil İnalçık-Hakan Kırımlı, "Kırım", *DİA*, C:XXV, s. 447-465; Halil İnalçık-Mirza Bala, "Kırım", *İA*, C:VI, s. 741-762; Halil İnalçık, "Giray", *İA*, C:IV, s. 783-789; a.mlf., "Kırım Hanlığı", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1976, s. 943-954; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C:II, s. 127-425; a.mlf., a.e., C:III, 2. Kısım, Ankara, 1995, s. 1-42; a.mlf., a.e., C:III, I. Kısım, s. 171-176, 515-516; a.mlf., a.e., C:IV, I. Kısım, Ankara 1978, s. 11-15, 130, 365-427, 443-453, 486-507; a.mlf., a.e., C:IV, 2. Kısım, s. 1-37. Uzunçarşılı'da her dönem için küçük bir şecere mevcuttur. Şecere için ayrıca bkz. Kırımlı Abdullahoğlu Hasan Ortekin, *Kırım Hanlarının Şeceresi 1420-1788*, İstanbul, Bühranettin Matbaası, 1938. Kırım Hanlığı anlatan önemli bir eser de, Geray hanedanından bir yazara aittir: Halim Geray Sultan, *Gülbün-i Hanan*, İstanbul, Necm-i İstikbal Matbaası, 1327, Haz. Sadi Çöğenli, Recep Toparlı, Erzurum, Fen-Edebiyat Fakültesi Ofset Tesisleri, 1990. Bundan sonra GH olarak anılacaktır. Diğer tarihi kaynaklar için bkz. yukarıda zikredilen maddeler.

Kırım'da kendi adına sikke darp edip bağımsızlık iddiasında bulunmuştu. Baş Timur'un oğlu Gıyâseddin, Kırım'daki taht mücadelelerinden kaçıp, bu dönemde dostu olan Litvanya Prenslığı'ne sığınmak zorunda kalmıştı. Onun oğlu ve Kırım Hanlığı'nın kurucusu olan Hacı Geray, bu sürgünde dünyaya gelmiştir. Kırım'daki hakimiyeti Litvanya, Moskova ve Osmanlı ile ittifak kurarak ele geçirebilen Hacı Geray'ın darb ettiği sikkeler günümüze kadar gelmiştir. 1466 senesinde vefat eden Hacı Geray, arkasında acımasız bir taht kavgasına tutuşacak sekiz oğul bırakmıştı. Bu sekiz oğuldan iki tanesi, Nurdevlet ve Mengli Geray ön plana çıkmış, sonunda mücadeleyi kazanan ise Mengli Geray olmuştur. 1475'te Osmanlı, Kefe'yi ve Kırım'ın bütün sahil kentlerini zapt edip otoritesini kurmuştur. Yavuz Sultan Selim'in kayın pederi olan Mengli Geray, 1478'de nihayet Osmanlı yardımıyla taht mücadelesinde galip gelip Kırım Hanlığı'nı sağlamlaştırmıştır.²

Tatarlar Osmanlı ordusu ile ilk defa 1484'te Akkerman seferinde işbirliği yapmıştır. 1502 senesinde Mengli Geray Han, başkent Saray'ı tahrip edip Altın Orda Hanlığı'na son darbeyi vurmuştur. Böylece Kırım Hanlığı ile Moskova arasındaki, siyasi dengeler üzerinde kurulu dostluk da sona ermiş ve Mengli Geray'ın halefi Mehmet Geray, Ruslara karşı akınlara başlamıştır.

I. Hacı Geray Han'dan itibaren Kırım Hanlığı'nın egemenliği altında olan yerler Kırım Yarımadası, Taman, Kıpçak ve Kabartay bölgeleriydi. Taman ve Kıpçak'ta göçebe Nogaylar oturuyordu. Kabartay'daki Çerkez kabileleri de Kırım Hanı'na tabi idi. Kırım Yarımadası'nın dışındaki steplerde yaşamakta olan yarı-göçebe kabileler hanın askeri kuvvetlerini oluşturuyordu. Kabilelerin sorunlarını müzakere etmek için biraraya geldikleri "Kayalar-Altı" denilen mevkide bulunan damgalara göre, burada neredeyse bütün Türk-Moğol kabileleri temsil edilmekte idi.³

Kıpçak bozkır, Kırım Yarımadası'ndan Orkapı denilen büyük bir kale ile korunan bir berzahla ayrılmaktadır. I. Mengli Geray Han 1484 senesinde Osmanlıların

² Bu dönemin karmaşık mücadeleleri için bkz. Halil İnalcık, "Kırım Hanlığının Osmanlı Tâbiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi", *Belleten*, C:VIII, Ankara, 1944, s. 185-229.

³ Osman Akçokraklı, *Kırım'da Tatar Tamgaları*, Haz. Ünver Sel, Ankara, Kırım Dergisi Kültür Yayını, 1996.

Akkerman seferine katıldığı zaman Kavşan Kasabası'nı alarak Bucak'ta hükmettiği bölgeleri genişletmiştir. Bucak'ta, Akkerman civarındaki zengin topraklarda önemli miktarda ekim yapılmakta, bu bölgenin mahsulü İstanbul'a ve Kırım'a gönderilmekteydi.

Ruslar 1552'de Kazan Hanlığı'nı, 1556'da da Hacı Tarhan Hanlığı'nı fethedip bu bölgede Kırım Hanlığı ve Osmanlı için ciddi bir rakip olmaya başlamıştır. İstanbul'da rehin olarak kalmış ve han olarak Kırım'a gönderilmiş olan Saadet Geray ve daha sonra Sahib Geray (1534-1551) ile, Kırım'da Osmanlı etkisi kuvvetlenmişti. Sahib Geray'ı katledip tahta geçen Devlet Geray (1551-1577) zamanında Osmanlı, kaybedilmiş Kazan ve Hacı Tarhan hanlıklarını geri alma çabası içine girmişti. Bu amaçla 1569'da Hacı Tarhan seferi başlatılmış, Don ve Volga nehirleri arasında bir kanalın kazılması planlanmışsa da Tatar Hanı tarafından tam olarak desteklenmeyen bu proje akamete uğramıştı. Gözleve'deki Han Camii de I. Devlet Geray Han tarafından yaptırılmıştır. Devlet Geray, 1571'de Moskova önüne gelip şehri ve etrafındaki köyleri yakıp yıkmış, bundan dolayı ona "Taht Algan" unvanı verilmişti. Ama Kırım Hanlığı'nın en güçlü dönemi artık bitmişti. Ruslar Kafkasya'ya ve Karadeniz'e doğru ilerlemelerini sürdürmekteydi. XVII. yüzyılda ise Kırım'a giren Rus Kazakları ciddi bir tehlike oluşturmuşlardı.

I. Devlet Geray yerine İstanbul'dan gönderilen III. İslam Geray (1584-1588), Kırım'da ilk defa olarak Osmanlı padişahı adına hutbe okuttu. Han ordusu, XVI. yüzyılın sonundan itibaren Osmanlı tarafından hemen hemen bütün seferlere çağırılmıştır. Bu dönemin en güçlü hanı, kuşkusuz Bora Gazi Geray'dır (1588-1608). Osmanlı'ya tamamen sadık olan bu han, son defa 1591'de Moskova önlerinde bulunmuştur. Cesareti ile tanınan Gazi Geray, edebiyat ve ilme değer vermesi ile de meşhurdur.

Tahtı ele geçirmek isteyen han adayları, bozkırlarda Rus Kazakları ve Nogay kabilelerinin yardımıyla daima bir tehlike teşkil etmiş ve İstanbul'dan tayin edilen hanlara karşı rakip olmuşlardır. III. İslam Geray (1644-1654) zamanı, Kırım'ın Osmanlı ile beraber hareket ettiği başarılı bir dönemdir. İslam Geray, Ruslar ve

Kazaklara karşı birçok sefer yapmış, hatta Hmelnitskiy altındaki Zaporog Kazaklarını kendi tarafına çekmeyi başarmıştır. Rusların genişleme çabaları 1678'te Osmanlı ve Moskova arasında ilk büyük savaşa sebep olmuştur. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ve Murad Geray Han'ın (1678-1683) orduları Ruslara karşı galip gelmiş, Kazaklar da Osmanlı himayesi altına girmiştir. Ama çok geçmeden, Rusya'nın Kırım, Kafkasya ve Balkanlar'a doğru ilerleme siyaseti tekrar işlerlik kazanmıştır.

1683-1699 arasındaki savaş yıllarında dört defa tahta oturan Hacı Selim Geray, Osmanlı'nın çok sadık ve istikrarlı siyaset yürüten bir dostu olmuştur. Osmanlı başkentindeki istikrarsızlıklar ve padişah ve sadrazamların sıkça değişmesi bu hanın İstanbul'daki devlet işlerinde de önemli nüfuz kazanmasına yol açmıştır.⁴ Kendisinin Hansaray'a zengin bir kütüphaneyi kazandırdığı bilinmektedir. Hacı Selim Geray'ın yedi oğlu daha sonra Kırım tahtına oturmuştur. Onun sayesinde, geçici de olsa, Rusların ilerlemesi durdurulmuştur. Neticede, XVII. yüzyılın sonunda Kırım'a yönelik Rus baskısı devamlı surette artmaktaydı. 1687 yılında Ruslar yine Kırım'a girmeye çalışmış ve 1689 senesi Haziran ayında I. Selim Geray Han, Rus ordusunu Orkapı önünde geri püskürtmüştür. 1686-1699 savaşının sonunda, I. Petro Azak'ı fethetmiş ve 1700'de İstanbul'da yapılan barış anlaşmasının sonucu olarak daha da güçlenmiştir. Çarın yazışmalarda kullandığı resmi ünvanı, onun artık kendisini Osmanlı Sultanı ile aynı seviyede gördüğünü göstermektedir. Daha önce Ruslar tarafından Kırım Hanına yapılan ödemeler iptal edilmiş ve Tatarların Rus topraklarına girmeleri tamamen yasaklanmıştır. Eskiden Kırım'dan geçmek zorunda kalan Rus elçileri ise artık doğrudan İstanbul'a gitme imkânı bulmuşlardır.⁵

⁴ GH'da Hacı Selim Geray'ı ondan önceki hanlardan farklı kılan yedi sebep zikredilmektedir: Hacı Selim Geray, nureddinlik yapmadan doğrudan tahta oturmuş, "zamanında beş padişah (...) tahta geçip her birinden iltifat görmüş ve onlara din ve devlet işlerinde hususunda müşavirlik hizmetlerinde ifa etmiş", hacca gitmiş, Osmanlı Devleti'nin her seferine katılmış ve savaşların kazanılmasında önemli bir rol oynamış, ayrıca iki defa kendi isteğiyle tahttan çekilmiştir. Yanında bulunan adamların hepsi bir müddet Osmanlı hizmetinde bulunmuş, oğulları ve torunları Hanlıkta önemli roller oynamıştır. GH, s. 66-67.

⁵ Halil İnalcık, "Power Relationships between Russia, the Crimea and the Ottoman Empire as Reflected in Titulature", *Turco-Tatar Past Soviet Present, Studies Presented to Alexandre Bennigsen*, Paris, Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, 1986, s. 206.

Patrona Halil İsyanı'nın bir neticesi olarak tahttan indirilen III. Ahmet'in yerine geçirilen I. Mahmud, Hacı Selim Geray'ın oğlu II. Mengli Geray Han'ı (1724-1730, 1737-1740) azledip yerine kardeşi I. Kaplan Geray'ı (1707-1708, 1713-1716, 1730-1736) göndermiştir. Bu, Kaplan Geray'ın üçüncü hanlık dönemidir. 1733'te Kırım Hanı Osmanlı'dan Rusya'ya karşı savaşma emri almış, ancak Osmanlı'nın İran'a yenilmesi, bu hareketi durdurmuştur. I. Kaplan Geray Han ordusu ile İran cephesinde Osmanlı ordusuna katılmak zorunda idi. Uzun süre Bender'de ordunun başında bulunan han, Ocak 1735'te Bahçesaray'a döner ve oradan da Dağıstan'a giderek, İran'a karşı harekete geçer. Padişah Kırım'a, bu sefer için hana lazım olan silâh ve mühimmat gibi malzemelerin yanı sıra kendi mehterini ve kendi çadırlarını da kara ve deniz yolu ile göndermiştir.⁶ Kırım Hanının bu sefere çıkmasını bekleyen Rusya, General Münnich'in kumandası altında Kırım'a girmeye karar vermiş ve 1736 yılında Orkapı'yı işgal etmiştir.

Orkapı'dan sonra, Rus ordusu Kılburnu'nu da almıştır. General Münnich Orkapı'dan Gözleve'ye, Bahçesaray'a, oradan da Akmesic'e ilerlemiştir. Rusların Kırım'a girdiklerini haber alan Kaplan Geray ve ordusu hemen Kırım'a dönmüş, ancak Gözleve'ye vardığında çok geç olmuştur. Han Bahçesaray'a varmadan başkent Ruslar tarafından yakılmıştı. Kaplan Geray Han bu hezimetten sonra tahttan indirilmiş ve yerine tekrar kardeşi II. Mengli Geray Han geçirilmiştir.

1736'da Rusların Kırım'ı işgali, Polonya'da 1733'te ölen Kral II. Stanislaw'dan sonra oluşan güç boşluğunun ve değişen siyasi dengelerin bir sonucudur. 1737'de Ruslar yine Karadeniz sahillerine inmiş, Özi Kalesi'ni fethederek Hotin'e kadar ilerlemiştir. General Lacy⁷ emrindeki Rus ordusu, II. Mengli Geray Han tarafından onarılan Orkapı'yı bu sefer geçememiştir.⁸ 1739'da Ruslar ve Türkler arasında bir barış anlaşması yapılmış ve bu anlaşmadan sonra, 1768'e kadar süren barış süreci başlamıştır.

⁶ Gilles Veinstein, "Les Tatars de Crimée et la Seconde Election de Stanislas Leszczynski", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, sy. 11, 1, 1970, s. 75, 89, 90.

⁷ Feld-maréchal Peter Edmond Comte de Lacy (1678-1751), aslen İrlandalı general, Rus hizmetinde.

⁸ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C:IV, 1. Kısım, s. 250-251.

II. Mengli Geray Han'ın vefatı üzerine Kırım tahtına geçen II. Selâmet Geray (1740-1743) Ruslar tarafından yakılan başkenti Osmanlı'nın yardımıyla tekrar onarmıştır. Ruslarla yapılan barış anlaşmasını fiilen uygulamayan han, 1743'te azledilmiştir. Arslan Geray Han (1748-1756, 1767), yarımadayı koruyan kaleleri tamir edip Ruslara karşı tedbir almaya çalışmıştır. Birçok tamirat ve inşaat yürüten Arslan Geray, Hansaray'ın yanında bir medrese ve mektep yaptırmıştır. Arslan Geray'ın Trakya'daki Vize'ye bağlı Saray şehrinde de bir vakfı vardır.⁹

Ruslar 1740'ta Bahçesaray'da ikamet etmesi şartıyla bir elçi göndermek istemiş, ancak Han bu isteği kabul etmemiştir. Fakat daha sonra 1763'te Bahçesaray'da bir Rus elçisinin bulunmasına müsaade edilmişti. Kazak Nikoforov isimli bu şahsa, Temmuz 1764'te Bahçesaray'da bir elçilik binası yapması için izin verildi. Bir yıl sonra ise, bir hadisenin sonucunda Han, elçiyi başkentten uzaklaştırıp sınırda gözetim altına almış ve 1768 yılında başlayan Osmanlı-Rus Savaşına kadar Tatarlarla Ruslar arasında diplomatik ilişki kurulmamıştır.

Kırım'ı ilhak ve Karadeniz'deki limanlarını ele geçirme, Büyük Yekaterina (II. Yekaterina, 1762-1796) ile yeni bir döneme giren Rus Devleti'nin yayılmacı politikalarının başında gelmekteydi. Bundan dolayı Kırım Hanlığı'na karşı baskılar giderek artmakta idi. Yekaterina hem askeri güç kullanarak, hem de siyasi oyunlarla bölgedeki güç dengelerini değiştirmeyi başarmıştı.

Bu dönemde Hanlığın Batı'ya açılma çabaları görülebilir. Özellikle Fransızlar ile Hanlık arasındaki ilişkiler XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren devamlı artmakta idi. Fransızlar ve Osmanlılar, ortak düşmanlar (Habsburg ve Rusya) yüzünden birbirleriyle anlaşmak zorundaydı. Baron de Tott 1767'de bağımsız elçi olarak

⁹ Arslan Geray Han'ın vakfiyesi için bkz. Nicole Kañçal, *Kırım Hanlarının İmar Faaliyeti ve Mezar Taşları*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997, s. 18-19; GH, s. 98-99.

Fransızlar tarafından Kırım'a gönderilmiştir. Baron'un anıları meşhurdur ve bize Hanlığının bu dönemdeki durumu hakkında önemli bilgiler vermektedir.¹⁰

Hanlığın son parlak hanı, kuşkusuz Kırım Geray Han (1758-64, 1766-1769)'dır.¹¹ Kendi kültüründen hiç taviz vermemekle beraber, Batı'ya açık olan ve oradaki fikirleri öğrenmek isteyen bir kişi olan Kırım Geray Han Bahçesaray, Kavşan ve başka yerlerde birçok imar faaliyetinde bulunmuştur. Hansaray'ın günümüze gelebilen en güzel mekânlarını tezyinatlarıyla beraber bu hana borçluyuz. Osmanlı'ya bağlılığı bir tarafa, kendisini önceki hanlar gibi, Altın Orda'nın gerçek varisi ve bölgenin hükümdarı olarak görmüştür.

Ekim 1768'de Osmanlı Rusya'ya savaş ilan etmiş ve Kırım Geray ordusuyla Rusya topraklarına girme emri almıştır. Bu güçlü hanın ani ölümünden sonra¹² ilk olarak Devlet Geray tahta çıkarılmış, sonra sırayla Kaplan Geray ve Selim Geray han ünvanını kazanmıştır.

1771'de Ruslar, o ana kadar Kırım hanına bağlı olan Nogay kabilelerini, bağımsız bir devlet vaad ederek, kendi taraflarına çekmeyi başarmışlardır. Kıpçak bozkırlarında yaşayan Nogaylar, Kırım Hanlığı için her zaman bir tehdit oluşturmıştu., Hana

¹⁰ Baron de Tott, *Mémoires sur les Turcs et les Tatars*, IV C., Amsterdam, 1785. Bu kitap daha sonra İngilizceye çevrilip yayımlandı: *Memoirs of Baron de Tott*, IV C., New York, Arno Press, 1973. Biz İngilizce tercümesini kullandık. Daha sonra Tott olarak anılacaktır. Bu eser Türkçe olarak da yayımlandı: Baron de Tott, *Türkler ve Tatarlar Arasında*, Çev. R. Uzmen, İstanbul, 1996, daha sonra TottT olarak anılacaktır.

¹¹ Saltanatı döneminde Kırım Geray ile arkadaşlık kuran Baron de Tott, hanın olağanüstü kişiliğinin canlı bir şekilde tasvir vermektedir. Tott, s. 128-163. Ayrıca bkz. Nikolaus Ernst Kleemann, *Nikolaus Ernst Kleemann's Reisen von Wien über Belgrad bis Kilinova, durch die Butschak-Tartarey über Kavschan, Bender, durch die Nogeys-Tartarey in die Krimm, dann von Kaffa nach Konstantinopel, nach Smirna und durch den Archipelagum nach Triest und Wien, in den Jahren 1768, 1769 und 1770*, Wien, Ghelensche Buchhandlung, 1771, s. 150-154; GH, s. 100-102. Peyssonel de bu hana ilk zamanlar kuşku ile bakmasına rağmen daha sonra ondan övgü dolu sözlerle bahsetmiştir. Bkz. Charles C. de Peyssonel, *Traité sur le Commerce de la Mer Noire*, C:II, Paris, Cuchet, 1787, s. 370: "Jamais Sultan n'a été plus aimé des Tartares, & n'a peut-être plus mérité de l'être". Bu eser ileride TCMN olarak anılacaktır.

¹² Kırım Geray'ın uzun süredir hasta olduğunu tahmin edebiliriz. 1762 senesinde, birinci hanlık döneminde, ona Prusya kralı Friedrich'in kardeşi Prenses Heinrich bir hekim gönderir. Doktor Freese isimli bu şahıs, birkaç ay Bahçesaray'da kalmış ve handan nakledildiğine göre, hastalığını tedavi etmiş veyahut en azından hafifletmiştir. Hanın özel hekimi ise bu dönemde geçici olarak saraydan ayrılmış bulunuyormuş. Bkz. Helmuth Scheel, "Ein Schreiben des Krim Giraj Khan an den Prinzen Heinrich, den Bruder Friedrichs des Grossen", *Jean Deny Armağanı*, Ankara, Türk Dil Kurumu, 1958, s. 213-220. Hanın zehirlenmiş olması iddiası için bkz. Tott, s. 155, 156.

bağlılıkları gevşek olan Nogayların zaman zaman Kazaklarla veya Ruslarla birleşmişlerdi. Bunun akabinde Rus ordusunun başındaki General Dolgorukiy, savunmasız Orkapı'dan Kırım'a geçerek, Gözleve'yi almış, Bahçesaray'a girmiştir. 1771 senesinde Kırım'ı istilâ eden Rus ordusundaki en önemli unsur Nogaylardı. III. Selim Geray Han, o sene kışı Rumeli'deki Babadağ'da geçirmiş ve ancak Haziran ayında Kırım'a dönmüştür. Geç kalan Han, işgal altındaki Kırım'da Rusların şartlarını kabul etmek zorunda kalmış, onların arzularına uygun bağımsız bir Kırım kurulmuştur. III. Selim Geray Ruslarla anlaştığı halde, tahtı bırakıp İstanbul'a kaçmış, Büyükdere'deki Murat Efendi Yalısı'nda ikamet etmiştir.¹³ Kırım'da bağımsız bir hanlık fikrini destekleyen mirzalar, yeni han olarak seçtikleri Sahib Geray'ın han olarak onaylanması için St. Petersburg'a yeni kalgay olan Şahin Geray'ı gönderdiler. Bu dönemde çariçe olan Yekaterina, St. Petersburg'da tanıştığı Şahin Geray'ı çok beğenmiş ve Voltaire'e büyük heyecanla bu sultan hakkında övgü dolu sözler yazmıştır.¹⁴

Selim Geray İstanbul'a kaçtığında, Osmanlı, hemen han olarak Maksud Geray'ı, kalgay olarak da Baht Geray'ı seçmiştir. Baht Geray'ı Kuban'a gönderen Osmanlı burada bir muhalefet hareketi organize etmeye çalışmış, yeni han ise Osmanlı ordusu ile Rumeli'de kalmıştır. Böylece o dönemde iki hükümetin var olduğunu görmekteyiz. Bir tarafta İstanbul'dan seçilen, diğer tarafta Rus desteğiyle Kırım'daki güçler tarafından seçilen han, kalgay ve nureddinler. Yekaterina, daha sonra Nogaylara verdiği bağımsızlık sözünü geri alıp onların da Sahib Geray'ı han olarak kabul etmelerini istemiştir.

1 Kasım 1772'de Ruslar ve Tatarlar arasında Karasubazar Anlaşması imzalandı. Bahçesaray'daki Sahib Geray Han, Kırım'da bulunan Rus garnizonlarından

¹³ İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C:IV, s. 408. Daha önce Topkapı Sarayı'ndaki misafirhanede kalan Kırım hanedanı, daha sonra saray dışında onlara tahsis edilen konaklarda oturmuşlardı. Gilles Veinstein, "Les Tatars de Crimée et la Seconde Élection de Stanislav Leszczynski", s. 26: "Des que le khan fut installé dans son palais de Constantinople..."

¹⁴ Alan W. Fisher, *The Russian Annexation of the Crimea 1772-1783*, Cambridge, University Press, 1970, s. 45'ten iktibas: "Ce jeune prince tartare est d'un caractère doux; il a de l'esprit, il fait des vers arabes; il ne manque aucun spectacle; il s'y plaît, il va à ma communauté les dimanches après dîner, lorsqu'il est permis d'y entrer pendant une heure pour voir danser les demoiselles".

hoşlanmamışsa da, anlaşmanın bir neticesi olarak onları kabul etmek zorunda kalmıştı. Artık Kırım'da devamlı bir Rus gücü vardır ve ticarette onlara öncelik tanınır. Hanın sarayında da daima bir Rus elçi bulunmaktadır. Osmanlı ise nüfuzunu kaybetmemek için yüzyıllardır yaptığı gibi, hana ve etrafındakilere yaptığı ödemeleri hâlâ devam ettirmektedir. Orkapı'nın dışındaki Nogaylar ise dengesizce hareket ederek devamlı taraf değiştirmektedir. Yekaterina'nın kuklası Kalgay Şahin Geray Ruslardan maaş alıp Akmescit'teki sarayında ikamet ediyordu. Bu saray, Ruslar için Kırım'daki en önemli mekân haline gelmişti. Orada sık olarak gizli toplantılar yapılırdı. 1773'ten sonra ise Ruslar Şahin Geray'ı han yapmayı planlıyorlardı.

1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Barış Anlaşması'yla, Hanlık sözde siyasi bağımsızlık kazandı. Han, artık resmen padişah tarafından değil, Tatarlar tarafından seçilmektedir. Siyasi olarak Osmanlı Devleti'nden tamamen ayrılan Kırım Hanlığı'nın İstanbul ile olan bağlantısı dini ve manevi bakımından devam etmiştir.

Rusya, Yenikale-Kerç ve Kılburnu'nu ele geçirerek Karadeniz'e kadar ilerlemiş, Özi Kalesi ise Osmanlıların elinde kalmıştı. Aralık 1774'te, daha önce Osmanlı tarafından Kuban'a gönderilen Devlet Geray, Çerkes ve Abazalardan oluşan ordusuyla Kefe'yi almış ve kış boyunca orada konaklamıştı. Kırım'ı terk edip İstanbul'a ulaşan Sahib Geray'a Büyükdere'de bir konak tahsis edilmiş ve aylık maaş bağlanmıştı. Sahib Geray ile birlikte yüzlerce mirza İstanbul'a gelmiştir. Daha sonra yeni han olarak Devlet Geray tahta geçer. Kalgayı Şahbaz Geray, nureddini ise Mübarek Geray'dır. Bunun üzerine Yekaterina Kuban'da bağımsız bir Kırım Devleti kurarak, Şahin Geray'ı onun başına getirmiştir. 1776'da Ruslar yeniden Kırım'a saldırır ve boşaltılmış olan Orkapı'dan kolayca Kırım Yarımadası'na girerler. Devlet Geray Han da 9 Nisan 1777'de tahtı terk etmiş, Akyar (bugünkü Sevastopol)'dan gemiye binip İstanbul'a gelmiştir.

Şahin ise Yekaterina'nın senelerdir planladığı gibi, Kırım tahtına geçer ve hemen reformlara başlar. Hanlığın, irsî olarak babadan oğula geçmesi, Batı tarzında bir daimi ordu kurmak, askerlere Batı tarzında askeri elbiseler giydirmek gibi Kırım Hanlığı'ndaki geleneklere tamamen aykırı değişiklikler, yapmak istediği işlerin

başında gelir. Bu yenilikçi çabaların yanında han, iktisadi reformlar da yapmak istemiş ve kendi adına para bastırmıştır. Bu radikal reformlarla kendi kültüründen uzaklaştığını ve halkını tanımadığını açıkça gösteren Şahin Geray Han, o kadar asimile olmuştu ki, bir ara Hristiyanlığa geçtiğine dair dedikodular bile yayılmıştı. Han reformlarla meşgul olurken, Ruslar Kırım'ın güney sahillerindeki limanları tahkim etmişlerdir. Bir süre sonra, Şahin Geray Kırım'da halkın desteğini kaybetmiş ve isyanlar başlamıştı. Buna rağmen Yekaterina bağımsız bir Kırım'dan hemen vazgeçmemiştir. 1778'den sonra Yekaterina, Kırım'da yaşayan azınlıkları başka Rus eyaletlerine sürgüne göndermeye başlamıştır. Uzun zamandır sadece bu azınlıklar sayesinde tahtta kalan ve Müslümanlardan destek alamayan Şahin Geray, buna karşı çıkmıştır.

1779'da Rus ve Osmanlı Devletleri arasında Aynalıkavak Barış Anlaşması imzalandı. Anlaşmaya göre Osmanlı, Şahin Geray'ı resmen han olarak kabul edecek, Ruslar ise ordularını Kırım'dan (üç kale hariç) çekecek ve Bug ve Dinyester ırmaklarının arasındaki toprakları Osmanlı'ya geri verecekti. Bu dönemde Şahin Geray'ın istekleri birden artmış, Rusların ona vermek istedikleriyle yetinmeyip, bu topraklara ilâve olarak eski Hanlık topraklarına dahil olan Kafkasya'daki Abaza ve Çerkez bölgelerini de istemiştir. Ayrıca han, daha önce isyana sebep olan reformlarını da devam ettirmek arzusundaydı. Bu kapsamda öncelikle Nogaylardan oluşan ve "Beşli" olarak adlandırılan Rus tarzında bir ordu kurmak isteyen Şahin Geray'ın Kırım'daki problemleri de her geçen gün artıyordu. Vergi toplamakta zorlanan Kırım bir ekonomik kriz içindeydi ve han tamamen Rus desteğine bağlı kaldı.

1782'de Kırım muhalefet lideri Halim Geray Kefe'ye saldırdı. Orada bulunan Şahin Geray Rus yandaşlarıyla beraber denizden Kerç Kalesi'ne kaçmak zorunda kaldı. Halim Geray ise Kefe'de Şahin'in kullandığı eve yerleşti. Tatarlar Bahadır Geray'ı yeni han olarak seçti ve Osmanlılardan hanlık teşrifatı istedi. Bahadır Geray, Şahin'in kardeşi ve Kuban'ın eski seraskeri idi. Kendisine kalgay olarak kardeşi Arslan'ı seçti. Tatarların Şahin'e yönelttikleri eleştirilerin bir tanesi de, Kefe'de kalıp Hanlığın başkenti Bahçesaray'ı önemsememesi idi. Bütün bu olanlara rağmen Rusya

Şahin Geray'ı tekrar tahta geçirmek istiyor ve bu amaçla Tatarlarla diyalog kurmaya çalışıyordu. Yekaterina bu çabalardan bir netice alamayınca, tekrar ordusuyla Kırım'a girmeye karar verdi. Ordunun başında bulunan Potyomkin, Şahin ile Kefe'ye, diğer komutanları Orkapı'dan Bahçesaray'a girdi. Şahin kendi halkına, daha önce de yaptığı gibi, çok acımasız davranmaktaydı. Bu işgalde kendi halkına karşı sergilediği davranıştan dolayı Rusların bile tepkisini çekmişti.

Aynalıkavak'ta 9 Ocak 1784'te yapılan barış anlaşmasında Osmanlı Rusya'nın Kırım'ı ilhakını resmen kabul etmek zorunda kaldı. Bu ilhakın neticesi olarak Osmanlı topraklarına 1770'lerdeki gibi bir büyük göç daha başlamıştır.

Ruslar ilk başta Kırım'da mevcut eski idari sistemi devam ettirdiler. Fakat çok geçmeden, Kırım'a **Tavrida Oblast** ismi verdiler ve ardından idari sistemi tamamen Ruslaştırdılar.¹⁵ Uzun savaş yıllarından nasibini alan Kırım, çok fakirleşmişti. Yarımadanın ekonomik çöküşünün neticesi olarak Ruslar ancak 1794 senesinden itibaren vergi almaya başlayabilmiştir. Kırım'ın ilhakından sonra hazırlanan raporlar, ağır bir bilanço göstermekteydi. Maddi zararların yanı sıra, ciddi bir nüfus azlığı sorunu da vardı. Böylece daha önce Hanın itibarını azaltma amacıyla sürgüne gönderilen Hristiyan azınlıklar geri getirildiği gibi, Rusya'dan gelen yeni göçmenler de Kırım'a yerleştirildi. 1784'ten itibaren Çariçe Kırım'ın en güzel topraklarını Rus aristokrasine dağıtmaya başladı.

Yekaterina, tahttan indirilen Şahin Geray'dan hâlâ vazgeçememişti. Onun için ilk önce Doğu Dağıstan'da İran ve Osmanlı'ya karşı bir devlet kurmak istedi. Bu teklifi reddedince Kırım'ın kuzeyinde, Vorontsov'da göz altına alınan Şahin Geray, 1787 senesinde Yekaterina'dan Osmanlı topraklarına geçmek için izin istemiş ve aynı yıl Rumeli'ye ulaşmıştır. Osmanlı da bu "kâfir"den hoşlanmamakta ve ondan kurtulmak için bir yol aramaktaydı. Şahin Edirne'den Gelibolu'ya, oradan Rodos'a sürgüne gönderildi. Bütün bu seyahat boyunca Osmanlı onu öldürmeye çalışmış, ancak Rodos adasında başarılı olmuştur.¹⁶

¹⁵ Alan W. Fisher, a.e., s. 140-142.

¹⁶ Bu çok ilginç mesele için bkz. Feridun M. Emecen, "Son Kırım Hanı Şahin Giray'ın İdamı Meselesi ve Buna Dair Vesikalar", *Tarih Dergisi*, sy. 34, İstanbul, 1984, s. 315-346.

1789 yılında Rusya Özi (Ocakov), Hotin ve İsmail'i kendi topraklarına katmayı başardı. Aynı senede Osmanlı Divanı, Şahbaz Geray'ı yeni han olarak ilan etti. Şahbaz Geray, Han olarak Bucak Tatarlarının başında Ruslara karşı savaştı, ancak 1789'da Boğdan'da (Moldova) mağlup düştü. Onun halefi olarak gönderilen Baht Geray da tahtını Boğdan'da kaybetmiştir. 1792'de Yaş Barış Anlaşması ile, Ruslar Dinyester (Turla) Nehri'ne kadar bütün toprakları elde etti. Böylece eskiden Kırım Hanlığı'na tabi olan toprakların tamamı Rus idaresi altına grimiş oldu.

Kırım Hanlığı hiçbir zaman Osmanlı'ya vergi ödememiştir; bilakis Osmanlı Devleti hanlara bütün hanlık dönemi boyunca düzenli olarak maaş ödemiş, hatta Rumeli'de oturan hanedanına da para göndermiştir.¹⁷ Senelik maaş (salyane) sadece hana değil, kalgay ve nureddin gibi, resmi makamlarda olanlara ve önde gelen aile fertlerine de ödenirdi.

1699 senesinde yapılan Karlofça Anlaşması'nda köle ticaretinin yasaklanmasıyla Hanlığın bu ticaretten elde edilen gelir kaynaklarını kaybetmesinden sonra bu ödemelerin önemi daha da artmıştır. 1484'ten itibaren Hana Kefe gümrüğü hasılatından salyane verilirdi. Han, kalgay veya nureddin makamına gelen Geraylara "teşrifat" denilen bağış gönderilirdi. Han sefere çağrıldığı zamanlarda, hatt-ı hümayun ile birlikte belli bir miktar altın da gönderilirdi (tirkeş baha). Osmanlı topraklarında oturan Gerayların kendileri has gelirleri vardı. Bu ödemeler XIX. yüzyıla kadar devam etmiştir.

Sahib Geray, 1532'de Kırım'a gönderilirken yanında topçu ve segbandan oluşan bir seçkin kapıkulu grubu vardı. Bu tarihten itibaren bu askerlerin maaşına karşılık olarak, "segbân akçesi" adı ile her sene İstanbul'dan ayrıca bir para gönderildi.

¹⁷ Alan W. Fisher, "Les Rapports entre l'Empire Ottoman et la Crimée", *CMRS*, sy. 13 (3), 1972, s. 368-381. Kırım Hanlığı'nda iktidar el değiştirdiğinde sabık han sülalesinin hayatı tehlikeye girdiği için, iktidara alternatif han sülalesinden gelen bu erkekler ve bunların haremli, çocukları, hizmetkârları, emniyetlerini sağlamak amacıyla veya çeşitli siyasi sebeplerden dolayı Osmanlı Devleti tarafından Rumeli'de ikamet ettirildi. Tahttan indirilen hanların Rumeli'nin yanı sıra Ege adalarında ve Rodos Adası'nda ikamete mecbur edildiği de vakidir. Ayrıca bkz. Nicole Kançal, *a.g.e.*, s. 19-30.

I. Muhammed Geray'ın hanlık döneminde, 1521 senesinden itibaren, Moskova Knezliği hanlara "uluğ hazine" denilen yıllık bir ödeme yapıyordu. Bu ödeme, Moskova ile Hanlık arasındaki barış için son derece önemli idi. Ruslar buna ne kadar "hediye" deseler de, Muhammed Geray, bu ödemeleri daha önce Altın Orda'ya yapılan ödemelerin bir devamı olarak görüyordu. Gönderilen hediyeler son derece titiz bir şekilde defterlere kaydedilirdi. Bunlar bugün önemli birer belgedir. Ruslar bu ödemeleri XVII. yüzyılın sonuna kadar devam ettirmiştir.¹⁸

Toprak, timar şeklinde han ailesi ve mirzalara verilirdi. Timar sahibi mirzalar vergileri kendileri toplardı ve buna karşılık askeri hizmette bulunmak zorundaydılar. Ölü topraklar, ihya edilmesi için han tarafından aristokrasiye mensup olmayan kişilere timar olarak verilirdi. "Çelebi" unvanı verilen bu kişiler seferlere ayrı bir grup olarak ayrı bir bayrak altında katılırdı.

Kırım Hanlığı hep Batı devletleri, (Fransa, İsveç, Danimarka, Brandenburg-Prusya) ile diplomatik ilişki kurmaya çalışmıştı. Vatikan bile 1572-1585 arasında birkaç kere Bahçesaray'a elçi göndermiştir. Bu Ortodoks Rusya'ya karşı önemli bir tutumdur. Özellikle Fransa, İstanbul'daki elçisi ve XVIII. yüzyıldan itibaren Bahçesaray'daki elçisi vasıtasıyla Kırım Hanlığı ile en yakın ilişki içinde olan Batı devletidir.

Bildiğimiz kadarıyla Hanlığın doğudaki devletler ve halklarla (İran ve Özbeklerle), düzenli diplomatik ilişkileri yoktu. Don ve İdil arasındaki topraklarda göçebe olarak yaşayan Budist Kalmuklarla ilişkileri her zaman gergin idi. Altın Orda, Memlûk Devleti ile çok yakın temas içinde idi. Kırım limanlarından Mısır'a köle gönderilmiştir. Bu ilişkinin Kırım Hanlığı'nın ilk döneminde kısmen devam ettiği düşünülebilir. Memlûk Devleti'nin Osmanlı tarafından fethedilmesiyle bu ilişki sona ermiştir.¹⁹

¹⁸ Halil İnalcık, "Power Relationships...", s. 182; Maria Ivanics, "Entstehung und Quellenwert der Krimtatarischen Tıyış Defters", *Acta Orientalia*, sy. 47, 1994, s. 103-112.

¹⁹ Josef Matuz, "Les Relations Etrangères du Khanat de Crimée (XVe-XVIIIe siècle)", *Revue d'Histoire Diplomatique*, 102, (3-4), 1988, s. 233-249.

1.2 Kırım Hanlarının Yönetim Biçimi, Devlet ve Saray Teşkilâtı

1.2.1 “Geray” Lâkabı

“Geray” ismi ilk defa Hacı Geray tarafından H 845 (M 1441/1442) senesinde darp olunan parada kullanılmıştır. Onun taht mücadelesine girişen sekiz oğlundan sadece Mengli Geray bu lâkabı taşımaktadır. Bundan sonra bütün Kırım hanları Mengli Geray soyundan gelmiş ve hepsi de “Geray” lâkabını kullanmıştır. Bu ad lâkab olarak han soyundan gelen bütün prensler tarafından taşınmıştır. Han ailesinden kız alıp veren Şirin beylerinden bazılarının da bu lâkabı kullandığını biliyoruz.²⁰

Türk Kereit kabilesi, Moğol İmparatorluğu’nda önemli bir yer tutuyordu. Altın Orda zamanında bu kabilenin bir kolunun Kırım’a geldiği tahmin edilir. Hacı Geray’ın bu lâkabı alması hakkında **Gülbün-i Hanan**’da şu malûmat vardır:

“Unutulmasın ki Tatar han zadelere, Tatar mirzalarının oğulları ta çocukluğundan on beş yaşına kadar Ata beglerden Geray kabilesinden bir zatın hanesinde büyütmek, terbiye ettirmek eskiden beri Tatarlarca adet olunmuştu.

Hacı Geray’ın babası sultan Gıyaseddin Han dahi Geray kabilesinden olan “Devlet Geldi” Sofi’nin hanesinde büyümüşü. Hacı Geray doğduğu gün, Devlet Geldi Sofi’nin Kabe’den memleketine geldiği güne tesadüf ettiğinden Gıyaseddin Han oğlunun adını –hem Geray kabilesine, hem de Devlet Geldi Sofi’ye bir cemile olmak üzere– Hacı Geray koymuştu. Hacı Geray tahta geçtiği zaman Devlet Geldi Sofi sağ idi. Bir gün hanın huzuruna giderek sebeb-i tesmiye hakkındaki macerayı anlattıktan sonra Geray kabilesinin ahfâdı kalplerinden silinmemek için bundan sonra doğacak han zadelere adlarına dahi “Geray” ilavesiyle kabilesine bir yadigar bırakmasını rica etmiş ve Hacı Geray dahi bu pîr-i muhteremin teklifini kabul suretiyle kendisine karşı kadirşinaslıkta bulunmuştu. İşte bundan sonra bütün han zadelere namlarına Geray lakabı ilave olundu.”²¹

“Geray” kelimesi hakkında birçok tahminler yürütülmüş, anlamı hakkında çeşitli açıklamalar yapılmıştır. “Geray”ın değişik şekilleri olan Kerey, Keray, Kiray ve Kereit, kabile ve boy ismi olarak yaygındır. En kapsamlı inceleme J. Nemeth’in makalesinde yapılmıştır.²² Nemeth, orada “Geray”ın asıl şekli olan “Kerey”in (çoğul Moğolca “Kereyit”, -t Türk dillerinde genelde düşürülür) Moğolca “keriye” (karga) isminin çoğulu olduğunu vurgulamaktadır. Hayvan ve özellikle kuş isimleri kabile

²⁰ Halil İnalcık, “Giray”, İA, C :IV, s. 783-789.

²¹ GH, s. 13-14.

²² Josef Nemeth, “Kereit, Kérey, Giray”, Ural-Altaische Jahrbücher, sy. 36, Wiesbaden, 1965, s. 360-365.

adları olarak Moğol ve Türk halkları tarafından kullanılmıştır.²³ Kırım hanlarının damgasına ise “Tarak tamga” denilmektedir. Bu damga, Altın Orda hanları tarafından kullanılan damgaya benzer. Tarak tamga, Mengli Geray Han’ın paralarında ve 1475 tarihli bir yazısında mevcuttur.²⁴ I. Mengli Geray Han’ın ismi 1478 senesine ait bir bitikte “Bengli”, 1479 tarihli bir bitikte ise “Benli”²⁵ şeklinde yazılmıştır. Aynı ismi kullanan II. Mengli Geray Han’ın adı Fransızca kaynaklarda “Benghi”, veya “Benghly” olarak da geçmektedir.²⁶

Teşkilât: Erken dönem Kırım Hanlığı’nda devlet yapısının²⁷ şekli Altın Orda geleneğinin devamı idi.²⁸ I. Sahib Geray Han’dan itibaren Osmanlı etkisi başlamışsa da, Hanlık Cengiz Han’ın devletine dayanan karakterini hiçbir zaman, tamamı ile kaybetmemiştir. Altın Orda’nın mirasçısı olan Kırım Hanlığı feodal karakter taşıyan bir kabile aristokrasisi şeklinde idi.²⁹

1.2.2 Han

Devletin reisi Han idi. Hacı Geray neslinden, yani hanedan-ı Cengiziyye’den gelen erkek çocukların her biri her an hanlık makamında hak iddia edebilirdi. Cengiz Han töresine göre, han olacak kişinin ne tür özelliklere sahip olması gerektiği belliydi ve

²³ J. Nemeth, 1930 senesinde *Hongfoglalo Magyarasag Kialakula-sa’da* (Budapest 1930, s. 265-268) yayınlanan bir makalesinde “Geray” isminin Türkçe “ker” (büyük, dev, kudretli) kelimesinin küçültmüştüğü şekli “ker-ey”den geldiğini iddia etmişti. Kendisi bu menşei bir önceki dipnotta atıfta bulunduğumuz makalesinde reddetmektedir.

²⁴ Tarak tamganın şekli şöyledir: Bkz. Demir Kapı’nın üstündeki kitabe, R 238.

²⁵ A. Melek Özyetgin, *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996, s. 128, 129.

²⁶ Gilles Veinstein, “La Révolte des Mirza Tatars contre le Khan 1724-1725”, *CMRS*, sy. 12 (3), 1971, s. 333; *TCMN*, s. 235, “(II) Benghly-Guerai”. “Benli” bugün bile Tatarlar arasında sıkça rastlanan bir isimdir. Anlamı “ben”den (nokta, işaret) gelmektedir ve tılsım olarak koruma amacıyla kullanılmış olması da muhtemeldir. (Hükümdar için benli pars postunu andıran kumaştan yapılan elbiseler Çin’den Osmanlı’ya kadar yaygın idi.)

²⁷ Araştırmam Kırım Hanlığı’nın tüm tarihini, yani üçyüz senelik bir dönemi kapsadığı için, teşkilât kısmında çok zorluklarla karşılaştım. Kırım Hanlığı hakkındaki araştırmalar ya çok geneldir, ya da spesifik dönemleri kapsamaktadır. Burada tezim için gerekli kaynakları kullanmaya ve çalışmam için önemli noktaları vurgulamaya çalıştım.

²⁸ Kırım Hanlığı’nın teşkilâtına genel bir bakış için bkz. Muzaffer Ürekli, *Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi (1441-1569)*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1989, s. 59-87.

²⁹ Altın Orda teşkilâtı için bkz. Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul, İ.Ü. Ed. Fak. Yay., 1976, s. 115-136.

bundan asla taviz verilmezdi. Bunlardan birincisi, hanın Cuci soyundan gelmesiydi. İkincisi, kabile ve başlarındaki Karaçi beylerin onu desteklemeleri gerekirdi. Üçüncüsü, Hanlığın merkezini teşkil eden bölge veya topraklara sahip olması şarttı. Yasanın bu üç ana unsurundan asla vazgeçilmezdi.³⁰

Kırım Hanlığı'nın Osmanlı himayesine girmesiyle, madden ve manen Cengiz Han'ın torunları olan Kırım hanedanının bu ayrıcalığı ne kendileri ne de başkaları tarafından unutulmuştu. Al-i Osman'da olduğu gibi, bu hanedan mensuplarının da kanının dökülmesi yasaktı.³¹

“Oğlan” ve “sultan” unvanı hanzâdeler için kullanılırdı. Erken dönemde bu iki unvan eşit olarak kullanılmış, daha sonra han evladı için “sultan” veya “hanzade”, hanın kolundan olmamakla beraber hanedana mensup olanlara da “sultan” denilmiştir. Han kızları için ise “sultan” veya “hânî” tabiri uygun görülmüştür. “Mirza” (Farsça “Emirzâde”den) unvanı yine hanedan dışında aristokrasiye mensup olan beylere ve onların çocuklarına verilirdi. Karaçi beylerinin çocuklarına da “Mirza” denilirdi.

³⁰Halil İnalçık, “Power Relationship...”, s. 178-180: “The strict Tatar notion of legitimate sovereignty required that the *khan* should be of the lineage of Djodji, the eldest son of Genghis Khan who was assigned by his father the westernmost lands of the Empire. It remained an unchallenged rule among the Turco-Mongol peoples in Eurasia that only someone from his lineage could claim the khanate. Thus, such powerful figures as Nogay, Mamay or Edigtü would not even dare to assume the title *khan*. Three conditions together determined who could assume the title: 1) Genghiskhanid descent, as mentioned above; 2) factual allegiance of the *Ulus*, or the powerful tribes under the four Karacu beg; 3) actual possession of the *Uluğ-Yurt*, also known as *Takht* or *Saray*, the capital region of the Empire. This system attributed to Genghis Khan and called ‘Yasa’ or ‘Töre-i Djengiz-Khani’ had almost a sacred significance among the military tribes as far as khan’s sovereignty was concerned. It was uncompromisingly advocated by the chiefs of the tribal aristocracy to the end of the Crimean Khanate. For example, in the seventeenth century, Murad Giray Khan (1678-1683) was a staunch exponent of the ‘Töre-i Djengiz-Khani’.”

Bahsi geçen Murad Geray Han, Osmanlı'ya karşı daha bağımsız bir tutum sergilemekte, eski Türk-Moğol gelenekleri İslâmi makamlara tercih etmekte, ulemaya karşı kabile aristokrasisini üstün tutmaktadır.

İnalçık, bu makalede Moskova'nın Altın Orda geleneğinden bazı ünvanları benimsemek suretiyle eski Altın Orda topraklarına sahip çıktığını göstermektedir. Rusların güçlendiği yüzyıllar boyunca, kullandıkları ünvanlarda da değişiklik görülmektedir. Altın Orda'nın yok oluşundan sonra, Kırım Hanlığı ve Moskova arasında, İdil boyu, Kazan ve Astrahan'da devamlı bir mücadele başlamıştı. Moskova, özellikle Hacı Tarhan ve Kazan Hanlıklarını aldıktan sonra, “Çar” ünvanını kullanmaya başlamıştır. Rus kaleminde (Kanzlei) “Çar” her zaman “Han”a eşdeğer olarak kullanılmıştı. Bu makalede ayrıca Osmanlı'nın hanlar için ve Kırım hanlarının kendileri için kullandıkları ünvanlar hakkında da çok geniş bilgi mevcuttur. s. 194-195. Geniş bilgi için bkz. makalenin bibliyografyası.

³¹ M. Fuad Köprülü, “Türk ve Moğol Sülalelerinde Hânedan Âzasının İdâmında Kan Dökme Memnuiyeti”, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, 1944, sy. 1, s. 1-9.

Hanedan ailesinden sadece han sakal bırakabilirdi, Şirin kabilesinde ise Şirin Bey ve kalgay bu ayrıcalığa sahipti.³²

Atalık: Hanın çocuklarının birer atalıkları vardı. Broniewski, atalık müessesinin önemini şu ifadelerle vurgulamaktadır:

“Han daima olarak yanında müşavirler bulundurur. Bunlara Tatarlar Atalık derler. Bunlar han zadelerin yetişmeleri için onlarla ilgilenir, hanın karılarının akrabalarının ihtiyaçlarının temin edilmesi için emirler verirler.”³³

Atalık hakkında Glavani de bilgi vermekte³⁴ ve bu bize bu geleneğin XVIII. yüzyılda hâlâ devam ettiğini göstermektedir.³⁵ Atalık müessesesinin devam etmesi, Kırım Hanlığı’nın son döneminde bile eski geleneklere sadık kalındığını göstermektedir.

Kırım hanları, Cengiz Han tarafından başlatılan, ondan Altın Orda’ya geçmiş olan bir sembolizme bağlı kalmışlardı. Cengiz Han’ın, tıpkı Türk hakanları gibi, tanrısal veya kutsal bir menşeden geldiğine dair birçok rivayet vardır. Bazılarında Cengiz Han’a “güneşin oğlu” denmektedir.³⁶ Cengiz Han kültürünün en önemli unsuru, kaynaklarda

³² TCMN, s. 272.

³³ Marcin Broniewski, *Kırım*, Çev. Kemal Ortaylı, Ankara, Ege Matbaası, 1970, s. 45. 1578 senesinde Polonya kralı Stefan Batoriy tarafından elçi olarak Kırım’a gönderilen Broniewski, dokuz ay Kırım’da kalmış ve oradaki izlenimlerini kaleme almıştır. Aslı *Tartaria Descriptio* adıyla 1595 yılında Köln’de Latince olarak yayınlanan eser daha sonra Rusçaya (Broniewski, Marcin, “Opisanie Krıma (Tartaria Descriptio)”, *Zapiski Odesskago Obşçestva Istorii i Drevnostey*, sy. 6, Odessa, 1867, s. 333-367) aktarılmıştır. Türkçe tercümesi de Rusça nüshaya dayanmaktadır.

³⁴ *Relation de la Crimée par le Sr Xaverio Glavani Consul de France a Bakché Seray Capitale de cette peninsule et premier medecin du Kan 1723*, Archives Nationales, Paris. Elyazması, folio 7r. İktibas eden: Barbara Kellner-Heinkele, *Aus den Aufzeichnungen des Sa’id Giray Sultan*, Freiburg, Klaus Schwarz Verlag, 1975, s. 24. “Les princes Tartares et les Emirza des qu’ils ont un enfant luy donnent un atalık ou paratre qu’ils chargent du soin de le nourrir, elever et entretenir et avec qui l’enfant reste toujours, meme apres que l’enfant sest marié et quil a familie. Tous ces princes ne sont point en Crimée mais la pluspart dans la Circassie chez les Tartares Nogay qui sont sur le fleuve Coban ou dans le pays des Abazas. Un jour le Khan me compta que dans la Circassie seulement il y avoit 62 princes de la maison des Aligenghis!”

³⁵ Ayrıca TCMN, s. 249.

³⁶ Cengiz Han’ın atası olan ve bir ışık tarafından annesinin rahmine indirilen Budungar hakkında bkz. M. Dobrovits, “The Turco-Mongolian Tradition of Common Origin and the Historiography in Fifteenth Century Central Asia”, *Acta Orientalia Hungaria*, sy. 47, 1994, s. 270.

birkaç yerde “altın sülde” olarak geçen, güneş ve aydan oluşan bir (altın) ışık sembolizmidir.³⁷

Türk-Moğol kültüründeki renk sembolizmi Çinlilerin aynısıdır: Kırmızı güneyi, mavi doğuyu, kara kuzeyi, ak batıyı ve sarı (altın) merkezi temsil etmektedir.³⁸ Çinlilerde en önemli yön güneydir, Türk ve Moğollarda ise kuzeydir (kara, kuz).³⁹ Altın, hükümdarın rengidir ve aynı zamanda ordanın merkezini ifade eder.⁴⁰ Ak Orda (Altın Orda)’nın merkezini simgeleyen altın rengindeki Han Çadırı İbn Battuta tarafından şöyle tarif edilir:

“Meselâ âdetlerinden biri Cuma günleri namazdan sonra altın kubbede oturmasıdır. Burası mükemmel bir şekilde düzenlenmiştir ve altın levhalarla kaplı ahşap direkler üzerine kuruludur. Orta yerde yine altınla süslenmiş, gümüş kaplamalı ahşap bir taht vardır. Tahtın ayakları halis gümüştedir, başları da gümüşle bezenmiştir.”⁴¹

Hazar hakanının da en önemli alameti altın çadır idi.⁴² “Otağı yıkmak”, yani hakanın altın çadırını tahrip etmek, aynı zamanda bu hakanın hükümdarlığına son vermek demektir.⁴³ Böylece, hanlığın merkezini teşkil eden ‘taht’ veya ‘saray’ın hem bir

³⁷ Cengiz Han kültü ve onunla ilgili objeler (beyaz-kara tuğ-tuy, kuş, sülde-tngri, kaplan ve pars derisinden sadak) hakkında bkz. T.D. Skrinnikova, “*Sülde – The Basic Idea of the Chinggis-Khan Cult*”, *Acta Orientalia Hungaria*, sy. 46, 1-3, 1992/93, s. 51-59.

³⁸ Renkler için bkz. Omeljan Pritsak, “Qara”, *Zeki Velidi Toğan’a Armağan*, İstanbul, Maarif Vekaleti, 1955, s. 249.

³⁹ “Kara”, ana yön olmasından kaynaklanan öneminden dolayı, büyüklük ve en yüce, ilk vs. anlamları taşımaktadır: Kara Han, Kara Ordu (büyük, ana). Omeljan Pritsak, “Quz, Qara”, *Ural-Altische Jahrbücher*, sy. 24, 1-2, 1952, s. 49-104.

⁴⁰ Cengiz Han’ın ulusunun bölünmesi ile ortaya çıkan ordaların adları için bkz. Mustafa Kafalı, a.g.e., s. 19: “Torunlarını kabul eden Cengiz Han, Batu için ‘Altın Bosağalı Ak-Orda’yı (Altın eşikli Ak-Otağı); Orda için ise ‘Gümüş Bosağalı Gök-Orda’yı (Gümüş eşikli Gök-Otağı) kurdurmuştu... Ancak bu bölünmenin iki ayrı hanlık olmayıp Türk devlet ananesindeki sağ ve sol kol tertibinde Cuci ulusunun ikili idareye göre tanzim edildiği açıkça görülmektedir. Çünkü Cengiz Han, Orda-İçen Han’ı Sayın (Batu) Han’a tâbi kılmıştı.”

⁴¹ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi I*, Çev. A.S. Aykut, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2004, s. 474.

⁴² Ahmed b. Fadlan b. Abbas İbn Fadlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, (310/922), Haz. Ramazan Şeşen, İstanbul, Bedir Yayınevi, 1995, s. 123: “Sadece hâkân için kurulan altın çadırdaki bir taht bulunur. Bir harp veya bir olay zamanında ordu sefere çıkınca hâkânın çadırları hükümdarın çadırından daha yüksektir”.

⁴³ Hükümdarın altın çadırı ve bu çadırın sembolizmi ile ilgili aydınlatıcı bir söz İranlı tarihçi Vassaf’a aittir. Sultan Tegüder’in çadırını tarif ederken, onu gök kubbelerle karşılaştırmıştır. Bkz. Bernhard O’Kane, “From Tents to Pavillons, Royal Mobility and Persian Palace Design”, *Studies in Persian Art and Architecture*, Kahire, The American University in Cairo Press, 1995, s. 251:

bölge, hem de ulusun hareket halinde olduğu zamanlarda, hanın otağının bulunduğu yer olabileceği anlaşılmaktadır. Hanlığın kudreti ve meşrutiyeti, hanın bu sembolik gücüne bağlı idi. Bundan dolayı Türk ve Moğol hanlarının ordu ve tebaası ile beraber kaldıkları yerlerin kutsal bir değeri vardı.⁴⁴

Eski geleneği devam ettirdikleri dönemlerde, Hanların kışlarını kutsal sayılan bir dağda geçirdiklerini biliyoruz: I. Sahib Geray Han, kışı Bahçesaray'ın doğusunda bulunan Babugan dağlarında geçirip baharda (Eski?) Kırım'a gelmektedir:

"Han Hazretleri ... kendisi saadetle Babuğan tağında bir cennet misal yerde kışlayup, evvel baharda Kırım'a gelüb..."⁴⁵

Kayalık bir dağın tepesinde bulunan eski idare merkezi Kırkyer'in de savunma açısından stratejik önemi bir tarafa, aynı şekilde kutsal bir yer olarak da kabul edildiği tahmin edilebilir. Daha önce yazın otlak için kullanılan Kırkyer altındaki vadide ancak 1500 yılı civarında bir saray inşasına başlanacaktır. "Hansaray" isimli bu yeni saray, Türk-Moğol geleneğine uygun olarak bir ırmağın yanında kurulmuştur.

Mengli Geray Han, 1502 senesinde Altın Orda hanı Şeyh Ahmet'i yenip Saray şehrini tamamen tahrip etmiştir. Saray şehrinin tahribiyle, Mengli Geray, Hanlığın

"Vassaf, ... compares the trellis to the sphere of heavens, made in the image of paradise, and the sultan seated on his throne within it to the sun of the empire."

⁴⁴ H. İncalcık, "Power Relationships...", s. 179: "The khans yurt encompassing summer and winter pasturelands usually situated on the lower and upper parts of a river (...) or on a sacred mountain (Altın-Dağ or Golden Mountain) was considered a sacred locus. There, the Altın-Ordu, or Golden-Tent of the khan was pitched. (...) In other words, the Uluğ-Yurt was the locus where the khan's sacred sovereign power rested." Daha geniş bilgi için bkz. Emel Esin, "Altun-Yış (The Golden Mountain), The Mountain with Metallic Elemental Appurtenance in Turkish Culture an Art of the Kök-Türk Period", *Journal of Turkish Studies*, sy. 5, 1980, s. 33-47. Bu makalede, kutsal dağın dünyanın merkezi olması ve gök (tanrı) ile ilişkisi üstünde durulmaktadır. Altın renginin (Venüs: altın yıldız) ve Ak-bars (beyaz benekli çita)'ın da batıyı sembolize ettiği gösterilmektedir. Ayrıca bkz. Emel Esin, *Türk Sanatında İkonografik Motifler*, İstanbul, Kabalcı, 2004, s. 11-24.

⁴⁵ Remmal Hoca, Kaysunizade Nidai, *Tarih-i Sahib Giray Han*, Haz. Özalp Gökbilgin, Ankara, Baylan Matbaası, 1972, P7b. Daha sonra TSGH olarak anılacaktır. I. Sahib Geray Han'ın Hanlık dönemi 1532-1551'dir. Sahib Geray Han'ın hayatını anlatan bu eser, hanın kızı tarafından sipariş edildi ve hanın sarayında yaşayan ve ona çok yakın olan Remmal Hoca tarafından kaleme alındı. Bugüne gelebilen nüshaların bir tanesinde tarih vardır: Receb 1061 (1651 Paris elyazması). Eğer buradaki "Kırım" kelimesi gerçekten Eski Kırım'ı ifade ediyorsa bu, şehrin I. Sahib Geray döneminde han tarafından hâlâ kullanılmakta olduğuna dair bir kanıttır.

merkezi veya “kutsal” taht yerini kendi hakimiyeti altına almış ve böylece Altın Orda’nın gerçek mirasçısı olarak ortaya çıkmıştır. Bu son derece önemli durum, 1503’te inşa edilen Hansaray’daki Demir Kapı’ya yeni bir açıdan bakmamızı sağlamaktadır. Bu kapının kitabesi bugüne kadar hiçbir araştırmacı tarafından bu bağlamda anlamaya çalışılmamıştır.⁴⁶

1532’de Sahib Geray Han İstanbul’dan Kırım’a gidişinde, ilk olarak babasından kalma Salacık’taki sarayda kaldı ve oradaki “Altunlu Köşk”te beyleri ve ağaları kabul etti.⁴⁷ Bir sonraki gün, Hansaray’a geçti, orada tam bir cülûs töreni yapıldı. Burada Mısır sultanı tarafından hediye edilen “muazzam çadır” kurulmuş ve “içinde altun taht kurulup mukabelesinde altun ve gümüş ayaklar ve murassa kadehler”⁴⁸ dizilmiştir. Ayrıca Şah İsmail tarafından verilen “halice taht önünde döşen”miştir.⁴⁹ Han, “altunlu libaslara gark olmuş” yani altın elbise giymiş bir şekilde çadıra girip tahta oturup saray erkanını kabul etmiştir.⁵⁰ Buradaki cülûs töreniyle, Altın Orda hanlarının törenleri arasındaki benzerlik göze çarpmaktadır.

Altın çadır veya Hanın otağı simgesel olarak imparatorluğun merkezini ifade etmektedir. Bu sembolizm, Sahib Geray’ın tahta çıktığı 1532 yılından Kırım Hanlığı’nın sonuna kadar geçerliliğini korumuştur:

“Her Kırım birliğinin ve ordusunun ayrı bir toplanma kelimesi olduğunu fark ettim. Ak-saray kelimesi Han’ın çadırını kastediyordu.”⁵¹

Türk-Moğol devletlerinde altın çadır ve tahtın yanı sıra en önemli hükümdarlık alâmetleri tuğ, davul (tabl) ve sorguç (kotuz) idi.⁵² Yay ve sadak da Türk-Moğol kültüründe çok özel anlamı taşıyan iki unsurdur.⁵³

⁴⁶ Bkz. Tez 4.3.2.4.

⁴⁷ Bkz. aşağıda, TSGH, P7a.

⁴⁸ A.y.

⁴⁹ A.y. Altın çadır ve tahtın yanında zikredilen halicenin acaba cülûs töreninde bir fonksiyonu mu vardı? Hanların tahta çıkma merasiminde bir halı veya keçe üzerine oturulması adeti için bkz. Bahattin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara, TTK, 1971, “Proto-Moğollarda Tahta Çıkma Törenleri”, s. 293-300; W. Eberhard, “The Myth of Felt, by Leonardo Olschki”, *Oriens*, sy. 2, 1949, s. 157-161; Johann de Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatname*, Çev. E. Ayan, Trabzon, Derya Kitabevi, t.y., s. 122-123.

⁵⁰ TSGH, P28b.

⁵¹ TottT, s. 144.

Osmanlı padişahları, tahta yeni çıkan Kırım hanlarına, merasimle “Menşûr-i Hâkânî” denilen ferman ile birlikte sancak, kılıç, mücevher, sorguçlu kalpak ve samur kürk gönderirlerdi.⁵⁴ Bunun dışında, hanlara her sene Bâb-ı Âli’den bir tasdikname gönderilirdi. Tasdikname saraya varınca, divan toplanır ve padişah tarafından gönderilen ferman okunur, böylece hanın meşruiyeti tasdik edilmiş olurdu.⁵⁵

Kırım Geray da, 1758’te yeni han olarak ilk defa başkenti Bahçesaray’a girerken, titiz bir şekilde hanlık alametlerini giyerek hazırlanmıştır:

“Han’ın şehre girmesi için gereken hazırlıklar şehir kapısı dışında yapıldı; han başına mücevher ile süslü iki sorguçlu bir miğfer, arkasına çaprazlama yay ve sadak koydu; yanında muhafız kıtası, başları sorguçlu değerli küheylanları, Peygamberin sancağı, saray erkânı olduğu halde saraya geldi. Divan salonunda devlet büyüklerinin saygılarını kabul etti.”⁵⁶

1.2.3 Kalgay

Hanın temsilcisi veya muhtemel veliaht anlamına gelen kalgay unvanı, I. Mengli Geray Han zamanında ortaya çıkmıştır. Bu makam 1475 senesinde Osmanlı ordusuyla bir sefere çıkan Mengli Geray’ın, oğlu Mehmet Geray’ı devlet işlerini yürütmek üzere Kırım’da bırakmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu müessesenin ortaya çıkışı ile ilgili bir rivayet de vardır. Buna göre “kalgay” kelimesi, kalmak fiilinin Kıpçak Türkçesindeki telaffuzundan kaynaklanmaktadır:

⁵² İbrahim Kafesoğlu, “Türkler”, İA, C:XII/2, s. 232.

⁵³ Osman Turan, “Eski Türklerde Ok’un Hukukî bir Sembol Olarak Kullanılması”, *Belleten*, C:IX, sy. 35, Ankara, 1945, s. 305-318.

⁵⁴ Bkz. Fındıklılı Silâhdar Mehmed Ağa, *Silâhdar Tarihi*, (H1139/M1726), C:II, İstanbul, Devlet Matbaası, 1928, s. 131 vd., 683. Hacı Selim Geray Han’ın ikinci defa tahta geçince, ona Edirne Sarayı’nda “Darü’s-saade ağası iptida sırtına kırmızı kadife ile kaplı kabanîçe samur kürk, silahdar ağa beline, mücevher bir hançer ile murassa bir kılıç ve sair arz ağaları da başına, iki adet mücevher sorguç taktılar. Bin altın ihsan olunmak adet iken, Han’a iltifatın iki bin altın verildi. Han birkaç gün sonra azimet ettiği esnada yine Sadrazâm vasıtasıyla taraf-ı şahaneden Han’a bir sade Çerkes altın kılıç, altın kaparalı bir zırh, bir incili tirkeş ve üç reys-i yelkendest at ihsan olundu.” Ahmet Rasin, *Tarih-i Osmani*’den aktaran GH, s. 62.

⁵⁵ TCMN, s. 238. “Chaque année, la porte confirme le khan: on lui envoie une pelisse de martre zibeline ou de renard noir & plusieurs milliers de sequins. On rassemble le divan et on lit la lettre du Padişah. Le khan se revet, se ceint le sabre, attache les aigrettes s’assied sur son trône et tous les grands de la cour viennent lui baiser la veste.”

⁵⁶ TottT, s. 129.

"Babası Hristiyan memleketlerine muharebe etmeğe giderken 'Kırım'ı kime bırakacaksınız' diye sorulmuş, Mengli Geray Han da 'Büyük oğlum Muhammedî Geray Kalgay'a diye cevap vermiş ve yerine onu bırakmıştı."⁵⁷

"Kalgay" kelimesinin etimolojisi ile ilgili en kapsamlı araştırmayı yapan Josef Matuz ise bu olasılığı tamamen reddetmektedir.⁵⁸ Matuz, makalesinde "kalgay" kelimesinin erken ve değişik yazılı şekillerini de liste halinde göstermektedir. "Kalgay"ın en eski şekli "kag.l.ga(y)"dır. İncelemenin sonunda, Matuz, "kalgay" kelimesinin "kak-(qaq-)" fiilinden türemiş olduğu kanaatine varmıştır. "Dik- (tik-)" fiiline benzeyen "kak-" fiili dikmek, atamak, yerine koymak (geçmek) manası taşımaktadır.⁵⁹ Matuz kakmak fiilinin de eskiden böyle bir mana taşıdığını düşünmektedir.

Daha önceki Türk-Moğol devlet teşkilâtında mevcut olmayan⁶⁰ bu unvana XVI. yüzyıldan itibaren Özbek hanlıklarında da rastlanır. Kalgay ve nureddin unvanları 1632/33'ten itibaren Şirin ve Mangıt kabilelerinde de kullanılmıştır.⁶¹ Kalgaylık makamına genelde hanın küçük kardeşi getirilmiştir. Hanın küçük kardeşi yoksa, hanın oğlu da gelebilirdi. Aslında töreye göre Geray soyundan her sultan bu makama getirilebilirdi. Kırım Hanlığı'nın devlet teşkilâtında son derece önemli bir yer tutan ve bu makama atanması padişah tarafından bir kalgaylık tevcih beratı ile tasdik edilen⁶² kalgay, Akmescit (Aksaray, Kalgaseray)'te kendi sarayında oturmaktaydı.⁶³ Kalgay yabancı devletlerle yazışır ve tuğra kullanırdı. han gibi, onun da divanı vardı ve teşkilâtı haninkine benzerdi. Kendi hususi gelirleri bulunan kalgay, hanın yerine seferlere de katılabilirdi. Barış protokollerinde kalgay ve nureddinin ayrıca

⁵⁷ GH, s. 25. Aynı rivayeti Uzunçarşılı da zikr etmektedir. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C:II, s. 424.

⁵⁸ Josef Matuz, "Qalga", *Turcica*, sy. 2, Paris, 1970, s. 101-119.

⁵⁹ Josef Matuz, a.e., s. 118. Matuz, XVI. yüzyıldaki Osmanlı tarihçisi Seyfi Çelebi'den bir örnek vermektedir: "Çingiz ki bu vilayetleri aldı, her bir oğlın bir yerde padişah dikdi".

⁶⁰ C.M. Kortepeter, "Kalghay", *El²*, C:IV, Leiden, 1978, s. 521-522: Kortepeter, kalgay makamını, Moğollardaki "odcigin-ejen"e benzetmektedir. Moğol geleneğinde, yurt veya miras hanın en küçük oğlu tarafından korunurdu. "Odcigin-ejen" ile ilgili bkz. B.Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilâtı*, Çev. A. İnan, Ankara, TTK, 1995 (1944), s. 87, 149.

⁶¹ Josef Matuz, "Qalga", s. 103.

⁶² Örnek için bkz. Feridun Ahmet Bey, *Münşeatü's-Selatin* (991/1583), C:2, İstanbul, Darü't-Tıbaatı'l-Amire, 1858, s. 135, 147.

⁶³ Josef Matuz, a.e., s. 102. Saray teşkilâtı için bkz. V.V. Veliaminof-Zernof, *Matériaux pour Servir à l'Histoire du Khanat de Crimée*, St. Petersburg, Saint Petersburg, Commissionnaires de l'Académie Impériale des Sciences, 1864, Bölük defteri Nr. 35. Daha sonra VZ.

zikredilmesi gerekirdi, aksi halde anlaşma kendileri açısından geçerli olmadığından onlar savaşı sürdürebilirlerdi. Kırım'ın girişini teşkil eden Orkapı'yı korumak ve Orkapı dışında yaşayan Nogay kabilelerini kontrol altında tutmakla yükümlü olan kalgay, Nogayların başbuğu veya âmiri olarak da biliniyordu.⁶⁴

1.2.4 Nureddin

Nureddinlik makamı kalgaydan sonra ikinci veliahtlık anlamına gelmektedir. Bu mevkiin II. Mehmed Geray Han (1577-1584) zamanında ortaya çıktığını görmekteyiz. Mehmet Geray, oğlu Saadet Geray'ı kalgay makamına getirmek istemişse de, ondan daha büyük olan Alp Geray'ı tayin etmek zorunda kaldı. Bundan dolayı Saadet Geray'a "Nureddin" unvanını vermek suretiyle ikinci veliahtlık makamını ihdas etmiş oldu. Bu mansıp da padişah tarafından bir berat ile resmen tasdik edilmektedir. "Nureddin" unvanı hakkında **Gülbün-i Hanan**'da şöyle yazmaktadır:

"Saadet Geray Nureddin mirzanın taht terbiyesinde büyüdüğü için Nureddin Mirza Sultan şöhret kazanmıştı. Binaenaleyh bu yeni mansıba da Nureddin Veliht-ı sanî nâmı verilmiştir."⁶⁵

Kalgayın hanın başkentten ayrılması veya vefat etmesi ile hanın yerine geçmesi gibi, nureddin de boşalan kalgay makamına geçirdi. Nogaylarda nureddinlik birinci veliaht olarak mevcut idi.⁶⁶ Nureddinin de kendi sarayı, kendi geliri vardı ve yabancı devlet adamları ile resmi olarak yazışabilirdi.⁶⁷ Kalgayın sefere çıktığı zamanlarda, Orkapı geçidini ve Gözleve'yi kontrol etmek nureddinin vazifesi idi. Bu konuda Hezarfen Hüseyin Efendi kısa ama önemli bilgiler aktarmaktadır:

"Kanûn-ı Birâderân-ı Hân: Bu hanların kendüden küçük karındaşı 'kalgay' olur. Veliahd makamındadır. Kalgay sultandan küçüğü 'Nureddin' olur. Ve bunların her birinin makarr-ı saltanatları vardır. Kalgay Sultan Akmesicid nâm kasabada sâkindir. Bahçesaray'dan dört saatlik yoldur. Nureddin

⁶⁴ Muzaffer Ürekli, a.g.e., s. 71.

⁶⁵ GH, s. 55.

⁶⁶ Muzaffer Ürekli, a.g.e., s. 74.

⁶⁷ VZ, s. 809.

Sultan Kaçı nâm karye kurbünde sâkindir. Bahçesaray'ından bir saatlik yoldur. Bunların her birinin vezîri ve defterdârı ve kadısı vardır. Ahkâmları biri birinden mütefâvit değildir. Ancak hutbe ve sikke Hân hazretlerininindir.”⁶⁸

Han, kalgay ve nureddinden sonra en yüksek mevkiye sahip olan yöneticiler, Kuban, Bucak ve Yedisın seraskerleridir. Bu seraskerlikler de han ailesine ait sultanlara verilirdi. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Said Geray Sultan'ın Kırım hanedanı hakkında yazdığı kronikte hanlığın meratibi şöyle sıralanmaktadır: Han, kalgay, nureddin, Orbeyi (Orkapı'yı korumakla görevli), Bucak, Kuban ve Yedisın seraskerleri. Bunların dışında hanedana ait bir makam olarak “Ulu Hanı” (hanın en büyük kızkardeşi veya kızı) de zikredilir.⁶⁹

1.2.5 Kabile Aristokrasisi ve Divan

Kırım Hanlığı'nın kabile aristokrasinin en üst tabakasını teşkil eden kabile beyleri “dört Karaçi beyi” veya “dört rükün” olarak isimlendirilmiştir. Bu Karaçi beyleri belli kabilelerin başbuğlarından oluşurdu. Bu dört –sayıları daha sonra beş olacaktı– Karaçi bey hanın divanına katılırlardı, onların onayı alınmadan hiçbir karar alınamazdı. Karaçi beyler başta Şirin, Argın, Barın ve Kıpçak kabile başbuğlarından oluşurdu. Daha sonra zaman zaman bu sıra değişmiş, Mangıt (Mansuroğlu) ve Sicuvut (Sicut) beyleri de bunların arasına dahil edilmiştir. Bu beylerin arasında en önemlisi Şirinlerin beyi idi. Baş-Karaçi veya Baş-bey olarak bilinen Şirin Bey, Hanlığın iç siyasetinde daima son derece önemli rol oynamış, Osmanlı ile de birçok defa işbirliği yapmıştır. Kırım aristokrasisindeki unvanlar “Mir-i Şirin” (Şirin Bey) ve “Nureddin-i Şirin”dir.⁷⁰

Kırım'daki askeri kuvvetlerin büyük bir kısmı bu Karaçi beylerinin emri altında bulunurdu. Hanın seçildiği kurultaylarda da önemli rol oynayan bu beyler, İstanbul'dan tahta oturmak için seçilen hanedan mensubunu onaylamadıkları

⁶⁸ Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, Haz. S. İlgürel, Ankara, TTK, 1998, s. 170.

⁶⁹ Barbara Kellner Heinkele, a.g.e., s. 95b.

⁷⁰ Barbara Kellner-Heinkele, a.e., s. 95c.

takdirde, hanın tahtta kalma şansı azalırdı. Bu kabile beyleri Hanlıkta her yeniliğe şiddetle karşı çıkmakta ve Altın Orda yasasını (ananesi) savunmakta idiler. Kayalar-Altı denilen yerde toplanıp hana karşı isyan çıkarmaları veya Yarımada'nın dışındaki bozkırdaki Nogaylarla birleşip hana karşı gelmeleri mümkündü.

XVI. yüzyılın ortalarına doğru, Osmanlı sarayında eğitim gören Sahib Geray Han'ın⁷¹ tahta çıkmasıyla, Hanlığın teşkilâtı derin kapsamlı ve kalıcı bir şekilde değişmiştir. Sahip Geray, İstanbul'dan Kırım'a geçtiğinde yanında, hassa birliğini teşkil eden kalabalık bir kapıkulu birliği vardı.⁷² Daha önce sarayda ve hanın hizmetinde nökör (hassa askerleri) ve içki beyleri (hanın hizmetinde olan kabile beyleri) vardı. Bu eski bozkır ve kabile sisteminin yanında yavaş yavaş bir kapıkulu sistemi oluşmuştur. Böylece eski kabile aristokrasinin yanında, daha sonra Kırım'da Osmanlı kapıkulu sisteminin yerleşmesiyle beraber, bazı büyük aileler ikinci derecede önemli bir sınıf haline gelmiştir. Aslen Çerkez kölesi olan bu ailelerin en önemlileri Kudalak, Avlan, Kemal, Uzic ve Kaya'dır. Bunlardan Kudalakların en yaşlısı, kapıkulu mirzaların başı olarak kurultaya katılmakta idi.⁷³

⁷¹ Sahib Geray'dan önce, kardeşi Saadet Geray Osmanlı sarayında eğitim görmüştü. Saadet Geray, babası Mengli Geray Han tarafından daha sonra padişah olacak, zamanın şehzadesi Selim'e gönderilmişti. Bu sultan ile başlayan rehinlik sistemi ile, Osmanlı sarayında devamlı bir veya birkaç muhtemel han adayı bulunmakta idi. Saadet Geray ve şehzade Selim ile ilgili ve bu rehinliğinin dikkate şayan tarafları ve kabile beylerinin tepkileri için bkz. A. Benningsen-Ch. Lemerrier-Quelquejay, "Le Khanat de Crimée au Début du XVIe Siècle de la Tradition Mongole à la Suzeraineté Ottomane", *CMRS*, sy. 13 (3), 1972, s. 328, dipnot 4.

⁷² Kırım'a bir kapıkulu birliği ile gelen ilk han Saadet Geray Han'dır (1524-1532). Saadet Geray'ın yanında 500 yeniçeri vardı. Kabile aristokrasisinin baskısı altında tahtı terk edip İstanbul'a sığındı. Sahib Geray'ın getirdiği kapıkulu birliğinde başta yeniçeriler olmak üzere topçu ve tüfenkçiler de bulunuyordu. Sadece yeniçerilerin sayısı 300 ila 600 arasında değişmekteydi. 1551'de Devlet Geray yeni han olarak Kırım'a vardığında yanında 300 yeniçeri, 300 kul-karındaşı, 400 atlı ulufelü kul, 60 küçük top (zarbuzan veya darbuzan) ve birçok askeri malzeme vardı. bkz. Halil İncılık, "The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahip Giray I", *Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak, Harvard Ukrainian Studies*, C:III/IV, 1979-1980, s. 460. Kabile aristokrasisinin yerine Osmanlı modeline göre daha merkezi ve otoriter bir devlet yaratma çabaları hakkında aynı makalede bilgi verilmektedir. Bu makale daha sonra Türkçe olarak Emel'in özel sayısında yayımlanmıştır: Halil İncılık, "Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Geray Döneminde Kırım Hanlığı", *Emel*, C:135, 1983, s. 51-72. Aynı konu ile ilgili bkz. A. Benningsen-Ch. Lemerrier-Quelquejay, "Le Khanat de Crimée au Début du XVIe Siècle de la Tradition Mongole à la Suzeraineté Ottomane", s. 321-337. Bu makalede yazar, I. Muhammed Geray'ın hanlık döneminde Batu-ulusunun yapısını muhafaza ettiğini, ancak daha sonraki dönemlerde hanlık teşkilâtının Osmanlı modeline göre değiştiğini göstermektedir.

⁷³ Kapıkulu aileleri ve devletteki yerleri için bkz. *TCMN*, s. 275. Peyssonel'e göre, kapıkulu aileleri bütün çabalarına rağmen hiçbir zaman kabile aristokrasisi kadar önem kazanmamıştı. Buradan

Kapıkulu aileleri için sarayda ihdas olunan unvanlar şunlardır: Hanın ağası (vezir), hazinedarbaşı, aktağı bey (ahırcıbaşı),⁷⁴ kilercibaşı, kapıcıbaşı, kapıcılar kahyası, darüssaade ağası, balığıbaşı, kalgayın ağası (veziri) ve hazinedarbaşısı, nureddinin ağası (veziri) ve hazinedarbaşısı, Orbeyi, Bucak, Kuban ve Yedisian seraskerlerinin ağaları.⁷⁵ Kırım Hanlığı'ndaki ulema sınıfının unvanları da şu şekilde sıralanır: Hanın müftüsü, kadı askeri, divan efendisi; kalgayın, Bahçesaray'ın (nureddinin) ve Orbeyi, Bucak, Kuban ve Yedisian seraskerlerinin kadıları.⁷⁶

Divan toplantısı, kabul merasimi, görünüş: Kırım'da kabûl merasimi için "görünüş" ismi kullanılırdı. Saray'da divanın toplandığı mekâna da "görünüş" denilirdi. Hansaray'da XVII. yüzyılın ikinci yarısında bu mekânları inşa eden hanların isimleriyle zikredilen üç değişik görünüş vardı.⁷⁷ Olağanüstü toplantılara "meclis-i âm" da denilirdi.⁷⁸ Meclis toplantıları ve and içme törenleri, bayram günleri veya I. Mengli Geray Han'ın ölümünün yıldönümünde Kırkyer'de tertiplenen anma toplantısı gibi önemli günlere denk getirilirdi.⁷⁹

Evliya Çelebi bize bu divan toplantılarının canlı bir tasvirini sunmaktadır:⁸⁰

anlaşılmaktadır ki Osmanlı'dan getirilen bu kapıkulu sistemi, XVIII. yüzyılın ortasında bile Kırım'da yabancı bir unsur olarak kalmıştır.

⁷⁴ İlhanilerde de "aktacıyan", "Emîr Ahtacı" denilen ve hükümdarın atlarına ve ahırlarına bakmakla görevli kişiler vardı. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara, TTK, 1988, s. 189.

⁷⁵ Barbara Kellner-Heinkele, *a.g.e.*, s. 95b.

⁷⁶ Barbara Kellner-Heinkele, *a.g.e.*, s. 95c.

⁷⁷ Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Seyahatname*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 nr. Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini, C:VII, Haz. Y. Dağlı, S. A. Karaman, R. Dankoff, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2003, s. 228, daha sonra EÇ olarak anılacaktır. Görüşler için bkz. Tez, bölüm 3.1.

⁷⁸ TSGH, P6b. Hindistan'daki Türk-Moğol saray geleneğinde iki çeşit divanhanenin bulunduğu görülür. Bunlardan bir tanesi Divan-ı Âm'dır. M. Baha Tanman, "Divanhane", *DİA*, C:IX, s. 441: "Divan-ı Âm, hükümdarların başkanlığında devlet ricâlinin toplandığı, ülkenin idaresine dair meselelerin konuşulduğu, halkın da icabında huzura çıkarak hacetlerini arzedebildiği bir mekândır. Divân-ı Hâs ise hükümdarın, fikirlerine değer verdiği ileri gelen âlimlerle ve sûfilerle özel görüşmeler yapabilmesi için düşünülmüştür."

⁷⁹ V. E. Sroekovsky, *Muhammed Geray Han ve Vasalları*, Çev. Kemal Ortaylı, Ankara, Su Yayınları, 1978, s. 121.

⁸⁰ EÇ, s. 228.

“Der-beyân-ı dîvân-ı kânûn-ı kâ’ide ümerâ-yı âl-i Cingiziyân

Evvelâ hân-ı âlîşânlar her kankı görünüşün tahtgâhında karâr etse cemî’ kapukulları ve karaçi halkları el kavşurup âdâp üzre herkes yerlû yerlerinde sâkin olup Hân-ı Cem-cenâbın sağ tarafında kalga sultân oturur kim anın bu Kırım ülkesinde tahtgâhı Akmescid şehridir...

Andan hânın sol tarafında nûreddîn sultân oturur...Ammâ hân-ı âlî-cenâblar kalga sultânâ ve nûreddîn sultânâ hükm edüp yarlığ-ı belîğ-i şâhî, ya’nî tuğrâ-yı garrâ-yı hânî yazup cümleye hükm eder.

Ve yine sağ tarafında şeyhülislâm-ı Hanefî ve üç mezheb sâhibi müftîler dururlar. Ve sol taraftan kadiasker Murtazâ Âlî Efendi, anın alt yanında şehir monlası ve cezîre-i Kırım’ın yigirmi dörd kadısı oturur. Taht-ı kazâlarında düşen da’vâları dikkat üzre dinleyüp kat’-ı alâka ve fasl-ı husûmet ederler. Allâhümme âfinâ, biri bir hilâf-ı şer’ za’îf kavl üzre bir hükm etse ulemâ-yı Tatar ol bâr ol bâtıl hükm eden âsîyî taş ile depelerler, aslâ amân vermezler.

Ammâ hân vezîrî Sefer Gâzî Ağa ayak üzre durur. Kâhîce kalga sultân tarafında oturur ve kapucular kethudâsının elinde gümüş deynek ile gezüp şikâyetçileri ileri çeker. Bu dîvânda kapucular yoktur.

Andan ot ağaları dahi ayak üzre hidmetdedirler.

Ve defterdâr, kalga sultân tarafında ve dîvân efendisi nûreddîn sultân tarafında dururlar. Ve gayri ümenâ ve hazînedârlar ve mültezimîn ve dîvân kâtibleri cümle başka rûznâmecî tarafında dururlar.

Ve dahi ba’de’-d-dîvân summât-ı Muhammedî çekilüp gûnâ-gûn ta’âm-ı nefiseler içinde elbette bir tay eti mukarrerdir, ... Bu ta’âmları hân ile kalga ve nûreddîn ve müftî ve kadiasker ve şehir monlası bile oturup ta’âm yerler. Gayri kadılar başka yerler. Vezîr ile Şîrînli ve Mansûrlu ve gayri imirzalar bir yerde yerler. Kapucular kethudâsıyla kapucubaşılar bir yerde yerler. Ve kapu kullarının eşbehleri defterdâr beğ ile yerler. Ve sâ’ir ümenâ ve mültezimîn atalıklar ve ot ağalarıyla bir yere ta’âm yerler. Ve cümle Kazak sultânlar hânzâde sultânlarıyla bir yerde yerler. Ve cümle görünüş kâtibleri rûznâmecîyle yerler.

El-hâsıl böyle dîvân-ı âlîler gününde yigirmi iki yerde summât-ı Muhammedî çekilüp cümle erbâb-ı dîvân def’-i cû’ edüp ba’de’-z-ziyâfe du’â vü senâlar olur, ve’s-selâm.”

Evliya Çelebi’nin anlatımına göre divana katılanlar şunlardır: Han, kalgay, nureddin, kapıkulları, Karaçi beyleri, dört mezhebin müftüleri, kazasker, şehir mollası, Kırım’ın yirmi dört kadısı ve vezir. Vezir ayakta durmakta, kapıcılar kethudası gümüş değnek ile gezmektedir. Topkapı Sarayı’ndaki divandan farklı olarak Hansaray divanının kapıcıları yoktur.

Divana, Memlûk divanında olduğu gibi, dört mezhebin temsilcileri de katılmaktadır. Altın Orda döneminde, dini meselelere kadılar bakardı. Kadıların yanı sıra, yasa ve töre ile ilgili meselelerle ilgilenen “yargucu” bulunurdu.⁸¹ Ürekli’ye göre, Kırım hanının divanında dört kadının divanda sağ tarafta yer alması, Memlûk divan teşkilâtından alınmıştır.⁸² Bu noktada Kırım Hanlığı’ndaki devlet yapısı veya saray

⁸¹ Mustafa Kafalı, a.g.e., s. 124.

⁸² Muzaffer Ürekli, a.g.e., s. 62.

teşkilâtı ve protokoldeki muhtemel bir Memlûk etkisi hakkında bazı hususlara kısaca işaret etmek gerekir: Berke Han zamanında (1257-1266) İslamiyet'i kabul eden Altın Orda'nın, o dönemde en kuvvetli Müslüman devlet olan ve bütün Müslümanların hamisi olduğunu iddia eden Memlûk Devleti ile sıkı ilişkileri vardı.⁸³ Mısır'a giden köleler (memlûk) Altın Orda bölgesinden, daha ziyade Kırım limanlarından gemi ile gönderilirdi ve bu karşılıklı bir bağımlılık doğurmuştu. Memlûk devlet idaresinde ise, Orta Asya'dan gelen kölelerin etkileri görülmektedir.⁸⁴ Makrizi'ye göre, Memlûk Devleti hakimiyetindeki bütün bölgelerde Altın Orda Hanı Berke'nin ismi Cuma hutbesinde zikredilmekte idi.⁸⁵ Mısır'da Memlûklar için Cengiz Han yasasına dayanan bir yasa kullanılmaktaydı, yerli Müslümanlar için ise şariat hükümleri geçerliydi.

Bütün bunlara dayanarak denilebilir ki Kırım saray teşkilâtında doğrudan bir Memlûk etkisinden söz etmek zordur. Altın Orda saray teşkilâtına ise bazı Memlûk unsurlarının girmiş olması muhtemeldir. Memlûk etkisini, Osmanlı sarayında da görebiliriz. Bizce Kırım Hanlığı, Memlûk devlet teşkilâtından ancak Altın Orda'nın mirasçısı olmak dolayısıyla ve daha sonra Osmanlı teşkilâtı vasıtasıyla etkilenmiştir. Cülûs törenlerinde kullanılan ve Mısır sultanın hediyesi olarak zikredilen Memlûk çadırı ise Kırım Hanlığı ve Memlûk Devleti arasında XVI. yüzyılın ilk yarısında varolan bir bağlantıyı düşündürmektedir.⁸⁶

Bora Gazi Geray'ın hanlık döneminde teşkilâtta bazı yenilikler yapılmıştır. Vezir veya Han (Baş) ağası mevkisinin önem kazandığını görmekteyiz.⁸⁷ Bu değişikliği Halim Geray da kaydetmektedir:

⁸³ Memlûklardaki devlet teşkilâtı için bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 293-385.

⁸⁴ A.N. Poliak, "Le Caractère Colonial de l'État Mamelouk dans ses Rapports avec la Horde d'Or", *Révue des Etudes Islamiques*, sy. 8, 1935, s. 231-248.

⁸⁵ A. N. Poliak, *a.e.*, s. 233.

⁸⁶ Cülûs töreninde kullanılan Mısır çadırı için bkz. TSGH, P28b ve Tez 3.1. Kırım Hanlığı ile kısmen aynı geçmişi paylaşan İlhanî devlet teşkilâtı ile de muhtelif benzerlikler görülmektedir. İlhanî devlet teşkilâtı için bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 174-267.

⁸⁷ Halil İnalcık, "Gazi Giray II", *İA*, C:IV, s. 736: "Gazi Giray hanlığın iç teşkilâtında, Osmanlı te'siri ile, mühim yenilikler yapmış olmakla da, önemli bir yer tutar. Onun zamanında, han divanında, vezir-i âzam makamında bir kapu-ağası (yahut eşik-ağası veya baş-ağa) ile vezirler bulunduğunu

“(Bora Gazi Geray Han 1587 ...) Bâde emektarlarından Ahmet Ağa’yı Baş Ağalık unvanıyla saraya nazir tayin etti ki sonraları bu hizmette bulunanlara Han Ağası denilmiştir.”⁸⁸

1730 senesinde iki Nogayın yargılanacağı, yüksek mahkeme mahiyetinde bir divan toplantısına katılan Fransız konsül Glavani, Nogayların sorgulamasını bizzat kendisi yapan hanın, Şirin Beye ve diğer beylere de fikirlerini sorduğunu nakleder. Bu divan toplantısına han, kadı asker, vezir (burada Ali Paşa), müftü (ki fetvasına dayanarak hüküm verilirdi), kabile aristokrasisi ve kapıcı başı katılmıştır.⁸⁹

Elimizdeki verilere göre han divana bizzat katılmakta idi. Kaynaklarda toplantıya hanı temsilen vezirin katıldığına, hanın toplantıları Osmanlı’da olduğu gibi kafes arkasından seyrettiğine dair bir bilgiye rastlamadık. Bu kural Hanlığın son dönemlerinde bile değişmemiştir. Divana her gün katılmayan Halim Geray, bir istisna teşkil etmektedir.⁹⁰ Bu gerçeklik, Hansaray’daki Divanhane’nin kuzey tarafında yer alan kafesli balkonun han tarafından değil, belki haremdeki hanımlar tarafından kullanıldığına işaret edebilir.⁹¹ Kırım Hanlığı’nda kadınların önemli roller oynadığı bilinmektedir.⁹²

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Kırım’da bulunan Fransa elçisi Peyssonel divana katılanları sıralamakta ve saray teşkilâtı hakkında önemli bilgiler vermektedir.⁹³ Elçi

ve kapu-ağası’nın nüfuz ve salâhiyetinin arttığını görüyoruz. Bu ağalar, Osmanlılarda olduğu gibi, kullardan, hususiyile Çerkes kölelerden seçilmekte idi.”

⁸⁸ GH, s. 33.

⁸⁹ Gilles Veinstein, “Les Tatars de Crimée et la Seconde Élection de Stanislas Leszczyński”, s. 35-36.

⁹⁰ Barbara Kellner-Heinkele (a.g.e., s. 32-33) bu bilgiyi Peyssonel’den aktarmaktadır: “... Aussi n’avoit il encore paru que trois fois au divan, quoiqu’il soit d’usage que les Khans y assistent tous les jours...” Ayrıca bkz. TCMN, s. 261: “Le Visir est, ... premier ministre, suprême dépositaire du pouvoir du Chan; toutes les affaires du Royaume roulent sur lui. Il diffère du Visir de Turquie, en ce qu’il ne commande jamais les armées, & qu’il ne prononce point les Arrêts dans le Divan, parce que le Prince (Han) y préside toujours...”

⁹¹ Bkz. Tez, Katalog kısmı, 4.3.2.3.

⁹² Hanın annesinin han üzerindeki etkisi için bkz. Barbara Kellner-Heinkele, a.g.e., s. 33. Bu bilgiyi de Peyssonel’den iktibas etmektedir: “... elle (Anabiyim, hanın annesi) gouvernait sous le nom d’Alim-Guerai-Khan (Halim Geray Han), qui ne vivait & regnait que pour elle...”

⁹³ TCMN, s. 263: “Le suprême Tribunal est le Divan ou le grand conseil du Khan. Le Prince y préside toujours, & les Sultans en charge & autres y assistent, lorsqu’ils se trouvent à Baktchiserai. Les membres du Divan sont le Kalga-Sultan, le Nouradin-Sultan, l’Or-bei, les Seraskiers du Boudjak, de Jetsan, & du Kouban, le Chirin-Bei, quand il se trouve auprès du Khan, le Mufti, le Vizir, le Kazi-Asker, le Khasnadar-Bachi, le Defterdar, l’Achtadji-Bei, le Kilerdji-Bachi, le Divan-

divana katılanları şöyle sıralar: Han, kalgay, nureddin, Orbey, seraskerler, Şirin Bey, müftü, vezir, kazasker, hazinedarbaşı, defterdar, aktağı bey, kilercibaşı, divan efendi,⁹⁴ naib, şehir kadısı, kullar ağası, hanın mührünü taşıyan kapıcıbaşı,⁹⁵ kapıcılar kahyası,⁹⁶ başbölükçübaşı. Peyssonel, kücheçibaşının devlet erkânından olmasına rağmen divana katılmadığını belirtmektedir.⁹⁷

Evliya Çelebi'nin naklettiğine göre XVII. yüzyılda vezir ayakta dururken, burada artık bu görev yeni bir mevki olan divan efendiliğine düşmektedir. Gümüş değneğe sahip olan kapıcılar başının yanında, artık bir de kapıcılar kahyası vardır. Onun da, kısmen gümüş ile kaplanmış bir değneği vardır.⁹⁸ Toplantıya sadece Karaçi beylerinden en önemlisi olan Şirin Bey katılmaktadır. Burada, divan teşkilâtının çok fazla değişmediğini söyleyebiliriz. Kabile aristokrasinin mensupları azalmış, dört mezhebin temsilcilerinin yerine tek bir müftü kalmıştır. XVII. yüzyılda divanda kapıcılar yokken, burada girip çıkanları artık kapıcılar kâhyası kontrol etmektedir.

Divana katılanların, görüşülecek konuya göre değişmiş olması muhtemeldir. Çünkü Peyssonel başka bir yerde, devlet şurasına katılanları şöyle sıralamaktadır: Han, kalgay, nureddin, Orbey, seraskerler, vezir, kadıasker, beş (Karaçi) beyler ve asil

Efendi, le Naib ou Lieutenant du Kazi-Asker, le Cheir-Kadissi ou le juge de la ville, le Koullar Agassi, le Kapidji-Bachi, le Kapidjilar, le Kiaiassi, le Bachebulukbachi ou Colonel des gards, assiste ordinairement au Divan, mais il n'y a point de voix délibérative, il y est debout, armé d'un gros bâton. Il y a toujours à la porte du Divan quelques Bulukbachis ou Capitaines des Seymens...”

⁹⁴ TCMN, s. 264: “Divan Efendi...Secrétaire d'Etat...il demeure debout dans le Divan, & c'est lui qui lit toutes les lettres & tous les papiers dont le Khan ordonne qu'on fasse la lecture.”

⁹⁵ TCMN, s. 264: “Kapidji-Bachi; ... introducteur des Ambassadeurs, il va à leur rencontre & les conduit aux audiences du Khan. Il assiste au Divan debout & armé d'un grand bâton d'argent: son office est d'appliquer le sceau du Khan à tous les commandements qu'on expédie.”

⁹⁶ TCMN, s. 264: “Kapidgilar-Kiaiassi...il se tient à la porte pour recevoir & présenter les requêtes. Il a un grand baton comme le Kapidji-Bachi; mais le sien n'est revêtu d'argent que dans quelques endroits.”

⁹⁷ TCMN, s. 263: “Kouchedji-Bachi: grand Fauconnier, toujours un noble Nogai”.

⁹⁸ Kapıcılar Kethüdası yukarıda gördüğümüz gibi, Evliya Çelebi'nin Divan tasvirinde de bir gümüş değneğe sahiptir. Osmanlı divanlarında da bu böyledir: “Dîvân erkânından Kapıcılar Kethüdası saray teşrifatçı olup, padişahla dîvân arasındaki haberleşmeyi sağlardı... Dîvânda elinde gümüş bir asa ile hizmet ederdi.” Yusuf Halaçoğlu, XVI.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı, Ankara, TTK, 1998, s. 19.

(kapıkulu) ailelerin mensupları.⁹⁹ Kırım'daki idare şekli ve hanın teşkilâttaki yeri hakkında Kleemann da değerli bilgiler vermektedir.¹⁰⁰

Hanlığın sonuna kadar devam eden kabile aristokrasisi ve töre-i Cengiziyye ile Osmanlı'dan etkilenen devlet teşkilâtı arasındaki etkileşim, devletin her yerinde hissedilmektedir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında gençliğini Rumeli'de geçirdikten sonra Yedisan seraskerliğine getirilen Said Geray Sultan, kabile adetlerini yeterince tanımadığı gerekçesiyle eleştirilmekte idi.¹⁰¹ Bu bize gösteriyor ki, Hanlık son dönemine kadar eski kaidelerini kısmen korumuştur.

1.2.6 Saray Teşkilâtı ve Saraydaki Hayat

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Bahçesaray'da kalan Peyssonel bize hanın saray teşkilâtını da aktarmaktadır. Buna göre, saray görevlileri şunlardır: silâhdar, kullarağası, hanın özel hazinedarı, başçuhadar, ahırkahyası, saraçbaşı,¹⁰² hazine katibi, muhasebe katibi, divan efendisinin katibi, şerbetçi, çaşnigar, aşçı başı.

⁹⁹ TCMN, s. 293. "Le conseil d'Etat du Khan: Kalga, Nouradin, l'Or-bei, des Seraskiers, du Visir, du Kazi-Asker, des cinq Beis & des députés de diverses branches des cinq familles qui composent la haute Noblesse."

¹⁰⁰ Nikolaus Ernst Kleemann, a.g.e., s. 156-159: "... Über diese Laender kann der Chan nicht unumschraenkt herrschen, er ist in vielen Stücken eingeschraenkt. Sowohl der Adel als das Volk, erkennen ihn für ihren Beherrscher, vollziehen oder gehorchen seinen Befehlen aber nur in soweit, als sie mit seiner Kapitulation übereinstimmen. Weil sowohl der Chan als der Adel, welcher gleichsam sein Parlament ist, die Crimm regieren, so muss ich schon vorlaeufig von dem Hofstaat reden. Ausser dem Kriege hat der Chan seinen Sitz in Bachtschiesserey, und sein Hofstaat ist ziemlich ansehnlich und zahlreich. Die vornehmsten seiner Minister sind 1) der Kalka Sultan, welcher Generalissimus der Tartarn genennet werden kann, in Or wohnet, und Karasu und viele Dörfer eigenthümlich besitzt. 2) Der Kaimackan, oder Statthalter über die Crimm. Dieser wohnt bey Abwesenheit des Chans, in Bachtschiesserey, bey seiner Gegenwart aber, unweit dieser Stadt auf einem seiner Güter. 3) Mufti, welcher bey entscheidenden Faellen die Gesetze auslegt. 4) Muradin (Nureddin) ist Praesident bey kleinen und Landgerichten, und hat zwo Stimmen. 5) Kadil Eskier ist soviel als Criminallieutenant oder Polizeyaufseher von Bachtschiesserey und ihrem Gebiete. Er kann alle Processe der Stadt, und im Gebiete derselben entscheiden. Er hat auch zur Hilfe einen Naip, Unterpolizeirichter, welcher Naip Bacha genannt wird..."

¹⁰¹ GH, s. 99: "Said Geray Sultan ... iş bilir, akıllı, uzlu bir adam idi. Fakat gençliğini Rumeli'de geçirdiği cihetle kabile adetlerine vakıf olmadığından ri'ayete kusur ediyordu. Bu hal kabilenin büyüklerine kendinden soğuttu."

¹⁰² TCMN, s. 266: "Intendant des équipages".

Silâhdarın emri altında 40 oğlan,¹⁰³ şerbetçinin emri altında ise 12 Çerkez köle vardı. Bunlar dışında saray hizmetinde 8 aşçı, 4 subay,¹⁰⁴ 24 çuhadar,¹⁰⁵ 12 seyis, 24 şahin oğlanı, 6 köpek hizmetçisi, bir mehterbaşı, 12 musiki çalan görevli vardı. Ayrıca Harem'de 2 kızlar ağası ve 4 hadım görev almaktaydı.¹⁰⁶ Hanın oğlanlarının da kendilerine ait evleri ve teşkilâtları vardı.

Danimarka kralına gönderilen elçi heyetinin raporuna göre, XVII. yüzyılda her gün saat 8-10 arasında han maiyetini saray önündeki avluda toplayıp tahtta oturur, herkese emir ve görevlerini bildirirdi. Bu toplantılarda avluda olan kişilerin aşağı yukarı bin kişi oldukları kaydedilmektedir.¹⁰⁷ Raporda kullanılan ifadelere dayanarak ("trit er aus dem grossen pallast gegen den platz..."), bu divanın saray önündeki I. Avlu'da gerçekleştiğini kabul edebiliriz. Bununla beraber sarayın II. Kapısı'nın önünde olması da muhtemeldir. Akmescit'teki kalgayın ve seraskerlerin divanları da tıpkı hanın Bahçesaray'daki divanı gibi her gün toplanıyordu. Nureddinin ise divan toplantıları yoktu.¹⁰⁸

Saraydaki hayat: Saraydaki hayat, düzen ve protokol hakkındaki bilgiler kısıtlıdır. Fakat bazı kaynaklarda önemli detaylar zikredilmektedir:

¹⁰³ TCMN, s. 266: "Pages nobles".

¹⁰⁴ TCMN, s. 266: "Officier".

¹⁰⁵ TCMN, s. 266: "Valets de pied".

¹⁰⁶ Haremdeki hadımlar için bkz. Josef Matuz, "Eine Beschreibung des Khanats der Krim aus dem Jahre 1669", *Acta Orientalia*, sy. 27, 1964, s. 140. Daha sonra *Beschreibung* olarak anılacaktır. Burada XVII. yüzyılda on iki kara harem ağasının mevcudiyetinden ("verschnittene Mohren") bahsedilmektedir. Ayrıca dipnot 47-52'de konuyla ilgili ayrıntılı bilgi bulunmaktadır. Osmanlı sarayındaki harem ağalar için bkz. Ülkü Altındağ, "Darüssade", *DİA*, C:IX, s. 1-3. Hadım ağalar, Ortaçağ Türk ve Müslüman devletlerinde mevcut idi. Kırım hanının sarayındaki kızlar ağalarının ve hadımların hepsinin mi kara olduğu, yoksa bazı dönemlerde sarayda ak ağaların da bulunup bulunmadığı konusunda bilgimiz yoktur. Saray teşkilâtına bakılırsa, kızlar ağalarının önemli bir rol oynadığı söylenemez. Matuz'da ayrıca sarayın dört kapısının, her kapıda sekizer tane olmak üzere toplam otuziki dilsiz tarafından korunduğunu öğrenmekteyiz, bkz. s. 147. Ayrıca VZ, s. 134, 238.

¹⁰⁷ Josef Matuz, *Beschreibung*, s. 143: "Nach dem er Caffé getruncken, trit er aus seinem grossen pallast gegen den platz, da seine grosse Bayen, fürsten und Agen denselben auffzuwarten sich versamlet haben, deren allemahl fast über 1000 sein, (die menge aber der dabey vorhandenen Spahehen, Janitscharen, Pagen, drabanten laqvaïen vnd ander dergleichen auff warter ist nicht zu zehlen) setzet sich auff einem erhabenen stuchl und in dem er sich nun also seinem grossen Bayen und Fürsten praesentiert, gibt er einem jeglichen ordre und befehl, was er thun und ausrichten soll. Wan er solchem nach wieder abtrit vnd zur taffel gehen will, machen alle seine grosse einen tieffen Reverentz, vnd verfügen sich auch nach ihrem haeusern und logementern, bis des andern morgens von 8 bis 10 vhr."

¹⁰⁸ TCMN, s. 253, kalgay divanı; s. 255, nureddinin teşkilâtı; s. 257, seraskerlerin divanları.

XVI. yüzyılda Broniewski, saraya herkesin serbestçe girebildiğini, ancak Tatarların saraya girdiklerinde silâh taşımadıklarını aktarmaktadır.¹⁰⁹ Bir Moskova elçisi hanın huzurunda kalpağını ve yayını çıkartmayı reddedince, han onu çara şikayet etmiştir.¹¹⁰ Böylece, hanın huzuruna herkesin silâhsız ve başı açık çıkması gerektiği anlaşılmaktadır. Kendisi de mutlaka böyle bir kabul merasimine katılmış olan Broniewski eserinde, XVI. yüzyılın sonunda bir elçi kabul töreninin nasıl cereyan ettiğine yer vermiştir.

“Han onları (elçileri) huzuruna kabul ederken, yanında Kalgay, Nureddin, Noyanlar, Ulanlar, Mirzalar, Müşavirleri ve yüksek memurları bulunurlar. Elçileri hanın bulunduğu yerin kapısına kadar bir kişi götürür, müşavirlerden iki kişi de onları içeriye alır. Hanın odasına girince eski halk geleneğine göre hanı selamlar, diz çökerek meramlarını anlatırlar. Bundan sonra han onları kendi sofrasına davet eder. Sofrada şarap veya bal ikram etmesi bir lütuf ve ihsan sayılır. Misafir elçiler de bunu diz çökerek içerler. Kırım’dan ayrılacakları zaman han onları tekrar misafir sofrasına davet eder.”¹¹¹

1767 senesinde başkente yeni gelen Konsül Baron de Tott, hanla görüşmeye davet edilir:

“Sonuncu avluda attan indikten sonra sarayın girişinde Vezirin bizi beklediğini gördük, onunla birlikte, sofanın bir köşesine yerleşmiş olan Han’ın arz odasına¹¹² girdik. Tam onun karşısına yerleştirilen bir koltuğa, Han’a saygılarımı sunup itimatnamemi verdikten sonra oturdum. Beni Kırım Hanlığı’na resmen kabul eden bu törenden sonra Tatarlarda gelenek haline gelmiş birtakım ikramları ve kendisini sık sık görmem için Han’ın yaptığı daveti kabul ettik.”¹¹³

Saraydaki elçi kabul merasimlerinin çok teferruatlı değil, son derece sade törenler olduğu aktarılır. XVI. yüzyılda Broniewski’nin anlattığı kabul sahnesinde bütün devlet erkânı hazır bulunurken, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında han Arz odasında elçiyi sanki tek başına kabul etmektedir. Bu iki anlatımdan maalesef kabul mekânı

¹⁰⁹ Marcin Broniewski, *a.g.e.*, s. 46, 47.

¹¹⁰ Halil İnalçık, “Power Relationship...”, s. 201; *VZ*, s. 121’den nakletmiştir.

¹¹¹ Marcin Broniewski, *a.g.e.*, s. 48.

¹¹² *TottT*, s. 80; *Tott*, s. 80: “Hall of Audience”.

¹¹³ Baron de Tott (baba), Macar aristokrasisine mensuptur. Fransız ordusunda görev almıştır. Temmuz 1733’te Glavani’yi desteklemek amacıyla Kırım’a gider, 1735’te yine Fransa’ya döner. Bkz. Gilles Veinstein, “Les Tatars de Crimée et la Seconde Election de Stanislas Leszczyński”. Oğul Baron de Tott ise 1736’da doğdu, Fransa’nın İstanbul elçisi Choiseul onu 1767’de Kırım’ın başşehrine gönderdi. Tott, 1769’a kadar konsül olarak orada kaldı. Baron de Tott, *a.g.e.*, s. 112.

hakkında fazla bir şey öğrenmemekteyiz. Broniewski'den anladığımız tek bir ayrıntı vardır, bu da kabul merasimin kapalı bir mekân (oda)da yapıldığıdır.¹¹⁴

Saraydaki eski mekânlardan Divanhane günümüze ulaşmıştır. Baron de Tott'un anılarından, onun bu divanhanede kabul edildiği düşünülebilir. Zikrettiği mimari öğeler (iç avludan, giriş kısmından kabul mekânına girilmesi) bugünkü Divanhane'nin yerine uymaktadır.

Yemek, ziyafet: Kaynaklara baktığımızda, saray hayatında yemek vermenin, ikramda bulunmanın ve sofrayı başkalarıyla paylaşmanın çok önemli olduğu görülür. Türk-Moğol kültüründe hükümdarların verdiği ziyafetin (toy) önemli bir yeri vardır.¹¹⁵ I. Sahib Geray Han, her divan toplantısından sonra mutlaka büyük bir ziyafet verirdi. Bu durum Broniewski'nin de dikkatini çekmişti. Hanın birini onurlandırmak istediğinde onunla birlikte yemek yediği de kaynaklarda açıklanan hususlardandır. Bunlar arasında savaşta yararlılık gösteren askerler de vardır: "Eski halk geleneklerine uyarak, han onları şeref sofrasına davet eder, birlikte yemek yer..."¹¹⁶

Bu çok özel durumlar dışında, han tek başına has odasında yemek yemekte, hiç kimse onunla aynı sofrada oturmamaktadır.¹¹⁷ Sadece devletin en yüksek memurları, divandan sonraki ziyafette han ile oturabilirdi.¹¹⁸ XVII. yüzyılın ikinci yarısına ait bir elçi raporuna göre han yemek yerken yirmi adım ötesinde devamlı surette yüz kadın hizmetçi beklemekteydi. Yanında ayrıca dört hizmetçisi (hadim) de hazır bulunuyordu. Yemekte bulunan kadın hizmetçiler ise hanın yemediği yemeklerle,

¹¹⁴ Kabul mekânı olan Divanhane veya Arz Odası için bkz. Tez, 4.3.2.3.

¹¹⁵ Toy ile ilgili bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 183: "İlhan'ın cülûsundan sonra (Toy) denilen büyük ve mükellef içkili bir ziyafet tertip edilirdi. Toylarda bütün hükümdar ailesinden olan Hatun ve Şehzadelere Nuyinler, vezir, tûmera ve bunlardan başka saray erkânı ... bulunur ..."; ayrıca bkz. aynı sayfada dipnot 1.

¹¹⁶ Marcin Broniewski, *a.g.e.*, s. 58.

¹¹⁷ TSGH'da buna dair da işaretler varsa da, hanın her zaman tek başına yemek yediğini kesin olarak söylemek mümkün değildir. TSGH, L29: "... Yeyub içüb dualar deyüb, sofralar götürüldü. Andan divan bozulub Han Hazretleri yeyüb içmede."

¹¹⁸ EÇ, s. 211'de hanın kalgay, nureddin, müftü, kazasker ve şehir mollası ile aynı masada yemek yediği ifade edilmektedir.

yani onun sofrasından artanlarla karınlarını doyuruyorlarmış.¹¹⁹ Hanın yemeğinin büyük bir lüks ve ihtişam içinde gerçekleştiği nakledilmektedir. Raporda anlatılanlara bakılırsa, her yemekte sofraya elli gümüş sahan yemek getiriliyormuş.¹²⁰

Her gün sabah gerçekleşen görünüşün dışında han Cuma günleri¹²¹ saray erkânı önünde ve onlarla beraber¹²² yemek yemektedir. Açık havada verilen bu ziyafette Han, Demir Kapı'nın önündeki sundurmanın altında yer aldığını düşündüğümüz yükseltilmiş bir tahtta, masa önünde tek başına oturmakta, saray erkânı ise değerli halıların üzerine yerleştirilmiş yer sofralarında yemektedir. Bu ziyafetin sabah görünüşü gibi I. Avlu'da değil, II. Avlu'da gerçekleştiği metinden anlaşılmaktadır.¹²³ Hezarfen Hüseyin Efendi ve Tott da hanın sofrada tek başına oturduğunu

¹¹⁹ Josef Matuz, *Beschreibung*, s. 143. "Bey dem mahl müssen dem grossen Cham alle zeit 150 mushovitische vnd rüsische dahin gefangen verkauffte jungfern auffwarten. Vber diese müssen ihm auch wan er sein gebeth thut 100 jungfern aus dem königreich Habasa (Abaza?) auffwarten, welche von ferne stehen etwa 20 schrit davon. Von allen diesen jungfern aber gebraucht er keine zum beyschlaff.

Der grosse Cham speiset allezeit auff einem etwas erhabenen thron, so mit kostbahren schönen tapitzereien beleget ist, umb welchem die vohran geregte gefangene muskovitische und rus. Jungfrauen stehen, und denselben anstath den Pagen vnd laquajen bedienen, vnd die von dem Cham auff genommene Tractament und speisen und genießen.

Die speisen werden in 50 silbern schüsseln angerichtet, und sein solche schüssel mit füßen dergestalt gemacht, das eine auff die andere en pyramid fast in 3 ellen hoch stehen kan, bey der mahlzeit warten ihm über die jungfern auch 4 kapaunen auff, welche auch sonst stetz ümb ihm sein müssen, weiln er selbige zum fravenzimmer, wan er dabey etwas bestellet haben will, zu schicken gebraucht."

¹²⁰ Altın Orda hanı Özbek Han'ın ziyafeti ve kullanılan altın ve gümüş kaplar için bkz. İbn Battûta, *a.g.e.*, s. 484.

¹²¹ Altın Orda hanı Özbek Han da her Cuma günü bir tören düzenlenirdi. Bkz. İbn Batuta, *a.g.e.*, s. 474-475.

¹²² Saray erkânının önünde yemek yemek, eski bir Türk-Moğol geleneğidir. Erken dönemde Osmanlı sarayında da bu gelenek devam ettirilirdi. Bkz. Gülru Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power: The Topkapı Palace in the 15th and 16th Centuries*, Cambridge and London, MIT Press, 1991, s. 18, 19: "... It was a custom of the House of Osman to eat regularly in the presence of his courtiers... II. Mehmed abandoned this custom."

¹²³ Josef Matuz, *Beschreibung*, s. 144: "Am sontage aber, so bey den tartern auffm freytage gehalten wird, speiset der Cham in einem grossen pallast öffentl. auff einem fast in der mitte des gemachs vohr dem selben zimlich erhabenen schon (schön) tapezirten thron damit er alle seine grossen, deren in 1200 auch in selbigem pallast auffm blösen plaster (weiln sie keine taffel oder tische gebrauchen) welches iedoch mit stathlichen tapetzereyen beleget wird, tractiret werden, als denn laest er sich auch von mannes persohnen, als seine Pagen und laquajen bey der mahlzeit bedienen, speiset aber gleich wie an andere tagen, gantz alein..."

yazmaktadır.¹²⁴ Hanlar, doğuştan böyle bir ayrıcalığa sahip idiler, onların huzurunda oturmak büyük bir şeref olarak telakki ediliyordu:

“Bu hanlıkta geçerli olan gelenekler, pek az kimseye Han’ın huzurunda oturmak imkânı tanıyordu; hanlar doğuştan bu imtiyaza sahip olurlarken, babalarına duydukları saygıdan şehzadeler hiçbir zaman hanların önünde oturmazlar. Bu hak aynı zamanda ulema sınıfı önderlerine, Divan vezirlerine ve yabancı elçilere de uygulanır; Bir Hanım-Sultanın kocası olmak sıfatıyla huzurda oturabilen Kaya Mirza dışında diğer saray erkânı sofanın bir ucunda bekler ve akşam yemeği saatinde çekilirdi. Akşam yemeği iki yuvarlak masada sunulurdu: Genellikle tek başına yiyen Han’a ait olan bu masalardan birine bazen yaşları dolayısıyla başka soylular da kabul edilirdi. Aynı odada kurulan ikinci sofraya Han’ın akşam yemeğine çağırıldığı kimselere tahsis edilirdi. Ben orada Kaya Mirza ve Kadı-yı Lesker ile birlikte yedim”.¹²⁵

Ulu-hanî de han gibi tek başına, kendisine ait bir mekânda, sofrasında yerdi.¹²⁶ Hanzadelerin (sultanlar) sofralarında oturma hakkına kendi anneleri bile sahip değillerdi¹²⁷ ve verilen davetlerde dahi sultanlar ayrı ayrı sofralarda tek başlarına yemek yiyorlardı.¹²⁸

Osmanlı padişahları, eşlerini haremdeki kadınlar arasından seçerlerdi. Kırım hanları ise, Altın Orda’nın eski geleneklerini devam ettirerek, eşlerini seçkin Moğol kabilelerinden, genelde Şirin kabilesinden alırlardı. Şirin beyleri de sadece han kızlarıyla, eğer hanın kızı yoksa, hanın ağabeyinin kızlarıyla evlenirlerdi.¹²⁹ Bu beyler, han ailesi dışında önde gelen diğer ailelerden de kız alabilirlerdi. Mengli Geray Han dönemindeki Şirin Bey, Hristiyan olan Kiev Palatini’nin¹³⁰ kız kardeşi ile evli idi.¹³¹

¹²⁴ Hezarfen Hüseyin Efendi, a.g.e., s. 170: “Ve ta’âm yediklerinde sâir mülûk gibi yalnız ta’âm yerler.”

¹²⁵ TottT, s. 114.

¹²⁶ Josef Matuz, *Beschreibung*, s. 144: “Am sontage aber, so bey den tartern auffm freytag gehalten wird, speiset der Cham in einem grossen pallast öffentl. Auff einem fast in der mitte des gemachs vohr dem selben zimlich erhabenen schon tapezirten thron, damit er alle seine grossen, deren in 1200 auch in selbigem pallast auffm blösen plaster (weiln sie keine taffel oder tische gebrauchen) welches jedoch mit stathlichen tapetzereyen beleget wird, tractiret werden, als denn laest er sich auch von mannes persohnen, als seine Pagen und aqvajen bey der mahlzeit bedienen, speiset aber gleich wie an andere tagen, ganz alein: massen nimmer keiner wie gros er auch ist, bey ihm zur mahlzeit gelassen wird, auch die grosse Channin selber nicht, welche auch gantz alein speiset, es sey dan (so ideoch auch nur selten geschieht) das sie zu weilen einen von ihren eigenen kindern mit dazu kommen laasset, vnd wirdt über ihre fravenzimmer noch von 2. Kapaunen bedienet...”

¹²⁷ TCMN, s. 246.

¹²⁸ TCMN, s. 277.

¹²⁹ Josef Matuz, *Beschreibung*, s. 137, 145.

¹³⁰ Kont, hükümdar.

¹³¹ Gilles Veinstein, “Les Tatars de Crimée et la Seconde Élection de Stanislav Leszczynski”, s. 27.

Rus ve Leh devletleri tarafından gönderilen senelik ödeme listelerinde, “tıyış” defterlerinde,¹³² seraskerlikten hemen sonra “Ana-bey” ve “Uluğ-hanî” diye kadınlara ait iki mevki gösterilmektedir. “Ana-beylik”, hanın annesine, eski hanın eşine ya da eşlerinden birisine, “ulu-hanîlik” rütbesi ise hanın kız kardeşine veya en büyük kızına verilirdi. Bu unvanlar da göstermektedir ki, bu kadınların özel daire ve gelirleri vardı. Ayrıca hanın eşlerinin birisi “Hazinedar Bikeç” olarak bilinirdi.¹³³ Hanın ilk eşi önemli bir mevkiye sahip olup kendi adına devletlerarası resmi yazışmalar yapardı, kendi mülkleri vardı. Altın Orda hanının ilk hanımının da bu haklara sahip olduğunu, hatta Divan’a da katıldığını bilmekteyiz.¹³⁴ İlk hanımın yanında, hanın üç eşi daha vardı. Onlara “Bike” veya “Biyim” denilirdi. “Biyim” ismi, Beg, Bey lâkabından gelmekte olup hanın eşleri ve Geray ailesinden gelen hanımlar için kullanılmaktaydı.¹³⁵ “Bike” ve onun küçültmüş şekli “Bigeç” de ileri gelen bir ailenin hanımı manasındadır ve “Bey eke” kelimelerinin birleşmiş şeklidir.¹³⁶ Hanların kızlarına ise “Hânî” veya “Sultan” denilirdi. Haremdeki hanım mevkilerden en önemlileri olan Ana-bey ve Ulu-hanî’nin hususi gelirleri vardı. Kendilerine bağlı tebaayı yargılama hakkına sahiptiler. Bu işlere onlar adına kâhyalar bakardı. Bu hanımların divanları ise, hareme açılan kapılardan bir tanesi olan Çukur Kapı önünde bulunuyordu.¹³⁷

Haremdeki cariyeler asil Çerkez ailelerden gelmekte idi, kadın hizmetçiler ise Abaza ve Rus esirlerden seçilmişti. Peyssonel’e göre, hanların eşleri de bu esirlerden gelmektedir.¹³⁸ Geç dönemde hanların evlenme geleneğinde gerçekten köklü bir değişme gerçekleşmiş ve hanlar Osmanlı geleneğini benimsemiş olabileceği gibi

¹³² “Tıyış” defterleri, Ruslar tarafından Hanlığa yapılan ödemeler içeriyordu. Bkz. Maria Ivanics, a.g.e., b.a.

¹³³ TCMN, s. 259, 260; TottT, s. 127; Nikolaus Ernst Kleemann, a.g.e., s. 89, 165.

¹³⁴ İbn Battûta, a.g.e., s. 474-475.

¹³⁵ Josef Matuz, *Beschreibung*, s. 136.

¹³⁶ Özalp Gökbilgin, *1532-1577 Yılları Arasında Kırım Hanlığının Siyasi Durumu*, Ankara, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1973, s. 36.

¹³⁷ TCMN, s. 259, 260.

¹³⁸ TCMN, s. 246: “Le Khan et tous les princes de la maison de Tartarie n’ont jamais pour femme que des esclaves presque toujours Circassiennes; ils ne s’allient point entre-eux et n’épousent pas non plus des demoiselles des premiers maisons. Leurs femmes sont moins regardées comme des princesses que comme des instruments propres a produire des sultans.”

Peyssonel'in haremdeki sistemi tam anlamamış ve cariyelerle asıl eşleri karıştırmış olması da ihtimal dahilindedir.

Harem ağaları genellikle padişah tarafından hediye edilirdi. 1666 senesine ait bir elçi raporuna göre, sarayda on iki hadım bulunmakta idi. Bunlardan tahminen dört veya altısı hanın, diğerleri kalgay ve nureddinindi. Peyssonel'e göre hareme iki kızlar ağasının yanı sıra dört hadım bakmaktadır.¹³⁹

Saray eğlenceleri: Saraydaki eğlencelerin başında şüphesiz av gelmektedir. Bunun yanı sıra yukarıda açıklandığı üzere ziyafet vermenin de önemli bir yeri vardı. Yemeğin yanında, içki de sofraya eğlencelerinin ayrılmaz bir parçası olarak zikredilir. Müzik, şarkı ve dans, sarayın zengin kültürel ve sosyal hayatının en önemli unsurlarıdır. Bu faaliyetler saray içinde gerçekleştikleri için, yabancıların bunları görebilmesi ancak nadiren mümkün olmuştur. Hanlığının ilk günlerinde, I. Sahib Geray Han'ın kabulün sonunda verdiği ziyafet şöyle anlatılır:

"... Andan zevk u sohbe meşgul olup sakiler sağ ve soldan yürüyüp kadehler sundılar. Ve sazendeler dahi terennümata başlayup naylor inledüp ve çengi iki kat edüp havabahş ederler idi. ..."140

Evliya Çelebi de Hansaray'da kaldığı müddetçe her gecede vuku bulan ve "meclis-i has" denilen bu eğlencelere hiç kaçırmadan katıldığını yazmaktadır.¹⁴¹

"Ammâ sohbet-i hâssında "Meclis emânetdir" deyüp hem-celîs ü hem-enîsi ve mûnis gam-güsâr ve gam-horları bir niçe pençe-i âfitâb u mehtâb mahbûb u mahbûbe Çerkez ve Abaza ve Gürcî cûvânlarından üstâd-ı kül hânende ve sâzendeler dâ'ire ve tanbûr ve santûr ve ceng ve rebâbların ellerine alup ilm-i mûsikârdan ilm-i edvâr kavli üzre kaviller okuyup darb-ı feth ve nîm-devr (ve) nîm-sakîl usûllerinde aslı ve fer'i ile on iki makâmı ve yigirmi dörd usûlü ve kırk sekiz terkîbi icrâ edüp Hüseyin Baykara fasılları etdiklerinde müstemi' olan yârânlar engüşt ber-dehen edüp dem-beste hayrân kalırlar.

Hânendeleri hüsn-âvâz hoş-elhân ile kâr ve nakş ve savt ve zecel ve amel ve tasnîfâtı kânûn üzre dâ'ireden çıkmayup sâz dil-nüvâz sözler ile nevâ-sâzlık edüp rakkâs-ı mehtâb gulâmlar meydân-ı mahabbetde bedr-i mübîn gibi deverân u seyerân etdiklerinde gâya zühre raks eder. Hattâ bu hakîr meclis-i hâslarından bir ân münfek olmayup hergiz tek ü tenhâlarında nedîm-i hâslarıyla âlem ağyardan bî-haber iken âlem tâb ve âdem harâb olmadan bilâ fisık velâ nısıf şeb-i yeldâlarda Hüseyin Baykara sohbetleri ederdik.

¹³⁹ Josef Matuz, *Beschreibung*, s. 139, 140; TCMN, s. 267 ve dipnot 98.

¹⁴⁰ TSGH, P7a.

¹⁴¹ EÇ, s. 236, 237.

Ve yine âlem halkı hâb-ı râhata bî-haberler iken şâhımın nüdemâlarından birkaç bezle-gûy mağrûr olmuş şîrînkâr üstâd-ı kâmil mukallidler kim her biri şîrîn-güftâr sebûk-reftâr fasîhu'l-lisân ve bedî'u'l-beyân edebden hâric olmayan mesîh-i enfâs-vâr mevtâyı güldü(ri)ci mukallidlerden Sûrnâ Ahmed Çelebi ve Edirneli Neyzen Dervîş Receb Çelebi ve Cilve Çavuş ve Çakman Celeb ve Boruzân Osmân Çelebi nâmân mukallidân tarab-efzûnların her biri birer gûne elsine-i muhtelifle ile her kavmin bî-ma'nâ evzâ' (u) etvâr-ı bezle kelâmıların lehçe-i mahsû(s)larıyla taklîd etdiklerinde âdem gülmeden ussı gider.

Ve bu veled-i zinâların yetmiş hîleleri birbirleriyle mücâvere ve mübâhese-i şakâ-yı gûnâ-gûn etdiklerinde istimâ' olunmamış hârîk-i âde mühiş şeyler söyleyüp eşkâl tonlara girdiklerinde âdem havf ü hasyete düşüp yine bîkr-i şakalar ile meclis-i şerîflerin neşât (u) sürûr ile mesrûr ederler. Ekser eyyâmda bu gûne şakâlar da olur. Ba'de'l-meclis herkes hücrelerine giderken herkese belağan mâbelağ ihsân (u) in'âmlar olunur."

Kaynaklardan, hanların edebiyat ve şiir ile ilgilendikleri ve bunun bir gelenek olduğu anlaşılmaktadır. Gazi Geray Han (1588-1596, 1596-1608) şair ve bestekâr idi; birçok müzik aletleri çalar, bunun yanı sıra nakış da yapardı. Gazi Geray'ın en önemli vasfı ise şairliği idi. Arapça, Farsça, Osmanlı Türkçesi ve Tatarca şiirler yazan Gazi Geray'ın divanı ve bir de mesnevisi vardır.¹⁴² Şiirleri Fuzuli'nin şiirlerine benzetiliyordu. Sultan III. Murad ona saltanatın ilk döneminde bir orkestra ve müzisyenler göndermişti.¹⁴³ II. Mengli Geray Han'ın, hem bilime, hem de edebiyata karşı ilgi duyduğunu, hanlığının ilk yıllarında Bahçesaray'da bir ulema toplantısı düzenlediğini, hatta Rıza Efendi ile beraber bir Farsça tarih yazdığını bilmekteyiz.¹⁴⁴

Fransız elçi Baron de Tott, Maksud Geray ve Kırım Geray hanların hanlık dönemlerindeki saray hayatını bize kendi anılarında anlatır:

"Maksud Geray beni özel çevresine almıştı: bu çevre yeğeni Sultan Nureddin, Kaya Mirza adında hanın kardeş çocuklarından bir sultan ile evli Şirin sülalesinden bir Mirza, Kadı Lesker ve Maksud'un gözdesi birkaç mirzadan meydana geliyordu. Akşam namazından sonra Han'ın yanında toplanıyor ve gece yarısına kadar sohbet ediyorduk."¹⁴⁵

¹⁴² Bursalı Mehmet Tahir, *Kırım Müellifleri*, İstanbul, Matbaa-ı Orhaniye, 1335.

¹⁴³ Paule Koehler, "Le Khanat de Crimée en Mai 1607 vu par un Voyageur Français", *CMRS*, sy. 12 (3), Paris, 1971, s. 321. Fransız seyyah Julien Bordier'nin anıları, Bahçesaray hakkındaki Batılı kaynaklarından en eskilerindendir. II. Gazi Geray Han'ın döneminde Kırım'ı ziyaret eden Bordier, Hanlığın en güçlü dönemine rastlamıştır.

¹⁴⁴ Barbara Kellner-Heinkele, *a.g.e.*, s. 78.

¹⁴⁵ *Tott*, s. 113.

Tott, ayrıca hana bir havai fişek gösterisi hazırlamış ve elektrik deneyleri göstermiştir.¹⁴⁶ Baron, Maksud Geray'dan sonra Kırım tahtına çıkan Kırım Geray Han ile daha samimi olmuştur. Han, Tott'a Macar şarabı ikram ederken.¹⁴⁷ Tott da yemek meraklısı olan hana, sosları şarap ile hazırlanmış yemekler sunar ve han bunları çok beğenirdi. Sarayda yemeğin yanı sıra her türlü eğlence mevcuttu.

"Kırım Geray sadece iyi bir sofrayla yetinmiyordu, her türlü eğlenceye açık bir adamdı. Kalabalık bir orkestra, maaşla tuttuğu soytarılar, gündüzleyin onu meşgul eden siyasi meselelerden ve savaş hazırlıklarından hiç olmazsa geceleri uzak kalmasını sağlıyordu."¹⁴⁸

Kırım Geray'ın, Batı kültürü ve bilimine sonsuz merakı vardı. Fransız tiyatrosuna bile ilgi duymuştur:

"... Osmanlı sanatçılarının oynadığı bir komedi ile devam etti. Gösteri boyunca Kırım Geray, yeni duyduğu Molière tiyatrosu hakkında bana bir sürü soru sordu. Molière'in komedilerindeki tipler üzerinde tartıştık."¹⁴⁹

Kleemann, Kırım Geray Han hakkında çok ilginç ve önemli malûmat aktarmaktadır. Kleemann, kendisinden bir orkestra göndermesini isteyen han ile anlaşma üzerinde müzakerede bulunup üç senelik kontrat hazırlamıştı.¹⁵⁰

Birçok kaynakta hana veya han yakınlarına gönderilen hediyeler ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Bu hediyeler ve Gerayların istekleri bize saray zevkleri hakkında birçok şey öğretebilir. Geraylar bazen ilginç veya pek mütevazı olmayan isteklerde bulunmuşlardır. Hanların lükse karşı çok büyük bir merakları vardı. Ev eşyası olsun, kişisel aksesuar veya kıyafet olsun, Geraylar en son moda, en lüks eşyaya sahip olmaya çalışmışlardır.¹⁵¹ Bununla beraber, bütün sultanlar ve saray erkânı bir Doğulu

¹⁴⁶ TottT, s. 115.

¹⁴⁷ TottT, s. 138.

¹⁴⁸ TottT, s. 129.

¹⁴⁹ TottT, s. 129.

¹⁵⁰ Nikolaus Ernst Kleemann, a.g.e., s. 40: "... Hierauf fragte er mich: ob ich ihm nicht 12. Musikanten, welche verschiedene Instrumente spielten, mitbringen könnte?"

¹⁵¹ Nikolaus Ernst Kleemann, a.g.e., s. 153, Kırım Geray'ın lükse merakı ve inanılmaz harcamaları hakkında şunu söyler: "Dieser Fürst war wohlüstig und verschwenderisch, er führte einen grossen Hofstaat. Es waren also weder seine Einkünfte, noch die von der Pforte verdoppelte Gelder hinreichend, seinen Aufwand zu bestreiten. Er war daher ungemein sinnreich, verschiedene Erfindungen auszudenken, von den Unterthanen, auch nach Gelegenheit von

mantığıyla son derece cömert davranıp, üstlerindeki kıyafetleri hiç tereddüt etmeden başka birisine hediye edebilirdi.¹⁵²

Burada Fransızların gönderdiği bazı hediyeleri zikretmek istiyoruz. İstanbul'daki Fransız elçisi 1729'da II. Mengli Geray Han'a bez, altın kumaş, saten kumaş ve birkaç mücevher; 1730'da Leh kralı hana pandüller, altın kumaş, mücevher kutuları ve birkaç kristal parçası göndermiştir. Aynı sene İstanbul'daki Fransız elçisi on parça Gobelin kumaşı, on parça Lyon'da üretilmiş altın sırmalı kumaş, on parça saten ve on tane Gros de Tours (daha kaba kumaş) gönderir. Dönemin Bahçesaray'daki Fransız elçi Glavani, İstanbul'a hanın hediyeleri çok beğendiğini, altın kumaşından hemen yastık yaptırdığını bildirmiştir. Aynı sene han Glavani'nin vasıtasıyla İstanbul'daki Fransız elçisinden bazı isteklerde bulunmuştur: Sağlığına kadeh kaldırmak için biraz likör ister, ayrıca daha önce istenilen kalemin unutulmamasını rica eder. Hanın oğlu Toktamış ise av için kurşun içeren Fransız barutu istemektedir. Glavani, hanın vezirini de unutmaz, ona sünnet olacak çocukları için kumaş ayırmıştır. 1732'de, Kaplan Geray Han'ın oğlu Fransız elçinin hediye ettiği bir gümüş saati beğenmeyip, onun yerine bir altın saat istemektedir. 1733'te Glavani han için normal, standart hediyeler ısmarlamaktadır; bu siparişte Fransız kumaşı, saat ve yemek takımları bulunmaktadır.¹⁵³ XVIII. yüzyılda Kırım sarayında Batı mallarına karşı büyük bir merak vardı. Ayrıca hanlar, Hanlığa gelen Batılılardan doğa bilimleri ve kültürel konular hakkında bilgi istemiştir. Birkaç defa da Batı medeniyetine ait ürünleri (tiyatro oyunları, müzik tarzı vs.) kendi başkentlerine getirmeye çalışmışlardır.

XVII. yüzyılda Danimarka kralına gönderilen elçi heyetinin raporunda, hanın arabasının (fayton) kırmızı kadife ile kaplı olduğu, sekiz beyaz at tarafından çekildiği

Fremden, Geld zu erpressen; wie solches ein gewisser Herr Boskam, vor etlichen Jahren erfahren haben soll.

Gleichwohl waren nach seinem Tode viele Schulden vorhanden, Hausgeraethe, Kleider und Sklaven wurden an die Meistbietenden verkauft, um die Glaebiger zu bezahlen. Man sagte, dass ausser andern Kostbarkeiten und schönen Kleidern; 150 Zobelpelze bey dieser Auktion verkauft worden waeren."

¹⁵² TCMN, s. 247. Bu tutum, Kırım Geray Han'ın lüks merakına tezat teşkil etmektedir. Burada belki de Cengiz Han'ın yasaının etkisini görmekteyiz; "Elbise yıkanmıyarak eskiyene kadar giyilir." Bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 250.

¹⁵³ Gilles Veinstein, "Les Tatars de Crimée et la Seconde Élection de Stanislav Leszczynski", s. 32.

ifade edilmektedir. Bu atların yeleleri ve kuyruklarının yarısı da kırmızıya boyanmıştı. Hanın ahırında bu dönemde birbirinden kıymetli üç binden fazla at mevcuttu.¹⁵⁴

Türk-Moğol geleneğini devam ettiren Kırım hanlarının Osmanlı sarayından da etkilediği yukarıda belirtilmişti. XV. yüzyılın başından başlayan ve I. Sahib Geray Han'ın XVI. yüzyılın ortasına doğru kapıkulu sistemini ithal etmesiyle kuvvet kazanan Osmanlı etkisi ile eski gelenekler arasında hassas bir denge vardı. Kırım Hanlığı ve Osmanlı'nın devlet ve saray teşkilâtları arasındaki benzerlik, en güzel şu şekilde ifade edilebilir: 1607 senesinde Kırım Hanlığı'nı gören Julien Bordier'e göre Hansaray'daki sofra geleneği Osmanlı sarayındakine çok benzemektedir. Bordier tespitini şu cümle bitirir: "Tatar sarayı hakkında daha çok şey söylenebilir, ama Osmanlılarınkıyla neredeyse aynı olduğu için daha fazla üstünde durmayacağım."¹⁵⁵

Bu tespit belki bir Batılı, yani Türk ve Doğu kültürü ancak yüzeysel bir şekilde gören ve anlayabilen birisi için doğru olabilir, fakat uzun zaman IV. Mehmet Geray Han'ın yanında kalan ve sarayda bir hayli vakit geçiren, üstelik Osmanlı kültürünü de çok iyi bilen Evliya Çelebi için durum biraz farklıdır.¹⁵⁶

"Ve Kırım hânlarının kânûn-ı kâ'ideleri hükûmetleri garîb u acîb temâşâdır. Hattâ Âl-i Osmân ve Acem şâhlar ve gayri pâdişâhlar ve krallar gibi dârât-ı azamet ihtîşâmları yokdur ve istemezler de, zîra 'Âbâ ve dedemizden gördüğümüz yokdur, bid'at etmeziz' der."

Evliya Çelebi'nin burada vurguladığı tevazu, ileride tanıtacağımız saray düzeni ve mekânların Osmanlı sarayına göre daha küçük ve sade ölçekte olmalarının bir açıklaması niteliğindedir.

¹⁵⁴ Josef Matuz, *Beschreibung*, s. 149.

¹⁵⁵ Paule Koehler, a.g.e., s. 325: "... & pour ce qu'y est de son service de table, du boire & du manger, il a pareillement tous ses officiers particuliers dans son serail, tant pour les viandes que fruictages & cerbets, mangent sur les saufa asis a la Turquie, car il y a peu de diférance de leur loy, langue & eusages des uns & des autres, estant servy ce prince en vaissaille dargent, a la façon Turquesque, avec tres bonnes viandes du pays, bien cuite a propos."

"De plusieurs autres particularité pourois ie parler de la court du Tartare, mais veu quelle est presque conforme a celle du Turc, pour estre de mesme loy, langue & coutume, ie nen parleray sinon en temps qui eschera en la suite de mes voyages."

¹⁵⁶ EÇ, s. 230.

2. KIRIM HANLARININ İLK BAŞKENTLERİ VE SARAYLARI, HANSARAY DIŞINDA KULLANILAN DİĞER SARAYLAR

Altın Orda'dan kopup bağımsız bir devlet haline gelen Kırım Hanlığı'nın ilk başkenti ve ilk saray kuruluşları hakkındaki bilgimiz hâlâ çok kısıtlıdır. Hansaray'ın ilk kuruluşu hakkında farklı düşünceler mevcuttur. XV. yüzyılın ilk yarısından sonra I. Hacı Geray Han ve halefleri, Kırım'ı anayurt olarak benimsedikleri için, idare merkezini ve dolayısıyla sarayı da buraya nakletmişlerdir. 1736 senesinde yanan ve sonra yeniden inşa edilen Hansaray'ın hakkında kuruluşundan günümüze kadarki tarihi hakkında fazla bilgi yoktur. Bu yüzden burada öncelikle, ilk döneme ait bulgu ve bilgileri ortaya koymaya çalışacağız. Araştırma için kullandığımız belge ve kaynaklar; Kırım Hanları tarafından basılan paralar, onların resmi yazışmaları, Kırım Hanlığı tarihleri, Osmanlı kronikleri, seyahatnameler, arşiv belgeleri ve elçi raporlarıdır.¹ Ayrıca Hansaray'da yaptığımız incelemelerde, Hansaray'ın ilk kuruluş şekli ve 1736'ya kadarki hali hakkında bazı bulgular tesbit ettik ve bunlara Katalog kısmında yer verdik.

Biz Kırım Hanlığı'nın ilk saraylarını –yani idare merkezlerini– araştırmak için geniş bir kaynak taraması yaptık. Bu inceleme Kırım Hanlığı'nın saray geleneğine ışık tutacak ve bize başta Hansaray olmak üzere hangi sarayların hangi dönemlerde nasıl kullanıldığını gösterecektir. Özellikle Kırım hanlarının ilk yazışmalarında adı geçen yerleri ve sarayları ve bunun yanı sıra, paraların nerede basıldığını inceledik ve sadece kesin yer ismi içeren belge veya paralara listede yer verdik.

¹ Kırım Hanlığı'nın 'kaybedilen arşivi' hakkında bkz. Victor Ostapchuk, "The Publication of Documents on the Crimean Khanate in the Topkapı Sarayı", *Turcica*, sy. 19, 1987, s. 253.

Sikkelerde geçen yer isimleri:²

I. Hacı Geray Han:

(Eski) Kırım 845 (M1441/1442), 867 (M1462/1463), Kırkyer 857 (M1453/)³, 867 (M1462/1463),⁴ Ordu Bazar.⁵

I. Mengli Geray Han:

(Eski) Kırım, Kefe, Kırkyer.

Muhammed Geray Han:

(Eski) Kırım 923 (M1517), Kefe.

I. Sahib Geray Han:

Kırkyer.

I. Devlet Geray Han:

Kırkyer.

II. Gazi Geray Han:

Közlev (Gözleve) 996 (M1587/1588).

I. Selâmet Geray Han:

Közlev 1017 (M1608/1609).

Canibek Geray Han:

Közlev 1017 (M1608/1609).

İslâm Geray Han:

Bahçesaray 1054? (M1644/1645).

² O. Retowski, *Die Münzen der Girei*, Moskau, 1905 (1901). Tarihi belirtilmeyen paralar tarihsizdir.

³ Bu parada tamga etrafında on bir nokta vardır.

⁴ Bu parada tamga etrafında üç nokta vardır.

⁵ Ordu Bazar, genelde Bahçesaray ile özdeşleştirilmektedir.

İslâm Geray Han'dan itibaren bütün sikkelerde darb yeri olarak Bahçesaray gösterilir.⁶

Yazılı belgelerde geçen yer adları: Arşivlerde⁷ bulunan yazılı belgelerde bazen sadece belgenin yazıldığı yer zikredilmektedir. Biz burada idare merkezlerini tespit etmek amacıyla hanlığın erken dönemine ait belgelerde bahsedilen yer isimlerini vereceğiz.

I. Hacı Geray Han yarlığı,⁸ 26 Sefer 857 (8 Mart 1453) tarihli: "... ordu-yı mu'azzam Kırk Yirde sarayda bitinildi."⁹

I. Mengli Geray yarlığı, 872 (Ağustos ortasında 1467): "... muharrem ayının ortasında ordu-yı mu'azzam Kırkyerde irtürde bitinildi."¹⁰

Kaynakları incelediğimizde, Kırım Hanlığı'nın ilk döneminde -XV. yüzyılın ortasından XVI. yüzyılın ortasına kadar- iki ana bölgenin önemi görülmektedir: Bunlardan biri doğuda, stratejik önem taşıyan (Eski) Kırım ve Kırım'ın ortasında yer alan Çürüksu Vadisi'dir. Çürüksu Vadisi'nde çok eski zamanlardan beri bir yerleşim vardı. Vadinin iki tarafı yumuşak kayadır ve vadinin ana ve yan kollarında bazıları milattan öncesine ait mağara şehirleri bulunur. Altın Orda zamanında kayaların üstündeki Kırkyer, onun altındaki Salacık ve biraz daha ilerdeki Eski yurt'ta yerleşim

⁶ Kırım Hanlığı kadı sicillerine göre darphane 1021 (M1612/1613) senesinde hanın emriyle Bahçesaray'dan Gözleve'ye nakledilir. Halil İncelik, "Kırım Hanlığın Kadı Sicilleri Bulundu", **Belleten**, C. LX, 12, s. 178. XVI. yüzyılın sonunda Gözleve'de para darbedildiği yukarıdaki listeden de anlaşılır. Gözleve'deki darphane hakkında başka bilgiye rastlamadık.

⁷ Türkiye'deki arşiv belgelerinden Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunanların çoğu yayımlandı. Rus arşivleri de zengin malzeme içermektedir, ancak bunlardan sadece kısıtlı olarak yayınlanmış kitaplar vasıtasıyla faydalanabildik.

⁸ "Yarlık denildiği zaman Altın Ordu, Kırım ve Kazan hanlarından yabancı memleketlerin hükümdarlarına gönderilen ve emir mahiyetinde olan nameler kastedildiği gibi, hanlar tarafından kendi teb'alarına veya her hangi bir şahsa verilen imtiyaz yazılarına da bu ad verilmektedir.", Akdes Nimet Kurat, **Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler**, Ankara, Dil ve Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1940, s. 3.

⁹ A. Melek Özyetgin, a.g.e., s. 115.

¹⁰ A. Melek Özyetgin, a.g.e., s. 116.

ve yapılaşmalar vardı. Eski yurt, Salacık, Kırkyer birbirlerine çok yakın olan bölgelerdir.¹¹

2.1 Eskikırım (Solhat)

İpek Yolunun üstünde yer alan (Eski) Kırım, Altın Orda zamanında Kırım'ın en önemli şehirlerinden biri idi. Özbek Han, Altın Orda hükümdarı iken Sağ-kol Orda emîri Tülek Timur (Eski) Kırım'da vazife görmekteydi. Bu dönemde Kırım, Yarımada'nın idare merkeziydi.

Eskikırım XVI. yüzyılın başından itibaren gittikçe önemini kaybetmişse de, hanların bu şehri sık sık ziyaret ettikleri bilinir. Altın Orda zamanından kalma Özbek Han Camii'nin minberi Mengli Geray Han tarafından yaptırılmıştır. Mengli Geray Han'dan sonra Eskikırım çok sık kullanılan bir idare merkezi olmaktan uzaklaştı.¹² Yine de hanların Moskova hükümdarlarına gönderdikleri bazı mektuplar burada, Eskikırım'da yazılmıştır.¹³

1578 senesinde Broniewski şehir hakkında şu malûmatı vermektedir:

“Şimdi de Tatarlar bu şehre Eskikırım derler. Kırım hanı kendi paralarını buradaki darphanede bastırır. Şehrin yanındaki şatoların, en büyüğünde hanın karıları yaşamaktadır.”¹⁴

Broniewski'nin burada bir darphane zikretmesi, bize o dönemde Bahçesaray dışında hem Gözleve¹⁵ hem de Eskikırım'da para basıldığını göstermektedir.

¹¹ VZ'de geçen, ancak başka hiçbir yerde rastlamadığımız isimler de vardır: “Tuli Saray” (?), VZ s. 870, 867; “Salgir Don Saray” (?), VZ, s. 229. Ayrıca yerini bilemediğimizden dolayı listeye almadığımız “Orda Saray” ismi geçmektedir, VZ, s. 14, 19, 119. Bu üç ‘saray’da yazılan belgeler han tarafından değil, sultanlar tarafından yazılmıştır.

¹² A. L. Jakobson, *Srednevekovı Kırım*, Moskova, Nauka, 1964, s. 105-108; Oktay Arslanapa, *Kırım ve Azerbaycan'da Türk Eserleri*, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti, Yahya Kemal Enstitüsü, 1979, s. 5-7, 116,

¹³ V. E. Sroekovsky, a.g.e., 1978, s. 12. Sroekovsky, Rus arşivlerinden faydalanmıştır.

¹⁴ Marcin Broniewski, a.g.e., s. 28.

¹⁵ Bkz. yuk.

Evliya Çelebi, şehrin hanın hakimiyeti altında olup kalgay sultan tarafından yönetildiğini söylemektedir.¹⁶ Şehrin harap halde olduğu tesbitinde bulunan seyyah buna rağmen şehrin eski büyüklüğünü ve ihtişamını övmekte ve onu döneminin büyük ve güzel şehirleriyle karşılaştırmaktadır.¹⁷

2.2 Eski yurt

Eski yurt'tan kaynaklarda pek fazla bahsedilmez. Burada günümüzde sadece bir namazgâh, bir kümbet ve üç türbe bulunmaktadır. Eski yurt, Altın Orda döneminde yazlık yurt olarak kullanılmış olabilir. Salacık ve Bahçesaray'ın gelişmesiyle, belki de daha önceden kullanılan bu yer terk edilmiş ve bir mezarlık alanına dönüşmüştür. Hanedan için manevi açıdan önemli olan Eski yurt, XVIII. yüzyılda hâlâ bayram günlerinde hanlar tarafından ziyaret ediliyordu.

Eski yurt'un geçmişteki önemini anlayabilmek için Evliya Çelebi'nin yazdıklarına bakmamız yeterlidir:

“Karye-i Eski Yurd: Zamân-ı kadîme bir şehr-i muazzam imiş. Hâlâ niçe bin yerde binâları nümâyândır, ammâ şimdi henüz üç yüz evli ve bâğ u bâğçeli ve her hânedânlarda âb-ı hayât suları cereyân eder bir ma'mûr köydür. Bu cây-ı firâkda üç aded kurşunlu kubbeler içinde selef şehinşâh hânları vâdî-i hâmuşan serîrlerinde hâmuş-bâş olup yatırlar. Her kîbâb-ı pür-envârlar eyle müzeyyen ve eyle musanna' âvîze ve kanâdiller var kim gûyâ her bir kubbe cây-ı mehbit-ı pür-envârdır. Niçe yüz güne şam'dân ve buhûrdan ve çerâğdân ve sîm ü zer kanâdiller ile ârâste ve ibrîşim hâlîçeler üzre merkad-i pür-envâr etrâflarında hüsn-i hat kelâm-ı şerîfler musanna' rahleler üzre pîrâste olmuş kîbâblardır.

Ba'zı pâdişâhların ser-i sa'âdetleri yerinde destârları üzre turna cığaları ve çelenkler sokulmuş durur. Ve her kubbeye türbedârlar mukarrerdir kim her bâr hânlar ve sultânlar ve biyim (ve) bikeçler gelüp ziyâret edüp üd (u) amberler ihrâk etdirüp hatm-i şerîfler tilâvet olunur ziyâretgâh-ı hâss u âmdır. *Rahmetullâhi aleyhim ecma'in.*

Andan bu kîbâbların hârici etrâfında cemî'i kalgalar ve nûru'd-dinler ve sultânlar ve biyim ve bikeçler ve Kazak sultânlar ve cümle vüzerâ ve mirzalar ve atalıklar ve'l-hâsıl Bâğçesarây'ın cemî'i a'yân-ı

¹⁶ EÇ, s. 251: “Hâlâ hânlar hükmünde olup kalga sultânların emînlerinde hüküm eder.”

¹⁷ EÇ, s. 250-254. Pallas buradaki saraydan bahsetmiş; ama muhtemelen başka bir yapıyı saray olarak algılamıştır. Peter Simon Pallas, *Bemerkungen aus einer Reise in die südlichen Statthaltschaften des Russischen Reiches in den Jahren 1793 und 1794*, C:II, Leipzig, Gottfried Martini, 1801, s. 257: “Nahe dem Bache Serensu, der an der südlichen Seite der Stadt hinfließt, den noch ziemlich erhaltenen, nicht sehr grossen, alten Pallast der Krymischen Chane, die vormals hier residierten.”

kibâr-ı kübbârları ve bay (u) gedâları bunda medfûnlardır, zîrâ tâ Hazret-i Risâlet-penâh asrından berü bu mahal cebbâne-i hâmuşândır.”¹⁸

1724 senesine ait bir kaynak bize Eski yurt’un manevi önemini XVIII. yüzyılda da koruduğunu göstermektedir. Fransız konsülü Glavani’nin hatıralarında, isyancılardan Hacı Bey’in şehrin dışında, “Namazgâh” denen mevkide kamp kurmuş olduğu söylenir. Bahçesaray çevresinde sadece Eski yurt’ta bir namazgâh vardır. Bu metinde, hanın bayram günlerinde Eski yurt’taki camide namaz kıldığı da belirtilir.¹⁹

2.3 Kırkyer

Bir mağara şehri olan Kırkyer, dağ üzerinde bir sığınak yeridir.²⁰ XV. yüzyılın ikinci yarısı ve XVI. yüzyılın başında Kırkyer hanların başkenti ve ana sığınakları olup, Eskikırım’dan daha önemli idi.²¹ Hanın darphanesi de burada bulunmaktaydı.

XVI. yüzyılın başında Matvey Mehovski’nin yazdıklarına göre,

“Burada yüksek bir kaya üzerinde, ... ağaç tomruk ve balçıktan yapılmış evlerin oluşturduğu bir şato bulunuyordu. Hanlar kış aylarını sık sık burada geçirirlerdi.”²²

Aynı döneme ait kaynaklara göre burada hanın eşlerine (bikeç) de rastlanıyordu. Oğlanlar ve mirzalar Mengli Geray’ı anma törenlerini yapmak için Kırkyer’de toplanırlardı. Hanlar elçilerini burada kabul ederlerdi. Hatta hanlar sefere gidince, gelen elçilerin burada misafir edildiği görülürdü. Güvenli bir sığınak olduğu için hanın hazinesi burada saklanırdı ve aynı zamanda en büyük zindan da Kırkyer’de bulunurdu. Hanların bazen buraya gelip gizlendikleri dahi vakidir; mesela I. Mengli

¹⁸ EÇ, s. 238.

¹⁹ Gilles Veinstein, “La Révolte des Mirza Tatars contre le Khan. 1724-1725”, s. 336. “Etant arrivé a Namaziach (en marge: la mosquée ou le Kam va faire sa prière le jour de leurs Pâques), il envoya une personne au Kam, pour lui demander des pavillons pour camper; le Kam donna aussitôt qu’on allât tendre 5. ou 6. Pavillons en cet endroit-là, ...”

²⁰ “Kırkyer” ismi hakkında çeşitli görüşler mevcuttur: Kırk-er (kırk adam), Kırk-or (kırk çukur). Sikkelerde daima “Kırkyer” olarak yazılıdır. Bkz. Vasili V. Barthold, “Bahçesaray”, İA, C:II, s. 225-227.

²¹ V. E. Sroeckovsky, a.g.e., s. 13.

²² V. E. Sroeckovsky, a.e., s. 13. Kış bir dağda geçirme adeti için bkz. Tez 1.2.2.

Geray Han, Büyük Orda Hanı Ahmet'in ölümünden sonra onun oğullarından kaçmak için burada saklanmıştır.

Bu erken döneme ait bilgiler dışında Evliya Çelebi de buradan bahsedmektedir:

"Evsâf-ı kal'a-i Gevherkirmân: ...Ba'dehu sene (---) târîhinde Âl-i Cingiziyân'dan Cuci Hân Mâhân diyârından gelüp ibtidâ Kırım sâhibi oldukda Ciniviz Frengi elinden bu kal'ayı feth edüp ulemâ-yı Tatar bu kal'anın ismine Gevherkirmâ(n) dediler. Hakikatü'l-hâl ol asırda cümle der-û dîvârlarında ve kal'a dervezenlerinde zî-kıymet cevâhir taşları zer-feşân etmişler bir kal'a imiş. Tatar eline girdikten sonra su'âl ne lâzım., cevâhir mi kalır, ammâ hâlâ zer-efşân yerleri zâhir ü bâhirdir. Yine bir kerre küffâr-ı Ciniviz bu kal'aya istilâ edüp sene (---) târîhinde Mengli Geray Hân dest-i Ciniviz'den Gedik Ahmed Paşa i'ânetiyle feth edüp Kırım hânların tahtgâh-ı evvel bu kal'adır. Ol asırda gâyet amâr olup içinde güzîde askeri var imiş.

Ammâ bu kal'a aşağı eski Salâcık kal'asının üstünde bu kal'a evc-i âsumâna su'ûd etmiş bir kırmızı yalçın kaya üzre şekl-i bâdemî bir kudret kal'asıdır kim cirmi sekiz bin adım bir kayadır. Cânib-i erba'asında aslâ kal'a dîvârı yoktur, zîrâ her tarafı biner arşın şâhîn ve kartal yuvalı kuş tırnağı ilinmez kayalardır kim aşağısı çâh-ı gayyâ ve derk-i esfelden nişân verir uçurumlardır....

Ve bu kal'a içinde selef hânlarından Gâzî el-Hac Geray Hân tarz-ı kadîm bir câmi' binâ etmiş. Kapsu üzre celf hat ile târîhi böyledir. Târîh: ... 859 (M1454/55) ... deyü tahrîr olunmuştur. Ammâ bu fakîr câmi' çufudlar içre kalmak ile dâ'imâ kapsu makfûl durur. Müslim cemâ'atden nâm (u) nişânı yoktur.

Hattâ bu kal'ada aslâ çârsu-u bâzar dükkânları ve hân ve hammâmları ve bağ u bağçeleri ve suları yoktur. Cümle suları aşağı Hacı derelerinden eşeklerle kal'aya su taşırlar. Zamân-ı kadîme ma'mûr sarnıçları var imiş, hâlâ mu'attaldır.

Ve bu kal'ada hân esîrlerinin zindânı var kim cihânda böyle bir dâ(r-ı) cahîm sicni yoktur, meğer Tımışvar eyâletinde Solmos kal'ası zindânı yâhûd kâfir elinde Yanık kal'ası zindânı ola, ammâ bu Çufud kal'ası zindânından halâs bir vecih ile mümkün değildir, illâ tâbût ile çıkup halâs ola .Tâ bu mertebe zindân-ı sicn-i cahîmdir."²³

Daha XVI. yüzyılın başında, Altın Orda'dan itibaren taşıdığı önemi koruyan Kırkyer, XVII. yüzyılın ikinci yarısında Tatarlar tarafından yerleşim yeri olarak tamamen terk edilmiş, sadece stratejik konumundan ötürü zindan olarak kullanılmıştır. Kırkyer'de Altın Orda zamanından kalma bir türbe ve Kırım Hanlığı'nın ilk döneminden kalma bir cami bulunmaktadır. Ama Evliya Çelebi zamanında bu cami bile kapalı tutuluyordu. Zamanla bir Yahudi yerleşim bölgesi haline gelen Kırkyer, daha sonra sadece Çufut Kalesi olarak bilinecektir.

²³ EÇ, s. 224.

2.4 Salacık

Kırım hanlarının inşa ettikleri ilk saraylardan bir tanesi burada idi. Hansaray'daki ünlü Demir Kapı'nın bazı araştırmacılar tarafından bu eski saraydan getirildiği tahmin edilmektedir. Muhtemelen Kırım Hanlığı'nın kurucusu olan I. Hacı Geray Han tarafından burada kurulan bu eski saray, I. Mengli Geray Han tarafından da kullanılmıştır. Bahçesaray'daki Hansaray'ın I. Mengli Geray Han'ın oğlu I. Sahib Geray tarafından inşa edildiği çok yaygın bir görüştür. Burada kaynaklardaki bazı aydınlatıcı ayrıntılara dayanarak, bazı sorulara cevap arayacağız.

Salacık ismi, I. Sahib Geray Han dönemine ait kaynaklarda karşımıza çıkmaktadır. Buradaki yerleşim ise çok daha eskidir. **Tarih-i Sahib Giray Han**'da, buradaki sarayın, I. Sahib Geray'ın babasına yani I. Mengli Geray Han'a ait olduğu yazılır: “Andan cümle Salacık içinde babası sarayında mihman olup, ol latif makamı müşerref kıldı.”²⁴ Sahib Geray zamanında bu sarayın hâlâ kullanıldığını kaynaklardan bilmekteyiz. Yeni han olarak Kırım'a gönderilen Sahib Geray, Bahçesaray'a geçmeden önce burayı sadece ziyaret etmekle kalmamış, burada gecelemiş hatta divanını da burada toplamıştır:

“Görünüşe çıkup baht-ı âlisinde geçüp şahane karar edüp görünüşe icazet verdi. Beğler yolu ile girüp, baş urup, adabile diz çöküp oturdular. Kapucılar kapuda turdılar. Ehl-i divan dirildi...Andan divan yemegi geldi, hun dökildi. Badeler içildi, sematlar getirildi. Dua denildi, halk tağıldı. Kendi halvet-i hasına girüp...”²⁵

Buradan, sarayın resmi kısmında (birun) bir kabul salonu veya divanhanenin mevcut olduğunu, bu mekânın kapısında kapıcıların beklediği öğrenmekteyiz. Birunun yanı sıra hanın özel mekânları (halvet-i has) da vardı.

²⁴ TSGH, P5a.

²⁵ TSGH, P6a.

Ertesi gün, I. Sahib Geray Han Salacık'taki bu sarayda ilk defa resmi bir görünüş²⁶ düzenledikten sonra, sarayın bahçesindeki süslenmiş köşkte kendisi için kurulan tahtta oturmuştu:

“Ol gece geçüp, seherden sohbet yarağı örölüp, begler ağalar derilüp bağçede altunlu köşk müzeyyen olup, kevser misal havz-ı âb-ı revanlar dolup köşk içinde şadürrevan olup, cennetden nişan verir ve içinde taht-ı hakani kuruldı. Hazret-i Han, devletle geçüp, Süleymanvar oturdu. Ol dem emr etdi gül yüzlü sakiler gelüp, el uzadup, ayak sundılar ve kamil sazendeler gelüp, padişah kafasında alettirtib oturdılar. Tolılar içüp sazendeler el saze urup, terennümata başladılar.”²⁷

Burada bir havuzlu köşk sözkonusudur. Metinden anlaşılacağı gibi, altın rengi ile süslenmiş köşk içinde su bir havuza akmaktadır, ayrıca şadırvan vardır. Bunun gibi köşkler İstanbul ve Edirne saraylarında da mevcut idi.²⁸

Burada, daha sonra Bahçesaray'daki Hansaray bahçesinde yapılacak olan cülûs töreninin bir benzerini görmekteyiz. Ama Bahçesaray'da saray bahçesinde bir çadır kurulacaktı, buradaki sarayda ise buna gerek yoktu. Kabul mekânı ve köşk hazır idi. Bu olay, yani hanın Kırım'da resmi olarak kabul görmesi, 1532 senesine denk düşmektedir.

Aynı kaynakta, hanın öldürülmesinden sonra onun erkek çocuklarının katledilmesinin anlatıldığı kısımda da bu eski saray hakkında malûmata rastlamaktayız: “Ve hisarda olan sultancıkları dahi birer birer getirüp, Salacıkta Mengli Giray Han sarayında boğmağa (göttürdiler).”²⁹ Bahsi geçen “hisar”, muhtemelen Kırkyer'dir. Hanın ailesi burada saklanmış olabilir.

²⁶ “Görünüş” terimi için bkz. Tez 1.2.5.

²⁷ TSGH, P7a.

²⁸ Havuzlu köşk çeşitleri için bkz. Sedat Hakkı Eldem, *Türk Evi II*, İstanbul, Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı, 1986, s. 159-165; Muhittin Aykut, “Türk Mimarlığında İç Mekanlarda Su Kompozisyonları Kullanımı”, *IX. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi*, C:I, Ankara, 1995, s. 205-217.

²⁹ TSGH, L 185.

Sarayın süslü kapısındaki kitabe, Evliya Çelebi tarafından zikredilmiştir. Bu kitabede 942 (1535/1536) tarihi ve I. Sahib Geray Han'ın ismi kaydedilmiştir.³⁰ Böylece Salacık Sarayı'nın I. Sahib Geray Han zamanında esaslı bir tamir gördüğü anlaşılr.

Broniewski 1578 senesinde aynı şehir hakkında şu malûmatı vermektedir:

"Bahçesaray'ın bitişiğinde Salacık adında küçük bir şehir vardır. Bu şehirde Türkler tarafından yapılmış gayet güzel evler bulunmaktadır. Tatarların eski hükümdarları, Hanların yaşadıkları bu saray, avlusundaki yapıları, camiler, türbeler, hamamlarıyla fevkalade güzel bir manzara arz etmektedir."³¹

Burada, sarayın bütün mimari yapıları ile hâlâ yerinde olduğu ama işlevini yitirdiği anlaşılr.

Evliya Çelebi ise bu bölge hakkında şu bilgileri aktarmaktadır:

"Evsâf-ı şehir-i kadîm kal'a-i Eski Salâcık: Bi-kavli müverrihân-ı Âl-i Cingiziyân ibtidâ kavm-i Tatar bu Kırım memleketine Ciniviz keferesi elinden mâlik olan sene (---) târîhinde Cuci Hân ve Ertoğmır Hân ile kırk bin Tatar-ı sabâ-reftâr-ı adû-şikâr kavimleri bu cezîre-i Kırım'a eye çıkup vâdî-i Kırım'ı geşt (ü) gûzar ederek bir mahalde bir cây-ı menâs beğenmeyüp illâ bu Eski Salâcık deresin kendüleri münâsıp görüp kuffâr havfinden bu dere içinde bu Eski Salâcık kal'asın yasayup ba'dehu ensesindeki kayalar üzre mezkûr kalâ-i Gevherkirmân'ı, yâ'nî Cufud kal'asın Ciniviz elinden feth ederler, ammâ bu Eski Salâcık burnundan haz edüp şarkdan garb tarafına dörd bin adım enli bir dere içinden iki başlarında ve iki câniblerindeki yalçın kayalar evc-i âsumâna berâber serâmed kayalar olup cümle kayaların altları kûh-ı Bî-sûtûn gibi boş olup mağâra mağâra inler ve üzerleri şâhîn ve zağanos yuvalı kızıl kayalar olup aslâ bir taraftan düşman enüp çıkmak mümkün olmaduğun Cuci Hân ve Ertoğmır Hân biltüp bu dereyi kendülere cây-ı amân bulup bu derenin iki başları daracık olan erlerine iki başında kayadan kayaya dere ağzına kal'a dîvârları çekmişler ve birer ağaç kapu yasamışlar. Hâlâ ol kapular durur.

Ve bu kapulardan gayri yerden bu dere içre kuş uçmaz. Ve bu kayaların arasında âb-ı hayât Aşlama suyu çereyân ederk. İbtidâ bu uyûn-ı câriyenin matla'ı yine bu mahalde kayalardan hurûc edüp hânların Aşlama bağ-ı İremi içinde niçe hav (z) u şâzrevânlardan geçüp bağ-ı Merâmı saky edüp dahi aşağı Salâcık mahalleleri içinde niçe âsiyâb-ı mâları deverân etdirtüp andan aşağı Eski Bağçesaray'ı şehri derelerinden çereyân ederken bu ayna Çürüksu derler, gâyet müsta'mel sudur, içilmez.

Ve bu Salâcık'da bu nehrin iki cânibi sâfi bağ u bağçeler ile ârâste ve gûnâ-gûn hânedânlar ile pîrâste olmuş bir şehir-i atıkdir...

³⁰ EÇ, s. 226:

"Bu mübârek sâ'at içinde bi-avn-i Müste'ân,
Kıldı âbâdânda bir devlet sarâyın bu zamân,
Şâh evlâd u âlini şib ü zafer-peyker livâ,
Âl-i Cingiz, ya'nî kim Sâhib Geray-ı ohsan(?),
Zâhir oldu çünkü Hicretten tokuz yüz kırk iki,
Anda hatm oldu muhakkak bu mu'allâ sâye-bân. Sene 942."

Burada geçen "mu'allâ sayeban", hükümdar kapısını, çadırını veya makamını ifade eder.

³¹ Marcin Broniewski, a.g.e., s. 24.

... Ve mâ-tekaddem bu Eski Salâcık şehri kadîm iken niçe hân ve câmi' ve hammâm ve medreseler var imiş. Hâlâ Mengli Geray Hân'ın medrese-i azîmi ma'mûr kalup bâb-ı âlîsi üzre celf hatt-ı Musta'sımî üzre târîhi budur:

... sene 956 (M1549).

... Ve bu medreseye muttasıl bir latîf hammâm-ı rûşinâ kalup âb (u) hevâsı ve binâsı dahi latîfdir. Ve bu hammâma karşı yol aşırı,

Sarây-ı kadîm Cuci Geray Hân: Mâ-tekad-dem hân-ı sülûflar (?) bu hânedânda olurlarmış. Hâlâ çâr-kûşe bir kârgîr binâ bir küçük kal'acıktır. Dâ'iren-mâdâr cirmi iki yüz adımdır. Etrâfında dört adet kulleleri ve garba nâzır bir demir kapusu var, içinde iki adet alçacık minâreli bir câmi'i var, ammâ mnâresi küçücük olmak ile âdem sığmaz ve ezân okunmaz.

Ve bu sarâyın yol üzre âlice bir adâlet köşkü var, anda hânlar görüntüş edüp dîvân edermiş kim tahta örtülü ve sâff altun alemlî bir köşktür. Ve hâlâ bu sarâyda cebehânedan gayri bir şey yokdur, ammâ hânlara müte'allık eşyâlar çokdur. Dâ'imâ kapusu makfûl durur. Hattâ bâb-ı musann'î üzre tahrîr olunan târîhi budur.³²

Biraz aşağıda Evliya Çelebi Bahçesaray'dan ve civardaki saraylardan bahsederken "Salacık'ta Mengli-Giray Han Sarayı" diye söz etmektedir, yani seyyah da bu sarayı I. Mengli Geray Han'a atfetmektedir. Kendisinin belirttiği en önemli unsuru, bu sarayın tek bir kapısı bulunduğu ve "kalecik" şeklinde yapıldığıdır. Sarayın yolu üzerinde olan Adalet Kulesi hemen Edirne Sarayı'ndaki Adalet Köşkü'nü çağrıştırmaktadır. Burada bu Adalet Kasrı divan toplantıları için kullanılırdı.³³

Salacık ve Kırkyer arasındaki yamaçta saray arazisine dahil olan Aşlama Bahçeleri yer almaktaydı. Evliya Çelebi bu bahçelerdeki köşkleri övgüyle tasvir etmektedir:

"Der-sitâyiş-i bağ-ı hadîka-i ravza-i Rıdvân-ı Aşlama: Cümle hânlar ve hânzâdeler ve sultanlar ve biyim ü bûkeçler bu bağ-ı cininde zevk u safâlar ederler. Böyle bir bağ-ı Aspusu'dur kim bağ-ı behişt gülîstânları içre köşe be-köşe cârî âb-ı revânları kenârında olan maksûrelerde meks eden hânlar cânânlarıyla sohbet-i hâssu'l-hâssında iken bûlbüllerin nağamât-ı hoş-elhânların istimâ' ederler, rûh-efzâ safâlar edüp dem be-dem ayş (u) işret ederler. Ve âb (u) hevâsı ol kadar latîfdir kim bunda bir sâ'at teferrûc eden elbette gamm u gussa endûhu ferâmûş edüp sürûr-ü şâdimânda olur. Her hân-ı âlîşanların bu bağ-ı hıyâbân içre birer semtde gûnâ-gûn müzehheb ve münakkaş ibret-nümâ maksûreler ve kâhları ve müte'addid kâ'a ve hücreleri var kim gûyâ her biri birer kârhâne-i fağfûr-ı Çindir. Ve her hânların gûnâ-gûn aşren fe-aşr havzları kim ilm-i mi'mârîye mâlik olanlar gördükde engüşt ber-dehen edüp aklı perîşân olur."³⁴

³² EÇ, s. 225, kitabe için bkz. dipnot 30.

³³ Adalet Kulesi/Köşkü ve Hansaray'daki Cihannüma Kasrı hakkında bkz. Tez, 4.3.6.1 Şahin Kulesi.

³⁴ EÇ, s. 225, 226, 227.

Evliya Çelebi, bu Aşlama bahçelerini anlatırken, meyvelerini övmektedir. Ayrıca bu bahçeler için her yerden en güzel çiçekler getirildiğini aktarmakta, bu güzel bahçelerin bahar mevsimindeki inanılmaz görüntülerini anlatmaktadır:

“Anadolu’da Bakrazbeli müşk-i Rûmî soğanları ve Tarabefzûn karanfillerinin kanırtmaçları ve İslâmbol’un zerrîni ve Monla Çelebi’nin ablak lâlesi ve Çelebi Cüce’nin filandıra lâlesi ve Kâğızhâne lâlesi ve gûnâ-gûn şakâyık-ı nu’mânîler ve İstanköy sünbülleri ve niçe yüz bin gûne hedâyâ gelen çiçek soğanlarının şükûfeleri bu bâğ-ı kûhistân içre zeyn olup görenler ve bu bâğ içre girenler gûyâ cennet-i huld-i berîne girdik zann ederler. Ammâ vakt-i bahârda her dıraht-ı meyvedârın sükûfeleri kuşâde olup erik ve elma ve emrûd ve kiras (ve) vişne çiçekleri kaçan kuşâde olduğu mahalde âdem râyiha-i tayyibelerinden sermest olup bu bâğ-ı İremezâtü’l-îmâd gûyâ fânî cihânın Firdevs-i berîn-misâli olur. Ammâ bu hıyâbân-ı latîf bu Mehmed Geray Hân asrında böyle müzeyyen olmuştur, zîrâ bir sâhib-i tab’ ve bir sâhib-i cûd-ı keremkârî hân-ı âlişândır.”³⁵

Seyyah, bu bağdaki, benzerlerinin ancak İstanbul’da mevcut olduğunu söylediği eserlerden bahsetmekte ve bunların inşa tarihlerini vermektedir. Bunlar arasında “Bahâdır Geray Hân efendimizin kasr-ı ibret-nümâsı ... 1049 (M1639/40)”, ve “kasr-ı Mehmed Geray Hân efendimiz ... 1052 (M1642/43)” vardır:

“Hakkâ ki bu bâğ-ı Aşlama’da olan musanna’ âsârlar meğher belde-i Tayyibe, ya’nî Kostantiniyye şehri olan İslâmbol’umuzda ola.”³⁶

Evliya Çelebi’nin anlattıklarına karşın, günümüzde bu geniş saray sahasından hiçbir şey kalmamıştır. XVIII. yüzyılda Kırım Geray Han, burada bir defa daha bahçeli bir saray inşasına başlamış, ama bu saray da kalıcı olmamıştır.

Salacık, Kırkyer ve Aşlama bahçeleri, bize kaynaklarda çok kısıtlı olarak aktarılmıştır. Tahminimize göre, tıpkı eski Türk-Moğol geleneklerinde geniş sahalara yayılan saray ve yapıları olduğu gibi, burada da çok geniş bir saray bölgesi söz konusudur. Burada bir üçlü yerleşim görülür; tepedeki hisar, vadideki saray ve kademeli bahçelere yayılmış köşkler.

³⁵ EÇ, s. 226.

³⁶ EÇ, s. 226.

Hanın başkenti ve sarayının yanında, Kırım'ın belli bölgelerinde hanların zaman zaman kullandıkları sarayları vardı. Hanlar, özellikle ilk dönemlerde tek bir yerde kalmamış, sürekli hareket halinde bulunmuşlardır:

“(Hanlar) ... Ve gah Bağçe Sarayda ve gah Ulaklı Sarayında ve gah Alma Sarayında, gah av sikarda ayş u nuş etmekte.”³⁷

Burada kaynaklarda geçen ve saray olarak adlandırılan yerleri vermekteyiz. Bu kaynaklardan hangi sarayların ne zaman ve ne amaçla kullanıldığını da öğrenmekteyiz. Bazı saraylar da dönem dönem daha sık kullanılırdı. Ayrıca kalgayın kendine ait sarayı vardı, bu Nureddin için sadece bazı dönemlerde geçerlidir. 1633 senesinde Leiden'de basılan bir seyahatnamede, hanın sarayları veya konaklarından bahsedilirken, kendisinin asıl ikâmet ettiği yer olarak Bahçesaray, onun yanı sıra Alma ve Eskikırım zikredilmektedir.³⁸ Kırım'ın kuzey girişinde, Or şehrinde de bir saray vardı. Burada “saray” kelimesi muhtemelen han için ayrılan bir konak anlamına gelmektedir.³⁹

2.5 Ulaklı

Ulaklı Sarayı'na ait bilgiye sadece Sahib Geray Han dönemi için rastladık. Bir camisi, bir medresesi ve vakfiyesi olan bu yerin Bahçesaray civarında olması gerekir.

“Andan han-ı azam dönüp. Ulaklı Sarayı'na geldi. Bir latif cami' ve bir medrese bina edüp, müderris tayin edüp, imaret etdi.”⁴⁰

Ulaklı Sarayı, belki de bir eski saray vazifesini görmüştür. Hansaray'a yeni bir han yerleşince, eski hanın haremi bu saraya geçmiş olabilir.⁴¹

³⁷ TSGH, L29.

³⁸ Jan de Luca, “Relation des Tartares Percopites et Nogaies, des Circassiens, Mangreliens, et Georgiens”, *Relations de Divers Voyages Curieux* içinde, Haz. M. Thévenont, C:I, Paris, 1996, s. 23.

³⁹ V. E. Sroekovski, a.g.e., s. 16.

⁴⁰ TSGH, L2.

2.6 Alma

Alma Sarayı, I. Sahib Geray Han dönemindeki kaynaklarda karşımıza çıkar:

“Çünkü Han Hazretleri sefer yarağın görüp, günlerde bir gün sur-ı rihlet çalup Han Hazretleri sa’adet ve devletle göçüp Alma Sarayına gelüp, üç gün anda oturak edüp cümle işin görüp, altmış pare top-ı şahî götürüp, yeniçeri ile bin tüfenkendaz hazır kılınup Or Ağzına yetdi.”

“Ve ol vakit Han Hazretleri Alma Sarayında sakin idi.”⁴²

Alma Sarayı’nın I. Sahib Geray Han’dan sonra halefi I. Devlet Geray Han (1551-1577) ve onun oğlu I. Gazi Geray Han tarafından kullanıldığını görmekteyiz.⁴³ Julien Bondier de bize Alma Sarayı’nın 1607 senesindeki vaziyeti hakkında önemli bir bilgi vermektedir: Gazi Geray, bir Çerkez prenses ile evlenecek olan oğlunun düğününü Alma Sarayı’nda yapmıştır.⁴⁴

Bu verilere dayanarak, Alma Sarayı’nın XVII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar özellikle I. Gazi Geray Han döneminde kullanıldığını öğrenmekteyiz. Alma Sarayı’nın, aynı zamanda nureddinin ikâmet ettiği bir yer olduğuna dair veriler de vardır:

“Karye-i Elmalı: Bir der içlinde vâki’ olmuş bâğlı ve bâğçeli ve âb (u) hevâsı latîf mesîregâh teferrucgâh bir vâdîde vâki’ olmuşdur. İbtidâ cezîre-i Kırım’da ravza-i Rıdvân misilli bâğ u bâğçe bu köyde peydâ olmuşdur. Bu kend-i ma’mûr içinden nehr-i Elma cereyân edüp Balılağa ve Corguna ve İnkirmân (ve Çadır) dağlarından gelüp bu mahalde Karadeniz’e mahlût olur. Bu nehr-i Elma kenârında bâğ-ı İremden nişân verir nûreddîn sultân sarâyında bir gece mihmân olup hakkâ ki

⁴¹ I. Sahib Geray’ı katledince, haremi bu saraya geçmiştir: “... merhumın hatunların ve kızların getirdüb, ... ‘Han babamız öldi demen. Netekim ben, dünyada sıhhatteyim sizi ele muhtaç etmezem; hatırınız hoş tutun!’ deyüb, buları Ulaklı Sarayına göndürüb defterdara tenbih eyledi kim: ‘Merhum han ağaçamın Ulaklıda olan hanileri ve bigeçlerine her ay ulufelerin (maaş) bittamam verin!’ deyüb, tekid eyledi. Hem eyle etdiler. Merhum hanın ta’allukatı Devlet Han devletinde, rıf’at ve sa’adette asude hal ederler.” TSGH, P80a.

⁴² TSGH, P54b, L 160.

⁴³ VZ, s. 5: I. Devlet Geray Han, “be makam Alma Sarayı”, VZ, s. 12: I. Gazi Geray Han, “be makam Alma Saray dar-el Hâkânî Gazi Geray Han bin Devlet Geray Han”, VZ, s.18: I. Gazi Geray Han, “Alma Sarayında bitildi”. Gazi Geray Han’ın 1591 senesinde Elma (Alma) Sarayı’nda yazdığı bir mektup: Kırımlı Abdullahoğlu Hasan Ortekin, “Kırım Tarihine ait Notlar ve Vesikalar, Gazi Giray’ın Mektupları”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi Dergisi*, sy. 11, İstanbul, 1932, s. 119-122.

⁴⁴ Paule Koehler, a.g.e., s. 324. “La cy devant dit, qu’il estoit apres de marier le Prince son fils aîné, a la princesse de Chircasie, & venir la plus part de ses gens de Bach Serail a Alma, lieu de plaisance, ou se traictoît ce mariage.”

pâdişâhâne zevk u safâlar edüp niçe bin bûlbûllerin nağamât-ı hoş-elhânların istimâ' edüp rûh-efzâ demler etdik. Diyâr-ı Kırım'da bu bâğın misli yokdur, meğer Bâğçesarây kurbunda Aşlama Bâğı ola Bu bâğ-ı Elma'da Nûru'd-din Sultân bir kasr-ı müşeyyed binâ ederken hakîr râst gelüp bi'l-bedâhe bu târîh kasrın kitâbelerine tahrîr olunmuştur.⁴⁵

Alma Vadisi, meyve bahçeleri ile meşhurdur. XVIII. yüzyılda Alma Vadisi'nde yetişen otların, kalitelerinden dolayı hanın atlarına yem olarak kullanıldığı bilinmektedir.

2.7 Süren

XVI. yüzyılda hanın burada da bir sarayı bulunduğunu yazan Broniewski, bu köyün tapusunun Cenevizlilere ait olduğundan ve hatta burada bir Katolik kilisesi bulunduğundan bahseder.⁴⁶ Hanlıktan önce varolan bu köyün halkının XIII. yüzyılda Kırım'a yerleşen Cenevizlilerden oluştuğu anlaşılr. Hristiyan ülkelerden gelen elçilerin buraya yerleştirilmesi de bu yüzden olabilir. Ama bu durum zaman içinde değişmiş olabilir, çünkü Evliya Çelebi Cenevizlileri hiç zikretmez. Ona göre buradaki saray çok güzeldir:

"Menzil-i karye-i Süren-i bâğ-ı İremezât: Ner-i Kazıklı Özek kenârında bir bâğ-ı Merâm misilli köydür kim Mehmed Geray Hân'ın anda bir sarây-ı azîmi var. Gûnâ-gûn kasr-ı Havarnaklar ve müzehheb kâşâneler var kim gûyâ her biri birer gûne nakş-ı nigârâne-i Çindir. Eğer bu bâğ-ı cinâne nûzhet-âbâdların mâ-vaka'ı üzre ta'rîf ü tavsîf etsem bir tomar-ı dîrâz olur."⁴⁷

Nureddinin sarayının da bir dönem Süren'de olduğu anlaşılmaktadır. Devlet Geray zamanında Süren'de ikâmet eden nureddin,⁴⁸ başka dönemlerde Alma'da veya Kaçı Nehri kıyısında bulunan Kacısaray (Kadısaray)'da oturmuştur.

⁴⁵ EÇ, s. 217.

⁴⁶ Marcin Broniewski, a.g.e., s. 27. "Han sarayının yakınında Süyrütaş (Sivri taş demek) namında gayet güzel ve büyükçe bir köy vardır. Moskova ve Litüvanya elçileri ekseri zaman bu köyde kalırlar."

⁴⁷ EÇ, s. 223.

⁴⁸ Josef Matuz, *Beschreibung*, s.129-151. Matuz'a göre Bahçesaray'ın 15 km güney-güneybatısında yer alan Süren sadece Devlet Geray döneminde nureddinin sarayının bulunduğu yerdir. Matuz, nureddinin sarayının Devlet Geray'dan önce ve sonra Kacısaray (Kadısaray)'da, Kaçı Nehri'nin kıyısında olduğunu tahmin eder: "Des grosen Chams bruder resideret 2. Meil von Grim in dem grossen pallast oder schlos Syren." "Der ander bruder 4 meile davon, im grossen schlosse

2.8 Kaci

Kacisaray'ın bulunduğu köy, Evliya Çelebi'ye göre çok eski bir yerleşim yeridir; iki eski camisi bulunan köyde bir de Halvetî tekkesi vardır. Kaci köyü, köyden ziyade bir şehri andırır:

“Karye-i Kaçı: Nehr-i Kaçı kenârında üç yüz evli bâğ u bâğçeli ve iki câmi-i kadîmlî ve bir hammâmî ve bir mihmânsaraylı bir ma'mûr köydür, ammâ gûyâ bir kasaba-i ra'nâdır.”⁴⁹

Kacisaray'ın, XVII. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren sıkça kullanıldığı anlaşıyor. Resmi Bahadır Geray Han'ın (1637-1641) bazen burada kaldığı bilinir.⁵⁰ Burası, IV. Mehmet Geray Han ve onun halefi olan kardeşi III. İslâm Geray Han döneminde nureddinin oturduğu yer idi. Bu iki hanın altında nureddinlik yapan Gazi Geray'ın, İslâm Geray Han tarafından kalgaylığa getirilmeden önce Kaci'da kaldığını, nureddin makamında onun halefi olan Adil Geray'ın da burada oturduğunu görmekteyiz. Kacisaray'ın, II. Hacı Geray Han'ın dönemine kadar (1682-1684) devamlı nureddin sarayı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁵¹

2.9 İnkerman

İnkerman denilen yerde de XVII. yüzyılda nureddinin sarayı bulunuyordu. Bu saray ve bahçesi hakkında bilgiyi sadece Evliya Çelebi'de buluruz. Evliya Çelebi, bu sarayın özellikle bahçe ve su mimarisinin, hamamı, havuzları, fiskiyeleri, şadırvanlı mekânlarla içiçe bir bütün oluşturduğuna dikkat çekmiştir:

Achmezt musen aber wochentl. dem grossen Cham 2 mahl auffwarten.” Ayrıca bkz. VZ, s. 537, 584, 597, 613.

⁴⁹ EÇ, s. 217.

⁵⁰ VZ, s. 237: “be-makam Kaci Saray Bahadır Geray Han bin Selâmet Geray Han (1049/1639-40)”.

⁵¹ Örnekler için bkz. VZ, s. 337: “Gazi Geray Sultan bin Mübarek Geray Sultan be-makam Kaci Saray el-mahruse tahtgâhımız Kaci Sarayında”. VZ, s. 457: “be-makam Kaci Saray el mahruse Adil Geray Sultan bin Mübarek Geray Sultan”. VZ, s. 738: “be-makam Kaci Saray Azamet Geray Sultan bin Selim Geray Han (1096/1684-85)”.

“Evvelâ yol üzre bir küçük hammâm ve bir taş minâreli vakıf mescidi var ve bu mescide muttasıl hâlâ nûreddîn sultan efendimizin bâğ-ı cinândan nişân verir sarây-ı azîmi var kim gûyâ yalancı fânî dünyânın bâğ-ı behiştidir. Bunda olan müte’addid kâ’alar ve gûnâ-gûn fiskiyye ve havuz ve şâzrevânî hücreler diyâr-ı Kırım’ın bir sarâylarında yokdur. Ve bir müferrah ve dilküşâ âb (u) hevâsı ve binâsı latîf hammâmı var.”⁵²

2.10 Akmescit (Aksaray)

Hanın sarayı dışında en önemli saray olan kalgayın sarayı, hanlık dönemi boyunca Salgır Nehri kenarında Akmescit (Aksaray)’tedir.⁵³ Akmescit’teki kalgay sarayı 1783’teki Rus istilâsından sonra yıkılmıştı.⁵⁴

Sarayın yerleşim düzeni ve mimarisi hakkında çok az bilgiye sahibiz. Kalgayın sarayı Hansaray gibi bir ırmağın kenarında inşa edilmiştir. Evliya Çelebi, sarayın Hansaray ile kıyaslanmayacak kadar mütevazı olduğunu yazmıştır. Sarayın ana unsurları olarak saray meydanını ve camiyi, meydanın bir yanında mutfakları ve sekban odalarını, diğer yanında da kalgayın sarayını zikretmiştir. Bu sarayın “görünürlü ve şâhnişîn ve revzenli musanna’ hücreleri” olduğundan, gösterişli olmayan bir saray mimarisine sahip olduğu anlaşılır:

“Sitâyîş-i sarây-ı kalga sultân: Bu mahrûr olan şehrin cânib-i cenûbuna muttasıl kayalar altında bir şehircik dahi vardır. Cem’i’i kalga sultânların sarâyları budur kim cümle iki yüz adet kat-ender-kat kârgir binâlı görünürlü ve şâhnişîn ve revzenli musanna’ hücreleri var, ammâ ol kadar ma’mûr u müzeyyen değildir. Bir yanında sekbân odaları ve matbah-ı Keykâvûsu vardır, ammâ bir vâsi’ sarây meydânında zikri sebkât eden taş minâreli câmi’i var.”⁵⁵

Kalgay sarayının ve teşkilâtının bulunduğu yer olarak bütün kaynaklarda Akmescit zikredilmektedir. Nureddîn’in sarayı için aynı şey geçerli değildir. Nureddin’in devamlı bir yerde kalmadığını görmekteyiz. Onun makamının XVIII. yüzyılda Hansaray’ın içinde yer aldığı bilinmektedir.

⁵² EÇ, s. 219.

⁵³ Akmescit’te kalgay tarafından yapılan yazışmalar için bkz. VZ, s. 127, 306, 400 ve muhtelif yerler.

⁵⁴ Peter Simon Pallas, a.g.e., s. 19: “Der Palast des Kalga Sultan am linken Ufer ist vollstaendig zerstört.”

⁵⁵ EÇ, s. 243, 244.

“Hanlığın ikinci derecedeki rütbesi olan Nureddinlik yine bir Sultan tarafından işgal edilir; onun vezirleri vardır, ancak ne bunların ve de Nureddin’in icra yetkisi yoktur. Bahçesaray’dan başka bir yerde bulunamayan bu küçük saray, Han sarayı çevresi içinde yer alır.”⁵⁶

Kırım’daki yerleşimlerin çoğu Kırım Hanlığı’ndan önceki devirlerde kurulmuştur. Burada azınlıkların ikâmet ettikleri kesindir. Hanlığının ilk dönemlerinde bu yerleşim yerlerinde bir Türk-Müslüman mahalle oluşmuş ve daha sonraları, Müslüman olmayan halk buralarda azınlık olarak yaşamaya devam etmiştir. Yukarıda zikredilen köylerin hemen hemen hepsinde gayrimüslim nüfus vardı. Müslüman nüfusun artmasında eskiden köylerde oturanların gitmesinin yanı sıra ihtida olaylarının da büyük rolü vardır.

2.11 Kavşan

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Kırım Hanlığı’nın batı kısmı, Karadeniz’in kuzey sahili, Bucak ve Dobruca bölgeleri, gittikçe önem kazanmış ve Hanlığın merkezi zaman zaman Kavşan’a kaymıştır.⁵⁷ Kleemann, Kavşan’da Kırım Geray ile karşılaştığı için burada bulunan sarayı tasvir etmiş ve o dönemde Kavşan’da bulunan saray müştemilâtı hakkında ilginç bilgiler aktarmıştır.⁵⁸ Bir tepe üzerinde inşa edilmiş saray, Kavşan’ın evleri içinde en görkemlisi olmakla beraber aslında basit bir taşra konağıdır. Dış cephesi mavi-beyaz boyanmış konağın arka tarafında duvar ile çevrilmiş bir avlusu vardı. Kleemann’ın onu bir Alman bahçe evine (kulübe)’ye benzetmesi, konağın tamamen ahşap olduğunu düşündürür.⁵⁹ Dış görüntüsünün

⁵⁶ TottT, s. 126.

⁵⁷ TottT, s. 129: “Kavuşan bütün hanlığın merkezi haline gelmiş, buyruklar buradan yayılır olmuş, her taraftan saray adamları buraya akın etmeye başlamıştı.”

⁵⁸ Nikolaus Ernst Kleemann, a.g.e., s. 44: “Seine Wohnung, nur einen Stock hoch, ist in Vergleichung der niederen schlechten Hütten, ein Pallast, und liegt an dem aeussersten Theile der Stadt Kauchan auf einer Anhöhe; es ist dies noch ein ziemlich artiges Gebaeude, von aussen blau und weiss angestrichen, und von hinten mit einer hohen Mauer umfängen. Von aussen steht es ohngefähr einem deutschen Gartenhause aehnlich, inwendig ist der Hof ziemlich räumlich, und die Zimmer in die ich gekommen bin, waren prächtig, und mit Tapeten und Sophen artig ausgeschmückt. Dieses Gebaeude wurde nachgehends nebst der halben Stadt Kauchan, von den rebellischen Nogewtartaren eingeäschert.”

⁵⁹ Balkanlar’da Geraylara ait başka bir ahşap konak da Bulgaristan’da Virbitsa şehrindeki Mesut Geray Sarayı’dır. XIX. ilk yarısında inşa edilen bu konak için bkz. İsmet Geray, “Atalarım Gerayların Bulgaristan’daki Sarayı ve Bazı Hatıralarım”, Emel, sy. 209, Ankara 1995, s. 18-20. Ayrıca Nicole Kançal, a.g.e., s. 69-71, resim 42-51; Ekrem Hakkı Ayverdi, Avrupa’da Osmanlı Mimari Eserleri IV, Bulgaristan, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti, 1982, s. 138, 189-191.

mütevazılığına karşın odalar zengin bir süsleme ve döşemeye sahiptir. Bu saray, Kırım Geray Han'ın ölümü üzerine Nogaylar tarafından Kavşan şehri ile beraber tamamen yakılmıştır.

2.12 Aşlama

Evliya Çelebi'de zikredilen ve Bahçesaray'ın biraz dışında olan Aşlama Bahçesi'nin yerine, XVIII. yüzyılda Kırım Geray, Aşlama Sarayı olarak adlandırdığı yeni bir saray inşa etmiştir.⁶⁰ 1784'te bu sarayın hâlâ ayakta olduğu anlaşılmaktadır. Saray birkaç avlu etrafında inşa edilmiştir. Son avlu Harem'e ait olup bahçenin ortasında bir köşk ve önünde bir havuz bulunuyordu.⁶¹

İmparatoriçe Yekaterina, Kırım seyahatinde bu sarayda kalmayı bile düşünmüştü. Potyomkin daha sonra bu sarayı tamamen yıkmıştır. Burayı gezen Pallas, saraydan hiçbir şey kalmadığını söylemektedir.⁶² Clarke de buna benzer bilgiler aktarır.⁶³ Bodaninskiy ve Akçokraklı, 1920'li yıllarda Aşlama Sarayı'nın bulunduğu bölgede kazı yapmış ve sarayın temellerini ortaya çıkarmışlardır.⁶⁴ Pallas, Kırkyer ve Salacık

⁶⁰ GH, s. 101.

⁶¹ M. Saint-Croix, *Mémoires Historiques et Géographiques sur les Pays situés entre la Mer Noire et la Mer Caspienne*, Paris, H. J. Jansen, 1797, s.21: "(le prince d'Askow) Il étoit chargé de donner un plan pour réparer Aschlama, maison de plaisance a deux werstes de Bachsiseray, qui est dans le plus mauvais état. L'impératrice se proposoit d'y loger, si elle eût fait le voyage de Crimée. Krim-Ghérei l'a fait bâtir dans une gorge étroite, bordée par deux murs de rochers fort élevés, qui ne laissent d'espace entre eux que pour cette maison et ses jardins. Les bâtiments, qui sont fort bas, enfourent plusieurs cours; le harem, ou appartement des femmes, étoit dans la dernière; le jardin n'étoit qu'une prairie avec une terrasse couverte de rosiers, et un grand bassin au milieu duquel est un kiosque d'ou le kan regardoit ses femmes se baigner.

Nous couchâmes a Aschlama, dans le harem, ou nous trouvâmes un Anglois, M. Robinson, qui, apres avoir été chef de l'artillerie d'Haly-Bey, vint se mettre a la tête de celle du kan, qui ne l'a pas payé, et l'a laissé dans la plus grande misère."

⁶² Peter Simon Pallas, *a.g.e.*, s. 37. "Im östlichen Thale unter Cufut-kale sieht man, gleich unterhalb der Quelle des Cürük-su, die Grundlagen des ruinierten ehemaligen Chanischen Lustschlosses Aschlama, genannt, bei welchem ein vortrefflicher Obstgarten von gepfropften Baeumen angelegt war, wovon aber, son wie vom Gebaeude, kaum noch die Spur vorhanden ist."

⁶³ E. D. Clarke, *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa, I, Russia, Tartary, and Turkey*, (1811), New York, Arno Press, 1970, s. 376: "The palace of the khan in the center of the town, was that in which he usually resided; but he had a favourite and more pleasing retirement in a magnificent edifice, most delightfully situated beneath a mountain, upon the sloping side of a beautiful vale. This they so completely erased, that without a guide to the spot no one can discover even were it stood."

⁶⁴ Bkz. Tez 3.3.

arasında bir düzlükte hanın erkek geyikleri bulunduğunu yazmıştır.⁶⁵ Bu geyiklerin hem hükümdarın güç sembolü olarak hem de avlanmak üzere orada tutulduğunu düşünülebilir. Topkapı Sarayı'nda da geyik avı düzenleniyordu.⁶⁶

Yerleşik hayata geçiş: Bahçesaray'ın gelişmesinde ve önemli bir şehir ve idare merkezi olmasındaki en önemli etkenlerin başında kuşkusuz Tatarların bir kısmının yerleşik yaşantı tarzını benimsemeleri gelir. Kırım'da her dönemde önemli şehirler vardı. Ama bu şehirlerde ya Rum ve Ermeniler gibi eski halklar ve azınlıklar veya birçok önemli koloni kuran Cenevizliler ve 1475'ten itibaren de Osmanlılar ikâmet etmektedir. XV. yüzyılın sonu ve XVI. yüzyılın başında, hanlar ve Tatar halkı göçebe hayatlarını sürdürmekteydiler, ama değişikliğin ilk işaretleri kaynaklarda tespit edilmektedir. 1491 senesinde, bir Rus elçisi şunu bildirmektedir: "Mengli Geray Han burada sağ-salim yaşamakta ve şehirde oturmaktadır, isteplerde göçebelik yapmamaktadır."⁶⁷

Tatarların yerleşik hayata geçmelerinin Mengli Geray Han ile başladığını düşünebiliriz, ama bu siyaseti planlı bir şekilde sürdüren Sahib Geray Han olmuştur. Halkına, tekrar göçebeliğe dönmek için arabalarını kırıp parçalamalarını emreden Sahib Geray, onlara toprak dağıtarak köyler kurulmasını teşvik etmiştir.⁶⁸

1578 senesinde Broniewski de bize Orkapı dışındaki Tatarların kışı yaptıkları kulübelerde geçirip baharda tekrar göçebe gibi yaşamayı başladıklarını anlatır. O dönemde Yarımada dışında göçebe yaşayan kabileler hem hayvancılıkla hem de tarım ile uğraşmaktadırlar.⁶⁹ Bozkırdaki Tatar ve Nogay kabileleri 19. yüzyıla kadar göçebe olarak kalmışlardır.

⁶⁵ Peter Simon Pallas, a.g.e., s. 36: "Nordwaerts von diesem Staedtchen breitet sich das Vorgebirge, ... in eine abschüssige, erweiterte Ebene aus, die felsig, dünn begrast... ist. Hier geht von Chanischer Zeiten her eine kleine Herde edler Hirsche frey herum, deren jetzt jung und alt etwa noch 14 Stück waren, weil man im Winter verschiedene davon schiessen kann."

⁶⁶ Gülru Necipoğlu, a.g.e. s. 205: Lokman'dan miniyatür: Sultan Süleyman geyik avlarken.

⁶⁷ V. E. Sroekovskiy, a.g.e., dipnot 20.

⁶⁸ V. E. Sroekovskiy, a.e., s. 36.

⁶⁹ Marcin Broniewski, a.g.e., s. 11-12.

3. HANSARAY'IN TARİHİ GELİŞİMİ

3.1. Kuruluştan 1736 Senesindeki Yangına Kadar

XVI. yüzyılın ilk senelerinden itibaren Kırım hanları, Yarımada'yı artık hakimiyetleri altına almışlardı. Bütün Kırım –doğrudan Osmanlı egemenliği altında olan birkaç sahil kenti hariç- Hanlığın elinde idi. Karadan Yarımada'ya tek giriş kuzeyde bulunan ve dar bir dağ geçidi olan Orkapı'da idi ve bu geçit Tatarlar tarafından korunuyordu. Kendilerini Yarımada'da güvende hissetmelerine bağlı olarak Kırım hanlarının ikâmet ettikleri saraylarını zor ulaşılan Kırkyer ve onun eteğinde bulunan Salacık'tan XVI. yüzyılın ortasında, daha geniş ve yeşil, her bakımından daha rahat bir yer olan Bahçesaray'a taşıdıkları düşünülebilir.¹

XVI. yüzyılın başından itibaren Hanların yarlıklarında belirttikleri idare yeri ve sarayın isminde değişiklik görülmektedir. Rus arşivlerinde rastlanan yeni isimlerin arasında “Neşeli Şehir”, “Mutlu Saray”, “Mutlu Şehir”, “Mutlu Kermen”, “Sebze Saray” veya “Üzüm Saray” karşımıza çıkar. Bu dönemde hanlar yüksek kayaların üstünde bulunan Kırkyer yerine, yeşil, bereketli bir vadide yer alan, yazlık otlak ve pazar yeri olan ve sonradan Bahçesaray adı verilen yeri ikâmetgâh olarak tercih etmiş olabilir.²

¹ Bir saray inşası için yer olarak Bahçesaray'ın seçilmesi hakkında bir açıklama Pallas'ta yer almaktadır. Ona göre Bahçesaray'da sürekli esen rüzgârdan dolayı temiz kalan hava, hastalıklardan korumaktadır. Ayrıca kayalar içindeki vadi kışın diğer bölgelere göre daha sıcaktır. Pallas, a.g.e., s. 32: “Batschisaray, durch den staendigen Luftzug für gesund gehalten; Seine Lage ist auch, weil es vor nördlichen Winden ganz geschützt ist, ausserordentlich warm, daher die Pfirsiche, Mandeln und andere Fruchtbäume sowie auch die Frühlingsblumen, daselbst viel zeitiger blühen, und mehrerentheils im Winter gelinder Wetter herrscht, wenn in anderen Gegenden der Krym allgemein Frost faellt.”

² V. E. Sroekovsky, a.g.e., s. 14.

Bahçesaray'daki Hansaray'ın kuruluş tarihi ile ilgili olarak zikredilen belgeleri kullandığımız takdirde dahi son derece dikkatli olmak gerekir çünkü bazen yer isimlerini net olarak ayırt etmek imkânsız olmaktadır. Örneğin 1526 senesine ait bir vesikada, Saadet Geray Han'dan bahsedilirken "Kırkyer'de Mutluluk Sarayı'nda" denilmektedir.³

Bahçesaray şehri ve Hansaray'ın I. Mengli Geray tarafından kurulduğuna dair birçok delil vardır. Evliya Çelebi de şehrin ve sarayın kuruluşunu bu hana atfetmektedir:

"Der-hükm-i müneccimân-ı tâli'i amâristân: İlm-i nücûmda kâmyâb ve dânen-de-i rûmûz-ı usturlâb olan Alî Kuşçı ve Mengli Geray Hân kavilleri üzre bu şehr-i Bâğçesarây'ın binâ-yı tâli'-i imâreti burc-ı akreb beyt-i merrîh mâ'î olduğundan askerî tâ'ifeleri kattâl ve bî-rahm ve hûnî gâzîdir."⁴

I. Mengli Geray Han'ın, Hansaray'ın kurulacağı yeri seçmesi ile ilgili bir de efsane vardır.⁵ Bu efsanede hem I. Mengli Geray hem de oğlu karşımıza çıkmaktadır. Efsane,⁶ 1502'den öncesine, yani Altın Orda tehdidinin henüz ortadan kaldırılmadığı bir döneme aittir.

"Bahçesaray'ın kuruluşu (hakkında):

Bir gün Mengli Geray Han'ın oğlu ava çıktı. Kalesinden vadiye indi. Kale duvarının hemen arkasında av hayvanlarıyla dolu sık bir orman vardı. Av için güzel bir gündü ve hanın oğlu ile çevresi çok tilki, tavşan ve üç adet yaban tekesi avladı.

Avdan sonra hanın oğlu yalnız kalmak istedi. Hizmetkarlarının avladıkları hayvanlarla beraber kaleye göndererek, kendisi ormanın içine yöneldi. Çürüksu çayı yanında attan inerek bir kütüğe oturdu. Batan güneşin ışığıyla altına boyanan ağaç tepeleri suya yansiyordu. Sadece akan çayın gürüldemesi sessizliği bozuyordu.

Çürüksu'yun karşı yakasından aniden bir hışırtı duyuldu. Bir çalıdan bir yılan hızla çıktı. Onu bir başka yılan takip etti. Aralarında ölümcül bir dövüş başladı. Birbirine giren yılanlar keskin dişleriyle

³ V. E. Sroekovsky, a.g.e., dipnot 17.

⁴ EÇ, s. 234.

⁵ Hansaray'ın ana girişi olan I. Kapı'nın üstünde yer alan çift ejderhalı (yılanlı) kabartmanın bu efsane ile ilgili olduğu rivayet edilir. Ama bu kabartmanın menşei çok farklı olabilir. Bkz. Tez 4.3.1.1. Cengiz Han'ın damgasında çifte dragon (ejderha) olduğuna dair bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 206. I. Sahib Geray Han da bir ejderhaya benzetilir: "Han ejderhadır; ana kimesne ğarım olmaz. Ve 'askerin yer ve gök götürmez", TSGH, P44a.

⁶ A. Konçevskiy, "Hansaray'ın Kuruluşu", *Legenday Kırma*, Akmescit, Kırımpress, 1999, s. 86-87.

dövüştüyordu. Uzun süren mücaleden sonra yılanlardan biri paramparça olmuş ve güçsüzleşerek karşı koymadan cansız bir şekilde yere yığılmıştı. O anda ormanın içlerinden üçüncü bir yılanın sürünerek geldiği görüldü. Bu da galip yılanı saldırdı ve dövüş yeniden başladı. Yılanların vücutları otlar içinde bir görünür bir kayboluyordu. Onları birbirinden ayırd etmek imkânsızdı. Dövüş coşkunuğu içinde yılanların Çürüksu'yun kenarından uzaklaşıp çalılıkların arasında kayboldular. Fakat sesleri ve dalların çatırdısı duyuluyordu.

Hanın oğlu (dövüşte) yenilen yilandan gözünü ayırmıyordu. O babasını, sülalesini (soyunu) düşünüyordu. Onların durumu (da) tıpkı bu yarı ölü yılanın durumuna benzemekteydi. Aynen bu yılan gibi paramparça olup kaleye sığındılar ve akıbetlerini (korkuyla) beklediler. Uzak bir yerde savaş devam etmekteydi, ama kim kazanır; Altın Orda Osmanlıları mı yoksa Osmanlılar Altın Orda'yı mı yenecekti? Fakat ona ve babası Mengli Geray'a artık yeniden ayağa kalkmak bu yılanın kalkması gibi imkânsız görünüyordu.

Bir süre geçti. Genç han yılanın nasıl kıpırdamaya başladığını ve tüm gücüyle başını kaldırmaya çalıştığını fark etti. Yılan yavaşça suya doğru sürünmeye başladı. Son gücünü toplayarak ırmağa yaklaştı ve suyun içine girdi (daldı). Hızlı hızlı kıvrıldıkça kıvrılarak yarı canlı yılanın hareketlerinde esneklik artıyordu. Tekrar kıyıya sürünerek çıktığı zaman vücutu üzerinde yaralardan eser bile kalmadı. Yılan tekrar suya girdi ve ırmağın karşı yakasına (yüzüp) geçerek hayrette kalmış adamdan yakın bir yerde çalılar içinde kayboldu.

Mengli Geray'ın oğlu çok sevindi. Bu iyiye bir alamettir! Onların kaderinde toparlanmak (ayağa kalkmak) varmış! Onlar daha canlanacaklar, bu yılan gibi.

Atına binerek kaleye koştu. İrmağın yakınında gördüklerini babasına anlattı. Bundan sonra savaş meydanından haber beklemeye başladılar. Çok beklemeden haber (nihayet) geldi: Geray'ın askerlerini bir zamanlar katleden ve kendisini de yalçın bir kayanın üstünde bulunan bir kaleye sıkıştıran Altın Orda hanı Ahmet Osmanlılara yenmişti.

Yaşlı han, iki yılanın ölümcül dövüşe giriştiği yerde bir sarayın kurulmasını emretti. Sarayın yakınına da hizmetkarları yerleşti. Böylece Bahçesaray şehri kurulmuş oldu. Han saray armasında içinde dövüş içinde bir birine geçen iki yılan figürünün yer alması için emir verdi. Aslında üç tane yılan olmalıydı: ikisi güreşirken (dövüşte) üçüncüsü de yarı ölü. Ama üçüncüsünü oymadılar: çok akıllı, hikmet sahibi Mengli Geray Han."

Bu efsanede I. Mengli Geray, yaşlı han olarak zikredilmekte, oğlunun ismi ise belirtilmemektedir. Bu oğulun daha sonra taht için mücadele eden evlatların hangisi olduğuna konusunda da bilgi yoktur. Altın Orda hanı Ahmet ve onun evlatlarından saklanan Mengli Geray'ın Kırkyer'i sığınak olarak kullandığı anlaşılmaktadır.

Bu efsane Kırım hanedanının geleceği ilgili iyi haberler içermektedir. Tıpkı yaralı yılan gibi tekrar iyileşip ayağa kalkacaktı, hatta önemli bir hanedan haline gelecekti. Hansaray'ın Çürüksu kenarında ilk olarak I. Mengli Geray Han tarafından kurulduğu da bu efsanede ifade edilmiş, hatta sarayın girişinde bulunan yılanlı kabartma için bir açıklama getirilmiştir (R 20). Bu efsanedeki birçok unsuru, efsaneye ait bir "gerçeklik"

içinde anlamak lâzımdır. Bizim için önemli şey şudur: Kurucusu olarak I. Mengli Geray Han gösterilir. Yılanlı (ejderhalı) kabartma da onun dönemine yerleştirilir. Bu bakımdan efsane, kaynaklara aykırı hiçbir unsur içermemektedir, bilakis kaynakları destekler ve tamamlar niteliktedir.

Bahçesaray, kaynaklarda ilk defa ayrıntılı olarak I. Sahib Geray Han'ın döneminde karşımıza çıkmaktadır. I. Sahib Geray Han, Bahçesaray'da bir imar faaliyetine başlar. Remmal Hoca, Hansaray'ın inşasını şöyle anlatmaktadır:

“Andan Bağçe Saraya el urup bir muğsar bağçe ve ortasında bir cennet misal saray bina eyledi ki Şeddad görse aferin eylerdi. Kasr u tak ü eyvan u sahni tolu hur u gılman. Her tarafında ab-ı hayvan revan olmuş. Her canibi çayır çimen serv-i naz u yasemin, ruy-i dilber gibi tebessüm eder. Bu latif caygahta bir şerif makam etdi ki bağ-ı iremden nişan verir ve ol sarayın kurbunda bir cami-i şerif ve mahfel-i latif bina etdi ki her yerde temaşasına gelürler idi. Ve andan dahi müderrisin tayin edüp yanında bir hamam yaptı ki her diyarda anıldı ve karşısına evler çartaklar yaptılar. Birkaç ay içinde bir müfferih şehir oldu ve iki geçeltü dükkânlar olup, alma, virme oldu.”⁷

I. Sahib Geray'ın saray ve camiye beraber tasarlandığı anlaşılır. Metinden anlaşıldığına göre saray çok geniş bir arazi üzerine kurulmuştu ve muhteşem, çiçek dolu bir bahçede yer alıyordu. Bu bahçenin her tarafında su vardı. Bu sular çeşme, havuz, fiskiye, su kanalları vs. olabilir. Şair saray binası için “kasr u tâk u eyvân u sahra” terimi kullanır ki, burada bir sarayın en önemli unsurlarını zikretmektedir: Tak ve eyvan, bir hükümdarın tahtını, sarayını sembolize etmektedir. Bahçe içinde yer alan bu “makam-ı şerîf”in karşısında I. Sahib Geray Han bir cami ve kendisine has bir mahfil inşa ettirmiştir.

Burada, caminin kible tarafında yer alacak hazirenin I. Sahib Geray Han'ın ölümünden yaklaşık otuz sene sonra ortaya çıktığı söylenebilir, çünkü **Tarih-i Sahib Giray Han**'da hazireden söz edilmemektedir. Hükümdar, caminin yanında ünü çabuk yayılan bir hamam yaptırmış, hamamın bitişiğine de evler, çardaklar (dükkânlar) yerleştirmiş ve şehir hızlı bir gelişme göstermiştir. Bir müderris tayin edildiğine göre, cami o dönemde

⁷ TSGH, L2.

aynı zamanda medrese olarak da kullanılmıştır. Daha sonra caminin yanında ayrıca bir medrese inşa edilmiştir.

Tarih-i Sahib Geray Han'da sarayı övgü dolu sözler ile anlatan Remmal Hoca, maalesef sarayın mimarisi, binaları vs. hakkında bilgi vermemektedir. Yukarıda söylediğimiz gibi, tak, eyvan gibi unsurlar hanın hakimiyetini ve sarayını sembolize eden ve gerçek mimari öğelerden çok, bir edebi gelenekten kaynaklanan klişelerdir. Onların sarayın bu dönemdeki mimarisi ilgili olup olmadığını anlamak zordur. Arap-İran geleneğinde “tâk u eyvân” bir taht/kabul mekânını simgeliyordu.

Bu vekayinamenin başka bir yerinde ise sarayın en az iki kısımdan ibaret olduğunu belirten ibareler bulunmaktadır. Burada sefere giden hanın ailesiyle vedalaşması ve saraydan çıkması anlatılır:

“Savaşa gidecek ... andan kızlar sarayına girüp, cümlesi ile vedalaşup kendinün hanîleri gözlerin öpdî ... ve ... taşra ulu saraya çıkdı. Andan dahi taşra çıkup, önüne altun egerlü bir rahş-ı gülgun çekdiler.”⁸

“Kızlar sarayı”, “taşra ulu saray” ve “taşra” diye üç ayrı bölge mevcuttur. Hansaray'daki düzenin Osmanlı sarayındaki harem, enderun, birun düzeni gibi mi olduğu, yoksa sadece bir iç (harem ve has odaları) ve dış (resmi kısım) mı bulunduğu net anlaşılmamaktadır.

“Kızlar sarayı” ile kastedilen kısım Harem yani kadınların ve hanın ailesinin kaldıkları mekânlardır. Hanın has odalarının yer aldığı bölümlerin Haremden ayrı olup olmadığı anlaşılmamaktadır. “Taşra ulu saray” ifadesi, sarayın resmi, yani dışa açık kısmını ifade etmektedir. Divan ve kabul odalarının sarayın bu kısmında yer aldığını düşünebiliriz. Sarayın mekânlarında varolan bu ayrımı, aynı kaynağın başka bir yerinde de görebiliriz: Seferden sağ salim dönen han, ailesi ile iç sarayda buluşmaktadır. Herkes ona saygı göstermeye gelir. Ailesinden sonra iç sarayın halkı, beyler ve kadınlar gelir, han da onlara para dağıtır.

⁸ TSGH, L55.

Geceyi sarayın derun (iç) kısmında geçiren han, ertesi sabah sarayın resmi bölümüne çıkıp, tahta oturup görünüş etmektedir. Bu resmi kabul merasimin tahtın bulunduğu bir mekânda veya açık havada gerçekleşmiş olması mümkündür. Bu mekân divanhâne, arz odası vs. olabilir. Sarayın dışarıya açık, resmi mekânları hakkında buradaki kısıtlı bilgiye dayanarak kesin bir şey söylemek zordur. Belki de hanın toplantı yeri, yani divanhane, görünüş ve kabul için kullandığı tek bir mekândır.

“Çünkü derunda olan mahrem-i hasları ve hanîleri gelüp, mübarek cemalin görüp, dest-i şeriflerin bus edüp, cenab-ı hakka şükürler etdiler. Ertesi akrabe ve taallukatı ve begler hatunları gelüp görünüş etdiler. Her biri bahşişler aldılar. Andan sabah namazın kıldıkdan sonra, sarayına çıkup, saadet tahtında karar etdiler. Ne kadar mevaali-i izam var ise görünüşe gelüp, el öpüp, yerlü yerinde karar etdiler. Ve begler dahi bir tarafda oturup, ehl-i divan yerlü yerinde turdı.”⁹

I. Sahib Geray Han, daha önce İstanbul’da kalmıştı. Hansaray’daki harem-mabeyn kullanışı onun İstanbul sarayından etkilenmesi ile ilgili olabilir.

Hanın sefere çıkmasını anlatan başka bir bölüm, sarayın yerleşim düzeni ile ilgili detaylar içermektedir:

“... Han Hazretleri giyünüp kuşandı, Harem-i dilküşasında olan mahrem-i hasları ile vedalaşup saray kapusundan taşra çıkup önüne at çektiler ve tığ-ı abdarı, ki Can Koymaz demekle meşhurdur, beline bağlandı ve kırk dane küçük yelekli ok ile tirkeşün beline kuşanup, andan ‘bismillahirrahmanirrahim’ deyüp kible canibine dönüp, andan kapuya döndi. Halk-ı alem hayr dualar edüp, uğrın hayr olsun ve devletin ziyade ola deyü her taraftan alkışlar etdiler. Andan tug yürüdi. Anun ardıca yedekler çekildi. Anun ardınca sancagile Han Hazretleri beğler ile yürüdi. Anun ardınca yeniçeri ağaları ale’t tertib göçdiler. Niyet-i gaza, kasd-ı kafır deyüp çekildiler.”¹⁰

Han, has odasında giyinip hazırlanır, Haremdeki “mahrem-i haslar” ile vedalaşup saray kapısından dışarıya, taşraya çıkar. Saray kapısının dışında, yani sarayın taşra kısmında ata biner. Burada, sarayın kapısının önünde kılıç ve sadağını kuşanır. Han, at üstünde ilk önce kibleye döner, sonra kapıya yönelir ve nihayet yeniçeri ve beyleriyle beraber halkın dua ve alkışları eşliğinde savaşa gider.

⁹ TSGH, L29.

¹⁰ TSGH, L13-14.

Bu son derece sembolik hareket bize sarayın avlu düzeni hakkında bazı ipuçları verir. Buna göre kible tarafı, ana (dış) kapının karşısına denk geliyor olmalıdır. Han, onu uğurlamak için gelen halkı selamlamak üzere ata bindikten sonra önce kibleye, yani güneşe dönmekte sonra da ordusuyla kible yönünün karşısındaki, yani kuzeydeki kapıdan çıkmaktadır. Bu metinden, sarayın bu erken döneminde biri dış (taşra), biri iç (derun) kısma açılan iki kapısının olduğu anlaşılır. Kapıların biri, ana kapı (I. Kapı) olup sarayın dışa kapalı kısmının önünde yer alan ama saraya ait olan avluya, diğer kapı (II. Kapı) ise sarayın iç mekânlarına açılmaktadır. Hareme (Kızlar Sarayı) açılan üçüncü bir kapı daha vardır. Kaynak azlığından dolayı hanların ilk saraylarındaki iç/dış düzeni hakkında daha fazla bilgi edinmek mümkün değildir (Şekil 1).

Sahib Geray Han'ın resmi cülûs töreni için köşkün bahçesinde çadır kurulduğu anlaşılmaktadır. Büyük bir titizlikle kurulan, değerli eşyalarla tefriş edilen ve içine taht konan bu çadır, Mısır sultanının hediyesidir, taht önüne döşenen küçük halı ise Şah İsmail tarafından gönderilmiştir. Han, sanki bir sahnede ona ait rolü oynamaktadır:

“Andan Han Hazretleri, sohbet yarağın görüp, aşçılara ve balcılara aş ve bal şımarladı. Ve çadır mihterlerine bağçe içinde, emr olundu ki; ol Mısır Sultanında armağan gelen musanna çadırı sayebanları kuralar.

Velhasıl ol gün yarak görölüp yarına hazır oldılar. Çünkü sabah oldu. Gördiler ki bağçenin bir mürtefi yerinde ol muazzam çadır kurulmuş ve içinde altın taht kurulup mukabelesinde altın ve gümüş ayaklar ve murassa kadehler dizildi. Ve sağlı ve sollu her yer haliçeler ve Şah İsmail'den armağan gelen ibrişim musavver haliçeyi taht önünde döşendi. Andan duha vaktinde Han Hazretleri bedr ay gibi yusuf cemal ile, altunlu libaslara gark olmuş, siyah börtü üzerine kalpak giyüp, iç oğlanları ile saraydan taşra çıktı. Gördi ki hüsn-i cemalini görenler hayretde kalur. Andan hıramani hıramani gelüp çadıra girdi. Çıkup tahtgahında karar etdi. Andan Kapu Ağalarına emr edüp beğlere karşı vardılar. Ta'zim ile çadıra da'vet etdiler. Beğler dahi yollı yolınca gelüp, baş urup ...”¹¹

“Saraydan taşra çıktı ... çadıra girdi” ifadesinden, hanın muhteşem çadırının sarayın taşra kısmında kurulduğu anlaşılır. Daha önce belirttiğimiz sebeplerden dolayı, “taşra” ifadesiyle kastedilen kısmın, iç saray ve onun doğusunda bulunan caminin arasındaki

¹¹ TSGH, P28b.

büyük arazi olduğu kabul edilebilir. Büyük kabul merasimi için görkemli bir çadırın kurulması, Türk-Moğol geleneğinden tevarüs edilmiştir.

I. Sahib Geray Han'ın hanlık döneminde, Kırkyer'den başka, Bahçesaray'da da bir hazine bulunuyordu.¹² Sarayın bir bölümünün ise hapishane olarak kullanıldığını öğrenmekteyiz. Muhtemelen bu tam bir hapishane değil, daha çok hanın iktidarını tehdit eden bazı akrabalarının göz altında tutulduğu bir mekândı. Esas zindan Kırkyer'de bulunmaktadır.

I. Sahib Geray Han'ın dönemine ait olan bu kaynaktaki bilgiyi özetleyecek olursak, bu dönemde, yani 1532 sonrasında, Hansaray'da bir derun (iç/Kızlarsaray) kısmı, bir taşra ulu saray (enderun, mabeyn), bir taşra yani kamuya açık avlu, bir cami, bir Hünkâr Mahfili ve dışarıya açık bir hamamın bulunduğunu söyleyebiliriz (Şekil 1, 1b).

Hansaray'ın bu tasvirinden otuz sene sonra, XVI. yüzyılın ikinci yarısında, Broniewski Bahçesaray'dan şu şekilde bahsetmektedir:

“Hanların evleri veya sarayları Tevrida yarım adasının tam ortasında bulunmaktadır. Hanın yaşadığı şehrin adı Bahçesaray'dır. Bu şehir büyük değildir. Burada taştan yapılmış yalnız bir ev vardır. Han işte bu evde yaşar. Bahçesaray iki dağın arasında kurulmuştur. Ortasından Çürük Su adında bir çay geçer. Şehrin yanında taştan yapılmış bir cami, avlusunda da hanların türbeleri bulunmaktadır. Bunların yapısında yıkılmış hristiyan şehirlerinin malzemesi kullanılmıştır. Şehrin (Bahçesaray'ın) yakınında bir de Müslüman Medresesi ile Tatarlara ait türbeler bulunmaktadır.

Hanlar, boş zamanlarını, kadınlarıyla birlikte buralarda avlanmakla geçirirler, çünkü buralar avlanmak için çok müsaittir. Buraları, meyve-sebze bahçeleriyle, üzüm bağlarıyla, kaynak sularıyla sulanan geniş tarlalarla kaplıdır. Etrafı dağlık ve ormanlıktır. Dağların yamaçlarında, tepelerinde yıkılmış şehirlerin, şatoların, binaların harabeleri görülmektedir. Bu harabelerin bazılarında yaşayanlara da rastlanmaktadır... Bahçesaray'ın etrafında birkaç küçük şehirle birkaç şato bulunmaktadır. Buralarda hanın karıları yaşamaktadırlar. Aynı yerde bulunan birkaç evde de hanın oğulları, kardeşleri ve onların aileleri yaşarlar.”¹³

Polonyalı elçi, sarayın tek bir taş binadan ibaret olduğunu yazmaktadır. Bu taş bina dışında, bir ahşap köşk veya başka herhangi bir yapıdan bahsetmez. Tek bir taş binanın

¹² TSGH, L181.

¹³ Marcin Broniewski, a.g.e., s. 24.

yanında daha başka binalar bulunup bulunmadığı bilinmiyor, ama I. Sahib Geray Han dönemine ait bahsi geçen kaynağa istinaden, belki de ahşaptan olan bazı mekânlardan söz edilebilir. Tek binanın yanında burada da Bahçesaray'a ismini veren bahçeler, yeşillikler ve toprağın bereketi vurgulanmaktadır. Broniewski, sarayın inşasında eski Hristiyan yapılarının taşlarının kullanılmış olduğunu yazmıştır. Bugüne kadar bu iddiayı doğrulayacak bir kanıt bulunamadı, ama bu bölgede daha önce bir yerleşimin söz konusu olduğu bilinmektedir. Bundan dolayı bu bize kuvvetli bir ihtimal olarak görünmektedir. Yeni inşaatlar için eski, terk edilmiş yapıların taşlarını kullanmak yaygın bir uygulama idi. Osmanlı dönemindeki Anadolu topraklarında da önceki medeniyetlerden kalma inşaat malzemesi doğrudan yahut tekrar işlenmek suretiyle kullanılmıştır.

Polonyalı elçi, cami ve türbeleri de zikretmektedir. **Tarih-i Sahip Giray Han**'da sadece camiden söz edilir, türbeler yoktur. Remmal Hoca, I. Sahib Geray Han'ın Salacık'ta, babasının türbesinde defnedildiğini yazmaktadır.¹⁴ Türbeler, bu hanın ölümünden (1551) sonra, Broniewski'nin Kırım ziyaretinden (1578) önce inşa edilmiş olmalıdır.

1607 senesinde Kırım'da bulunan Julien Bordier, anılarında saraydan bahsederken, saraya girenlerin atlarını birinci avlunun dış kapısına bağladıklarını anlatmaktadır.¹⁵ Bizim için burada önemli olan, Bordier'nin "birinci avlu"dan söz etmesidir. Buna dayanarak, 1607 senesinde sarayın en az iki avlusu bulunduğunu söylemek mümkündür. Burada da, I. Sahib Geray Han döneminde olduğu gibi sarayın iki kapısından ve biri diğerinden daha büyük iki avludan söz edilir.

Kaynaklarda zikredilen I. Sahib Geray Han tarafından kurulan saray ve onun karşısında yer alan cami ve hamam, bugünkü Hansaray'ın yerleşim şekli ve ana şemasının bu ilk

¹⁴ TSGH, L197.

¹⁵ Paule Koehler, a.g.e., s. 324: "Les courtisanes quy vont & viennent voir le Roy, comme a esté dit, attachent tous leurs chevaux a la meuraille du dehors de la premiere court du serail, sens crainte quy

dönemden itibaren korunduğunu düşündürür. Evliya Çelebi de sarayın kuruluşunu I. Sahib Geray Han'a atfetmekte, hatta inşa süresini yedi sene olarak vermektedir. **Seyahatname**'de sarayın XVII. yüzyıla ait en ayrıntılı tasviri yer alır (Şekil 2):

"Evsâf-ı sarây-ı a'yân-ı hân-ı hânan: cümle dörd bin beş yüz kiremitli ve taş dîvârlı ve serv gibi serâmed bacalı ve musanna' dervезeli sarây-ı azîmlerdir. Cümleden şehrin içinden cereyân eden Çürüksu'yun cânib-i cenûbunda hân-ı âlişânlar sarâyının görünüşü vardır.

Sitâyiş-i görünüş-i sarây-ı hân-ı âlişân: Bu şehir-i Bâhçesarây bir vasi' dere içi olmak ile gerçi Cuci Hân bunda sâkin olmuşdur, ammâ hemân mücâhidün fi-sebîlillâh olup şehrin amârına mukayyed olmayup oluruyla geçinmiş ammâ sene (---) târihinde Sâhib Geray Hân sâhib-zuhûr olup ulu azîmûş'sân pâdişâh-ı devrân olup Salâcık deresindeki gibi gayyâ deresinde oturmağı cemî'i düşmandan âr edüp ejder-i heft-ser gibi Salâcık dereleri gârından çıkup bu Bâğçesarây'ı mesken (ü) me'vâ edinmeğı murâd edinüp yedi yılda bu Bâğçesarây'ın Görünüş Sarây'ın itmâm eder.

Bu sarây-ı behişt-âsâya âdem im'ân-ı nazar ile nazar etse dem-beste ve vâlih (ü) hayrân olur. Ve bi-z-zarûre engüşt ber-dehen ider. Ve akıllar çak olacak bir sarây-ı 'acib ve garibdir. Gerçi evsâfında cemî'i vassâfların lisânları lâldir, ammâ bu hakîr-i pür-taksîr alâ kadri'l-istitâ'a deryâda katre ve güneşde zerre kadar kilik-i cevâhir-nisarımızla sehel ta'rîf ve tavsîfe şürû' edelim.

Evvelâ bu sarây-ı dil-küşânın cânib-i erba'ası bâğ-ı İremler olduğıyçün Bâğçesarây'dır. Cânib-i erba'ası kal'a-misâl çâr-kûşe Şeddâdî-misâl kârgîr taş binâ dîvârlı sarây-ı hâssu'l-hâsdir, ammâ etrâfında dendân-ı bedenleri ve kulle yadıkları yoktur. Dâ'iren-mâdâr cirmi beş bin altmış adım olup cümle dörd yerde kavî ve metîn demir kapuları vardır.

Evvelâ biri şimâl cânibine darbhâne kapusudur kim ol tarafda matbah-ı Keykâvûs vardır. Ve kilar-ı âmire ve çâşnigîrân ve kilerciyân odaları vardır.

Ve bir kapusu dahi cânib-i cenûba bâğçe kapusudur.

Ve bir kapusu semt-i kibleye mekşûf Eski Görünüş kapusudur.

Ve biri dahi Yeni Görünüş kapusudur. Kim hareme bu kapudan girilüp arada bir bâğçe-i İrem'e gecüp kara hâdım ağalar durduğı büyük harem kapusudur.

Ve bu kapuların içinde cümle üç yüz altmış adet kat-ender-kat şâhnişîn ve kâ'alı ve cihân-nümâ kasr-ı âlîler ve mûta('a)ddid gûnâ-gûn nakş-ı bûkalemûn-ı ibret-nümûn hücrelerdir. Her biri bir pâdişâhın âsâr-ı binâlarıdır.

Ve cümle üç yerde görünüşler var kim her birine üçer bin âdem sığar, ya'nî dîvânânelerdir kim lisân-ı Tatar'da görünüş derler. Bir görünüş Sahib Geray Hân'ındır. Ve biri Bahâdır Geray Hân'ındır. Ve biri Sarây meydânına nâzır yeni görünüş İslâm Geray Hân'ındır. Ve bu görünüşlerde hânlar cûlûs edip kâ'ide-i Âl-i Cingiziyân üzre dîvân-ı şehinşâhî edüp hükm-i hükûmât ve adl-i adâlet ederler."¹⁶

leur soit faict eschange, ny moins emmené aucun cheval, sy bien il ny a qun homme ou deux, quy a le soing de tous."

¹⁶ EÇ, s. 227-228.

Ünlü seyyah, üç görünüşten bahsetmekte (I. Sahib Geray Han, Bahadır Geray Han ve İslâm Geray Han görünüşleri), hatta Sahib Geray sarayı için “Görünüş Sarayı” tabirini kullanmaktadır. Divanhaneleri bu üç hana atfetmekle Evliya Çelebi, Hansaray’da imar faaliyetinde bulunan kişiler hakkında ipucu vermektedir. I. Sahib Geray Han, Hansaray’ın kurucusu olarak bilinir. Buradan anlaşıldığı gibi, I. Sahib Geray Han’ın bir görünüşü vardı, yani seyyahın Kırım’da bulunduğu dönemdeki divanhanelerden biri bu handan kalmadır. Diğer bir ihtimal ise, günümüze gelebilen sarayın en önemli mekânı olan Divanhane’nin, I. Sahib Geray Han’ın görünüşü olmasıdır. Bahadır Geray Han’ın hanlık dönemi 1637-1641 arasındır ve seyyah ona da bir divanhane atfeder. Bu divanhane’nin yeri hakkında hiçbir şey öğrenmemekteyiz. Yeni Görünüş’ün sahibi ancak III. İslâm Geray Han olabilir. III. İslâm Geray Han’ın hanlık dönemi 1644-1654 yıllarına rastlar. Evliya Çelebi IV. Mehmet Geray Han’ın ikinci hanlık döneminde Kırım’da bulunmuştur ki bu da III. İslâm Geray Han’ın hanlık döneminden hemen sonraki zamana tekabül eder. Böylece bu divanhane “Yeni Görünüş” demesi doğaldır.¹⁷

Ünlü seyyah, sarayın bir taş duvarla çevrili olduğunu ve bu duvarın dört yerinde birer demir kapı bulunduğunu yazmakta; bu duvarın, kuleleri olan bir sur şeklinde değil basit bir duvar olduğunu vurgulamaktadır. Bu hususa, Topkapı Sarayı’nı çevreleyen kalın surları göz önünde bulundurarak dikkat çekmiş olabilir. Hansaray’ın sarayı şehirden ayıran mütevazı duvarları vardı. Duvarlar içinde, bahsi geçen üç görünüş dışında Evliya Çelebi’ye göre çok sayıda ilginç yapı ve mekân bulunmaktadır. Seyyahın zikrettiği diğer mekânlar şunlardır:

Kapılar: Darphane kapısı, sarayın kuzey tarafındadır. Kiler, mutfaklar, darphane ve hizmetlilerin kaldıkları binalar da o taraftadır. **Bahçe kapısı** güney taraftadır. Saray bahçeleri güney, güneydoğu kısmında yer almaktadır. **Eski görünüş kapısı** kible tarafındadır. Sahib Geray Han’ın divanhanesinin o civarda olması gerekir. **Yeni görünüş kapısı**, muhtemelen saray meydanından saraya girişi sağlamaktadır. III. İslâm

¹⁷ IV. Mehmet Geray Han’ın hanlık dönemleri: 1. dönem: 1641-1644, 2. dönem 1654-1666.

Geray Han'ın bu görünüşü, saray meydanına bakmaktadır. Bu dört kapının hiçbir tanesi ana kapı olarak belirtilmemektedir. Harem girişinde kara hadım ağaların durduğu büyük bir kapı vardır. Yeni görünüş kapısından Harem kapısına gitmek için güzel bir bahçeden geçilir.

Bu kaynaktan anlayabildiğimiz kadarıyla, Hansaray'ın asırlar içinde geçirdiği bütün değişikliklere rağmen ana düzenini koruduğunu söyleyebiliriz. Bugün XIX. yüzyılın sonundan kalma planlara baktığımızda ve bu planları Evliya Çelebi'nin zikrettiği binalar ve kapılarla karşılaştırdığımızda, köşklerin yerlerini tahmin edebilir, hatta bahsettiği kapıların yerleri hakkında da fikir yürütebiliriz. Biz Evliya Çelebi'ye dayanarak daha sonraki dönemdeki saray düzeninde onun XVII. Yüzyılda tasvir ettiği düzeni tesbit etmeye çalıştık. Onun zikrettiği kapılar ve bölümler, büyük ölçüde sonraki avlu/mekân düzenine uymaktadır (Şekil 2).

Seyyah, ayrıntılı tasvirine rağmen, sarayda bulunan hiçbir kitabeyi zikretmemektedir. Bu aslında gayet tabiidir, çünkü bugüne kadar gelebilen kitabeler genellikle sonraki dönemlere aittir. Bunun bir istisnasını ise ünlü Demir Kapı teşkil etmektedir. Demir Kapı'nın üstündeki kitabe, 1503 senesine aittir ve onun bugün bulunduğu yer, seyyahın gezip gördüğü mekanlar içindedir.¹⁸

Evliya Çelebi, başka kaynaklarda rastlamadığımız iki önemli bilgi aktarmaktadır:

“... andan Bağcesarây kıblesi tarafında bir bayır üzre teferrücgâh-ı musallâ-yı Mehemed Geray Hân, yetmiş seksen bin âdem alur bir vâsi' cemenzâr-ı hâmûndur kim bunda bir kerre ser-ber-zemîn edüp secde eden elbette sa'âdet-i dâreyne nâ'il olup takarrüb-i Hak bulur. Bu namâzgahın kible kapusu üzre târîhi budur:

(---)

Namazgâh-ı hayât Hân Mehemed bî-bedel bûde. Sene 1071 (M 1660/1661).

Bu ma'bedgâh-ı sahrâdan yukarıya cânib-i kibleye gidüp,

¹⁸ Demir Kapı için bkz. Tez 4.3.2.4.

Teferrüçgâh-ı kasr-ı Yusuf Mehmed Geray Hân: Hakkâ bu kasr-ı Havarnak cihân-nümâ bir kâh-ı bâlâdır kim cümle Bâğçesaray şehrinin dam u bâmları ve bâğçe vü bâğları ve her hânedânın dûdkeş biheyri bacaları birer birer nümâyândır. Tâ bu mertebe eflâke kad keşân olmuş bir zemîn-i âlîde temâşâgâh yerdir. Gûnâ-gûn maksûreler ve soffalar ve matbah ve müte'addid hücreler ile ma'mûr u ârâste ve henüz nev-nihâl eşcârlar ile pîrâste olmuş âb-ı hayâtı cereyân eder bâğlı ve bâğçeli cihân-nümâ seyrângâh yerdir.”¹⁹

Mehmet Geray Han'ın musallasının, çok geniş bir saha olması gerekir ve bizce bugün Dilâra Bıkeç Türbesi'nin bulunduğu bölgededir (P 1). Sarayın güneydoğu tarafında yer alan bu namazgâhtan ilerleyince, yani dağa doğru gidince, Yusuf Köşkü diye adlandırılan bir yapı ile karşılaşmaktayız. Çok sayıda mekânı bulunan bu köşkün etrafı ağaçlandırılmıştır. Köşk, muhtemelen IV. Mehmet Geray Han'ın ikinci hanlık döneminde inşa edilmiştir. Daha sonraki dönemlerde de bu dağ yamacında saraya ait köşklere rastlanmaktadır. Evliya Çelebi'ye dayanarak, sarayı bu yöne doğru genişleten ilk hanın Mehmet Geray Han olduğunu düşünebiliriz.

Evliya Çelebi, cami ve türbeleri de tasvir etmektedir:

“Evvelâ sâhib-i hayrâtlardan Hân sarâyının havlısı iki aded ma'mûr kurşun örtülü kıbâblar içre selef hânlarından (---) (---) (---) hânlar medfûndur. Ve bunda Gâzî İslâm Geray Hân ibn Selâmet Geray Hân evlâd (u) ensâb ve biyim ve bıkeçleriyle kubbe-i pür-nûr içinde âsûdedirler. Sandûkaları sof-ı seb-zûn ile mestûr, kubbe-i ma'mûr u müzeyyen ve türbedârları ve evkâfları vardır. Türbe-i mehbûb-ı pür-nûra muttasıl,

Sâhib Geray Hân câmi'i: Der-i dîvârları metîn kârgîr binâdır, ammâ üstü çatma haşeb harpüşte kiremit ile mestûr tarz-ı kadîm beytullâh-ı ma'mûrdur, ammâ gazâ mâlıyla binâ olduğundan bu câmi'de gâyet rûhâniyyet vardır. Ve içinde hâl sâhibi mazınne-i kerâme kimesneler çokdur. Husûsan imâmı Arab (---) (---) Efendî ve topal ve meflûç mekteb hocası ve niçe sulehâ-yı ümmetden âdemler bu câmi'de bulunurlar,

Ammâ bu câmi'i kadîm kible kapusundan tâ mihrâba varınca tûlen yüz on ayakdır ve arzen yetmiş ayakdır. Ve içinde yetmiş aded hüddâmları mevcûddur. Ve derûn-i câmi' içre yigirmi aded mişe dirahatlarından amûd-ı mûntehâlar üzre kürsîler ve dahi üstünde musanna' tarz-ı kadîm sâde tavandır. Bu câmi'in sağ tarafında hân-ı âlîşânların ibâdethâneleri mahfilî var, gümüş kanâdîller ve gûnâgûn âvîze-i maslûbât-ı musanna'lar ile müzeyyen olmuş bir mahfil-i münîfdir. Ammâ bu câmi'in haremi yokdur, zîrâ Çürüksu deresi kible kapusu önünden cereyân eder. Kible kapusu ve hân kapusu ve bir alçak tarz-ı kadîm minâresi ve yemîn (ü) yesârında ve kible tarafındaki türbe bâğçesine nâzır câmi'in pencereleri var.”²⁰

¹⁹ EÇ, s. 233.

²⁰ EÇ, s. 230-231.

Seyyah, bize burada caminin en eski ayrıntılı tasvirini vermektedir. Buna göre; caminin iki kapısı, bir mahfili vardır, avlusu yoktur. Bizim için önemli bir ayrıntı, caminin tek, alçak bir minaresinin olmasıdır. Bugün burada bulunan caminin ise iki minaresi vardır. Hâlen iç mekânda sekiz sütunu bulunan cami, seyyahın anlatımına göre, XVII. yüzyılda yirmi sütuna sahip idi. Eski tarz kubbenin nasıl bir kubbe olduğu bilinmemektedir, ancak bu tasvir caminin eskiden bir kubbesinin olduğunu söyleyen tek yazılı kaynaktır.²¹

Evliya Çelebi, mahfeldeki avize ve kandiller dışında, caminin hiçbir süslemesini zikretmemektedir. Cami muhtemelen son derece sade bir yapıya sahip idi. Evliya Çelebi, türbelerin sarayın bahçesinin içinde olduğunu söylemektedir. Bu önemli tespit, sarayın önünde bulunan avlu ve karşısındaki cami, hazire ve türbelerin bu dönemde saray bütününe dahil olduğunu göstermekte ve yukarıda I. Sahib Geray Han'ın dönemi için söylediklerimizi desteklemektedir. Seyyah da türbelerin dışındaki mezarlardan bahsetmez. Buna dayanarak, haziredeki türbe dışı defin faaliyetlerinin daha sonra başladığını söyleyebiliriz.

Saray, meydan, cami ve türbeler bir bütün oluşturmaktadır. Bu yapı külliyesi şehirden kopuk değil bilakis şehre bitişiktir; özellikle şehir halkına açık olan cami, saray ve şehir arasında canlı bir bağ oluşturmaktadır. Cami ve sarayın yanında yer alan bir hastahane²² ve I. Sahib Geray Han tarafından saray ve cami ile beraber burada inşa edilen hamam da bu yakınlığı vurgulamaktadır. Seyyah bize hamamın kitabesini aktarmaktadır:

“Hammâm-ı Sâhib Geray Hân: Bu hammâm-ı cân-sitân hân sarâyına yakındır. Hattâ kapusunun atebe-i ulyâsı üzre târîhi budur:

²¹ Elimize geçen bir gravürde (R 1, 2) Han Camii Evliya Çelebi'nin söylediği gibi, kubbeli olarak tasvir edilmiştir. Gravürün XVII. yüzyıla ait Polonyalı kökenli bir tasvir olması muhtemeldir. Elimizde tam kaynak ve tarih olmadığı için ancak temkinli olarak kullandığımız bu gravür, Han Camii için son derece önemlidir. Caminin 1736 yangını öncesindeki tek tasviri olan bu gravür, Evliya Çelebi'nin söyledikleri desteklemektedir.

²² EÇ, s. 234: “... ammâ bu kavm-i Tatar tâ'undan havf edüp firâr ederler. Ol ecilden Sâhib Geray Hân câmi'i kurbunda bir iki hücre bîmârhâne vardır, (hasta) gözedirler.”

*Bu makâm-ı a'lâyı yasadkan Sultân-ı âdil Sâhib Geray Hân ibn Mengli Geray Hân ibn Hacı Geray Han. Sene 939 (M 1530/1531)."*²³

Hansaray'ın XVII. yüzyılın ikinci yarısındaki durumu hakkında başka bir kaynak daha vardır: Kırım hanı tarafından Danimarka kralına gönderilen bir elçilik heyetine dayanılarak hazırlanan rapor sarayın bazı kısımları hakkında bilgi verir.²⁴ Bu rapor, Danimarka sarayındaki kâtip tarafından Danimarka'ya giden Kırım elçisinden alınan bilgiler ışığında yazılmıştır. 1669 senesinden kalma bu bilgiler, dönem itibarıyla Evliya Çelebi'ninkine çok yakındır. Raporda, başka metinlerde de rastladığımız gibi, sarayın iki ana unsurundan bahsedilmektedir: Asıl veya iç saray ve önündeki, saray ile bağlantılı geniş meydan.²⁵ Sarayın en belirgin özelliği olarak, iyi korunmuş olan dört kapısı gösterilmiştir. Her kapı, sekiz dilsiz köle tarafından korunmaktadır.

Raporda geçen küçük bir ayrıntı, bizim için önemlidir: "in seinem innersten Palast sein 4 Pforten" cümlesinin tercümesi "iç sarayın dört kapısı vardır" şeklindedir. Bu metin, Evliya Çelebi'nin tasvirini teyit etmektedir (Şekil 2).

Bu kaynağın yanı sıra Hansaray ile ilgili arşiv belgeleri de mevcuttur. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan Cemâziyelâhîr 1102 (Mart 1691) tarihli Hansaray ile ilgili belge (1. Belge),²⁶ Saadet Geray Han'ın hanlık dönemine ait olup iki evrak içermektedir. Bir hazine tezkiresi olan birinci evrak, bir müfredat defterine kaydedilen, Kırım Hanı'na gönderilen eşyanın ve hanın kabaniçe düğmelerinin masrafları için hak sahiplerine (ashâb-ı hukûk) yapılacak ödeme ile ilgilidir.²⁷

²³ EÇ, s. 232.

²⁴ Josef Matuz, *Beschreibung*, s. 147: "Der Cham residiret ordinaire in der grossen stadt Grim auff dem grossen schlos Bachechesserey, in seinem innersten pallast sein 4 pforten, vor welchen 32 als vor ieglicher 8 zugleich taub vnd stumme menshen stehen, welche unbefreyet seyn, und tag und nacht dafür auffwarten müssen, selbige achten keine menschen, auch den grossen Cham selber nicht, er komme dan mit einer fackel, das sie ihn eyegentlich sehen vnd kennen können."

²⁵ Hanın saray meydanında her gün görünüş etmesi hakkında bkz. Tez 1.2.5.

²⁶ BOA, Baş Muhasebe Defterleri, Sıra No. 646. Belgede bulunan tarihler: 10 C 1102 (12 Mart 1691) ve 17 C 1102 (19 Mart 1691)'dir.

İkinci evrak, Saadet Geray'ın gönderdiği bir mefruşat defterine dayanarak hazırlanan bir müfredat defteri ve bu defterin hesaplanmasına ait emirdir (2. Belge).²⁸ Defter, “bâzergan-ı hâssa”, “kethüdâ-i kazancı”, “kethüdâ-i yorgancı” ve “ser-hazîne biruni”nin Hansaray'a gönderdikleri mefrûşât ve müteferrik eşyanın cinsini ve fiyatını gösteren bir listeden ibarettir. Liste İstanbul'daki Hazîne-i Âmire'den yapılacak ödeme için hazırlanmıştır. Bu hesaba göre toplam 526.512 akçe ödenecektir.²⁹

Listede yer alan eşyaların bazıları şunlardır:

Bâzergân-ı hâssa'dan; çeşitli minder ve yastıklar, kumaşlar (çuha, astar, perde kumaşı, yaşmak vs.), yorgan, şilte, makrame, peşkir, keçe, hamam rahtı (takımı).

Yemek takımları ve mutfak eşyası: kalemkâri sofrâ, yemek sofrası, iskemle, şamdan, sofrâ-ı şem (mum sofrası), süpürge, hasır, çeşitli fincanlar, yıldızlı ibrik ve leğen, maşraba, sini, mangal, tas, tabak, kaşık.

Yorgancı Ali Çelebi'den; yastık, astar, seccade, yorgan bohçası, keçe, kapı perdesi, kadife yatak, çarşaf, han için dülbent çarşafı.

Kazgancıyân'dan; kapağı ile tencere, keçe, kevgir, tava, süzgeç, baklava tepsisi, yemek sinisi, kazan, sahan, güğüm, abdest için ibrik ve leğen, saç, kahve ibriği, şerbet tası.

Ser-hazîne-yân'dan; perde, astar, telli Hatâiden yorgan, yastık bağı vs.

Ser-kuyumciyân-ı hassa'ya hanın kabaniçesine dikilecek olan 9 adet altın düğme için taraf-ı mîrîden 80 Eşrefî altın ödenmesi de emredilmektedir.

²⁷ Daha sonra BOA Belge Nr.1.

²⁸ Daha sonra BOA Belge Nr.2.

Bu defter, BOA'da Hansaray ile ilgili şimdiye kadar rastladığımız en eski belgedir. Bu belgede, XVII. yüzyılın sonunda Kırım'daki sarayın minder, yastık, yorgan vb. bütün döşemelerinin, yemek takımları ve mutfak eşyasının İstanbul'dan gönderildiğini görmekteyiz.

XVI. ve XVII. yüzyıllara ait olan malûmatın yanı sıra, XVIII. yüzyılın başına ait bazı bilgilere de sahibiz.

1724 senesinde, Bahçesaray'daki ilk Fransız konsülü Xaverio Glavani, o senede vuku bulan mirza ayaklanmasını aktarmıştır. Konsül, han ve beyler arasındaki tartışmayı anlatırken, sarayın mekânları hakkında da kısa bilgiler vermektedir.³⁰ Aynı zamanda hekim olan Glavani, muhtemelen bu meslek yüzünden yabancıların giremediği iç saraya girebilmiştir ve bu yüzden sarayın mekânlarını çok iyi tanımaktadır. Mesela hanın, güvendiği bir mirza ile görüşmek istemesi durumunda, sarayın gizli bir kapısını kullandığını Glavani'den öğrenmekteyiz.

Glavani'nin anlattığı bir olayda, han ile görüşmek isteyen iki bey saraya gelmiştir. Divanhane'ye alınan beyler burada, han ile aralarındaki barış anlaşmasının tasdik edileceği ve kendilerine kahve ikram edilecek yere, yani hanın özel/kabul odasına girmek için beklemektedirler.³¹ Bu beylerden Kemal Ağa, çocuğunu da yanında

²⁹ Belgelerin transkripsiyonlu tam metni Ekler'de yer almaktadır.

³⁰ İlk Fransız konsülün Kırım'a gönderilmesi, bunun ön çalışmaları ve asıl sebepleri hakkında bkz. Gilles Veinstein, "Missionnaires Jésuites et Agents Français en Crimée au Début du XVIIIe Siècle", CMRS, sy. 10, 3-4, 1969, s. 414-458. İlk Fransız konsülü Glavani 1719 senesinden itibaren Bahçesaray'da görev yapmıştır. O dönemde han olan Saadet Geray ile son derece iyi ilişkisi vardı. Hanın 1724 yılında tahttan indirilip Yanbolu'ya geçmesi üzerine Glavani de onunla beraber Rumeli'ye geçer. Glavani hana doktor olarak da hizmet vermiştir. Daha sonra Mengli Geray Han döneminde sarayda hekim olarak çalışmıştır. Glavani'nin anıları için bkz. Gilles Veinstein, "La Révolte des Mirza Tatars contre le Khan. 1724-1725", s. 327-338. Glavani'nin Paris'teki elyazması bkz. B. Kellner-Heinkele, a.g.e., s. 267.

³¹ Gilles Veinstein, "La Révolte des Mirza Tatars contre le Khan. 1724-1725", s. 337. "à l'heure marquée, le Bey et Chermal Aga vinrent au Divan, ou ils attendirent Cathirza Emirza, affin d'entrer ensemble dans l'appartement du Kam, ou la paix qui étoit desja conclüe devoit être ratifiée. Un enfant de Chermalaga, âgé environ de 8. ans entrant (je ne scay par quel hazard) dans la chambre du Kam, voyant des gens armes qui étoient là sortit et fut trouver son père qui étoit avec le Bey, pour luy dire ce qu'il avoit vu; le Kam les avoit envoyer chercher pour leur faire prendre le caffè; mais Chermal

getirmiştir. Beyler beklerken hanın özel odasına girip, orada babasını ve diğer mirzayı öldürmek için bekleyen silahlı adamları gören çocuk bunu derhal babasına aktarır. Hanın asıl niyetini anlayan babası da oradan hemen uzaklaşmaya çalışır. Telaş içindeki Kemal Ağa, kendi çizmelerini giyemez ve atına ancak adamlarının yardımı ile binebilir. Mirzaların sarayın içinde bulunan adamları da silâhlarını çıkartmışlardır. Mirzalar dışarıda bekleyen adamları ile beraber hemen saraydan uzaklaşıp, şehir dışında konakladıkları yere giderler.

Metinden anladığımız kadarıyla, beylerin atları herhalde iç kapının dış duvarında, I. Avlu'nun içinde duruyordu. Bu kapı ile Divanhane arasındaki yakınlık bunu desteklemektedir.³² Ayrıca beylerin divana girebilmek için çizmelerini çıkarttıklarını da öğreniyoruz. Beyin sekiz yaşındaki oğlunun onlarla beraber gelmesi ve hanın özel odasının kapısını açıp içeriye girebilmesi ilginçtir ve belki de saray protokolünün İstanbul sarayı ile karşılaştırıldığında ne kadar esnek olduğunu göstermektedir. Beylerin adamlarının bir kısmının muhtemelen sarayın büyük avlusunda beklediğini, silahlarını bırakmış olmalarından anlıyoruz.

Saraydaki Harem ile ilgili çok önemli bir ayrıntı yine Glavani tarafından aktarılmaktadır. Glavani, han kahvaltısı ettiği sırada Haremdeki odaya girmiş ve kendine ayrılmış sandalyeye oturmuştur.³³

ayant communiqué au Bey ce que son Enfant luy avoit dit, le Bey tout époüvanté, se mit à crier nous sommes morts; il monta à cheval et courant à toute bride, il cria à ses gens de courir aux armes, parce qu'ils étaient trahis, et gagnat ainsy l'endroit, où était resté le reste de son équipage; Chermal aga n'eut pas moins peur, puisqu'il n'eut pas la force de se mettre ses bottes, et même il n'aurait pu monter à cheval, si ses gens et son frere ne l'eussent aidé; étant à cheval, il fit toute la diligence possible, pour aller joindre ses carabiniers, qui le suivirent et qui furent joindre le Bey, avec qui ils sortirent de la ville; le Kam leur envoyait un aga pour sçavoir la raison pourquoi ils avoient ainsy pris l'Epouvante, le Bey répondit qu'il allait loger à deux lieues de là, où ils se verroient s'il le vouloit; le party contraire, demanda permission de courir après ces rebelles..."

³² Paule Koehler, a.g.e., s. 324.

³³ Gilles Veinstein, "Les Tatars de Crimée et la Seconde Élection de Stanislav Leszczynski", s. 35: "J'allai de là à la cour; j'entrai dans le Harem, comme le Khan des Tartares déjeunait. Après l'avoir salué, je

Glavani'nin Hareme ilk defa girmediği kendisine ayrılan sandalyeden anlaşılır. Bu mekânın gerçek anlamda Harem, yani kadınların kaldığı bölümü mü, yoksa hanın has odası mı olduğu tam anlaşılmamaktadır. Ancak han ile beraber kadınların da aynı mekânda oldukları kesindir. Glavani'nin gelmesi onları hiç rahatsız etmez, onlar odayı ancak vezirin gelmesiyle terk ederler. Bu durumda şu anlaşılır: Glavani hekim olarak bu mekânlara vezire nisbetle daha serbestçe girebilmektedir.

Yukarıda zikrettiğimiz gibi, Hansaray'ın 1736'daki yangınından önceki hâli hakkında çok az malûmatımız vardır. Evliya Çelebi'nin tasviri XVII. yüzyıla aittir. Sarayın yangından hemen önceki hâli ile ilgili bilgileri, ne ilginçtir ki, Hanlığın başkentini yakan ve Hansaray'ı yakan iki Rus komutandan öğrenmekteyiz. Tezimizin, Kırım'ın tarihçesine dair kısmında, General Münnich'in ordusunun 1736 yılında Bahçesaray'a girip sarayı yaktığını yazmıştık. Bahçesaray'dan sonra Akmescit'teki kalgay sarayını yakan da bu ordudur. İki Rus komutanına ait bu iki kaynak, bize Hansaray'ın yok olmadan önceki hâli hakkında fikir verebilen en önemli belgelerdir. Birinci ve daha kısa olan tasvir General Münnich'indir. Daha önce Orkapı önünde hazırlıksız yakaladığı Tatar ordusunu yenip zengin ganimetler ele geçiren General Münnich komutasındaki Ruslar sonra da Bahçesaray'ı işgal etmişti.³⁴

Eserinde Bahçesaray'ın işgalini anlatan³⁵ Münnich'in kısa anlatımından, sarayın gerçekten çok güzel ve gelişmiş bir mimariye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Generalin

m'assis sur une chaise qui m'est ordinairement destinée..." Puis le vizir se fit annoncer chez le khan; les femmes sortirent alors de la pièce, et Glavani se retira."

³⁴ Comte Ernest de Münnich, *Mémoires sur la Russie de Pierre le Grand à Elisabeth 1re (1720-1742)*, Haz. Francis Ley, Paris, L'Harmattan, 1997, s. 77: "Parmi le butin fait à cette occasion par les dits Cosaques, il y avait: le char à deux roues du Khan des Tatars recouvert de drap rouge ainsi que sa longue vue. Celle-ci était de fabrication anglaise et de si bonne qualité que mon père se l'appropriä et ne se servit d'aucune autre durant les campagnes suivantes."

Kitabın yazarı Ernst Johann von Münnich (1708-1788), Hermitage Müzesi'nin kurucusudur ve müzenin ilk bilimsel kataloğunu da o hazırlamıştır (1773-83). Babası Burckhard Christoph von Münnich, hidrolik mühendisi ve asker idi. Fransa, Almanya ve Polonya'ya hizmet verdikten sonra, Burckhard Christoph von Münnich 1721'de Büyük Petro'nun daveti üzerine İmparatorluk ordusu katılmıştır. St. Petersburg'da mühendis olarak çalışmış, kanallar inşa etmiştir. 1730 senesinde I. Anna Rus tahtına çıktığında Münnich Feld-maréchal rütbesine terfi etmiştir.

³⁵ Comte Ernest de Münnich, a.g.e., s. 80: "De Koslov, accompagnée et entourée constamment de l'ennemi, l'armée poursuivit sa marche vers Bakchisarai, résidence du Khan des Tatars. On trouva

sözlerine göre, son derece bakımlı olan sarayın zemini altın renginde muhtemelen saz üslubunda çiçek motifleriyle boyanmış idi (“motifs floraux en forme de plumes”). Bu metne göre, 1736’da bütün yapı kompleksi birbiriyle bağlantılı idi. Münnich, evin (sarayın) merkezinde muhteşem bir hamamın olduğundan bahsetmektedir (“au centre de la maison se trouvait une magnifique salle de bains”). Münnich’in anlattıklarından, mermerden inşa edilmiş bu muhteşem hamamdan çok etkilendiği anlaşılmaktadır. Bu hamam ve onunla beraber bütün saray, Rus askerleri tarafından birkaç saat içinde yakılıp yıkılmıştı. Hamamın kubbesinin altın süslemesi ise Petersburg’a gönderilmişti.

Saray’ın ikinci ve çok daha tafsilatlı tasviri Münnich’in ordusuna ikinci komutan olarak katılan Feld-maréchal Mannstein’a³⁶ aittir. Bu metin gerçekten 1736 öncesi için bizim ana kaynağımızdır.³⁷ Makalenin başlığından anlaşıldığına göre, Mannstein bu tasviri General Münnich’in emri ile yapmıştır.

cette place également quasiment abandonnée et, sauf quelques vieilles gens, il ne s’y trouvait personne d’autre que 3 à 4 ecclésiastiques catholiques, le consul de France et plusieurs Juifs.

Tout ce qui restait encore dans les maisons, comme les ustensiles, fut donné en récompense aux soldats; les maisons elles-mêmes furent incendiées. La demeure des Khans était belle, elle avait été construite d’une manière très raffinée dans le style turc. Le sol des chambres, ultra propre, était peint avec des motifs floraux dorés et en forme de plumes. Au centre de la maison se trouvait une magnifique salle de bains parée de marbre, dans laquelle l’eau la plus pure jaillissait de plusieurs conduits et retombait au sol. Ce bâtiment si superbe avait été déserté en quelques heures et réduit en un tas de cendres. Seule l’ornementation dorée du toit fut expédiée à Pétersbourg en tant que témoignage caractéristique.

Achmetzet, séjour habituel du dénommé Calga-Sultan, ou chef de guerre des Tatars, dut subir le même sort.”

Bu Fransız din adamları Cizvitlerdir. Fransız Cizvitler Kırım’a ilk defa 1706’da gelmiş ve etkileri de III. Gazi Geray Han zamanından itibaren gittikçe artmıştır. Bu Cizvitler öncelikle oradaki Hristiyan kölelere hizmet vermekteydi. 1717 senesine ait bir kayda göre, Bahçesaray’daki Hristiyanlar küçük bir koloni oluşturmaktadır: Dört Alman, iki Fransız ve iki Leh aile, dul kadınlar vs. Aralarında dil olarak, “petit tartare” denilen Tatarca lehçesi kullanılır. Bu kölelerden oluşan koloninin yanı sıra, Yunan, Ermeni ve Yahudiler Bahçesaray’ın ilginç etnografyasının parçalarıdır. Cizvitlerin dini hizmeti için bir şapel gerekli idi. Ama Müslüman ülkelerde yeni kilise kurmak yasak olduğundan Fransızlar ilginç bir çözüm bulur; Bahçesaray’a köle ticareti ile ya da orada yaşayan Hristiyan kölelerle ilgilenecek bir konsül gönderip konsolosluk binasına da bir şapel inşa etmeyi planlarlar. Uzun müzakereler neticesinde 1724’te X. Glavani ilk konsül olarak Kırım’a gönderilir. Bu temaslar sayesinde Fransa ve Kırım Hanlığı gittikçe yakınlaşır ve bazen de siyasi gerçeklerle işbirliğine girerler. Bkz. Gilles Veinstein, “Missionnaires Jésuites et Agents Français en Crimée au Début du XVIIIe Siècle”, s. 414-458.

³⁶ Christoph Hermann von Mannstein (1711-1757), 1736-1739’da Türklere karşı savaştı. Münnich’in birinci yardımcısı.

³⁷ Metin için bkz. Ek 1.

Mannstein bize bir Batılı gözüyle bu sarayı ve gördüğü mekânları anlatmaktadır. Bu metin, önemli bir kaynak olmakla beraber, birçok problem içermektedir. Rus askerlerin saraya girmeleri ile onu yakmaları arasındaki zaman dilimi çok kısadır, dolayısıyla Mannstein'ın kısa bir an için gördüğü, mekânları çok karışık olan sarayı ne derecede doğru aktarabildiği sorgulanabilir. Bir Türk-İslâm sarayının mekân düzeni hakkında hiçbir fikri olmayan Mannstein'ın, mekânların veya odaların işlevleri hakkında bilgi vermesi beklenemez. Bilebildiği ve işlevlerini anlattığı mekânlar hamamlar, ahırlar ve hizmetli koğuşlarıdır. Bunların dışında “hanın eski evi”, “hanın yeni evi” ve “büyük salon” gibi ifadelerle yetinmektedir. Mannstein, bize Harem, Divanhane veya Arz Odası'nın yeri vs. hakkında bilgi vermez.

Bu metinden ne gibi bilgiler elde edebiliriz? Bunu anlayabilmek için, Mannstein'ı sarayı gezerken takip etmemiz gerekir. Mannstein, metinde Çürük Su Köprüsü'nden geçerek, ana kapıdan avluya girip sağdaki saraya yöneldiğini ifade etmektedir.

Sağdaki saray binalarını anlatırken, önünde giriş kısmı bulunan büyük bir mekân dikkatini çekmektedir. Mekânın ortasında mermerden bir havuz vardır. Burada anlatılan mekânın, bugün ayakta olan Divanhane olduğu kabul edilebilir. Bu divanhanenin iç veya dış tarafından ikinci kattaki mekânlara geçiş vardır ve üst katta yine büyük bir salon mevcuttur. Bu üst salonun altın ve gök mavisi tavan süslemesi dikkatini çekmiştir. Bu noktadan sonra, metnin üst mekânı mı yoksa tekrar alt kattaki Divanhane'yi mi anlattığı tam anlaşılmamaktadır. Bu mekânın duvarlarının çini ile kaplanmış olduğu yazılmıştır. Gerçekten de, Rus araştırmacıların çoğu, Mannstein'ın bu metnine dayanarak Divanhane'nin yangından önce çini ile kaplı olduğunu düşünmektedirler. Bize göre ise buradaki metin sarih değildir. Merdiven ile çıkılan, zengin süslemeli üst mekândan

Hansaray'ı anlatan metin, 1824 senesinde Rusça olarak yayınlanmıştır: Ch. H. von Mannstein, “Opisanie Bahçisarayskogo dvortsa”, *Oteçestvennie Zapiski*, C:19/31, Moskova, 1824, s. 75-100. Yukarıdaki metin, bu kaynaktan Aydar İsmailov tarafından tercüme edilip tarafımdan değerlendirildi. Mannstein'ın kendi hatıralarında bu tasvir yer almamaktadır: Ch. H. von Mannstein, *Beytrag zur Geschichte Russlands vom Jahre 1727-1744*, Hamburg u.a. 1771.

bugün bir şey kalmamıştır. Bugün Divanhane’de niş bulunmamaktadır ve galeri olarak adlandırabileceğimiz batı taraftaki, korkuluklar ile ayrılmış kısım, daha sonrada ilave edilmiş olabilir.

Mannstein’ın pencere tasvirleri ise Divanhane’nin bugünkü haline uymaktadır. Mannstein’ın “yükseltilmiş niş” olarak tarif ettiği bölüm, Türk konut mimarisinden iyi bildiğimiz seki üstü, açık galeri ise seki altı olabilir. Buradaki ifadelerden, alt salon (bugünkü Divanhane) ve üstteki salonun her ikisinin de (seki üstü ve seki altı olarak) ikiye ayrılmış olduğu düşünülebilir. Üst pencereleri renkli camlı, alt pencereler ise açık kafeslidir.

Pencereleri salona (Divanhane’ye) açılan büyük oda ve ona bağlı süslenmemiş odaların Divanhane’nin hangi tarafında olduğunu net bir şekilde anlamak mümkün değildir. Metne dayanarak söylebildiğimiz şudur: Hanın eski evinde (sarayın eski kısmı) ikisi alt, biri üst katta olmak üzere, üç tane güzel, zengin tezyinatlı mekân ve onlara bitişik birçok oda daha vardı. Divanhane duvarlarındaki bugüne gelebilen izlere dayanarak, bu üst katın dış tarafından bir yarım (asma) kat olduğunu düşünülebilir.³⁸ Divanhane duvarlarında izleri kalmış, daha sonra kapatılmış merdiven, pencere ve kapılar, böyle bir ihtimali kuvvetlendirmektedir. Bu üç önemli mekân (havuzlu Divanhane, üst oda ve Divanhane’ye bakan diğer oda), zengin bezeme düzenleriyle eski saray bölümünün ana mekânlarını oluşturmaktadır. Sarayın bu eski bölümün dış cephesinde yer alan kırmızı çizgilerin bazıları günümüze kadar gelmiştir (R 257-263).

Divanhane olduğunu tahmin ettiğimiz mekânın dışında, aynı avluda başka bir bina daha vardır. Bu binanın özelliği, geniş saçaklı olması ve binanın avluya bakan cephesinden üst kattaki odalara çıkan geniş, üstü kapalı bir merdivene sahip bulunmasıdır. Mannstein, buradaki ahşap mozaik süslemesinden bahseder. Bu ahşap mozaik,

³⁸ Bkz. Katalog kısmı 4.3.2.3 ve 4.3.2.5.

kündekâri olabilir; bugüne kadar gelebilen bazı tavan göbekleri, pencere kepenkleri ve kapı kanatlarında bunu görebiliyoruz.

Aynı avluda, bahsi geçen binanın solunda, büyük bir kapının bulunmasından ve bu kapının yer aldığı duvarın beyaz mermerden olmasından dolayı, burada ünlü Demir Kapı'nın bulunduğunu tahmin edebiliriz. Bu kapı, başka bir avluya açılmaktadır. Mannstein burada “bahçe” yerine “avlu” sözcüğün kullanarak herhalde bugün “Çeşmeli Avlu” olarak adlandırdığımız mekânı kastetmektedir. Avlunun ortasında bir çeşme bulunduğunu nakleder ki, bugün iki çeşmenin yer aldığı bu Taşlık'ta o zaman sadece bir çeşmenin bulunduğunu söyleyebiliriz.³⁹

Bu avlunun sağında bulunan bir merdiven bahçeye ve hanın yeni evine (sarayın yeni bölümlerine) açılır. Orada bulunan ilginç bir çeşme Mannstein'in dikkatini çekmiştir. Harem Bahçesi'nde yer aldığını düşündüğümüz odaların tavanları, altın ve kırmızı ahşap (kündekâri?) bezemelidir. Hanın bu bölümdeki büyük salonu ise (Arz Odası, Hünkâr Sofası, Divan-ı Has) gösterişli bir kubbeye sahip, tavanı yuvarlak, etrafı sedirli bir mekândır. Mannstein bu mekâna bitişik olan odaların bezemesini güzel bulduğunu da ifade eder. Bu odaların pencerelerinin kafesli olmalarına bakarak, bunların Harem Bahçesi'ne değil dışarıya açıldığını düşünebiliriz.

Bu mekânların solunda bulunan ocaklı odanın bahçeye açılan pencereleri ise cam kaplıdır, yani kafesli değildir. Buna binaen bu bahçenin Hareme ait olması kuvvetli bir ihtimaldir. Harem Bahçesi'nde yer alan, temelinde birkaç çeşme bulunan, etrafında taş direkli galeri (revak) olan bina, belki de bugün ayakta kalan tek Harem binası veya eskiden onun yerinde olan bir köşk olabilir.

Sarayın daha birçok mekânı vardır, ama Mannstein bunlardan sadece “seral” (açık sofa, köşk?) ve kadınlar hamamını zikretmektedir. Kendisinin “seral” olarak adlandırdığı

³⁹ Bu çeşme, 1734'te I. Kaplan Geray tarafından ortaya konulan Altın Çeşme olmalıdır. Tez 4.3.2.5.

bina, bir bahçe köşkü olabilir. Bu kısım sarayın yeni mekânlarının bulunduğu tarafta, tahminimizce güneydoğu bahçelerinde yer alıyordu.

Kadınlar hamamının konumu hakkında fazla bilgi vermeyen Mannstein, onun diğer yapıların arasında yer aldığını yazmaktadır. Bundan dolayı, onun daha sonraki planlarda da Hamam olarak adlandırılan bölümde olduğunu düşünebiliriz. Ayrıca tek kişilik bir hamam daha vardır.

Mannstein, dağ yamacındaki birkaç yapıdan ve yine orada dağdan gelen suyun biriktirildiği kapalı bir sarnıçtan da bahsetmektedir. Ana avlunun solunda ise türbeler, hizmetli koğuşları, hamam ve eski ev (cami?) sıralanmaktadır. Bu tasvir, aktardığı bütün bilgi ve detaylara rağmen, bize sarayın çekirdeğini teşkil eden iç sarayın düzeni ve mekânlarının fonksiyonları hakkında maalesef ayrıntılı bilgi vermemektedir.

Bu metindeki bilgilere dayanarak, o dönemde yer aldığını düşündüğümüz ana mekânlar şunlardır: büyük salon (Divanhane), onun yanında iki görkemli salon (kabul salonu), sarayın Harem kısmında yer aldığının tahmin ettiğimiz hanın kubbeli salonu, üç tane hamam (bunlardan bir tanesi caminin yanında, muhtemelen I. Sahib Geray Han'ın hamamı, diğeri sarayın içinde yer alan kadınlar hamamı ve üçüncüsü de tek kişilik [hana ait?] bir hamamdır), zemin seviyesinde çeşmeleri bulunan ocaklı oda (Harem binası), iki türbe, sarnıç ve ahırlar. Mutfak, kiler, maiyet binaları veya sarayın iç organizasyonu (Harem kapısı, hadım ağaların odaları, dış/iç bölümleri) hakkında ayrıntılı bilgi yoktur.

Bizim için ilginç olanı, caminin zikredilmemesidir, Mannstein ona “eski bir ev” demektedir. Caminin o dönemde tek ve mütevazi bir minaresinin bulunması, cami binasının dikkat çekmemesinin sebebi olabilir.

3.2 1740'tan Kırım Hanlığı'nın Sonuna Kadar

1736 senesinde Bahçesaray'ın işgali ve Hansaray'ın yakılmasından sonra, han geçici olarak Karasubazar'da kalmıştır. Rus ordusu Kırım'dan çekildikten sonra, II. Selâmet Geray Han, Osmanlı Devleti'nin yardımıyla sarayı ve Han Camii'ni yeniden inşa etmiştir.⁴⁰

Biz BOA'da bu tamirat ve inşaat faaliyetleri ile ilgili dört ayrı kayıt altında belgelere rastladık. Bu belgeler, Hansaray'ın tamirâtı süresince neler yapıldığı hususuna ışık tutmaktadır.⁴¹ Burada, belgeleri tarih sırasına göre ele alacağız.

Belgelerin biri (**3. Belge**),⁴² Hansaray'ın tamiri için Osmanlı'dan Kırım'a gönderilen kereste ve 63 parça işlenmiş mermer taşı ile ilgilidir. 8 Receb 1154 (20 Eylül 1741) tarihli bu belge, verilen ferman üzerine Gemici Salih Reis'in, Hansaray'ın tamirâtı için Hacı Halil Ağa tarafından alınan keresteyi teslim alıp, gemiye yükleyip, Kırım Hanı Selâmet Geray'a teslim ettiğini bildiren bir evrak olup mîrî kereste cinslerinin müfredat defteridir:

Kereste listesi⁴³:

-İznikmid orta verdinâr (köknar)⁴⁴ 11 adet

-Çifte-sekiz Karadeniz 8 adet

-Karadeniz verdinârı 40 adet

⁴⁰ GH, s. 171: "II. Selâmet Geray Han: Evvelce Ruslar tarafından ihrak olunan Bahçesaray'da yeni olan bir saray inşa ettiği gibi elyevm Han camii demekle meşhur Câmî-i kebire de esasından tecdid ve ihyâ etmiştir."

⁴¹ Bu belgelerin transkripsiyonlu tam metni ekte yer almaktadır. BOA'da Hansaray'ın tamiri ile ilgili daha fazla belge bulunduğunu tahmin ediyoruz.

⁴² BOA Cevdet-Hariciye, sıra no. 5225. Daha sonra BOA Belge Nr.3.

⁴³ Yapı malzemeleri ve kereste ile ilgili bkz. Neslihan Sönmez, **Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, YEM Yayın: Yapı Endüstri Merkezi, 1997.

⁴⁴ A.e., s. 110.

- Yenl  çift  sekiz 1 adet
- Sağlı verdinâr 45 adet
- Mili kurtiyesi tahtası 4863 adet
- Kolonluk ıhlamur tayası 247 adet
- Abana omurgası (büyük boyutlu kereste)⁴⁵ 1692 adet
- Parça işlenmiş mermer taş 63 adet
- Çifte  nebolu 1675 adet
- Koğuş cam levha 80 adet
- Ağaç levha 3620 adet.

19 Receb 1154 (1 Ekim 1741) tarihli diğer bir belge (4. Belge),⁴⁶ hassa mimarlarından Mehmet Halife'nin, Bahçesaray'ın istilâsı süresince harap olan sarayın yeniden inşa edilmesi için görevlendirilme emridir. Belgeden anlaşıldığı üzere, daha önce sarayda keşif yapılmış, buna dayanarak bir müfredat defteri hazırlanmış ve padişaha gönderilmiştir. Bu keşif defterine göre istenen mühimmat, amele (işçi) ve Kırım'da temin edilebilen malzeme için para gönderilmektedir. Mimar, mühürlenmiş ve imzalanmış defter sureti eline geçince, orada satın alınan malzeme ve Kırım'a gönderilen keresteyle malzemeyi kullanarak sarayın inşasını bitirecektir. Çalışma için II. Selâmet Geray Han'ın görüş ve fikri esas alınacaktır.

Belgede bahsedilen, hanın gönderdiği müfredat defteridir. Buna binaen, daha önce Selâmet Geray Han'ın bir müfredat defteri hazırlayıp gönderdiği söylenebilir. Mektuptan anlaşıldığı kadarıyla bu tarihte hassa mimarlarından Mehmed Halife zaten Kırım'dadır ve belki de orada incelemede bulunup keşif defterini kendisi hazırlamıştır. Bu ihtimal bize mimarın çalışma süresi için de bir açıklama getirebilir. Mehmet

⁴⁵ A.e., s. 84.

⁴⁶ BOA Cevdet-Eyâlât-ı Mümtâze, Sıra no. 414. Daha sonra BOA Belge Nr.4.

Halife'nin çalışma süresi, kendisi ve Selâmet Geray Han tarafından 28 ay olarak verilir, Osmanlılar ise ödemeyi hep 26 ay olarak hesaplamaktadır. Osmanlı'nın Kırım ve Yarımada'nın kuzeyinde bulunan kalelerin tamiratı için sıkça mimarlar gönderdiği bilinir.⁴⁷ Bu görevler için gönderilen mimarlar aynı zamanda Hansaray'da keşifte bulunmuş olabilir. Ancak, yukarıda da görüldüğü gibi, kereste, bu hükmü yazılmadan yani mimar resmen görevlendirilmeden gönderilmiştir.

13/15 Cemâziyelâhır 1155 (16/18 Ağustos 1742) tarihli bir diğer belge (5. Belge),⁴⁸ Bahçesaray'da bulunan Kırım hanlarına mahsus saraylar için yapılan masrafların ödenmesi ile ilgili bir arzdır. Kereste ve mühimmat gönderilmesiyle ilgili belge yukarıda zikredilmişti.⁴⁹ Bu evrak, Asitâne-i Saadet'ten (İstanbul) istenilen kereste cinsleri ve diğer mühimmatın müfredat defteridir. Mimar Ağa'nın çıkarttığı fiyatlara göre kereste ve mühimmatın fiyatı 13.852 kuruştur. Mahalde (Kırım'da) alınacak malzeme için 2.749 kuruş, amele ücreti ve diğer masraflar için 11.653 kuruş ödenecektir Bu müfredat defterinde zikredilen malzeme ve diğer masrafların toplam miktarı 28.254,5 kuruştur. Belgeye göre kereste ve mühimmat bir görevli vasıtasıyla gemilere yüklenip Kırım'a gönderilecek, Hazîne-i Âmire'nin yukarıda belirtilen miktardaki masrafın karşılığı olarak yapacağı ödeme de başka bir görevli tarafından götürülecektir.

Bu belgenin yanında daha önce 25 Zilhicce 1154 (Mart 1742)'te yazılan müfredat defteri bulunmaktadır (6. Belge).⁵⁰ Bu defter de saray inşasında yine Devlet-i Aliyye'den (Osmanlı Devleti) gönderilen kereste ve mühimmatın cinsini ve fiyatını gösterir listeyi içermektedir. Belgede ser-mimaran-ı hassa el-Hac Mustafa'nın imzası ve mührü bulunmaktadır ve istek üzerine yukarıda zikredilen kereste ve mühimmatın fiyatları hesaplanıp yazılmıştır. Defter Mustafa Ağa tarafından kontrol edilmiş, toplam masrafı 28.254,5 kuruş olarak hesaplanmıştır. Yani mimarbaşı masrafları doğrulamaktadır.

⁴⁷ BOA'da bu tamiratlar ile ilgili birçok kayda rastlanmaktadır.

⁴⁸ BOA Baş Muhasebe Defteri, Sıra No. 2520. Daha sonra BOA Belge Nr.5.

⁴⁹ Bkz. BOA Belge Nr.3.

Müfredat defterinin hazırlanması, onun içerdiği malzemenin istenmesi, bu malzemenin gönderilmesi ve paranın Hazîne-i Âmire'den ödenmesi arasında aşağı yukarı beş ay geçmektedir.

Bu defter 1742 senesinde Kırım'a gönderilen malzeme listesini içermektedir. Malzeme incelendiğinde, bu dönemde sarayın genel durumu, tamir edilen kısımları kısmen anlaşılır. Müfredat defterinde kaydedilen kereste ve mühimmat şunlardır:

Çeşitli kereste cinsleri ve özellikle çatı inşasında kullanılan tahta ve levha (kiriş, verke, omurga, pedavra, mertek vs.). Bazı kerestenin ne için kullanılacağını (elvâh çam-ı tavan, elvâh kapılık kara ağaç, elvâh kanatlık, elvâh koğuş), bazılarının ise cinsleri ve menşeleri (elvâh kestane-i Ağva, omurga-i Abana, Samsun omurgası, sütun İnebolu, Karadeniz, İznikmid verdinarı, Bartın ikiliği, İğneada topacı vs.) belirtilmiştir. Bunlarla beraber her türlü çivi (mismâr-ı tahta, mismâr-ı oluk, mismâr-ı dip vs.), teneke (lambalık ve şişelik, ince saç levha) ve cami için iki yıldızlı alem gönderilmiştir.

Nakış işleri için kullanılacak müteferrik boya, yağ, tutkal vs. altın ve sim varak, kırmızı, lotor,⁵¹ zencifre,⁵² sülüğen,⁵³ neft yağı,⁵⁴ bezir yağı,⁵⁵ aşu boya,⁵⁶ zırnık taşı,⁵⁷ kestane

⁵⁰ Hansaray için müfredât defteri, BOA Baş Muhasebe Defterleri, Sıra Nr. 2520. Daha sonra BOA Belge Nr.6.

⁵¹ Neslihan Sönmez, a.g.e., s. 73: "Kalem işleri ve tezhiplerde kullanılırdı."

⁵² A.e., s. 114. Kırmızı renkli cıva sülfür. Demirlerin paslanmaktan korunmasında kullanılan, bir tür kırmızı boya.

⁵³ A.e., s. 101: "Kırmızı-turuncu renkli pigment; kurşun kırmızısı. Bezir veya neft yağı katılmasıyla kırmızı boya veya paslanmaktan korunmasında kullanılan kırmızı renkli astar. ... Sertleştirilip su geçirmez hale gelir."

⁵⁴ A.e., s. 90: "Revgan-ı neft: Sakız ağacı veya çam türü ağaçlardan sızan terementin'in damlatılmasıyla elde edilen yağ. Boya, vernik, mum ve cila üretiminde kullanılırdı."

⁵⁵ A.e., s. 90: "Revgan-ı bezir: Ketten tohumundan elde edilir. Boya, vernik yapımında ve löküncülükte kullanılan, çabuk kuruyan bir yağ."

⁵⁶ A.e., s. 26: "Koyu kırmızı renk. Demir oksidin içeren toprak çeşidi."

⁵⁷ A.e., s. 116: "Kırmızı, turuncu, sarı renkleri bulunan arsenik sülfürü. Boyada kullanılır."

çividi,⁵⁸ çengar,⁵⁹ lacivert,⁶⁰ gülbahar,⁶¹ zerdeçav,⁶² zamk-ı Arabî,⁶³ çam sakız, lök,⁶⁴ tutkal (sarı, balık, kara),⁶⁵ zağferan,⁶⁶ isfidaç (frengi, harcî),⁶⁷ kaba sarı.

Cam menteşe takımları (müşebbek 60, yıldızlı 48), harcî cam çerçevesi rahtı (takımı)⁶⁸ 192, yıldızlı dolap rahtı 24, oda kapısı rahtı (yıldızlı 10, kıpralı kal'î 40, müşebbek 60), reze⁶⁹ (dolap, kebîr sokak kapılarına, kürek?), kilit (oda kapılarına sürmeli 160, dolap 160, sokak kapılarına zenberekli⁷⁰ kilid-i kebîr 15), kebîr sokak kapılarına kal'î halka 15.

Billur⁷¹ cam (orta 450, nîm zirâ' 160, beş rub' 45, yedi rub' 38, havâle 400, al ve rengâmiz 500), cam tepe 350.⁷²

Lüle çeşitleri: Yıldızlı çifte hamam lülesi 4, bayağı yıldızlı lüle(?), üstü kal'î lüle 10, harcî yıldızlı 4, darb⁷³ lülesi 3, çeşme lülesi 8.

⁵⁸ A.e., s. 38: "‘Çivitotu’ diye adlandırılan bitkilerin yapraklarından çıkartılan toz boya. Parlak koyu mavi, kırmızı, yeşil veya sarı olabilir."

⁵⁹ A.e., s. 35. Bakır pası yeşiline benzer renkteki boya.

⁶⁰ A.e., s. 70: "‘Lapis lazuli’ adlı mora çalan koyu mavi renkteki bu yarı değerli taşın tozundan elde edilen lacivert renkli boya."

⁶¹ A.e., s. 46: "‘Çoğunlukla ebru yapmakta kullanılan koyu kırmızı renkli toprak boya."

⁶² A.e., s. 115. Otsu bir bitkinin köksaplarından edilen sarı bir toz boya.

⁶³ A.e., s. 113. Mürekkep yapımında kullanılırdı.

⁶⁴ A.e., s. 73. ‘Hint zamk’ ile yapılan ve ahşap üzerine uygulanan ‘lâk’ diye bilinen vernik.

⁶⁵ A.e., s. 108. Hayvan maddelerinden veya bitkilerden çıkarılan yapıştırıcı sıvı gereç.

⁶⁶ A.e., s. 113: "‘Soğanlı bir bitkinin (Crocus sativus) ... tepeliklerinin kurutulmasıyla elde edilen boya. Kumaş boyanmasında ya da yaldızcılar tarafından kullanılırdı."

⁶⁷ A.e., s. 51: "‘Beyaz renkli ve çok örtücü bir madeni tozun genel adı. Pigment olarak beyaz boya yapımında kullanılırdı. ... Hava etkilerine karşı çok dayanıklı, ama zehirlidir."

⁶⁸ A.e., s. 88: "‘Kapı ve pencere kanatlarını, kafesleri çerçeveye bağlayan erkekli-dişili menteşe takımı."

⁶⁹ A.e., s. 94: "‘Kapı, pencere, dolap kapaklarının tutturulması, açılıp kapanması ve kilitmesinde kullanılan demircilerin yaptığı çeşitli türdeki menteşe ve kilitlerin genel adı."

⁷⁰ A.e., s. 114: "‘Çevirmeye ve sıkıştırmaya yarayan demir yay. Kapı veya dolap kanatlarını kapalı tutup gerektiğinde açmaya yarayan ve ‘çarpma’ adı da verilen bu demir düzene kilit ile birlikte satılmaktadır."

⁷¹ A.e., s. 31: "‘Kristal camı; içinde kurşun bulunan damarsız, şeffaf, has cam."

⁷² A.e., s. 34: "‘Tepe camı olarak kaydedilmiş türün revzen’ler için alınan renkli camları ifade ettiği anlaşıyor."

⁷³ Dövmelüle.

Havuzlu mükemmel fevvâreli dört adet deve boyunlu ortası şadırvanlı fıskiye 3.

Kendir⁷⁴ 200 kıyye, resen⁷⁵ fuçı 100, keten çub⁷⁶ 6358 kıyye.

Pirinç savak 10,⁷⁷ tunç hazine kapısı 8 kıyye.

Mermer (işlenmiş 150, işlenmiş mermer korluk ve koltuk 8), mermer hamam kurnası 6, kuleteyn zan taşı 2, kapılı? zan[k?] taşı 3.

Mermer kireci keyl 610.

Kırım'dan temin edilen malzeme:

Hamam kazanı 2, kebîr kaygan⁷⁸ 400, tüfenk künkü 600, alçı kil 1500, altı pulluk künk 3500, iki perdelik 750.

Tuğla (çarşı⁷⁹ 8000, beylik⁸⁰ 9200, topaç 1500, mücevvef⁸¹ 4000).

570 araba kum, 5.466 kantar kireç,⁸² 8.770 keyl⁸³ Horasan⁸⁴ harcı, kerpiç.

⁷⁴ A.e., s. 58: "Kenevir sapından çıkarılan lif; kaba elyaf. İp haline getirilerek ya da su tesisatı döşenirken sızıntıları önlemek için kullanılırdı."

⁷⁵ A.e., s. 88. İp, urgan, halat.

⁷⁶ A.e., s. 36: "Keten sap, lif."

⁷⁷ A.e., s. 97: "Yararlanılabilir bir akan suyun yönünü değiştirmek için yapılan düzen. Havuz, sarnıç ve haznelere gelen suyun fazlasını akıtmak için bırakılmış olan delik ve suyun gideceği yol."

⁷⁸ A.e., s. 56. Döşeme kaplama taşı veya kaldırım taşı olarak kullanılan arduvaz, kayrak taşı. / Mermer hela taşı.

⁷⁹ A.e., s. 107: "Özel harmanlarda üretilerek serbest piyasada satılan; duvar ve kemer örgüsünde kullanılan adi, yassı tuğla."

⁸⁰ A.e., s. 107: "Devletin kurup işlettiği harmanlarda üretilerek öncelikle resmi inşaatlarda kullanılan ve mîrî için gerekenden fazlası serbest piyasada satılan adi tuğla."

⁸¹ Oyuk, içi boş tuğla.

⁸² A.e., s. 54: "44 okka'lık bir ağırlık ölçüsü. 56,408 kg."

⁸³ A.e., s. 59: "Kireç, alçı ve Horasan harcı satışında kullanılan 33,166 litrelik bir tahıl ölçüsü."

Bu belgeden anlaşıldığı gibi, Hansaray'ın büyük kısmı bu tamiratta yenilendi. Yangından nasibini alan sarayın daha önce büyük ölçüde ahşaptan inşa edildiğini tahmin ediyoruz. Bu yüzden 1736'daki Rus istilâsında çıkan yangında büyük zarar görmüştür. Kanatımızca sarayın taştan olmayan kısımlarının çoğu yanmıştır.

Kırım'dan temin edilen tuğla, harç ve İstanbul'dan gönderilen kereste cinsleri ve miktarı, tamirat faaliyetlerinin ciddi bir çalışma olduğuna işaret etmektedir. Kereste ile ilgili kısımda ahşap "tavan, kapılık, kanatlık, koğuş" şeklinde temyiz edilerek nereye kullanılacağı belirtilmiştir. Cam, kapı ve dolap menteşe takımları, kilitler, cam çeşitleri vs. yeniden inşa edilen kısmın büyüklüğü hakkında bir fikir verebilir. Boya, yağ, tutkal vs. nakış için kullanılan malzemenin çeşidi ve miktarı, saray binalarının dış çephesinin yanında iç mekânlarının da büyük bir özen ile süslendiği fikrini vermektedir.

Savaklar, künkler ve lüleler sarayın su yolları ve çeşmelerinin de büyük ölçüde tamir gördüğünü göstermektedir. Mermer hamam kurnası, çeşmeler için toplam 5 ayna (zank) taşı ve üç tane havuzlu fiskiye, su mimarisi ve bahçeler hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca Ruslar tarafından tahrip edilen hamamın tamir edildiği anlaşılmaktadır.

Son belgede, hepsi Kırım'a gönderilen hassa mimar Mehmed Halife'ye ödenecek çalışma bedeli (ücreti) ile ilgili üç ayrı evrak mevcuttur:⁸⁵ Anlaşıldığına göre, Mehmed Halife'ye yapılacak ödeme gecikmiştir. İlk evrak, Mehmet Halife'nin ücretinin ödenmesi isteğini dile getiren dilekçesidir (7. Belge).⁸⁶ Mehmed Halife Kırım'a resmi bir görevlendirme ile gitmiş, orada memur olarak 28 ay çalışmış görevini yerine getirmiştir. Dilekçede Mehmed Halife çalışması ile ilgili olarak elinde senet bulunduğunu belirtmekte ve çalışmasına karşılık selefine (kendisinden öncekilere)

⁸⁴ A.e., s. 49: "Kırılmış-öğütülmüş tuğla, kiremit, çömlek vb. pişmiş kil kökenli 'agrega' malzeme. ... Bunun kil ve su (bazen de kum) ile karıştırılmasıyla elde edilen ... dayanıklı bir örgü harcı."

⁸⁵ BOA Cevdet-Hariciye, Sıra no. 3928.

⁸⁶ BOA Cevdet-Hariciye, Sıra no. 3928. Daha sonra BOA Belge Nr.7.

yapıldığı gibi yevmiyesi (günlük ücreti)nin taraf-ı mîrîden ödenmesini istemektedir. Mehmed Halife'nin yazdığı bu dilekçe evrağının üstüne, mukayese amacıyla, 1150 senesinde Kırım'a gönderilen Hüseyin Halife'ye yapılan ödemeler kaydedilmiştir. Hüseyin Halife'ye 24 Receb 1150 (20 Kasım 1737)'de Hazîne-i Âmire'den 59 gün karşılığında yevmiyesi bir buçuk kuruştan toplam 88 buçuk kuruş ödenmiştir. 59 günden sonraki çalışması için de günlüğü yine bir buçuk kuruştan olmak üzere Kefe defterdarına, Ordu-yı hümayun hazinesinden ödeme yapması emri verilmişti. Bu hesaplamaların altında yer alan açıklamalardan, Hüseyin Halife'nin 1150 senesinde Kırım'da yapılacak kuleler için görevlendirildiği anlaşılmaktadır.

Hüseyin Halife'ye yapılan ödemeler ile karşılaştırarak, Mehmed Halife için de ücret hesabı yapılmıştır (11 Şevval 1156/29 Kasım 1743). Bu hesaba göre, 1154 Rebiyulahir'den 1156 Cemâziyelahir'e kadar çalışmış olan Mehmet Halife'ye yevmiyesi bir kuruş olmak üzere 26 ay için 767 kuruş ödenmesi kararlaştırılmıştır.

Hüseyin Halife'nin yevmiyesi bir buçuk kuruş ise de Mehmet Halife'nin yevmiyesi sadece bir kuruştur. Hem hanın gönderdiği mektupta, hem de Mehmet Halife'nin dilekçesinde, bu mimarın Kırım'da 28 ay çalıştığı yazılmaktadır, ama ücret için sadece 26 ay (767 kuruş) hesaplanmıştır. Böylece, Hüseyin Halife'ye olduğu gibi, Mehmet Halife'ye de daha önce iki ay peşin ücret ödenmiş olabileceği tahminin de bulunabiliriz.

Aynı belgenin ikinci varağı, II. Selâmet Geray Han tarafından yazılan bir mektuptur ve Mehmed Halife'yi destekler mahiyettedir (8. Belge).⁸⁷ Han da Mehmed Halife'nin Kırım'da 28 ay çalıştığını ve artık İstanbul'a döneceğini bildirmekte ve ona yevmiyesinin karşılığı olan ödemeye ilgili senetlerin verilmesini rica etmektedir. Mektuptan anlaşıldığı kadarıyla, han mimarın çalışmasından memnun kalmıştır.

⁸⁷ BOA Cevdet-Hariciye, Sıra no. 3928. Daha sonra BOA Belge Nr.8.

Yukarıda zikredilen dilekçe ve hanın mektubu üzere 17 Şevval 1156 (5 Aralık 1743) tarihli bir arz yazılmıştır (9. Belge).⁸⁸ Hassa mimarlarından Mehmed Halife, ücret-i yevmiyesi hakkındaki bu arzuhalinde, dilekçesi, 1150 senesinde Âsitâne'den hanların Bahçesaray'da bulunan saraylarının inşası için gönderilen mimara verilen ücret ile karşılaştırıldıktan sonra, 26 ayın ücreti olan 767 kuruşun kendisine verilmesini istemektedir.

II. Selâmet Geray Han dönemine ait olan bu belgelerden, tahrip edilen Hansaray'ın bu dönemde tekrar inşa edildiği anlaşılr. XVIII. yüzyılda, bu han dışında iki han daha inşa faaliyetinde bulunmuştur. Arslan Geray Han, Hansaray yanında bir medrese ve bir mektep inşa ettirmiştir.⁸⁹ Bu medrese Hancamii arkasında yer alan ama bugün izi bile kalmamış medrese olabilir (P 2). Ayrıca Dombrovskiy'de yer alan bir kitabe, Arslan Geray Han dönemine denk gelmektedir.⁹⁰ Bu kitabeye dayanarak, Arslan Geray Han'ın da sarayda bazı imar faaliyetlerinde bulunduğunu kabul etmek gerekir.

Bahçesaray'a birçok yenilik getiren güçlü, meşhur Kırım Geray, Hansaray'da önemli imar faaliyetleri gerçekleştiren son handır. Kırım Geray'ın dönemi, sarayda kalan Fransız elçilerin anılarından dolayı iyi bilinmektedir. Renkli kişiliği herkesin ilgisini çeken han, lükse ve gösterişe düşkünlüğü ile tanınmıştır. Aynı zamanda son derece mantıklı ve sağduyulu olan Kırım Geray'a sarayın bugüne kadar gelebilen en güzel mekânlarını borçluyuz. Kendi odasındaki (Meyveli/Altın Oda) bezemeleri başta olmak üzere, sarayın günümüze gelen mekân süslemelerinin çoğu onun dönemine aittir. Kırım Geray Han, saray camisini yenilemiş ve sevdiği hanımı Dilâra Bikeç için saray bünyesinde muhteşem bir türbe yaptırmıştır. Kırım Geray, yine Dilâra Bikeç için Bahçesaray'da bir cami inşa ettirmiştir, ayrıca Bahçesaray dışında, Aşlama Bahçesi

⁸⁸ BOA Cevdet-Hariciye, Sıra no. 3928. Daha sonra BOA Belge Nr.9.

⁸⁹ GH, s. 175, 176: "Arslan Geray, ... Han Saray'ı karibindeki medrese ile mekteb Murâ-ileyhin asar-ı hayriyesindendir. Gözleve Devlet Geray Han'ın binâgerdesi ve Münih tarafından tahrip olunan cami-i kebir dahi tecdid ve ihya eylediği gibi Akmescit, Gözleve ve Ortaköy'ünde müteaddit çeşmeler inşa ve mevcutlarını dahi tamir ve ihya eylemiştir."

⁹⁰ Tez 4.3.7.1.

denilen mevkiide bir bahçe ve köşk yaptırmıştır. Trakya'da sürgüne gönderildiği Pınarbaşı çiftliği de, kaynaklarda geçtiğine göre, bir "sarây-ı âli" idi.⁹¹

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında saraya gelen elçi ve tüccar-seyyahların yazılarında, siyasi ve sosyal durum hakkında bolca bilgi bulunmasına rağmen Bahçesaray şehri ve Hansaray'ın mimarisi ile doğrudan ilgili olan bilgi fazla değildir. Bu tür metinlerden ancak küçük ipuçları elde edebiliriz. Baron de Tott, anılarında, Hansaray hakkında ilginç bir ayrıntı vermektedir. De Tott'a göre, ilk zamanlar Çin stiline olan saray ancak onarımdan sonra Türk stiline kavuşmuştur.⁹² Biz, Tott'un bunu hangi bilgiye dayanarak söylediği bilmemekteyiz.

Bahçesaray'da bulunan diğer bir Fransız elçi olan Peyssonel ise, Hansaray hakkında fazla bilgi aktarmamaktadır. Anılarında sadece iki önemli ayrıntıya rastlamaktayız: Birincisi, mahkemede idamına hükmedilen mahkumun cezası, sarayın küçük kapısının önündeki köprüde infaz edilirdi.⁹³ Peyssonel ayrıca hareme açılan bir Çukurkapı'dan söz etmektedir.⁹⁴ Bu Çukurkapı, muhtemelen II. Avlu'nun en düşük noktasında, kuzetbatı köşesinde, bulunmaktadır. Bu bilgi, sarayın II. Avlusunda idari işlere ayrılmış mekânların yer aldığını doğrulamaktadır.

Bu iki elçinin anıları dışında, bir Alman tüccarın kitabı da ilginç bilgiler içermektedir. Birkaç ay Kırım'da kalan Alman tüccarı Kleemann, anılarında şehri ve Hansaray'ı

⁹¹ GH, s. 182: "Kırım Geray: Elbisesine dâhi lüzumundan fazla itinâ gösterirdi, mumâileyh Bahçesaray'da Dilâra isminde bir cami ve Kavşan kasabasında dahi bir cami ve müteaddit çeşmeler yaptırmıştır. Bahçesaray civarında Kırım hanlarına mahsus olan Aşlam bağçesini pek çok paralar sarf ederek mükemmel bir tenzigah, bir gülistan haline ifrağ ettiği gibi Rumeli'de ikametgahı olan Pınarbaşı çiftliğinde calib-i dikkat bir saray-ı âli ve durumuna latif bir bağçe tarh ve inşa ettirmiştir."

⁹² TottT, s. 118: "Çin stiline göre inşa edilmiş, fakat sonradan Türk stiline göre onarılmış sarayı hâlâ ilk güzelliğini korumaktadır. Bu saray şehrin bir ucunda olup çevresinde gayet yüksek kayalıklar vardır. Her taraftan akan sular bahçeler ve köşkler arasında dolaşarak çok hoş bir görünüm sağlar. Bununla birlikte sarayın konumundan dolayı manzara olarak sadece çıplak kayalar bulunduğundan, Han şehrin güzelliğini seyretmek için sık sık tepelere çıkar."

⁹³ TCMN, s. 292: "l'execution se fait sur un pont qui est devant la petite porte du Sérail."

⁹⁴ TCMN, s. 260: "... leurs Kiaias administrent la justice, ils tiennent leurs assises à Tchoukourkapı, une des portes du Sérail du Khan qui mène au Harem".

anlatmıştır.⁹⁵ Kleemann da maalesef fazla bilgi vermemiştir. Ondan öğrendiğimiz en önemli ayrıntı, caminin XVIII. yüzyılın ikinci yarısında sadece bir minaresinin olmasıdır.

Kırım Geray, Kavşan'da kaldığı sürece, Hansaray'da birçok çalışma yapmakla kalmayıp, Bahçesaray ve çevresinde de birçok imar faaliyetinde bulunmuştu.⁹⁶ Batı'ya her zaman ilgi duymuş ve yeniliklere açık bir şahıs olan bu han kendi sarayı için en modern ve en lüks mekân bezemelerini arıyordu. Bu Alman tüccardan da faydalanıp ona bir mekânın iç dekoru için duvar aynaları, duvar lambaları ve avizeler sipariş etmişti. Hanın ani ölümü birçok projesinin yarım kalmasına sebep olmuştur.⁹⁷

Burada bütün Kırım Hanlığı boyunca Hansaray'daki imar faaliyetlerini ve bunların banilerini özetleyecek olursak, şunları söyleyebiliriz:

⁹⁵ Nikolaus Ernst Kleemann, a.g.e., s. 73: "Diese Residenz des Crimm Hans, welche ich nun besser in Augenschein nehmen konnte, liegt 10 tartarische Stunden von Carasu, und 8 von Gözleve, in einem langen Thale auf einer Seite von Felsen, und auf der andern, von Bergen umgeben, hat aber einen schlechten Prospekt. Des Hans Wohnung bestehet aus etlichen an einander hangenden Gebaeuden und einem Garten, und ist weit grösser und ansehnlicher, als ein Pallast in Kauchan. Gegenüber ist eine Moschee, welche dazu gehört, und von aussen ziemlich schön aussieht, die Kuppel des Thurms ist von verzinnten Kupfer, und der halbe Mond verguldet. Die übrigen Haeuser der Stadt sind sehr schlecht, die Waende von Rohr und mit Mördel verworfen, inwendig aber doch nicht unbequem, sie liegen zerstreuet auseinander, welches den Orte ziemlich gross macht. Des Konsuls Haus, welches unlaengst gebauet worden, ist ausser der Residenz das grösste und schönste. Wenn sich der Han hier aufhaelt, so ist fast alle Wochen ein Pferdemarkt von verschiedenen Arten Pferden, insbesondere werden alsdenn einige Circassische hieher gebracht, und in hohem Preiss verkauft. Der Ort ist grösstentheils von vornehmen Tartarn, von vielen Armeniern, sehr wenig Türken, und auch einigen Juden bewohnt Hier sind etliche armenische Familien katholischer Religion. Wenn der Han im Feld, oder sonst auf einie Zeit nicht in Bahchtshiesserey ist, so muss der Kaimakam oder Statthalter über die Crimm daselbst wohnen; ausserdem haelt sich derselbe auf einem Landgute nahe bey der Stadt auf."

⁹⁶ Nikolaus Ernst Kleemann, a.g.e., s. 153: "Auch liess er waehrender seiner Abwesenheit von Bachtshiesserey, die dasige Residenz vergrössern, und andere neue Luftschlösser nahe um diese Stadt herum aufbauen. Man glaubt aus diesem allen in der Crimm, dass er sowohl in Betracht der Sitten, als nützlicher Neuerungen vieles würde verbessert haben; allein sein früher und schneller Tod zernichtete alle grosse Hoffnungen, die sich seine Nation von ihm gefaset hatte. Sein Alter war 55 und dessen Regierung in allem 7 Jahr."

⁹⁷ Nikolaus Ernst Kleemann, a.g.e., s. 39: "Hierauf bestellte er bey mir 150. Spiegeltafeln zu 6. Spannen lang und 3. Breit, welche er zu Belegung eines Zimmers haben wollte, nebst ein halbdutzend Haeng- und einem Dutzend Wandleuchtern; und sollte ich dieses bey meiner Wiederkunft in die Tartarey, welche jedoch, sobald als es möglich zu veranstalten waere, gegen baare Bezahlung mitbringen."

XVI. yüzyılın başında I. Mengli Geray Han tarafından kurulan Hansaray I. Sahib Geray Han döneminde (1532-1551) avlu düzeni, saray çekirdeği ve camisi ile esas kuruluş plânına kavuşmuştur. Aynı yüzyılda, muhtemelen I. Devlet Geray Han (1551-1577) ve Mehmet Geray Han (1577-1584) dönemlerinde caminin kible tarafındaki hazire ve türbeler ilave edilmiştir.

Evliya Çelebi, Julien Bordier ve Danimarka kralına gönderilen elçi heyetinin raporu sayesinde sarayın XVII. yüzyılda genişletilmiş olduğunu, çok sayıda mekândan oluştuğunu; surları, avlu düzeni vs. sayesinde gelişmiş ve organik bir saray kuruluşu teşkil ettiğini anlamaktayız.⁹⁸

XVIII. yüzyılın kaynaklarını, 1736 senesindeki yangın öncesi ve yangın sonrası olmak üzere iki gruba ayırmamız gerekir. Yangın öncesi için baş kaynaklarımız General Münnich ve Komutan Mannstein'ın yazılarıdır. Bunlar bize sarayın mekânlarının çoğu ve buraların süslemeleri hakkında birinci elden bilgiler aktarmaktadır.

Yangın sonrası dönem de yani 1740'tan Kırım Hanlığı'nın sonuna kadarki zaman diliminde imar faaliyetleri ile bilinen üç han vardır: İlk defa bu çerçevede incelenen II. Selâmet Geray Han (1740-1743) döneminden kalma arşiv kaynakları bize bu dönemdeki tadilât ve inşa faaliyetleri hakkında somut bilgi vermektedir. Arslan Geray Han (1748-1756, 1767) Bahçesaray'daki imar faaliyetleri ve Hansaray'ın batısındaki medrese inşası ile bilinmektedir. Hansaray'ın son dönemindeki tadilât ve inşa faaliyetleri için en önemli han Kırım Geray Han (1758-1764, 1768-1769)'dır. Ona caminin tadilâtını, dış cephelerinde yer alan yazıları ve özellikle sarayın ana mekânlarından olarak kabul edilen Meyveli (Altın) Oda ve onun muhteşem tezyinatını borçluyuz.

⁹⁸ Ayrıca BOA Belge 1 ve 2'yi dikkate almak gerekmektedir. GH, s. 66; XVII. yüzyılın sonu ile ilgili elimizde belge yoktur ama bu dönemde de bazı inşaat faaliyetlerine girilmiş olması muhtemeldir. (I.) Hacı Selim Geray Han'ın sarayda bir kütüphane kurduğu bilinmektedir. Bu kütüphane ile beraber daha başka mekânlar yaptırmış olması da mümkündür.

Yazılı kaynaklara dayanarak elde edip burada verdiğimiz bilgiler, Katalog kısmında mekân düzeni ve tezyinat incelenirken tafsilatlandırılacaktır.

3.3 Rus Hakimiyeti Altında Hansaray: Rus ve Batılı Seyyahların Tanıklığı, Sarayın Müzeye Dönüştürülmesi, Yapılan Restorasyonlar ve Değişiklikler, Müze Olarak Bugünkü Durumu

Şahin Geray Han Sarayı: Rusya'nın etkisinde olan son Kırım Hanı Şahin Geray kendi kültürel ortamının bir simgesi olarak atalarından kalma tarihi Hansaray'ı kendisine lââyık görmemiş ve burada kalmamıştır. Genelde Akmescit'te ikamet etmekte iken, daha sonra Bahçesaray'ın batısında bir dağ tepesinde, savunması kolay stratejik bir mevkiye kendisine yeni bir saray inşa ettirmiştir.

Şahin Geray St. Petersburg'da kaldığı sürece (1772) oradaki Rus saraylarını gezmiş ve onlardan etkilenmişti. Bu sebeple Rus hükümetinden, kendisine Batı mimarisini iyi tanıyan taş ustaları gönderilmesi ricasında bulunmuştu. Bu sarayın inşası, Şahin'in ilk hanlık süresinde başladığı pahalı ve hırslı projelerden sadece bir tanesi idi.⁹⁹ Şahin Geray Bahçesaray çevresinde bir kışla ve bir de dökümhane inşa ettirdi.

Kırım ve özellikle Bahçesaray'daki halkın Şahin Geray'a ve sürdürdüğü politikaya karşı tepkisi gitgide büyümüş, halkı sakinleştirmekte başarısız kalan hanın veziri Abdul Ağa, yeni sarayı terk ederek han ile beraber Yenikale'deki Rus ordusuna sığınmak zorunda kalmıştı. Hana karşı isyan eden halk, saraya saldırarak ortalığı yakıp yıkmış, daha da

⁹⁹ Alan Fisher, *The Russian Annexation of the Crimea*, s. 86: "The new Khan decided that the old royal palace in Bahçesaray was not to his liking and planned to build a new one on a mountaintop just north of the city in a position that could be easily defended. He had be impressed by Tsarskoe Selo Palace in St. Petersburg and asked ... the Russian government to provide some stone-masons who were familiar with 'western architecture'."; ayrıca bkz. M. Saint-Croix, *a.g.e.*, s. 21: "La monnoie est un bâtiment assez vaste, et Sahim-Gherei a fait bâtir, pres de la ville, des casernes et une fonderie en pierre."

ileri giderek Bahçesaray'da kalan Rus tüccarlara bile saldırıp bazılarını öldürmüşlerdi. Şahin Geray, 1778'de yıkılmış sarayına dönmesine karşın, halk indindeki desteğini kaybetmişti.

Rusya ve Yeni Eyaleti Kırım (Tavrida): Rusya, Batı Avrupa için XVIII. yüzyılda hâlâ "Orient", yani "Doğu" idi.¹⁰⁰ Rusya ise I. Petro'dan itibaren kendisini bir modern Avrupa devleti olarak tanımlamaya çalışmış ve Batı'ya açılmak için büyük çaba göstermişti.¹⁰¹ Kırım'ın ilhakı bu durumda Rusya için Batı tarzı devlet yapısını kuvvetlendirme yolunda iyi bir fırsat teşkil ediyordu. Rusya, uluslararası ilişkileri ve aristokrasi bağlarından istifade ederek kendisine Osmanlı ve Kırım Hanlığı'ndan daha Batılı bir görünüm vermeye çalışıyordu. Rusya bu devletleri Batı'ya yabancı bir dünya, kısaca "l'autre" (öteki) olarak göstermeye başlamıştı.

Çariçe Yekaterina'nın Kırım Seyahati: Yekaterina (1762-1796), ilk defa Mart 1787'de, Rus topraklarına yeni katılan Kırım'ı görmeye gitti. Yekaterina'nın sekiz ay süren seyahatinin asıl amacı, güneydeki yeni eyaletleri, Yeni Rusya (Novorossia) ve Kırım'ı görmektir. Yanında Rus saray heyeti, St. Petersburg'daki İngiliz, Fransız ve Avusturya elçileri ve yabancı aristokratlar vardı. Bunların en önemlisi Avusturya kralı ve Habsburg imparatoru II. Joseph idi. Ziyaretçiler Orkapı (Perekop), Bahçesaray, Akyar (Sevastopol), Karasubazar ve Kefe'de konakladılar.

Yekaterina ve onun grubundaki Rus ve Batılı aristokratların yaptıkları bu seyahat hakkında çok şey yazıldı.¹⁰² Bu seyahatin sembolik anlamı son derece büyüktü. Seyahata

¹⁰⁰ Sara Dickinson, "Russia's First "Orient": Characterizing the Crimea in 1787", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, sy. 3.1, 2002, s. 3-25.

¹⁰¹ Buna karşın Clarke, XIX. yüzyılda Rusların vahşiliğini ve kültürsüzlüğünü vurgulamakta, oradaki diğer halkların ise onurlu, çevreleriyle ve kendileriyle barışık hayatını övmektedir. E.D. Clarke, a.g.e., s. 360, 376, 398 ve muhtelif yerler.

¹⁰² Sara Dickinson, a.g.e., s. 3-25; Arseni I. Markeviç, *Çariçe II. Yekaterina ve Kırım*, (1897), Simferopol, 1993.

katılan birçok kişinin bu geziye ilişkin notları daha sonra yayınlandı.¹⁰³ Kırım'da (Tavrida) aldıkları notlar veya daha sonra onun etkisi altında yazdıkları şiir ya da diğer edebi ürünler, Avrupa'da büyük yankı uyandırdı. Dönemin kültürel ve edebi akımlarını takip eden bu edebi ürünler çağın ruhuna tamamen uygun idi.¹⁰⁴

Seyahatnamelerde çok romantik ve egzotik bir gezi gibi tasvir edilen seyahat aslında öyle değildi. Heyet, daima büyük bir asker koruması ile hareket etmişti. Seyahatte yaşanan gerçekler ve karşılaşılan zorluklar daha sonra romantik bir anı olarak gösterilmiştir. Ama daha önemlisi, anılarda değiştirilen olaylar bir yana, seyahat süresince Yekaterina ve heyetinin büyük bir kandırmaca içinde hareket etmiş olmasıdır. Bu seyahat, imparatoriçenin kendi imajını öne çıkarmak için tasarlanmış büyük, teatral bir gösteriydi. Büyük bir ihtimalle Yekaterina'nın kendisi de çevresindekiler tarafından kandırılmak isteniyordu. O, kendisine sunulan bu gösteriye isteyerek katılmıştı. Alman asıllı Yekaterina ile seyahat eden ve hiç biri Rus olmayan aristokratlar, suni bir romantik ortam yaratıp seyahati, kendilerini ve Rus imparatoriçesini tatmin edecek şekilde kurguladılar. Seyahat öncesinde Potyomkin seyahatin içeriğini belirleyecek ortamı hazırlamaya çalışmıştı. Gezi heyeti kendi kurguladıkları ortamı eserlerine taşıyıp isteklerine uygun edebi ürünler verdiler.

¹⁰³ Yekaterina ile seyahat eden ve seyahat notları veya mektuplarında bu seyahat hakkında geniş bilgi verenler içinde en önemlileri; Belçikalı Ligne Prensi, Fransız elçi Comte Louis Philippe de Ségur ve Nassau-Siegen Prensi'dir: Catherine II (Princesse Charles de Ligne), *Les lettres de Catherine II au Prince de Ligne (1780-1796)*, Bruxelles ve Paris, Librairie G. Van Oest, 1924; Charles Joseph De Ligne, *Lettres à la Marquise de Coigny*, Paris, 1801; Charles Joseph de Ligne, *Mémoires et Mélanges historiques et littéraires*, IV C., Paris, Ambroise Dupont & Cie, 1827; Comte Louis Philippe de Ségur, *Mémoires ou Souvenirs et Anecdotes*, Paris, 1826; Marquis Louis Albert D'Aragon, *Un Paladin au XVIIIe siècle: Le Prince Charles de Nassau-Siegen d'après sa Correspondance Originale Inédite de 1784 à 1789*, Paris, 1893. Ayrıca bkz. Sara Dickinson, a.g.e., s. 17: "Ligne's writings on Catherine's trip played an important role in the development of an imaginary Crimean geography."

¹⁰⁴ Bu dönemdeki edebi akımları Sturm und Drang (Fırtına ve Atılım), Klasik ve daha sonra da Romantiktir.

Prens Potyomkin,¹⁰⁵ İmparatoriçe Yekaterina Kırım'a varmadan heyetin güzergâhı boyunca inanılmaz hazırlıklar yapmıştı. İngiliz bahçeleri yaratıldı, limanlar hazırlandı (Akyar-Sevastopol), saray ve şehirler inşa edildi. Kırım'da bütün yer ve şehir isimleri değiştirilerek, yerine eski Yunan medeniyetinden alınma isimler verildi. Bütün bunlar, Rusların Kırım'ın işgaline meşruiyet kazandırmaktan (acte de légitimation) başka bir amaç taşımıyordu. Rusya, Kırım'daki tarihi birikimini silip onu eski Avrupa kültürünün bir parçası olarak göstermeye ve kabul ettirmeye çalışıyordu. Ligne ve bu seyahatin etkisinde yarattığı edebiyat, hayali Kırım coğrafyasının kurgulanmasında önemli bir rol oynamıştı. XIX. yüzyılın başından itibaren Tauris (Tavris) ile Kırım'ın bilinen en eski sakinlerinden olan eski Yunanlılar ve onların kültürel ortamı kast edilmekte idi.¹⁰⁶ Ligne'nin Kırım hakkında yazdıkları Puşkin'in bakış açısını da etkilemişti. Puşkin'in 1820'li yıllarda yayınlanan **Güney Şiirleri**'ndeki Kırım ve Kafkaslar tasvirleri, Batı Avrupa geleneklerine dayanmaktaydı. Genelde, Rusya'daki edebi oryantalizmin Puşkin ile başladığı kabul edilir.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Grigoriy Aleksandroviç Potyomkin, 1739-1791, Tavrida Prensi, İmparatorluk Prensi. Çariçe II. Yekaterina'nın baş gözdesi ve büyük ihtimalle kocası da olmuş, 17 yıl boyunca ülke yönetiminde önemli rol oynamış Rus asker ve devlet adamı.

¹⁰⁶ Sara Dickinson, a.g.e., s. 12: "Catherine's interest in underlining a link with classical Greece was evident in her reestablishment of Greek place names throughout Novorossia and the Crimea. She replaced Russian or Turkic variants with those used in antiquity: the Dnieper river was rechristened the 'Borysthenes', the Black Sea became the 'Euxine', and the Crimea was renamed 'Tauris' (*Tavrida* in Russian)."

¹⁰⁷ Sara Dickinson, a.g.e., s. 23-24: "Descriptions of Catherine's trip to the Crimea stand as Russia's first experiments with the systematic application of Oriental stylization to a specific landscape. In order to establish both triangular and direct connections between Russia and the West, these texts present Russia as a Western-style empire by characterizing the Black Sea region as exotic and fundamentally distinct- not only through the "otherization" of colonized peoples, but also through the creation of Russian links to classical history and legend. Incorporating both classical perspectives on the Orient and contemporary perspectives on antiquity, these accounts must construe ancient Crimean history in terms exotic enough to fully justify the trip. The combination of Oriental fantasy, classical history, ancient myth, and culturally oriented travel does more than simply satisfy the demands of Oriental fashion: these texts reveal an articulated and multi-layered effort to absorb and incorporate into Russian tradition some of the most central ideas and enduring practices that lie at the heart of modern European cultural identity."

Dönemin 'klasik'leri (Byron, J. W. Von Goethe, F. Schiller vd.) Ovid ve Euripides'in Kırım'da konumlandıkları "Iphigenia" toposunu yeniden ele aldılar. Meselâ Goethe "Iphigenie auf Tauris" adlı oyunu 1776'da yazdı, Schiller de bu oyunu 1786/87'de şiir formunda yeniden ifade etti.

Bir Rus eyaleti hâline gelmesinden hemen sonra, Kırım'ı ziyaret etmek, Avrupalı aydın ve aristokrat çevrelerde moda haline gelmiştir. Puşkin'in yazdığı "Bahçesaray Çeşmesi" şiirini de bu bağlamda değerlendirmek gerekir.¹⁰⁸ Bunun akabinde birçok seyahatname ve seyahat rehberi yayınlanmaya başladı. Bu literatürde Kırım'ın eski uygarlıklardan kalma mirası ön plana çıkmaktadır. Bunun yanı sıra yeni doğa bilimleri metotları ile Kırım'ın jeoloji, flora ve faunası da incelenmeye başlandı. Kırım'ın Türk-Müslüman geçmişi şaşırtıcı bir hızla folklor malzemesi hâline getirilmiştir.

Yekaterina ile seyahat eden heyet, Kırım'ın aslî kültüründe var olan ve Rus veya Avrupa kültürüne ait olmayan, kendi ifadeleriyle Şark'a, "Orient"e ait unsurları, suni bir şekilde görmüşler; yani buraya kendi medeniyetlerinden getirdikleri bir gözlükten bakmış, buranın Şark masallarıyla benzerliklerine dikkat etmişlerdi. Bu bakış açısı Hansaray konusunda daha da belirgindir: XIX. yüzyılda sarayı ziyaret eden Batılı seyyahların ilgisini en çok hanların özel hayatları ile ilgili unsurlar ve Harem ortamı çekmiştir. Böylece Hansaray'ın has bahçesindeki havuz, Haremdeki hanım ve cariyelerin yıkanma yeri oluverir, oraya bakan kafesli çıkma da hana gizli seyretme imkânı veren bir mekân olarak Avrupalı ziyaretçilerin hayallerini tahrik etmektedir.¹⁰⁹ Biz Kırım ile ilgili bahsi geçen yayınların çoğunu elde edip taradık. Seyahatnamelerde Hansaray ile ilgili nostaljik bir oryantalist bakış dışında fazla bilgiye rastlanmamıştır. Seyyahlar genelde sarayın kuruluş tarihini Adil (I.) Sahib Geray Han'a atfetmekte ve 1519 tarihini vermektedirler.¹¹⁰ Bulduğumuz önemli detayları yeri geldikçe aktaracağız.

Yukarıda bahsedilen edebi ürünlerin başında kuşkusuz Puşkin'in ünlü "Bahçesaray Çeşmesi" şiiri gelmektedir. Bu şiir, yarattığı etki ve kazandığı ün ile XIX. yüzyılda Hansaray'ı yıkılmaktan kurtarmıştır. Gözyaşı Çeşmesi XVIII. yüzyıl sonunda

¹⁰⁸ Bkz. aş.

¹⁰⁹ F. Dombrovskiy, *Dvorets Krimskih Hanov v Bahçesaraya*, Akmesit, 1963, s. 42.

¹¹⁰ Mesela C. H. Montandon, *Guide du Voyageur en Crimée*, Odessa, Imprimerie de la Ville, 1834, s. 209.

Potyomkin tarafından bugün bulunduğu yere nakledilmiştir.¹¹¹ XIX. yüzyılda hakkındaki efsane sayesinde Hansaray'ın ünü artmıştır. Bugün bile birçok turist sadece şiirde bahsedilen çeşmeyi görmek için Hansaray'ı ziyaret etmektedir. Puşkin'in, saray için taşıdığı öneme rağmen son senelere kadar fazla incelenmeyen şiiri, efsane ve çeşme üçlüsünü daha iyi kavrama amacıyla en önemli verileri aşağıda sunmayı uygun gördük.¹¹²

Puşkin'in "Bahçesaray Çeşmesi" Şiiri, Gözyaşı Çeşmesi ve Efsanesi: Hansaray'ın Taşlığında bulunan Gözyaşı Çeşmesi ile ilgili olarak Hristiyan bir prensesin efsanesi anlatılmaktadır.

Yazdığı bir şiir yüzünden Mayıs 1820'de St. Petersburg'dan Güney Rusya'ya sürgüne gönderilen Puşkin, Gözyaşı Çeşmesi ile ilgili olarak Leh prensesi Mariya Pototskaya'ya ait efsaneyi duyduğunu ve şiir hâline getirdiğini ilk defa Şubat 1824'te yazdığı bir mektupta belirtmektedir. Mariya Pototskaya'nın kişiliği etrafındaki efsaneler, son dönemde Rus araştırmacıların da ilgisini de çekmiştir. Bronsteyn'in¹¹³ söylediğine göre, Bahçesaray'a gelen seyyahlar, bugün çeşme ve Leh prensesi ile ilgili olarak anlatılan efsaneyi, daha önce türbe ile ilgili olarak anlatırlardı. Efsane ve türbe hakkında ilk yazan ise Lady Craven'dir. Daha sonra Pallas, Sumarokov vs. onu takip etmiştir. Bazılarına göre ise bu prenses Leh değil, Gürcü asıllıdır. Efsanelerin ittifak ettikleri nokta ise prensesin Hristiyan olmasıdır. Puşkin'e kadar, çeşmenin efsane ile bağlantısı hiçbir şekilde kurulmamıştı.

Kırım Hanlığı'nın son döneminden itibaren ve sarayın Rus egemenliği altına girmesiyle bu efsane Bahçesaray'da anlatılmaya başlanmıştı. Bugün bile bütün araştırmalara

¹¹¹ Bkz. Tez Katalog kısmı 4.3.2.5.2. Gözyaşı Çeşmesi; ayrıca bkz. R 272-275.

¹¹² Puşkin'in bu ünlü şiiri Türkçe ve Tatarcaya tercüme edildi: A.Ş. Puşkin, "Bahçesaray Çeşmesi", Haz. İsmail Kaynak, *Batı Dil ve Edebiyatları Araştırmaları Dergisi*, C:III, sy. 1, Ankara 1981, s. 69-94; A.S. Puşkin, "Bahçesaray Çeşmesi", Çev. Eşref Şemizade, Latin harflerine aktaran Aytül Karatay, *Salgır*, sy. 1, Temmuz 1991, s. 10-20. İsmail Kaynak'ın tercümesi Ek 3'te yer almaktadır.

rağmen, bu efsanenin hiçbir somut kanıt bulunamamıştır. Efsanenin türbe yerine çeşme ile ilgili olarak anlatılmasında, Puşkin'in şiiri büyük rol oynamıştır.

Saray çevresi/mahallesi XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren gittikçe küçülüp sadece I. Avlu'yla sınırlı olarak algılanır hâle gelmişti. Bu durumda her ziyaretçinin ilgisini çeken efsane ile bağlantılı sembolün, sarayın içine taşınması isteği anlaşılabilir bir davranıştır. Kırım hanlarının bu sarayı, Ruslar ve Batılılar için o kadar yabancı bir dünya teşkil ediyordu ki, onu kendi dünya ve kültürlerinden unsurlar ile irtibatlandırmak zarureti hissetmişlerdi. Harem, zaten orada tutulan "zavallı Hristiyan esirler" yüzünden Batılıların devamlı ilgisini çekiyordu.

Şiirin içeriği çok basittir: Mariya isimli bir cariyeye Kırım Geray Han için hareme getirilir. Kırım Geray Han bu güzel kıza aşık olur. Hristiyan Mariya için ise saray haremi sadece korkunç bir hapisanedir. Kız hanın aşkına karşılık vermez. O ana kadar hanın en sevdiği cariyesi olan Çerkez Zarema, Kırım Geray Han'ın bu kıza gösterdiği ilgisini kıskanıp Mariya'yı öldürür. Çok geçmeden, Zarema da saray muhafızları tarafından öldürülüp, Çürüksu'ya atılır.

Bugün mezar taşları dışında, Bahçesaray'da kadın ismi taşıyan iki anıt vardır; Yeşil Cami ve Dilâra Bikeç Türbesi. İki yapının da Kırım Geray Han tarafından Dilâra Bikeç için inşa ettirildiği rivayet edilmektedir. İki yapıdaki kitabelerde de Dilâra Bikeç ismi geçmektedir. Bu iki yapının kitabelerinden kesinlikle Kırım Geray'ın hanlık dönemine ait oldukları anlaşılmaktadır.¹¹⁴ Başka kaynaklarda bir hanın eşi veya gözdesi için bir anıta isim verdiğine dair herhangi bir kayda rastlanmamıştır.

¹¹³ A. I. Bronsteyn, "Transformatsiya Legendı Fontana Slöz", *Bahçisarayskiy Istoriko-Arheologičeskiy Sbornik*, Simferopol, Tavriya, 1997, s. 475-486.

¹¹⁴ (Bu iki yapının kitabeleri) Yeşil Cami'nin kitabesi için bkz. F. Dombrovskiy, A. Borzenko, A. Negri, "Bahçisarayskaya Arabskaya i Turetskaya Natpisi Hanskogo Dvortsa Meçeti Klatbişca", *Zapiski Odesskago Obşçestva Istorii i Drevnostey*, C:II, Odessa, Odessa Basımevi, 1850, s. 525. Dilâra Bikeç Türbesi'ndeki kitabe Tez, 4.3.1.4'te yer almaktadır; ayrıca bkz. R 108.

XIX. yüzyılın başından itibaren, sarayda bu Hristiyan kızına ait olan bir ibadet yeri veya bir şapel olduğu söyleniyordu. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise Mariya'nın düşmanının adı olarak Zarema yerine Fera (Ferah) ismine rastlanmaktadır.¹¹⁵

Rus Döneminde Yapılan Restorasyonlar ve Tamiratlar: Son zamanlarda Kırım'daki Türk-Müslüman döneminden kalma tarihi eserler hakkında birçok yayın yapıldı. Bahçesaray ve Hansaray bu yayınlarda yerini almıştır. Şehir veya saray monografisi niteliğinde olan yayınlar da yapılmıştır. Bunlardan bazıları müze rehberi şeklinde olup popüler bilgidен ötesini içermezler. Bazıları biraz daha bilimseldir. 90'lı yıllarda Hansaray'ın geçmişini sorgulayan ve özellikle XX. yüzyılın başında Tatarlar için oynadığı önemli rol hakkında orijinal belgeler içeren birkaç yayın ortaya çıkmıştır. Bu yeni ilgi bir taraftan Rusya ve eskiden Sovyetler Birliği'ne bağlı olan topraklardaki siyasi ve kültürel açılışla, diğer taraftan Kırım'da sayıları özellikle ikinci nesil içinde gittikçe artan iyi eğitim almış Tatar nüfusunun çabaları ile ilgilidir.

Burada sarayın Rus idaresi altına girmesinden sonra yapılan restorasyon ve tamirler hakkında bulabildiğimiz bilgileri aktaracağız.

XVIII. Yüzyıl; Potyomkin: Sarayın Rus döneminde gördüğü ilk büyük tamirat Yekaterina'nın Bahçesaray'a gelmesinden önce Potyomkin tarafından 1784-1787 yılları arasında yapılmıştı. Potyomkin, sarayı aslına uygun olarak tamir etmek istemişti. Restorasyon çalışmalarını ilk olarak Yüzbaşı Tomaşevskiy ve kalfabaşı Rum Yusuf Kalfa yapmıştır. Restorasyonda çalışan işçilerin çoğu askerdir. Çalışmalar 3 sene sürmüş ve toplam 9.000 rubleye yakın para harcanmıştır. Potyomkin çalışmanın seyrini beğenmediği için, daha sonra Tomaşevskiy'nin yerine Binbaşı Emanuel de Ribas'ı getirmiştir. Tamirat için gerekli malzeme Moskova, Harkov ve İstanbul'dan temin

¹¹⁵ 1848'te haziredeki mezartaşlarının kitabeleri yayınlanmıştır. Hazirede üç kitabede 'Ferah (Sultan)' ismine rastlanmaktadır. Bu bize o dönemde yapılan isim değişikliği için bir açıklama getirebilir. Bkz. F. Dombrovskiy vd., a.e., 1850, s. 489-528. Hazirenin bütün kitabeleri için ayrıca bkz. Nicole Kançal-

edilmiş, mobilyaların bir kısmı da Feodosiya (Kefe) ve Akkerman saraylarından getirilmişti. Yekaterina'nın rahat etmesi için yeniden düzenlenen ve değiştirilen birçok odanın mimarisi ve süslemeleri zarar görmüştü.¹¹⁶ İmparatoriçe için yeni bir banyo bile yapılmıştı. Bu tadilatlar sırasında Hanlık döneminden kalma duvar süslemeleri de çok zarar görmüştür. Birçok yerde yapılan mavi-yaldızlı boya, eski zarif süslemelere hiç benzemiyor ve orijinal süslemeleri birçok yerde tamamen kapatıyordu. Restorasyon sırasında boya ile kapatılan Altın Oda'daki asıl süslemeler ancak yüz sene sonra Boldırev isimli bir ressam tarafından, boya yaparken tesadüfen keşfedilmiştir.

Potjomkin'in yaptırdığı bu tadilatlar ile ilgili orijinal bir belge, 1857 senesinde yayınlanmıştır.¹¹⁷ Bu belgeye ve belgede zikredilen araç gereçlere bakarak burada bir tamiratın söz konusudur. Yıkılan veya çok yıpranmış yerlerin tamir edildiği anlaşılmaktadır. İlk önce boya ve duvar tamirati için kullanılan malzeme yer almaktadır. İç ve dış duvarlar rastgele ve çoğu zaman eski bezemelere zarar vererek, sıvanıp boyanmıştı. Ahşap muhtemelen hem çatı için hem de merdiven korkulukları, kapı ve pencere doğramaları için kullanılmıştır. Bozulmuş fiskiyeler de tamir edilmiştir. Ayrıca tefrişat için büyük miktar da kumaş alındığını da görmekteyiz.

Bu belgenin en çarpıcı ifadesi ise baş kısmında yer alan "... yıkılanı tamamen yıkmaya (yıkıtmaya)..." ifadesidir. Burada, daha sonraki restorasyonlarda hep rastlayacağımız bir gerçeği görmekteyiz: Restorasyonu yapan kişiler, neyin yıkılıp, neyin tamir edileceğine serbest bir şekilde kendileri karar veriyorlardı. Böylece, birçok zaman tamamen keyfi bir şekilde sarayın bir bölümü yıkılıp, başka bir yeri tamir ediliyordu.

Ferrari, "Saraya Bağlı bir Cami ve Haziresi: Kırım Hanlığı'nın Payitahtı Bahçesaray'daki Hansaray'ın Haziresi", *Belleten*, C:66, sy. 246, 2003, s. 371-420.

¹¹⁶ E.D. Clarke, a.g.e., s. 381. Clarke, kendisi için Fransız üslûbunda değiştirilen odaları beğenmeyip kızan İmparatoriçe Yekaterina'nın sarayda Doğu'nun havasını yaşamak istediğini yazmaktadır.

¹¹⁷ *Tavriçeskih Guberskih Vedomostey Otdel Vtoroy, Çast Heoffitsialinaya (Tavriya'nın vilayet belgeleri. 1857, ikinci bölüm. Resmi olmayan kısmı). Hansarayın tamiratları hakkında 1784-1787, Lenin Devlet Kütüphanesi, SSCB. Rusçadan tercüme ettirip değerlendirdiğimiz bu belge Ekler'de yer almaktadır. Bkz. Ek 2.*

Bu dönemde sarayı ziyaret ve tasvir eden Lady Craven, bizim için önemli birçok noktaya değinmektedir.¹¹⁸ Demir Kapı'nın tamirden önce tamamen yıkık halde olduğunu yazan Lady Craven'in sarayı gezdiği dönemde daha sonra yıkılacak olan bazı bölümlerin henüz ayakta olduğu anlaşılıyor, çünkü yazar ortasında fiskiye bulunan mermer döşemeli birkaç tane kameriye bulunduğunu söylemektedir.¹¹⁹ Bahçesaray civarında ise birçok binanın harap hâlde bulunduğunu aktarmaktadır.¹²⁰

1798 senesinde William Hastie (Rusça, Gestı) tarafından sarayın planı ve projesi yapılıp Petersburg'a gönderilmiş ve 1799 yılında tadilat için 8.106 ruble 80 kopek harcanmış, ilerideki çalışmalar için de 887 ruble 85 kopek istenmiştir.

William Hastie'nin çizdiği planlar ve cephe çizimleri günümüze kadar gelebilmiştir. Bu planlarda daha sonra yıkılan ve tamamen kaybolan bölümler mevcuttur. Hastie'nin çizdiği proje ve onun üzerine yapılan tadilatların sonuçları 1803 senesinde çeşitli kitaplarda yayınlanmıştır. Ivanov ve F. Alexeyev isimli ressamların resimleri Hastie'nin çalışmaları ile aynı dönemde yapılmıştır.¹²¹

XIX. Yüzyıl: Çar I. Pavel'in emri altında 1801'de General Michelson'un yürüttüğü ve yerler, tavanlar, kapılar, pencereler ve çatıların tamir edildiği çalışma için 7.458 ruble 53 kopek harcanmıştı. 1817 yılında sarayda yangın çıkmış¹²² ve bir sene sonra yıkılan Harem bölümleri muhtemelen bu yangında zarar görmüştü. 1818'de Çar I. Aleksandr'ın ziyareti nedeniyle yapılan tadilat kapsamında sarayın I. Avlusunun arka kısmında büyük

¹¹⁸ Elisabeth Lady Craven, *A Journey Trough the Crimea to Constantinople in a Series of Letters*, London 1789, G.G.J. and J. Robinson, s. 89.

¹¹⁹ E. Craven, a.y.: "... several of the square places under his apartment were paved with marble, and have in the center fountains which play constantly..."

¹²⁰ E. Craven, a.y.: "Many buildings such as baths, summer houses + co. are in ruins near Bahçeserail. I went into one bath, it was circular, having white marble on the inside with niches for the bathers to sit in it which we have no idea of."

¹²¹ W. Gerngross, "Hanskiy Dvoretz v Bahçisaraie (Le Palais des Khans à Bakhtchisarai)", *Stariegodi, Yejemesiatsnik dlya Lyubiteley Iskustva i Starini*, Nisan 1912, s. 2-32, dipnot 76.

¹²² W. Gerngross, a.e., s. 24.

bir çeşme yapılmış,¹²³ büyük miktarda toprak getirilmiş ve bahçe seviyesi bazı yerlerde değiştirilmiştir.¹²⁴ 1820’li yıllarda sarayın arka bahçesindeki muhteşem kademeli bahçenin bakımsız bir halde olduğu görülmektedir.¹²⁵

Aynı yıl Mimar Kolodin tarafından büyük bir tamirat başlatılmış, ama daha sonra kontrole gelen müfettişler, yaptığı işi beğenmeyip Kolodin’i işinden almışlardır. Kolodin’in çalışmasının yarattığı zarar hakkında birçok şey yazıldı, ama Kolodin sadece XIX. yüzyılda yapılan çalışmaların en uç örneğidir. 1817 yılındaki yangında zarar gören sarayın Harem binalarının yıkık halleri hakkında daha önce 1812’de Clarke birtakım bilgiler aktarmıştır.¹²⁶ Böylece zaten yıkık ahşap binaların bazıları, muhtemel yeni bir yangında tehlike oluşturma olasılığına karşı yıkılmış olabilir, bazılarının ise sadece ahşap kısımları çıkartılmıştır. Bu çalışmada zarar gören mekânların başında Harem Bahçeleri’ndeki köşkler, özellikle II. Selâmet Geray Han Köşkü ve Harem binaları gelmektedir. Ahırlar da bu dönemlerde tadilâta uğramıştır.¹²⁷

Kolodin’in emrinde çalışan ve süslemeleri yapan iki isim bilinmektedir: Dorofeev ve halefi Klado. İkisi “Doğu tarzında” tezyinat ustası oldukları nakledilmektedir. 1824 senesinde tamiratı Ağa Kaya Bey Bolatukof yönetiyordu.¹²⁸ Daha sonra Kolodin’in yerine getirilen mimar Elson, sarayda 1825-1831 yılları arasında çalışmış¹²⁹ ve Kolodin’in yaptıklarının çoğunu değiştirmiş, bu kapsamda daha önce yağlı boya

¹²³ F. Dombrovskiy, *a.g.e.*, s. 16.

¹²⁴ Hansaray Müzesi’nde çalışan Aliye İbrahimova’nın bize aktardığı bir bilgidir.

¹²⁵ Ivan Matveyevič Muravyev-Apostol: *Putešestvie v Tavride*, Sankt Petersburg, 1823, s. 26: “Dört teras halinde eskiden muhteşem asma ve meyve ağaçlar, su taş havuzlara akmaktadır. Bugün (1820) maalesef birçok su borusu tıkanmış, bazı kaynaklar yok olmuş.”

¹²⁶ E. D. Clarke, *a.g.e.*, s. 381.

¹²⁷ Bkz. W. Hastie’nin planı (P 3).

¹²⁸ F. Dombrovskiy, *a.g.e.*, s. 26; W. Gerngross, *a.g.e.*, s. 24.

¹²⁹ Y. Kondakov, “O Bahçisarayskom Dvortse i yego Restauratsii”, *Iskusstvo i Hud, Promışl*, sy. 56, 1899, s. 31.

kullanılan yerler de altın boya ile süslenmiştir. Bu tadilâta 188.188 ruble 99 kopek harcanmıştır.¹³⁰

1837 senesinde Karaim Simoy Boboviç, Çar I. Nikolay için tamirat çalışmaları yapıyordu ve İstanbul'dan iki sefer malzeme getirtmişti. 1845 senesinde de yine Boboviç, Büyük Prens Konstantin Nikolayeviç için düzenlemeler yapmıştır. 1854-1856 Kırım Harbi süresince iki sene müddetle hastane olarak kullanılan Hansaray bu dönemde büyük zarar görmüş ve Hanlık döneminden kalan son eşyalar da kaybolmuştur.

Bütün bu restorasyon ve tadilât çalışmaları bir yana, XVIII. yüzyılın sonuna doğru başlayan ve XIX. yüzyılda giderek kurumsal bir hale gelen Şarkiyatçılık, Rusya'da da birçok enstitü ve üniversite kürsüsünün kurulmasıyla ile kendisini göstermiştir.¹³¹ Bu enstitü veya okullardan ilk mezun olanlar, XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren büyük bir coşku ile geçmişin bu dönemlerini araştırmaya başlamışlardı. Bu çerçevede Rusya'nın Karadeniz'in kuzey sahiliyle ve özellikle Kırım ile ilgilenmesi doğaldır. Novorossia (Yeni Rusya, yani güneydeki eyaletler) ve Bessarabya Valisi Knez Vorontsov, ta 1836 senesinde Murzakeviç'in yazdığı bir rapor üzerine, yanında Doğu dilleri tercümanı olarak çalışan A.A. Borzenko'dan saray ve çevresinde bulunan bütün eski yazıları ve kitabeleri kopyalayıp çevirmesini istedi. Borzenko, çalışmasının ilk sonuçlarını 1839'da Odessa Tarih ve Arkeoloji Cemiyeti'ne sundu. Daha sonra, yine bir şarkiyatçı olan Dombrovskiy, daha geniş bir bölgedeki yazıtlarının tespiti ile görevlendirilmiştir. Bu çalışmada Salacık, Çufut Kalesi, Eski yurt ve Azizler'deki

¹³⁰ Hüseyin Bodaninskiy, "Bahçisaray 3-go Noyabr v.g." (Golos Tatar, sy. 14, 1 Noyabr 1917), *Problemi Istorii i Arheologii Krıma*, Simferopol, Tavriya, 1994, s. 219.

C.H. Montandon, a.g.e., s. 209: "Mr. Elson, architecte habile auquel on a confié ce travail délicat (la restauration du palais), a su tout rétablir dans le même état; et le caractère primitif, ainsi que l'originalité de ce palais n'ont point été altérés; les peintures mêmes dans l'intérieur, aussi bien que sur les murs en dehors, sauf la fraîcheur qu'elles ont acquises sont tout à fait-comme avant."

¹³¹ Şarkiyatçılık hakkında bkz. Vasili V. Barthold, *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*, Çev. Kaya Bayraktar-Ayşe Meral, İstanbul, Küre Yayınları, 2004, özellikle II. Kısım, 5. Bölüm: "19. Asırda Rus Oryantalizmi", s. 321-332. Güney Rusya'da kurulan ilk müzeler ve aralarında en önemlisi olan Hansaray müzesi hakkında: V.N. Danilenko, "O Pervon Muzeye na Yuge Rossii", *Antichnye Koleksion iz Raskopok Severnogo Priçernomorya*, Haz. N.N. Miklouho-Maklay, Moskova, 1994, s. 8-19.

kitabeler de derlenmiş ve çevrilmiştir. Bu iki Doğu dilleri uzmanının çalışmaları daha sonra Cemiyetin başkan yardımcısı A. O. Negri tarafından yayınlandı.¹³² Murzakeviç'in 1836'da yaptığı planlar günümüze kadar gelmiştir.¹³³

F. Dombrovskiy:¹³⁴ Dombrovskiy'nin yazıları, Hansaray müzesi hakkında yazılan, sadece tamiratla ilgili raporların dışında ilk 'yarı-bilimsel' yazılardır. Müzenin müdürlüğünü yapan Dombrovskiy kaybolma tehlikesi ile karşı karşıya kalan birçok sözel bilgi aktarmıştır. Dombrovskiy'nin zamanında Hanlık döneminden kalma birçok anı, efsane ve rivayet hâlâ yerli halk tarafından hatırlanıp anlatılmaktaydı.¹³⁵ Dombrovskiy saray önündeki taş köprü'nün idamlarda kullanıldığını biliyordu ki bu bilgiye Peyssonel'de de rastlanmaktadır.

Dombrovskiy'nin kitabı birçok nedenden dolayı ilginçtir. Bir taraftan, bütün saray birkaç defa boşaltılmış olmasına rağmen, Hanlık döneminden kalma hatıralar ve sarayda kalmış eşyalar ile ilgili ilginç anekdotlar aktarılmıştı. Mesela ziyaretçilere, hanın tıraş odasında tıraş olurken kullandığı örtü gösteriliyordu. Diğer taraftan, yukarıda da gördüğümüz gibi, Rus İmparatorluğu'na meşruiyet kazandırma amacıyla, imparatorların ve ailelerinin Bahçesaray'a geldikleri zaman kaldıkları odalar ve kullandıkları eşyalar sergilenmekte idi. Hanın odasında Yekaterina için getirilen mobilyalar bulunuyordu. Sarayın bir odasına, İmparator Aleksander orada kaldığı için "Çarlar Odası" adı verilmişti, Büyük Prens Aleksander Nikolayeviç'in 1837'de gecelediği bir oda ise "Çareviçin Halefinin Odası" olarak adlandırılmıştı.

¹³² F. Dombrovskiy - A. Borzenko - A. Negri, a.g.e., b.a.

¹³³ Murzakeviç, Nikolay, "Poyezdka v Krim v 1836 godu", *Jurnal Ministerstva Narodnago Prosveşçeniya*, C:XIII, No. 3, Mart 1837, s. 631 (P 6); W. Gerngross, a.g.e., s. 27.

¹³⁴ F. Dombrovskiy, *Dvorets Krimskih Hanov v Bahçesaraya*; a.mlf., *Oçerki Bahçesaraya*, Odessa, 1848.

¹³⁵ Mesela Bulatov isimli bir şahsın 1847 tarihli raporuna dayanarak bazı eski bilgiler aktarmaktadır: 1783 senesinde 17 yaşında olan ve Kırım Hanı Şahin Geray'ı hatırlayan Seyyid Asan (Hasan) daha sonra Bahçesaray valisi olmuştur. Bkz. F. Dombrovskiy, *Dvorets Krimskih Hanov v Bahçesaraya*, s. 26.

Dombrovskiy, sarayın mekânlarını anlatırken, geçmiş ve gerçek zamanı çok ustaca birbirine karıştırmıştır. Hanın zamanındaki döşemelerden ve halılardan hiçbir şey kalmadığını bildiği herkes halde, odaların ihtişamını sanki Hanlık döneminden kalmış gibi göstermiştir. Hanlardan kalma eşya, bir odada muhafaza edilmiş ve isteyene gösterilmiştir.¹³⁶

Yekaterina için değiştirilen odaların yanında (R 158, 159, 163), Puşkin'in şiirinde ebedileştirilen efsanevi Mariya Pototskaya'nın odalarının bulunduğunu aktaran Dombrovskiy (R 164-170), böylece Hansaray'ın mekânlarının tarihini Rus veya Tatar olmayan bir şahsa bağlamaktadır. Bunda bir taraftan okurun veya müzenin ziyaretçisinin dikkatini çekme, diğer taraftan ise Hanlık döneminde bile burada "Batılı" insanların yaşadığını gösterme çabası vardı. Doğulu veya Müslüman olmayan toplumlar için her zaman cazibesini ve esrarını koruyan bu harem ve cariyeler/köle kavramları Hansaray müzesinde bugün hâlâ kullanılmaktadır.

1858-1893 seneleri arasında sarayda devamlı küçük tadilatlar yapılıyordu.¹³⁷ Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

1880 yılında I. V. Boldırev sarayın fotoğraflarını çekip bir albüm hazırlamış ve bu albüm 1884'te Odessa'daki bir toplantıda gösterilmiştir.¹³⁸ 17 Temmuz 1892'de şiddetli bir yağmurdan sonra çok zarar gören sarayın camii ve hanın odaları tamir edilmiştir.¹³⁹ 1894 yılında akademisyen Kotav ciddi bir restorasyon için proje hazırlamış, ancak projesi 1897 yılında İçişleri Bakanlığı tarafından reddedilmiş ve sadece çok acil tadilatlara izin verilmişti.

¹³⁶ W. Gerngross, a.g.e., s. 27.

¹³⁷ W. Gerngross, a.e., s. 24, kayıtlara göre şu tarihleri vermektedir: 1858/59, 1862, 1866/67, 1893.

¹³⁸ W. Gerngross, a.e., s. 26.

¹³⁹ W. Gerngross, a.y.

XX. Yüzyıl: 1900-1908 yıllarında saray arkeoloji müfettişlerinin denetimi altında müze haline getirildi. Mimar Kondakov, Krasnov ve Fomin saray için büyük çaba harcamışlardır. 1899 senesinde Kondakov bir rapor yazıp, Hansaray'ın durumunu değerlendirmiştir.¹⁴⁰ Kondakov'a göre, dayanıksız ve hassas malzemeden inşa edildiği için Hansaray'ın genel durumu kötü imiş. Raporda özellikle süslemelerin son derece hassas ve bozulmaya yatkın olduğu belirtilmiştir. Kondakov, bu raporda tarihi değer taşıyan mekânları sıralarken, Hansaray'ın kaderini de çizmiştir. Dombrovskiy, daha otuz sene önce sarayın mekânlarından bahsederken mekânların önemi bakımından bir değerlendirme yaparak onları önemli-önemsiz diye ayırmamış, bütün mekânlar hakkında bilgi aktarmıştı. Kondakov ise o zaman tarihi değerinden dolayı muhafazaya hak kazanmış mekânlar olarak sadece 1503 tarihli Demir Kapı'yı, Divanhane'yi, onun yanındaki Havuzlu Köşk'ü, selsebilleri, Meyveli Oda'yı, camiyi ve türbeleri zikretmektedir. Girişteki maiyet koğuşlarının, ayakta kalmış tek Harem binasının ve Yekaterina'nın kaldığı mekânların bile sadece muhafazaya değer olduğu, ama tarihi hiçbir değeri bulunmadığı görüşünü savunmuştur. Bu rapora göre tamirat için öncelik tanınan mekânlar belirlenmiş, diğer mekânlar ise kaderine terk edilmiştir.

1913 senesinde Çar II. Nikolay sarayı ziyaret etmiş, bu ziyaret için saray avlusuna Romanov sülâlesinin 300. yıl dönümü anısına bir heykel dikilmiştir.¹⁴¹ Çar bu ziyareti sırasında, sarayın restore edilmesi isteğini dile getirmişse de çıkan I. Dünya Savaşı yüzünden bu isteği gerçekleştirilememiştir. Bu dönemde saray arazisinde yetiştirilen meyve, sebze ve çiçekler saraya gelir sağlamak amacıyla satılıyordu, 1917'den itibaren saray arazisinde hayvan yetiştirilmeye bile başlanmıştır.¹⁴² İhtilal süresince, Hansaray Tatarlar için özgürlük mücadelelerinin sembolü haline gelmiş ve 25 Eylül 1917'de Hüseyin Bodaninskiy müze müdürü olarak atanmıştı. 3 Kasım 1917'de saray büyük bir kutlama ile milli müze olarak açılmış ve iki ay sonra ilk Kırım Tatar Hükümetinin

¹⁴⁰ Y. Kondakov, a.g.e.

¹⁴¹ A.G. Zarubin, "Iz Istorii Bahçisarayskogo Dvortsa-Muzeya", *Problemy Istorii i Arheologii Krıma*, Simferopol, 1994, s. 210-213.

başkanı seçilecek olan Noman Çelebi Cihan¹⁴³ bu törende önemli bir konuşma yapmıştı. Eski yurt ve Azizler bölgeleri de müzenin idaresi altında idi.¹⁴⁴ Ayrıca Salacık'ta bulunan Zincirli Medrese, bitişiğindeki İsmail Gaspıralı Okulu (Öğretmenler Semineri olarak) ve Bahçesaray'daki Orta Medrese (Kırım Tatar Milli Okulu olarak) hizmete vermeye başlamıştır.¹⁴⁵

26 Kasım 1917'de toplanan I. Kırım Tatar Kurultayı'nın açılışı sarayda yapılmıştı. Hansaray bu dönemde Tatarların milli mücadelesi'nin için büyük anlam taşımıştır. Milli Hareket'te yer alan önemli şahısların hepsinin Demir Kapı'nın önünde çekilmiş fotoğrafları vardır ve kurultayın açılış gününde yine Demir Kapı'nın önünde topluca fotoğraf çektirmişlerdir (R 3, 4). Aynı sene yayınlanan bütçeden, günlük ziyaretçi sayısının 15 civarında olduğunu öğreniyoruz. Saray bahçesinde yetiştirilip satılan meyve, sebze ve çiçekler, hatta saman, sarayın önemli bir gelir kaynağı olmaya devam etmiştir. Bunun dışında bütün Kırım'da gönüllü olarak para veren çok sayıda insan da vardı.

1920'li yıllarda Kırım'ın eski eserlerinin envanterini çıkartmak amacıyla Kırım Tarih Varlıklarını Koruma Komitesi (Kırmohris) kurulmuştu. Bu komite sayesinde Kırım'da birçok bilimsel çalışmalar yapıldı. Eski Kırım ve Bahçesaray civarındaki tarihi eserler tespit edilmiş, birçok yerde kazı çalışmaları yapılmıştır.

¹⁴² Saray bahçesinde yetiştirilen hayvanlar arasında domuz bile bulunuyordu ve bu durum Tatarların tepkisini çekmiştir.

¹⁴³ Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)*, Ankara, TTK, 1996, s. 250.

¹⁴⁴ Anonim, "Smeta, Po upravleniyu Bahçisarayskim hanskim dvortsom i natsionalnim Tatarskim müzeyem pri nom" (*Golos Tatar*, No. 10, 1917), *Problemi İstorii i Arheologii Krıma*, Simferopol, 1994, s. 222-223.

¹⁴⁵ H. Bodaninskiy, "Bahçisaray 3 go Noyabr v.g." (*Golos Tatar*, No. 14, 1 Noyabr 1917), *Problemi İstorii i Arheologii Krıma* içinde, Simferopol, 1994, s. 214-223; a.mlf. "Prastnestvo 3 go Noyabrya v. g. Bahçisaraye" (*Golos Tatar*, No. 15, 11 Noyabr 1917), *Problemi İstorii i Arheologii Krıma* içinde, Simferopol, 1994, s. 223-225.

1929 senesinde bilimsel çalışmalarına Sovyet hükümetinin kararı ile son verilen Bodaninskiy müdürlük görevinden azledildi. Hansaray, Bahçesaray'da bulunan Krimohris idaresi altına girmişti. 1930'lu yıllarda Krimohris idaresi altında olan eski eserler ödenek yokluğu sebebiyle bölgesel yönetimlere devredildi. Bu yıllarda Kırım'da aydın ve din adamlarına karşı tutum sertleşmeye başlamıştı. Bodaninskiy ile beraber çalışan Osman Akçokraklı, Arsenij Ivanoviç Markeviç, Yakub Kemal, Nikolaus Ernst gibi bilim adamlarının çalışmaları 1930-1940 yılları arasında komünistler tarafından durdurulmuştu. Bu dönemde hiçbir yayının basılmasına izin verilmedi.¹⁴⁶ Bodaninskiy, 1920'li yıllarda Kırım Tatarlarının kültürünü ihyaya çalışan kişilerle birlikte 1938'de Akmescit'te kurşuna dizildi. 1940 senesinden itibaren Han Camii bünyesinde bir "Mağara Şehirler Müzesi" yer almaktaydı. Camide Smirnov, Weimarn, Krainov'un girişimleriyle Bahçesaray civarındaki bu mağara şehirlerden getirilen parçalar sergilenmekteydi.

II. Dünya Savaşı'nın ilk günlerinde Güzel Sanatlar Kurumu, Kırım'daki bütün müzelerin değerli eşyalarını Orta Rusya'ya gönderme emri çıkardı. Bahçesaray'daki zengin müzede kırk sandık eşya hazırlanmıştı. Kırım dışına götürülen bu sandıkların akıbeti bugün bile meçhuldür.¹⁴⁷ 1944'te Kırım Tatarları Stalin tarafından topluca sürgüne tabi tutulunca diğer bütün tarihi Türk-İslam eserleri gibi, Hansaray'ın da yıkılması kararı alındı. O dönemde müze müdürü olan Mariya Giorgievna Kustova sayesinde saray bu

¹⁴⁶ Yu. M. Mogariçev-G.N. Grjibovskaya, *Bahçesarayskiy Istoriko-Kulturniy Zapovednik*, Akmescit, Tavrida, 1995, s. 4-5.

¹⁴⁷ Bu sandıkların içinde, başta eski kitaplar olmak üzere, Bahçesaray'daki Hansaray Müzesi'nin koleksiyonuna ait sikke, silah, halı, kırmızı seramik gibi arkeolojik ve etnolojik objeler vardı. Genelde bu sandıkların Kırım dışına, Rusya'ya götürüldüğü kabul edilirse de, bazılarına göre bu eşyalar Almanların eline geçmiş ve onlar tarafından yağmalanmış. Bu ikinci görüşe göre, Almanların Bahçesaray'a girmesinden iki gün önce sandıklar dolusu eşya Çufut Kalesi'ndeki mağaralara taşındı. Nisan 1944'te Partizanların Bahçesaray'a girmesinden hemen önce, Almanlar bu sandıkların yerini öğrendiler ve bunları müzeye getirip yağmaladılar. Almanların bu sandıklar ile ilgileri kesin değilse de, Kırım'dan birçok eşya ve kitabın zorla alıp götürüldüğü herkesin malumudur. Kırım'a ait eşyaları yurtdışına götürerek Kırım'ın tarihi ve kültürel geçmişini değiştirme veya yok etme çabaları için bkz. Nikolay Semena, "It is Time to Collect - Treasures, Traditions, History: How can the Crimean Cultural Treasures and Historical-Cultural Legacy of Indigenous Peoples of Crimea be returned to the Motherland?", *Krimskii Studii, Information Bulletin*, 3-4 (21-22) May-August 2003, (Çevrimiçi) [http://www.cidct.org.ua/en/studii/3-4\(2003\)/](http://www.cidct.org.ua/en/studii/3-4(2003)/), 27.09.2004.

yıkımdan kurtarılmıştı. Hansaray'ı savaştan sonra tekrar hayata döndüren ve restorasyon çalışmalarını başlatan da Kustova olmuştur. 1955'te Bahçesaray Tarihi Mimari Müzesi açıldı ve çeşitli odaları sergi salonu olarak kullanılmaya başlandı.

1961-1964 arasında Yelena Lapuşinskaya'nın yönetimi altında Rusya ve Ukrayna'nın işbirliğinde büyük bir restorasyon yapıldı. Hedef, sarayı eski görüntüsüne kavuşturmak ve sonradan yapılan boyaların altındaki asıl tabakaları, süslemeleri gün ışığına çıkartmaktı. Usta ve işçiler Kırım ve Kiev'den geliyordu. Bu restorasyonda, 1930'lu yıllarda bilinçsizce yapılan ve çok kaba görünen badana işleri de temizlenmiştir.

1979'da Hansaray Tarih ve Mimarlık Müzesi oldu ve Kırım'daki diğer müzelerle birleştirildi. 1989 senesinde Hansaray'ın planları büyük bir restorasyon projesi için tekrar çıkartılmıştı. Bu planların üstünde yeni restorasyon hakkında açıklamalar da bulunuyordu. Buna göre hemen hemen bütün saray elden geçirilecek, iç ve dış cepheleri temizlenecek, yer döşemeleri yeniden yapılacak, ahşap kısımları boyanacak ve bir yangın koruma sistemi kurulacaktı. Ancak bu projelerin hiçbiri gerçekleştirilmemiştir.

1991'de Bahçesaray Devlet Tarih ve Kültür Müzesi (Koruma Alanı) kuruldu. Bu müzenin çatısının altında birçok müze (Gaspıralı Müzesi, vs.) vardı. 1996 senesinde, Hansaray Müzesi'nin ismi değiştirildi. Müzenin günümüzdeki resmi adı "Kırım Tatar Millet Tarih Medeniyet Müzesi"dir. 2003 yılında yeni bir restorasyon projesi başlatıldı.

4. KATALOG: HANSARAY'IN YERLEŞİM DÜZENİ VE MİMARİSİ, YAPININ YERİNDE İNCELENMESİ VE BUGÜNKÜ DURUMU

4.1 Arazi Verileri

Kırım hanlarının sarayı, Kırım Hanlığı'nın başkenti Bahçesaray'da, şehrin güney tarafında yer almaktadır (R 6-12). İki tarafı yüksek kayalarla çevrili bir vadide bulunan Bahçesaray şehrinin ortasında Çürüksu Deresi akar. Bu vadiye düz arazi azdır, vadinin iki tarafı kayalara doğru yükselmektedir. Hansaray, Çürüksu'nun güney kıyısında yer alır. Eskiden sarayın meyve bahçelerinin bulunduğu bölgelerde arazi oldukça meyillidir. Hansaray'ın bulunduğu arazinin düz olan ön tarafı Çürüksu'nun kenarı ile sınırlanmaktadır, dik olan arka taraf ise dağ eteğidir. Sarayın manzarası yoktur.

Çürüksu'nun üstünde eskiden çok sayıda köprü bulunduğunu bilmekteyiz.¹ Bugün ise sarayın önünde sadece üç tane taş köprü mevcuttur. Bir tanesi sarayın I. Avlusuna açılan kapının önünde, ikincisi caminin önünde, üçüncüsü ise II. Avluya açılan ve bugün kapalı olan, Çukur Kapı isimli kapının önündedir. Bu son köprünün, eskiden idamlar için de kullanıldığı kaynaklarda açıklanmaktadır (R 13).²

4.2 Planlara ve Mevcut Düzene Göre Sarayın Yerleşim Düzeni

Bildiğimiz kadarıyla sarayın Hanlık döneminden günümüze ulaşan hiçbir çizimi mevcut değildir. Bu dönemlere ait sadece sarayı gösteren birkaç gravür bulunmakla beraber onların da tarihi belli değildir.

¹ Evliya Çelebi'nin naklettiğine göre 43 köprü vardı. Bkz. EÇ, s. 227.

² TCMN, s. 292.

Bugün bilinen planların hepsi Rus dönemine aittir. En eski plan, Trombaro tarafından çizilen 1787 tarihli plandır.³ Daha sonra, 1798, 1819, 1836, 1856 ve 1894 senelerinden kalma planlar vardır. XX. yüzyılın ortasından itibaren Rus mühendisleri tarafından yapılan çizim ve rölöve çalışmaları bulunmaktadır. Bunlar genel restorasyon öncesi çalışmalardır. Elimizde bulunan planların ve çizimlerin listesini aşağıda tablo şeklinde vereceğiz.

Trombaro'nun planı (P 2), bize sarayın Hanlık döneminden hemen sonraki durumu hakkında ayrıntılı fikir vermektedir.⁴ Plandaki mekânların numaralanması ve onların açıklamalarının mevcut olması bu planı önemli bir kaynak yapmaktadır. Trombaro'nun planında Dilâra Bikeç Türbesi'ne "Küçük Kilise" ve etrafındaki mezarlar için "sultan hanımları ve diğer Hristiyan kadınların mezarlığı" denilmektedir. Bu bize, haremdaki Hristiyan kadınları hakkındaki söylenti ve efsanelerin Rus hakimiyetinin ilk döneminden itibaren mevcut olduğunu göstermektedir. Trombaro'nun planında görülen, Han Camii'nin hemen arkasındaki medresenin, 1834'te hâlâ kullanıldığını bilmekteyiz.⁵

Sedat Hakkı Eldem, W. Hastie'ye ait 1798 tarihli planı tekrar çizip kitabında yayınlamıştır (P 3, 4).⁶ Biz Eldem'in planını tarihi planlarla dikkatlice karşılaştırdık ve bir iki küçük istisna dışında, planların bütün detaylarıyla doğru olarak çizildiğini gördük. Bu yüzden tarihi Hansaray'ı göstermek için bu planları kullanmayı uygun bulduk. Çizimlerdeki mekânların ayrıntılarını bu mekânların tariflerini yaparken vereceğiz. Burada bütün bu planlar hakkında genel birkaç noktaya değineceğiz.

Ulaştığımız planları karşılaştırarak elde ettiğimiz veriler aşağıdaki tabloda verilmektedir. Tabloda zaman içinde ortadan kalkan saray mekânlarından

³ Yekaterina zamanında Bahçesaray'a gelen İtalyan mimar ve peyzaj uzmanı Trombaro, daha sonra Arhangelsk Sarayı'nda ve Moskova'da çeşitli yerlerde çalışmıştır.

⁴ Trombaro'nun bu planında gösterilen bahçe düzeni hayali olabilir, mimarın hazırladığı bir proje olması da muhtemeldir. Özellikle onun IV. Harem Bahçesi'nde yer verdiği Fars bahçelerini andırır geometrik bahçeyi gösteren başka belge yoktur.

⁵ C. H. Montandon, a.g.e., s. 215: "Baghtsché-Sarai ... trois médressès, ... la 1ère médressè touche à la grande mosquée pres du palais; elle se compose de 70 étudiants assez jeunes."

hangilerinin hangi planlarda gösterildiği ve hangi mekânların ne zaman ortadan kalktığı takip edilebilmektedir:

	Hamam	Medrese	Dilâra Bıkeç Turbesi	Harem binaları ve maiyet koğuşları	II. Harem Bahçesi'ndeki Harem Köşkü	Seyir/Alay Köşkü, Şahin Kulesi	II. Selâmet Geray Han Köşkü	Uzun Havuz / Sarnıç	Fırın Avlusu
Trombaro 1787 (P 2)		*	*	*	*	*	*	*	*
Hastie 1798 (P 3)		*	*	*	*	*	*	*	*
Eldem (P 4)			*	*	*	*	*	*	*
İki plan 1819 ⁷ (P 5, 8)		*	*	*	*	*	*	(*)	
Murzakeviç 1836 ⁸ (P 6)		(*) şekil olarak	*			*	* daha küçük		
Su Haritası 1856 (P 9)			*				* daha küçük	(*) iki odalı	
Su Haritası 1894 (P 10)		*	*				* daha küçük	(*) iki odalı	
1948 (P 7)	*								

1787 ve 1798 tarihli planlar birbirini tutmakta yani aynı mekânları göstermektedir. 1819 tarihli planda ise Fırın Avlusu gösterilmemiştir (P 5, 8). Bu planda ayrıca arka bahçedeki uzun havuz/sarnıç yoktur, ondan geriye sadece iki oda kalmıştır. 1836 tarihli planda (P 6), 1820'den itibaren yapılan yıkım ve tadilat/restorasyonlar sonucu birçok binanın yok olduğunu görebiliyoruz. Ahırlar da yoktur, ancak onların en azından bir kısmının orijinal olduğunu düşünebiliriz. Caminin yanındaki medrese planda sadece şekil olarak gösterilmiştir ama bu tarihten sonraki planlarda hiç yer almayacaktır. IV. Harem Bahçesi'nde yer alan II. Selâmet Geray Han Köşkü, bu

⁶ Sedat Hakkı Eldem, *Türk Evi II*, s. 124-133; a.mlf., *Türk Bahçeleri*, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1976, s. 164-165.

⁷ Seyir Köşkü ve ahırlar değişik. Bahçe kapısı yok, Harem binası eksik.

⁸ Ahırlar yok.

planda küçültülmüş olarak çizilmiştir. Bu köşkün üç odası, restorasyonlarda yıktırılmıştır. Bir kısmı yıktırılan köşkün havuzlu kubbeli bölümü 1950'ye kadar ayakta kalacak, bu tarihten sonra tamamen ortadan kalkacaktır. 1836'da artık harem binaları ve II. Avlu'daki maiyet koğuşları yoktur. 1856 tarihli çizimde ise III. Harem Bahçesi'ndeki seyir/sultanlar köşkü ve büyük avluya bakan seyir köşkü yoktur. Bundan sonra -1950'de yıkılan II. Selâmet Geray Han Köşkü hariç- binalar yıktırılmamış, ama saray arazisi gittikçe küçülmüştür.

Planlar arasında ilginç bir ayrıntı dikkati çeker: Caminin yakınındaki tarihi hamam, sadece 1948'deki planda gösterilmiştir. Bu hamam, diğer planların hiçbirinde yoktur. Eski gravürler, bu hamamın Rus döneminde saray arazisine dahil olmadığını göstermektedir. 1948 senesine ait bu planda hamam yer almasına karşın Dilâra Bikeç Türbesi ve genel olarak arka ve yan bahçeler yoktur; yani saray, XX. yüzyılın ortasında iyice çekirdeğine çekilmiş ve arazisi küçülmüştür.

Eskinin set şeklindeki meşhur meyve bahçelerinde bugün II. Dünya Savaşı'nda ölen Rus askerlerin gömülü olduğu bir askeri mezarlık yer almaktadır. Su havuzlarının bulunduğu ve muhtemelen hayvanların otladığı geniş arazide özel evler inşa edilmiştir. Hatta oradaki insanlar bu arazinin aslında saraya ait olduğunun farkında bile değildir.

Hansaray çevresinin su yollarını gösteren haritalar: Elimizde üç tane su yolu haritası vardır: Bunlar 1819 (P 8), 1856 (P 9) ve 1894 (P 10) tarihliidir. Ayrıca, yukarıda bahsettiğimiz diğer planlarda da çeşme, fiskiye ve havuzlar gösterilmiştir.

Bugüne kadar gelebilen su yollarını gösteren haritaların hepsi Hansaray'ın Rus yönetimi altındaki dönemine aittir. 1784-87 senelerinde yapılan tamirat çalışmalarında, o dönemde tıkanık olan birçok su borusu ve kanalın tamir gördüğü belgelerden anlaşılmaktadır. Ayrıca Rus döneminde birkaç çeşmenin yerinin değiştirildiği bilinmektedir. Biz burada elimizde olan planlara dayanarak, fiskiye, çeşme, havuz ve hamamların nerede bulunduğunu tespit etmeye çalışacağız.

Bahçesaray, yemyeşil, suyu bol olan bir bölgede yer almaktadır. Sarayın arka bahçelerinin üstündeki yamaçlar ormanlıktır. Bu bölgede birçok kaynak bulunuyordu. Oradan şehre ve saraya getirilen sular meşhur idi. Rus işgali zamanında çoktan bozulmuş olan su kanalları ve su boruları, Hanlık döneminde çok gelişmiş idi. Bahçesaray şehri, eşmeleri ile ünlü olup birkaç hamamı vardı. Saray da fiskiyeleri ile tanınmıştı ve sarayın içinde 1736'da bile en az üç tane hamamın bulunduğunu bilmekteyiz.

1787 tarihli **Trombaro** planı bildiğimiz kadarıyla Hansaray'ın en erken tarihli planıdır (P 2). Bu planda 16 eşme, fiskiye ve havuz görülmektedir. Caminin şadırvanı, hanın hamamı ve iki tane de Rus hamamı yer almaktadır.

Trombaro planında gösterilen eşme ve fiskiyelerin yerleri şu şekildedir:

1. I. Avlu'nun arka sağ duvarında bir eşme.
2. II. Avlu'da bir eşme.
3. Çeşmeli Avlu'da bir selsebil ve bir eşme (Gözyaşı eşmesi, Kaplan Geray eşmesi).
4. Havuzlu Oda'da bir fiskiye.
5. I. Harem Bahçesi (Has Bahçesi)'nde selsebil ve iki havuz.
6. II. Harem Bahçesi'nde Harem binasının temelinde bir eşme.
7. III. Harem Bahçesi'nde üç tane eşme.
8. IV. Harem Bahçesi'nde sol duvarda bir ve bahçe içinde üç tane eşme (II. Selâmet Geray Han Köşkü'ndeki fiskiye gösterilmemiştir).
9. Caminin şadırvanı.
10. Arkadaki arazide taş havuzun yanında bir eşme (planda hayvanlar için).

Trombaro'da Mutfak Avlusu'nda eşme gösterilmemiştir. Buna karşın arka bahçelerde daha sonra gösterilmeyen çok sayı eşme ve fiskiye mevcuttur. III. ve IV. Harem Bahçeleri'nde gösterilen çeşmelerin sayısı abartılı gibidir.

1819 tarihli harita (P 5): Bir önceki planda III. Harem Bahçesi'nde sol üst köşede gösterilen çeşme artık yoktur. IV. Harem Bahçesi'nde, sol duvardaki çeşme ve sağ alt bahçedeki çeşme de gösterilmemiştir, yani bu bahçedeki dört çeşmeden iki tanesi günümüze gelebilmiştir. Trombaro'da yer almayan, II. Selâmet Geray Han Köşkü içindeki fiskiye bu haritada da gösterilmemiştir.

II. Harem Bahçesi'nde daha sonra kaldırılacak olan havuzlu kameriyedeki fiskiyeye giden su borusu gösterilmiştir. Trombaro'da "Rus Hamamı" olarak adlandırılan ama aslında harem hamam kısmına ait olan iki bölüme giden su boruları burada yoktur. II. Avlu'da ve Mutfak Avlusu'nda Trombaro'nun planında yer almayan birer tane çeşme mevcuttur. I. Avlu'nun soluna ve büyük caminin şadırvanına ait hiçbir su yolu gösterilmemiştir. Bu harita ile Trombaro'nun planı arasında otuz sene vardır. Bu zaman zarfında sarayın su mimarisinin birçok değişikliğe uğradığı görülmektedir

1856 tarihli plan (P 9): Bu planda arka bahçedeki su boruları gösterilmiş, "Kuyu" olarak adlandırılan arka arazideki sarnıç ise gösterilmemiştir; daha yukarıdan gelen su doğrudan taş havuza ve Harem Bahçeleri'ne aktarılmaktadır. I. Avlu'nun arka sağ duvarındaki çeşme de yoktur, onun yerine arka duvarın ortasında Çar Aleksandr için yapılan bir çeşme yerleştirilmiştir.

III. Harem Bahçesi'nin sağ alt köşesindeki fiskiye artık yoktur ve bu bahçede sadece harem binasının temelindeki tek bir çeşme kalmıştır. Su yollarının yerleri de değişmiştir. Su III. Harem Bahçesi'nin sağ çeşmesinden bir boru vasıtasıyla doğrudan II. Harem Bahçesi'ndeki Havuzlu Kameriye'nin fiskiyesine ulaştırılıyordu. Bu yeni planda, su boruları ve bağlantılar değiştirilmiş, su bu fiskiyeye harem temelindeki çeşmeden getirilmiştir. II. Avlu'daki maiyet koğuşu yıkılınca, cephesinde yer alan çeşme de yok olmuştur. Onun yerine, binaların kaldırılmasıyla boş kalan bahçeye bir fiskiye konulmuştur. Mutfak Avlusu'ndaki çeşme de kaldırılmıştır. 1819'da borular Havuzlu Oda'ya Has Bahçe haricindeki bir yoldan gitmişti. 1856'da ise su artık Has Bahçe'nin çeşme ve havuzundan gitmektedir. IV. Harem Bahçesi'nde, II. Selâmet Geray Han Köşkü'ndeki fiskiye ve bu bahçede

bulunan ikinci çeşme gösterilmiştir. Bu planda görüldüğü gibi, kırk sene içinde birçok çeşme yok olmuştur.

1894 tarihli harita (P 10): Muhtemelen restorasyondan sonra, bazı su kanalları tamir edilip yine eski haline getirilmiştir. Artık bütün su yolları yamaçtaki taş havuzun yanındaki odadan çıkmaktadır. Has Bahçe'deki selsebil de suyunu oradan almaktadır. Havuzlu Kameriye'nin suyu da doğrudan taş havuzdan getirilmektedir. II. Avlu'da, Demir Kapı'nın sağına bir çeşmenin ilave edildiğini görmekteyiz, ayrıca Mutfak Avlusu'ndaki çeşme tekrar gösterilmiştir. Dağdan gelen ve taş havuzu dolduran su yolundan ayrılan bir kanal, ahırların arkasından caminin şadırvanına su götürmektedir. Bu su boruları çok büyük bir restorasyon geçirmiş olmalıdır. Havuzlu Oda'nın fiskiyesi de suyunu Has Bahçesi'ndeki selsebilden değil, ayrı bir borudan almaktadır. Büyük avluda yeni yapılmış iki çeşme daha görülmektedir. Haritada bu çeşmelere giden borular gösterilmemiştir. Ahırların sol arka tarafına da yeni bir fiskiye'nin ilave edildiğini görmekteyiz.

Arazi seviyesini gösteren 1894 tarihli harita (P 10): Bu harita bir restorasyon projesi veya eski su yolları tespiti için yapılmış olabilir. Özellikle I. Avlu'nun sol tarafında, önceki planlarda mevcut olmayan kanallar görülmektedir. Hem ahırlarda, hem de onların arkalarındaki binalarda mutlaka çeşme bulunuyordu. Ruslar XIX. yüzyılda büyük avluda birkaç çeşme yapmıştır. Bu haritadaki yeni yollar ve çeşmeler Rus döneminde yapılmıştır. Ayrıca caminin yanındaki hamama giden su yolları da bulunması gerekir ama bunlar saray planlarında gösterilmemiştir. I. Avlu'nun doğusundaki ahır, cami ve hamamın saraydan bağımsız su yollarına sahip olduğu düşünülebilir.

Hiçbir planda Dilâra Bikeç Türbesi'nde bir çeşme veya su yolu gösterilmez, ama zaten haritalar saray arazisinin içiyle sınırlıdır.

Planlara ve Yerinde İncelemeye Göre Sarayın Yerleşim Düzeni: Sarayın kuruluştan 1736 senesine kadarki düzeni hakkında mevcut bilgiler 3.1'de verilmiştir. Mekânlar ile ilgili ayrıntılar Katalog kısmında yer almaktadır. Biz burada günümüze

kadar gelebilen düzen ve mekânları inceleyeceğiz. Bugün ayakta kalan mekânlar, bütün değişikliklere ve restorasyonlara rağmen, Hansaray'ın XVIII. yüzyıldaki düzeni hakkında oldukça net bilgi vermektedir. Tarafımızdan kullanılan plan Sedat Hakkı Eldem'in **Türk Evi II** kitabından alınmıştır, adlandırmalar ise bize aittir (P 1).

Hansaray'ın kuruluş planı, yani yapıların arazide yerleştirilmesi ve avlu düzeni, Türk-İslâm saraylarından bildiğimiz bir düzeni takip etmektedir. Avlu düzeni, Osmanlı saraylarındakine özellikle Edirne Sarayı'ndakine benzemektedir.⁹

I. Avlu tören avlusu olarak tasarlandığından kalabalık gösteri, kutlama ve törenler için kullanılacak büyüklükte idi. Avlunun etrafında bu törenleri seyretme imkanı sağlayan birçok mimari öge vardı. II. Avlu, dışa açık, resmi işlerin görüldüğü ve elçilerin kabul edildiği avludur. II. Avlu'nun arkasındaki avlu ve bahçeler, sarayın iç kısmına aittir. Kırım hanlarının saraylarındaki teşrifat hakkında maalesef etraflı bilgi içeren kaynaklar yoktur. Tezimizin 1.2.5 ve 1.2.6 bölümlerde, mevcut bilgileri değerlendirmeye çalıştık. Bu bilgi kıtlığı yüzünden sarayın yerleşim düzenini ve mekânların fonksiyonlarını anlamak da zordur. Biz elimizdeki bilgi ve belgelerden hareketle sarayın yerleşim düzenindeki mantığı ortaya çıkartmaya çalıştık.

Anıtsal yerleşim düzeninin yanında, bugüne gelebilen mekânların mütevazılığı, kuruluş itibarıyla bir saraydan ziyade bir ev veya konak mimarisini andırmaktadır. Bütün mekânlar ya bir zemin kat üstünde tek katlıdır veya iki katlıdır. Büyük özenle süslenmiş birkaç oda dışında, bütün mekânlar sade, alçak tavanlı ve küçüktür. Üstelik bu mekânların birçoğu da kötü restorasyonlardan dolayı bozulmuş haldedir. İlk bakışta avluların etrafına veya bahçelerin içine oldukça düzensiz bir şekilde yerleştirilmiş etkisi bırakan yapılar sözkonusudur. XIX. yüzyılın başından itibaren sarayı gezen Batılı seyyahlar, kendi memleketlerinden getirdikleri mekân ve konut anlayışları ile bu sarayı hiç anlayamamışlar ve birbirini takip eden mekânların içinde

⁹ Krş. Ratip Kazancıgil, **Edirne Sarayı ve Yerleşim Planı**, Edirne, Türk Kütüphaneciler Derneği, 1994. Edirne Sarayı'nın şematik planı için bkz. Şekil 1b, P 31.

kaybolmuşlardı. Bu sarayın yerleşim planı ve mekânları, ancak Türk saray ve konut mimarisi ışığında incelendiği takdirde anlam kazanmaktadır.¹⁰

I. Avlu: Bugün sarayın ana kapısı (I. Kapı) aynı zamanda Birinci Avlu'ya¹¹ giriştir (P 16). Çürüksu tarafında yer alan bu giriş cephesi, dere boyunca iki katlı bir yapı dizisinden ibarettir. Bu mekânların ortasında bugün sarayın ana girişini teşkil eden kemerli bir cümle kapısı yer almaktadır. Bu kemerin üstünde, aynı cephede yer alan yapılara nazaran biraz yükseltilmiş geniş saçaklı bir çatıya sahip olan, tek odalı bir mekân bulunmaktadır. I. Avlu'nun doğusunda, saray ve şehir halkına açık olan cami ve bugün harap durumdaki hamam yer almaktadır. Caminin kible duvarının bitişiğinde, içinde türbeler bulunan hazire bulunur (P 15). Onu uzun maiyet koğuşları ve ahırlar takip eder. I. Avlu'nun sonunda, diğer taraftaki cümle kapısı gibi, üstünde yine kulecik şeklinde bir oda yer alan bir kapı kemeri bulunur ve avluyu dışarıdan ayırır. Caminin doğusunda yer alan halka açık medrese ve hamam, I. Avlu'nun doğu kısmının şehir ile olan ilişkisini göstermektedir. Bugün medrese tamamen oradan kalkmış ve hamam da ancak harabe olarak kalmıştır. I. Avlu, tıpkı Osmanlı saraylarında olduğu gibi, geniş, çok sayıda atlıyı alabilecek büyüklüktedir. Sarayın batı cephesindeki, hana ve saray erkanına oradan bu avludaki törenleri seyretme imkanı tanıyan çıkma veya seyir (alay) köşkleri (mekânları) bugün sadece kısmen ayakta kalabilmiştir. XIX. yüzyılın başında Sumarokov tarafından çizilen saray cephesinde görülen, II. Avlu'nun giriş kapısının sağındaki iki katlı kafesli çıkma bugünkünden farksızdır (P 17).¹² Harem tarafındaki, direkler üstünde oturtulmuş seyir köşkü ise bugün tamamen yok olmuştur. Bu köşk hakkında ancak XVIII. yüzyılın sonunda çizilen planlar ve Sumarokov tarafından tasvir edilen cephe görüntüleri sayesinde bilgimiz vardır. Üst katı çıkma olarak direkler üstünde oturtulmuş köşk, avlunun diğer tarafında bulunan ahırların tam karşısındadır. Avlunun bu tarafında III. Bahçe'ye açılan kapı ve Kapıcılar Dairesi vardı.

¹⁰ Doğan Kuban, *The Turkish Hayat House*, İstanbul, Eren, 1995, s. 79-90.

¹¹ "Avlu" ve "bahçe" adlandırmaları bize aittir. Bunları planlarda da aynen kullanmaktayız. "Avlu" ve "bahçe" konusunda literatürde bir karışıklık söz konusudur. Biz avlular için I. Avlu, II. Avlu (Elçiler Avlusu), Taşlık (Çeşmeli Avlu); Harem bahçeleri için de I. Harem Bahçesi (Has Bahçe), II. Harem Bahçesi, III. Harem Bahçesi ve IV. Harem Bahçesi isimlerini kullanmaktayız.

I. Avlu'nun Çürüksu tarafındaki I. Kapı ve bu cephede yer alan mekânların XVIII. yüzyılda II. Selâmet Geray Han tarafından büyük tamirat işleri süresince yapıldığını ve Rus döneminde büyük değişikliklere uğradığını düşünebiliriz. Cami önünden başlayan, giriş kapısını da içeren bu cephe, batıda II. Avlu'ya kadar gitmektedir. Zemin katta taştan depolar, birinci katta küçük odalar birbirini takip eder. Ana kapının her iki yanından merdivenle üst kata çıkılır. Avluya bakan iç cephe boyunca revaklar (dış sofalar) yer almaktadır. Cami tarafında bu mekânın iki katlı bir ahşap revağı vardır. Bu mekânlar hem Potyomkin tarafından tamir edildikleri, hem de daha sonra XIX. yüzyılda oryantalist tarzda değişikliklere uğratıldıkları için asıl şekil ve düzenlerini anlamak zordur. Bugün bu cephedeki üst odalardan birinden diğerine geçerek Meyveli Oda'ya kadar gidilebilir. Cami tarafında kalan ve bugün büro vs. olarak kullanılan odalar asıl düzen ve bezemelerini tamamen kaybetmiştir. Cümle kapısının sağında bulunan odalar, bugün müzenin sergi mekânları olarak kullanılmaktadır. Her odada bir ocak vardır ve ocaklar birbirinden farklı tezyinat özellikleri göstermektedir.

II. Avlu: I. Avlu'nun batısında, onunla doksan derecelik bir açı oluşturacak şekilde yerleştirilen II. Avlu kapısı veya II. Kapı, sarayın asıl bölümüne açılmaktadır (P 17). Bildiğimiz kadarıyla, bu II. Avlu, sarayın Birun kısmını, yani dışarıya açık kısmını teşkil etmektedir. II. Avlu, planlar ve kaynaklarda "Elçiler Avlusu" olarak da geçmektedir. Elçiler bu avluya kadar gelebilirler, burada hanın huzuruna çıkabilirlerdi ki "Elçiler Avlusu" ismi de buna dayanıyor olabilir. Divanhane'ye ve II. Avlu'nun kuzeyinde yer alan Mutfak Avlusu'na bu avludan girilirdi. Avlunun kuzeybatı tarafında bugün yok olan maiyet koğuşları bulunmaktaydı. Kaynaklarda geçen ve tahminen sarayın kuzey kolunda yer alan ziyafet veya kabul odasının da bu avluya açılması muhtemeldir. Bu ziyafet veya kabul odasının I. Avlu'dan görülen iki katlı kafesli çıkmanın arkasındaki mekânlarda yer aldığını düşünebiliriz. Elçilerin de kabul edildiği bu odanın II. Avlu'da yer alması düzene uygun görünmektedir. Bu mekânlar misafirhane olarak da kullanılmış olabilir. İmparatoriçe Yekaterina için değiştirilen ve bugün onun adı ile anılan oda, sarayın resmi kanadının en büyük

¹² Sumarokov'un saray cephe çizimleri için bkz. P 15-17.

mekânıdır. Merkezi pozisyonundan dolayı bu odanın, hanın ziyafet odası olması mümkündür.

II. Avlu'dan sarayın diğer kısımlarına açılan farklı büyüklüklerde birçok kapı vardır. Bunlardan en önemlileri şunlardır:

Birinci kapı, Divanhane'ye açılan kapıdır ve avlunun girişinin hemen solundadır. Onun yanındaki başka bir önemli kapı da, bugün "Demir Kapı" olarak adlandırılan, zengin bezemeli ve kitabeli kapı olup harem kapısıdır. Divanhane ve sarayın en görkemli kapısı olan Demir Kapı'nın II. Avlu'daki konumlarının, hem Edirne Sarayı'ndaki, hem Topkapı Sarayı'ndaki Fatih döneminde yapılan eski divanhane ve III. Avlu'ya yani Enderun'a giriş sağlayan Babüssaade Kapısı ile benzerliği dikkat çekmektedir (P 29-31).¹³

Demir Kapı'nın biraz daha ilerisinde duvarda yer alan küçük bir kapı daha vardır. Planlara bakıldığında bu kapının, bugün ayakta olmayan kısımlara yani harem veya kadınlar hamamına açılan kapı mı yoksa kaldırılan mekânların yerine yapılan basit bir bahçe kapısı mı olduğu tam olarak anlaşılmamaktadır. II. Avlu'dan sarayın dışına, Çürüksu'nun ikinci köprüsüne açılan, bugün kapatılmış Çukur Kapı isimli bir kapı daha vardı (R 13). Ayrıca bugün Fırın Avlusu olarak adlandırılan ve sarayın batısında yer alan avluya da -günümüzde kapalı- olan bir kapı açılıyordu.

Mutfak Avlusu: II. Avlu'nun batısında yer alan Mutfak Avlusu'nun da bazı mekânları bugün yok olmuştur. Mutfak Avlusu daha önce bir iç avlu şeklinde düzenlenmişti. Ona II. Avlu'dan giriş sağlayan kapı ve bitişik binalar yıktırılınca, binaların yerine bir taş duvar yapılmıştır. Bu avluya ayrıca I. Avlu'dan açılan bir kapı daha vardır. Bu avludan Hansaray'ın üst mekânlarına çıkan merdivenlere açılan iki kapı vardır. Mutfaktan özel odalara yemekleri bu kapılardan geçerek götürmek mümkün idi.

¹³ Demir Kapı ile ilgili etraflı tartışmalar için bkz. Tez Katalog kısmı; 4.3.2.3 Divanhane, 4.3.2.4 Demir Kapı.

Evliya Çelebi'ye göre, sarayın batı köşesinde bugünkü gibi mutfaklar, kiler ve burada çalışan aşçılar, çaşnigar vs.nin odaları vardı. Darphane kapısı da sarayın bu köşesinde bulunuyordu.

Taşlık (Çeşmeli Avlu): II. Avlu'da yer alan Demir Kapı, içinde iki çeşme bulunduğu için, bugün Çeşmeli Avlu olarak adlandırılan bir taşlığa açılmaktadır. Ayrıca Divanhane'den de bu Taşlık'a açılan bir kapı vardır. Potyomkin tarafından yapılan merdiven ve diğer değişiklikler yüzünden bu taşlığın esas düzeni bozulmuştur.

Demir Kapı'dan girilen Taşlık'tan bir kapıyla saray mescidine, başka bir kapıyla da Havuzlu Oda'ya ve oradan Has Bahçe (I. Harem Bahçesi)'ye geçilirdi. Taşlık'ın batısında yer alan ve Rus döneminde tamamen yıkılan mekânlara da bu taşlıktan giriş sağlandığı düşünülebilir.¹⁴ Burada bu taşlık bir "ara mekân", bir geçiş yeri fonksiyonundadır. Sarayın resmi bölümü ile dışa kapalı harem arasında yer alan Taşlık'tan hanın özel dairelerine, köşklere ve Has Bahçesi'ne ulaşıldı. Üst katında biri I. Avlu, biri hareme bakan iki baş oda bulunmaktadır.

1736'dan önce Divanhane duvarının üst kısmında bir galeri veya bir ara kat bulunuyordu.¹⁵ Bu galeriye/ara kata iki dar merdiven ile ulaşıldı. Galerinin yeri sıva altından çıkarılan eski cephe boyasından ve duvar izlerinden anlaşılmaktadır (R 257-260). Divanhane'nin Taşlık'a bakan iki tarafında eskiden pencereler yer alıyordu. Bunlar muhtemelen II. Selâmet Geray tarafından yürütülen tadilâtta kapatılmıştır. Çeşmeli Avlu'nun üst katındaki mekânlar XVIII. yüzyıldan kalmadır. Bu üst kata, bugün Demir Kapı'nın arkasındaki, Potyomkin tarafından yapılan merdiven ile veya II. Avlu'nun kuzey doğusunda bulunan mekânlardan ve Divanhane'nin sağından geçerek ulaşılır. Ayrıca bu taşlığın güney batı köşesinden üstü kapalı bir merdiven ile üst kattan Harem Bahçeleri'ne geçiş sağlanıyordu. Bu taşlığın üst mekânları, eski planlarda ve bugünkü kitaplarda "Elçiler Salonu" olarak adlandırılmaktadır. Bu salon

¹⁴ Zemin kattaki taşlığa açılan odalar, hamamlar vs. ve tıpkı buradaki gibi, taşlıktan havuzlu odaya ve oradan bahçeye açılan plan şemaları için bkz. Sedat Hakkı Eldem, *Türk Evi II*, Zârif Mustafa Paşa Yalısı, 17. yüzyıl sonu, s. 40; Edirne Vezir Konağı, s. 52-58. Bu konakta Hareme giriş sağlayan gizli merdiven örneği görülebilir.

bir iç sofa etrafında sıralanan odalar şeklindedir. Bu sofanın bir ucunda I. Avlu'ya bakan ve Has Bahçe'nin içinde yer alan yazlık köşkün üstünde meşhur Meyveli (Altın) Oda olarak bilinen Kırım Geray Han'ın Divanı (Baş Odası) bulunmaktadır. Sofanın diğer ucunda, Harem Bahçeleri'ne bakan, bugün Kahve Odası denilen başka bir oda yer almaktadır. Bu iki köşe (baş) odanın arasında, sözünü ettiğimiz L şeklindeki Elçiler Salonu veya İç Sofa bulunur. Bu sofadan, zikredilen odaların yanında/aralarında bulunan iki sekiye çıkılır. Kırım'daki rivayete göre, bunlardan bir tanesinde hanın orkestrası müzik çalar, diğerinde ise han kendisi oturup dinlermiş. Bu mekânların düzeni sebebiyle, elçilerin burada kabul edildikleri pek düşünülmez. Sofanın iki seki arasındaki kısım, bir camekândan ibarettir ve Harem Bahçeleri'ne açılır. Harem kısmının buradan rahatlıkla görülebilmesi, burasının dışa açık veya bir kabul mekânı olması ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. Bu mekânların harem ile yakınlığı sebebiyle bunların hanın özel dairelerine ait olduklarını tahmin edebiliriz. Burası bir nevi "Hünkâr Sofası"dır. "Kahve Odası" olarak adlandırılan güneybatıdaki baş odanın, tamamen hareme ait olması mümkündür. Oradan Harem Bahçeleri'ne inen kafesli merdiven ve harem ağalarının merdiven altında yer alan odaları, bu ihtimali daha da kuvvetlendirmektedir.

Harem Bahçeleri: "Çeşmeli Avlu" olarak adlandırılan Taşlık'ın güneyinde Harem Bahçeleri yer almaktadır. XIX. yüzyılda çoğu yıktırılan ve bu yüzden günümüze ulaşmayan harem binaları hakkında fazla bilgiye sahip değiliz ve ancak seyyahların anlattıklarına ve eski planlara dayanarak bazı bilgiler elde edebiliriz.

Sarayın harem kısmında, her birisinin içinde çeşitli köşkler, hizmet binaları ve çeşmeler bulunan dört avlu/bahçe görebiliyoruz:

1. Birinci avluya bakan I. Harem veya Has Bahçesi.
2. II. Avlu'ya bitişik II. Harem Bahçesi.
3. Onun arkasında bulunan ve I. Avlu'ya bitişik olan III. Harem Bahçesi.¹⁵
4. Bu iki bahçenin batısında yer alan büyük IV. Harem Bahçesi.

¹⁵ Bkz. Ek 1 (Mannstein'in metni); Tez Katalog kısmı, 4.3.2.3 Divanhane.

¹⁶ Bu III. Harem Bahçesi'ne özellikle Rus literatüründe "Fars Bahçesi" denilmektedir.

II. Harem Bahçesi'nde bugün tek bir bina kalmıştır. Değişen düzen yüzünden, hareme eskiden II. Avlu ve Taşlık (Çeşmeli Avlu)'dan nasıl ve hangi kapılardan geçilerek ulaşıldığını anlamak zordur. Çeşmeli Avlu'nun harem kısmına açılan kapısına, Kahve Odası'nın altından, harem ağalarının daireleri olarak adlandırılan mekânlardan ulaşıldı. Eskiden başka bir geçit var idiyse bile, bugün kapatılmıştır.

III. Harem Bahçesi'nde bir köşk, "Şahin Kulesi" olarak adlandırılan ahşap kule ve kuzey batı köşesinde planlarda yer almayan, 2001 yılının yazında başlatılan kazı sayesinde ortaya çıkarılan bir hamam bulunuyordu. Bu bahçe ile bağlantılı olarak I. Avlu'ya bakan bir "Alay (Seyir) Köşkü" ve ona bitişik Kapıcılar Dairesi yer alıyordu (P 17). III. Harem Bahçesi'nde Alay/Seyir Köşkü olarak adlandırdığımız yapının yanında yer almış beşik tonozlu bir mahzen günümüze gelebilmiştir.

Bu bahçelerin doğusunda bulunan IV. Harem Bahçesi'nde, bugün izi tamamen yok olmuş II. Selâmet Geray Han Köşkü ve yanında diğer bir köşk/hizmet binası yer almaktaydı. Ayrıca burada III. Harem Bahçesi'ne bitişik bir mekân daha bulunuyordu. Bugün bu iki bahçedeki yapılar yok olup, sadece planlarda gösterilen set izleri kalmıştır. Harem Bahçeleri'nin arkasında, dağdan gelen suyu toplamak için geniş bir taş havuz bulunurdu. Bu havuzun bazı kısımları günümüzü ulaşmıştır.

I. Avlu'nun arka duvarına bitişik, sarayın setler halinde düzenlenmiş meyve bahçeleri bulunuyordu. 1736'daki yangına kadar sarayın bu arka arazisinde çeşitli köşkler bulunduğu, iki tarafı kafes ile kapatılmış yolların haremın gezinti yerleri olarak da kullanıldığı kaynaklardan anlaşılır.¹⁷

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında ise saray bahçelerinin bu kısmı artık kullanılmıyordu. 1763'te Kırım Geray Han oraya bir türbe inşa ettirdi. Bu türbe, belki de Evliya Çelebi'nin bahsettiği namazgâh ve mezarlığın en alt kısmında yer almaktadır.

¹⁷ Karşılaştırmız EÇ, s. 233, ayrıca bkz. Ek 1.

Hansarayın ana düzenini, büyük bir avlu etrafında yer alan iç saray, cami, hazire, türbeler, ahırlar ve dağ eteğindeki büyük bahçelerden oluşturmaktadır. Bu avlunun doğusundaki caminin, arkasındaki medrese ve hamamın, şehir ile organik bir ilişkisi vardı. I. Avlunun sağında, iç sarayın resmi işleri için kullanılan II. Avlu, hizmet mekânları ve güney doğu tarafında -arazinin ölçülerine bakılırsa- en büyük kısmını teşkil eden Harem Bahçeleri ve içinde bulunan köşkler yer almaktaydı. Bu arazide eskiden bugün izi bile kalmamış görünüşler (divanhaneler)in bulunduğunu, ve sarayın ilk dönemindeki harem düzeninin daha sonra şekillendirilenden farklı olduğunu da düşünmek gerekir.

Kırım Hanlığı'nın devlet ve saray teşkilâtının ifadesi olan Hansaray'ın düzeni, uzun bir saray geleneğinin içinde yer almakta ve Moğol-Türk-İslâm şemasını yansıtmaktadır.

Saray arazisi Çürüksu Deresi ile şehirden ayrı tutulmuştur. Saray arazisi büyük avlunun (I. Avlu) doğusunda yer alan cami, hazire ve medrese, ilim ve dini temsil etmektedir. I. Avlu'nun batısında yerleştirilen ve devlet işlerinin görüldüğü II. Avlu, caminin tam karşısındadır. Han namazını camideki Hünkâr Mahfili'nde kılardı. Burada başından itibaren cami ve saray arasındaki ilişkiyi görmekteyiz. I. Sahib Geray Han'ın camisinde baştan itibaren bir Hünkâr Mahfili vardı. Hem şehir ve halk ile ilişkili, hem de ondan ayrı olarak yerleştirilen saray-cami kompleksinin bu düzeni başka saraylarda da karşımıza çıkmaktadır.¹⁸

4.3 Hansaray'ın Mekânları

Katalog kısmında, bugüne kadar gelebilen mekânlar ve yok olan mekânların kalıntıları ve izleri hakkında bilgi verilmekte, mekânların mimari özellikleri, süslemeleri ve kitabeleri tanıtılmaktadır. Buradaki bilgiler öncelikle yerinde

¹⁸ Geniş bir değerlendirme için bkz. Tez, 5.1.

yaptığımız incelemelere dayanmaktadır.¹⁹ Ayrıca kendi araştırmamız dışında sarayın mekânları hakkında bilgi içeren incelemeler, makaleler ve seyahatnamelerden, saray müzeye dönüştürüldükten sonra hazırlanan bilimsel müze kataloglarından faydalanılmış ve müzede çalışan uzmanlardan yerinde edindiğimiz şifahi bilgiye de başvurulmuştur. Böylece mekânlara mümkün oldukça geniş bir açıdan yaklaşmaya ve her mekân için en küçük bulguyu bile değerlendirmeye çalıştık.

4.3.1 I. Avlu ve Çevresindeki Yapılar

4.3.1.1 I. Kapı ve Maiyet Binaları

Sarayın ana girişini teşkil eden mekânın, XVIII. yüzyılın ortasında II. Selâmet Geray Han döneminde yapıldığı kabul edilir (R 14, 15, 16, 17). 1736'dan önce sarayın ana girişi buradaki I. Kapı idi. Hanlık döneminde burada maiyet bölümleri yer almaktaydı. Rus döneminde büyük değişikliklere uğrayan giriş cephesinin asıl düzeni bilinmemektedir. Bugün giriş; üst tarafta bir oda, altında kemerli bir kapı bulunan ve aynı cephenin yan kanatlarından daha yüksek tutulmuş bir kulecikten ibarettir (P 24). Kemerin içinde batı tarafında bir Kapıcılar Dairesi bulunmaktadır. Kemer üstündeki odanın avluya ve dışarıya bakan iki cephesinde üç tane sivri kemerli ince uzun pencere yer almaktadır. Bu pencerelerin şekli, onların Rus dönemine ait olduğuna işaret etmektedir. Girişin demir kapılarının Kont Vorontsov tarafından 1820-1827 yılları arasında yapıldığı bilinmektedir (R 18, 19).²⁰ Bu bilgiye dayanarak, üst mekânın da bu tarihler arasında yeniden düzenlenmiş olduğu kabul edilebilir. Bugün görülen cephe bezemeleri son yıllardaki restorasyonların sonucudur.

Kapının üstündeki yılanlı (ejderhalı) kabartma, kapının eski şeklinden kalmış olmalıdır (R 20).²¹ Kapı üstünde hükümdar alameti veya tılsım olarak başta ejderha olmak üzere değişik hayvan figürleri ve başka unsurların bulunması sıkça görülen bir

¹⁹ 1993'ten bu yana birçok kez uzun süre Hansaray'da araştırma yapma imkanımız oldu.

²⁰ W. Gerngross, a.g.e., s. 21.

durumdur. Bu kapıların günümüze gelen en ünlüsü Halep şehrinin girişindeki ejderli kapıdır (R 21). Bu kapı, ortasında bağdaş kurmuş insan figürü ile daha sonra Anadolu'da da sıkça rastlanan çifte ejderhalı kapıların en erken örneklerindendir.²² Tasarım itibariyle Hansaray'daki çifte ejderhalı motif diğer kapılardakilerden farklıdır. Bu kabartma giriş kapısının, sarayın asıl kapısından günümüze gelen tek parça olduğunu kabul etmek gerekir. Sarayın asıl kapısının düzeni hakkında bilgimiz olmadığından, bu kapının diğer ejderli kapılar ile benzerlik gösterip göstermediğine dair bir şey söylemek mümkün değildir.

Ana girişin doğu tarafındaki kanat 1823 senesinde Kont Worontsov tarafından değiştirilmiş ve misafirhane olarak kullanılmıştır. Yeniden düzenlendikten sonra bu mekânlarda ilk olarak Kont Vorontsov kaldığı için bu bölüme "Kont Kanadı" denilmekte idi (R 22, 23, 24). 1837'de İmparator I. Nikolay da bu bölümde kalmıştı.²³ İki katlı kanadın avlu tarafında zemin ve üst katlarda ahşap sütunlu, Barok kemerlerden oluşan bir revak bulunmaktadır. Üst kattaki bu revak bir açık sofa şeklindedir. Üst mekânların iki cephesinde pencereleri vardır, zemin katın ise sadece avluya bakan tarafında pencere bulunmaktadır. Bu kanattaki odaların tepe pencereleri yoktur. Bugün saray müzesinin büroları olarak kullanılan bu mekânların asıl tezyinat ve düzeninden eser kalmamıştır. Son dönemde bu mekânlarda sıva altında bazı süsleme kalıntıları bulunmuştur.

Aynı cephenin batı kanadı da iki katlıdır (R 25, 26). Depo olarak kullanılan alt katın, bir kapısı ve iki küçük penceresi vardır. Üst katta birbirini takip eden beş oda yer almaktadır. Her odada sarayın dış cephesi tarafında birer ocak, ocakların iki yanında birer pencere vardır. Avluya bakan cephelerine üç kapı ve dış pencerelere tekabül eden toplam yedi pencere yerleştirilen bu odaların alçak ahşap tavanları vardır. Bu

²¹ Bkz. Tez 3.1, I. Mengli Geray Han ile ilgili efsane.

²² Bu tür kapıların sembolik anlamlarını çok geniş bir bakış açısından inceleyen bir makale için bkz. Titus Burckhardt, "I am the Door", Considerations on the Iconography of the Romanesque Church Portal", *Sacred Art in East and West, Principles and Methods*, Middlesex, Perennial Books Ltd., 1986, s. 77-100.

²³ F. Dombrovskiy, *Dvoretz Krımskih Hanov v Bahçisaraya*, s. 17. Dombrovskiy'ye göre, bu kanatta Hanlık döneminde maiyet bölümleri, altında eczane? ve darphane bulunuyordu. Onun bu bilgileri nereden edindiği bilmemekteyiz. Evliya Çelebi'ye göre, darphane kapısı kuzey tarafında, Mutfak Avlusu'nun yakınında bulunuyordu.

mekânlar II. Avlu'nun I. Avlu'ya bakan kuzey mekânları ile beraber XVIII. yüzyılın sonunda Potyomkin tarafından "Doğulu tarz"da yenilenen mekânlar arasındadır (R 27, 28). Bugün odalardaki ocakların hepsi birbirinden farklı şekil ve tezyinata sahiptir. Bazı yaşmaklar külâh şeklinde iken, bazıları Barok tarzında bir kubbeye sahiptirler. Ocaklarda bezeme olarak değişik geçme motifler görülmektedir, bazılarının yaşmaklarına gülbezek bile yerleştirilmiştir. Hem dış kapılar, hem de odalar arasındaki kapılar yeşildir ve her biri kasetlere bölünmüştür. Küçük kasetler kırmızı iken, her kapıda dört tane büyük kasette yeşil zemin üzerinde birer vazo ve içinde çiçekler yer almaktadır. Bu kapıların çoğu yenilenmiştir, bazılarında boya altında farklı motifler görülmektedir. Odalar arasındaki kapı geçitlerine Barok kemerler ilâve edilmiştir. Kemer yastıkları Ampir üslûbunda olup bol bol yıldız kullanılmıştır.

Hansaray'da görülen Barok ve Rokoko/Ampir üslûbundaki tezyinatın hangi dönemde yapıldığını anlamak çoğu zaman zordur. Sarayın başka bölümlerinde de görülen Ampir üslûbu kemer, kemer yastıkları ve sütun başlıkları, Hanlığın son dönemine ait olabilir. Topkapı Sarayı'nda XVIII. yüzyılın son döneminden kalma odalarda buna benzer süslemeler mevcuttur.

Başka bir ihtimal ise bu üslûptaki ahşap bezemelerin XVIII. yüzyılın sonunda Potyomkin tarafından yapılan restorasyona ait olmasıdır. Potyomkin'in XVIII. yüzyılın sonunda yaptığı tadilâtta Türkiye'den gelen bazı malzemenin kullandığı ve inşaatta yerli ustaların çalıştığı bilinmektedir.²⁴

Eğer Ampir tezyinatı Hanlık döneminde yapıldıysa, o zaman sarayda son büyük işleri yapan Kırım Geray döneminde (1758-1764, 1768-1769) tamamlanmış olması gerekir. Bu dönem ise bazı geç dönem Ampir unsurları için oldukça erkendir. Ama bu yeni üslûp ve tezyinat anlayışının İstanbul dolayımıyla değil, doğrudan Batı'dan gelmiş olabileceğini de unutmamak gerekir.

²⁴ Bkz. Tez 3.3.

Çar Aleksandr, XIX. yüzyılın sonunda I. Avlu'nun arka (doğu) tarafına, Hansaray'a gelirken yolda geçirdiği kazadan sağ kurtulması üzerine şükür nişanesi olarak bir çeşme yaptırmıştır. Çeşme bugün yerinde bulunmakla beraber kitabeleri depoya kaldırılmıştır. Hem Arapça hem Kirilce olan ve üç parçadan müteşekkil çeşme kitabesi şöyledir (R 29, 30, 31) (Aynı ifadeler Rusça kitabede de yer almaktadır):

Oktaber Allah Sene 1888

Padişahımız buldığ için

Ehl-i İslâm şükr idüp

Akıtdılar âb-ı hayâtı

4.3.1.2 Han Camii

Han Camii, I. Avlu'nun kuzeydoğusunda yer almaktadır (P 18-22). Dikdörtgen yapının kuzeyinde kapalı bir son cemaat yeri, güneybatı tarafında bir Hünkâr Mahfili bulunmaktadır. Cami, son cemaat yerini de içeren, basit bir kırma çatıya, batı ve doğu cephelerinde birer taş revağa sahiptir (R 32, 33).²⁵ Bugün caminin iki tane taş minaresi bulunmaktadır, ancak bunlar orijinal değildir. Değişik dönemlerde yıkılan ve daha sonra tekrar inşa edilen²⁶ minarelerin bugünkü hali 1960'lara aittir (R 34, 35). Taş revaklar ve üstündeki sundurmaların içine yerleştirilen minare kaideleri birbiriyle pek uyumlu değildir (R 36, 41-43). Hanlık dönemine ait iki değişik kaynak²⁷ ve sarayı 1784 senesinde ziyaret eden Saint-Croix, caminin tek minaresi olduğunu yazmaktadır.²⁸ Böylece, caminin ikinci bir minareye ne zaman kavuştuğu sorusu ortaya çıkmaktadır. Birinci ihtimal, Evliya Çelebi döneminde tek bir alçak

²⁵ Evliya Çelebi'ye göre, caminin eski tarzda ("tarz-ı kadîm") bir kubbesi vardı. Camiyi kubbeli gösteren bir gravür de mevcuttur, ama gravürün tarihi belli olmadığı için, kesin bir şey söylemek yanlış olur. Gravür için bkz. R 1, 2. Evliya Çelebi için bkz. Tez 3.1. Trakya ve Balkanlar'da yıkılan kubbe yerine bu tür kırma çatı yapıldığı görülür. Örnek olarak Üsküp'teki Yahya Paşa Camii gösterilebilir. Bkz. Ekrem H. Ayverdi, *Osmanlı Mimari Eserleri, Yugoslavya, C:III, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti, 1981, s. 275-278.*

²⁶ F. Dombrovskiy, *Dvoretz Krımskih Hanov v Bahçisaraya*, s. 51. Minarelerden biri 2 Kasım 1854'te bir fırtına sonucunda yıkılmış ve 1861'de yeniden yapılmıştı.

²⁷ Bkz. Tez 3.1: Evliya Çelebi, 3.2; ayrıca bkz. Nikolaus Ernst Kleemann, Bölüm 3, dipnot 95.

²⁸ M. Saint-Croix, a.g.e., s. 21.

minareye sahip olan camiye ikinci bir minarenin XVIII. yüzyıldaki tadilâtlarda eklenmiş olabileceğidir. Ama hem Kleemann, hem de 1784'te saraya gelen Saint-Croix, tek bir minareden bahsetmektedir. Başka bir deyişle, Hanlık döneminde iki minareden bahseden kaynak yoktur. Dolayısıyla bu minarenin Potyomkin'in yaptırdığı tadilât sırasında veya daha sonraki çalışmalarda inşa edildiği de düşünülebilir. Böyle bir ihtimal göze alındığında, cami ve revaklara göre çok büyük olan minare kaideleri için de bir açıklama bulmuş oluruz. Diğer taraftan ise en eski planlarda bile minareler aynı yerdedir. Minarelere çıkan merdivenlere caminin içinden geçilir. Minare kaidelerinin ve merdivenlerin camiye daha sonra ilâve edilmesi de zor bir ihtimaldir. Kitabı 1801'de yayınlanan, ama sarayı daha erken bir tarihte gezen P. S. Pallas da Han Camii'nin iki minaresini zikretmiştir.²⁹ Gözleve'deki Han Camii'nin iki minareye sahip olması, başkent Bahçesaray'daki caminin de iki minareli olmasını mantıklı kılmaktadır.³⁰

Çürüksu'ya bakan kuzey cephesinde yer alan yuvarlak kemerli cümle kapısı, caminin sadece saray halkı tarafından değil, şehirdeki cemaat tarafından da kullanıldığını göstermektedir (R 64). Caminin bu cümle kapısı dışında I. Avlu'dan ve caminin doğu tarafındaki hamam avlusundan da yuvarlak kemerli birer girişi vardır. Bu yan girişler, minare kaidelerinin güneyindedir (R 36, 46, 48, 49). Son derece sade olan cami, her cephede çift sıra pencereye sahiptir. Alt pencereler dikdörtgen olup, demir parmaklıkları vardır. Alınlıkları birer basık sivri hafifletme kemerden ibarettir. Tepe pencereleri çift camlıdır, iç revzenlerden sadece kible duvarındakileri orijinaldir. Caminin yan cephelerdeki taş kemerli revakları son derece ilginçtir ve benzerlerine Osmanlı mimarisinde nadiren rastlanmaktadır. Ancak Balkanlar'da bazı dini yapılarda benzerlerine rastlanmaktadır. Batı cephesinde altı, doğu cephesinde sekiz kemerli taş revakların üstünde düz bir sundurma oturtulmuştur. Sivri kemerli, pahlı taş payelerin arasında taş korkuluklar vardır. Bu taş revaklar caminin kuzey cephesinde de birer sivri kemer ile dışa açılmakta idi. Doğu revağının kuzey kemeri daha sonra kapatılmıştır. Bugün kapalı olan revağın bu cephesinde demir parmaklıkları

²⁹ Peter Simon Pallas, a.g.e., s. 30.

³⁰ Gözleve'deki Han Camii için bkz. Nicole Kançal-Ferrari: "Han Camii", *DİA*, C. XV, 1997, s. 518-519.

iki dikdörtgen pencere yer almaktadır. Caminin şadırvanı, caminin kuzeybatısında yer almaktadır (R 39, 40). Şehir halkı şadırvana, eskiden açık olan bu kemerin altından geçerek ulaşırdı. Demidoff bu şadırvanın XIX. yüzyılın ortasında hâlâ kullanıldığını aktarmaktadır.³¹ On dört köşeli şadırvan daha sonra onun üstüne inşa edilen bir evin zemin katına gizlenmiştir. Şadırvan, palmet motifi gösteren mermer levhalar ve onların üstünde demir kafesli bir kubbeden ibarettir.

Şadırvan üzerine inşa edilen bu İmam Evi (P 28) muhtemelen XIX. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiştir ve caminin doğu cephesini tamamen değiştirmektedir (Çizim 29, R 36, 37). İki katlı, basit bir yapıda olan bu ev, caminin doğusundaki taş revağın ilk üç kemerini kapatmıştır.

Caminin dış cephelerindeki nakışlar günümüze kısmen gelebilmiştir. Sarayın dış cepheleri gibi, caminin dış cepheleri de birkaç defa boyanmış, özellikle XIX. yüzyılda yapılan sarı boya birçok yerde asıl nakışları tamamen kapatmıştır. Bu sarı boya son senelerde birçok yerde kazılarak pencereler etrafında yapılmış ve daha sonra boya altında kalmış olan nakışlar ortaya çıkarılmıştır (R 43-51).³²

Caminin dış cephesinde yer alan nakışlar çok güzeldir ve eski bir geleneğin son şahitleridir.³³ Birkaç defa onarılmış ve üzeri boyayla kapatılmış olan bu nakışlar, Kırım Geray Han dönemine aittir.³⁴ Cephenin alt katındaki pencere ve kapı

³¹ Anatole Demidoff, *Voyage dans la Russie Méridionale*, Paris, Ernest Bourdin, 1854, s. 285: "Nous entrâmes par le côté extérieur, qui donne sur la voie publique: d'abord une élégante fontaine placée au milieu d'une voutée, attira nos regards. L'eau qui tombe en girlande dans une vaste coupe, s'échappe en minces filets par un grand nombre d'ouvertures et permet ainsi a vingt fidèles à la fois de s'aquitter des ablutions religieuses."

³² Son tadilatlarda ise caminin dış cephesi tamamen boyanmıştır. Aslına uygun olmayan bu cephe boyaması, caminin birçok süslemesini tamamen yok etmiştir.

³³ Dış cephedeki yazı levhaları Osmanlı'da da özellikle XVIII. yüzyılda yaygınlık kazanmıştır. Edirne ve İstanbul'daki örnekler için bkz. Rifat Osman, *Dr. Rifat Osman'a göre Edirne Evleri ve Konakları*, Haz. S. Ünver, y.y., Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1983, s. 33, resim 31-34; Sedat Hakkı Eldem, *Türk Bahçeleri*, s. 327. Bu tür nakışlar Anadolu ve Balkanlar'da da yaygın idi. Önder Küçükerman, *Anadolu Mirasında Türk Evleri*, İstanbul, Kültür Bakanlığı Yay., 1995, s. 46; Nur Akın, *Balkanlarda Osmanlı Dönemi Konutlar*, İstanbul, Literatür Yayıncılık, 2001, s. 79.

³⁴ F. Dombrovskiy, *Dvorets Krımskih Hanov v Bahçisaraya*, s. 51-52. Dombrovskiy'nin zamanında caminin dış duvarındaki yazıların çoğu silik durumda idi.

etrafındaki boyamalar birkaç defa yenilenmiş ve sarayın diğer dış cepheleri gibi o dönemde Balkanlar'da yaygın olan Barok-Ampir üslûbunda yapılmıştır.

En güzel nakışlar, I. Avlu'ya bakan batı cephesindekilerdir. Bu cephedeki nakışlar yazılı levha şeklinde tepe pencereleri arasına yerleştirilmiştir. Kuran-ı Kerim'den ayetler, kelâm-ı kibarlar ve hanı öven yazıların yanında birkaç küçük yazıda sarayın tamiri ile ilgili birkaç cümleye rastlanmaktadır. Usta isimlerini de içeren bu yazılar, sarayın tarihi için büyük önem taşımaktadır (R 53-60).

1. Yazı Musenna (Aynalı Yazı)

*Yâ Subhân, yâ Deyyân, yâ Hennân, yâ Mennân*³⁵

2. Yazı

Ketebuhu Ömer bin el-Hâc Mustafa

3. Yazı

*İ'melu âle Davude şükran ve kalîlün min ibâdiye 'ş-şekûr (Ey Davud ailesi! Şükredin. Kullarımdan şükreden azdır).*³⁶

4. Yazı

Ortada: *Mübârek bâd*

Musenna: *Hân*

Tamir-i hazreti Hân Kırım Gerây

Altta: *tamir eyledi Han cami-i saray*

5. Yazı

Mâşâallah

Sene H 1176 (M 1762-1763)

³⁵ Dombrovskiy'de bu isimlerin yanında dört tane daha vardır: "Ya Kerîm, Ya 'Azîm, Ya Hâfîz, Ya Vedûd", Dombrovskiy, F. - A. Borzenko - A. Negri, "Bahçisarayskaya arabaskaya i turetskaya natpisi hanskogo dvortsa meçeti klatbişca", *Zapiski odesskago obşçestva istorii i drevnostey*, s. 498. Biz bu yazıların izine ya da ilgili herhangi bir kanıt rastlamadık.

³⁶ Kur'an XXXIV/13, Sebe Suresi.

Ketebehu Ömer Nakşî mekâne âsitânehu

Tamiruhu bi bahçe-i sarây el-Hâc Salih ve el-Hâc Halil

6. Yazı

İnnemâ ya 'muru mesâcidallâhi ... yevmi 'l-âhir (Allah'ın mescitlerini ancak [Allah'a ve] ahiret gününe [iman eden] ... kimseler imar eder).³⁷

7. Yazı

Bismillahirrahmânirrahîm

İnnahu min Süleymane ve innahu... (Mektup Süleyman'dandır, [Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla (başlamaktadır)].³⁸

8. Yazı

Eddi feraizallâhi tekûn mutî'an (Allah'ın farzlarını eda et ki muti olasın).³⁹

Bu cephede, nakkaş Ömer bin Mustafa ismine rastlanmaktadır. Rus araştırmacılar bu Ömer Usta'nın, Meyveli Oda, Mescit, Çeşmeli Avlu ve başka işlerde de görev aldığını tahmin etmektedir.⁴⁰ Nakkaş Ömer bin Mustafa'nın, ismi yanında saray tamiratında görev alan iki ustanın daha ismi zikredilmiştir; bunlar Hacı Salih ve Hacı Halil'dir. Caminin içindeki revzenlerden birisinde "ketebehu Ömer" ifadesine rastlanmaktadır. Bu Ömer'in dış cephede ismi yazılan Ömer ile aynı olup olmadığı bilinmemektedir.

Pencereler arasına pano şeklinde yerleştirilen bu nakışlı kitabeler, ilginç şekilleriyle de dikkat çekmektedir. Avludan baktığımız zaman sol (kuzey)dan sağa sırasıyla bir baklava şekli (1. Yazı), bir kadeh veya ayaklı kase (2.Yazı), bitkisel bir şekil (3. Yazı), aynalı bir tuğra (4. Yazı), bir madalyon (5. Yazı), yuvarlak bir madalyon (6.

³⁷ Kur'an IX/18, Tevbe Suresi.

³⁸ Kur'an XXVII/30, Neml Suresi.

³⁹ Kelâm-i kibâr.

⁴⁰ Y.V. Nagayevskaya, Bakhchisarai, Simferopol, Tavrida, 1979, s. 20-31. Biz bunu destekleyecek bir bulguya rastlamadık. Ayrıca Rus kaynaklarda İranlı Ömer olarak geçen usta hakkındaki bu bilgilerin nereden geldiğini de bilmemekteyiz.

Yazı), altı düz, üstü taçlandırılmış dilimli kemer şeklinde bir pano (7. Yazı) ve son olarak bir ibrik (8. Yazı) yer almaktadır. Yeşil bir çerçeve içine siyah kalem ile beyaz zemin üstüne nakşedilmiş olan bu yazı şekillerinin beşincisi hariç hepsi aynalı (musenna) olarak yazılmıştır. Aynalı tuğra içeren 4. levhada harfler arasındaki boş alana çiçekler nakşedilmiştir.

Bu ilginç cephe nakışları, bugün kaybolmuş bir geleneğin son örnekleridir (R 61).⁴¹ Özellikle tasavvufta ve halk sanatında çok sevilen bu yazı-resimlerin (R 62) Han Camii cephesinde yer almasının sebebi ne olabilir? Ayaklı kase, abdest için kullandığından dolayı kutsal eşyadan sayılan ibrik⁴² ve özellikle tuğra, sembolik anlamları ile ön plana çıkmaktadır. Aynalı tuğra, burada ayrı bir yer tutmaktadır. Tuğra aslında padişahın nişan ve alâmeti olmasına rağmen “zamanla tarikat büyüklerine pirlerine geçmiş, padişahlarla yarışa çıkarcasına süslü azametli tuğralar yapmışlar”dır.⁴³ Özellikle tekkelere konulan tuğraların çoğu zaman aynalı (çifte) tuğra olması, manevî anlamlarını daha da arttırmış ve onları şekil olarak hükümdarlık alameti olan padişah tuğrasından uzaklaştırmıştır.

Han Camii’nin dış cephesinde yer alan tuğrayı onu yaptıran Kırım Geray Han’ın bağımsız hükümdarlık alameti olarak görmek gerekir. Onun sağında 5. levhada yer alan “mekânu âsitânehu” ifadesi ise buranın bir tarikat yapısı olduğunu akla getirebilir. “Âsitâne” terimi Osmanlı Devleti’nin başkenti İstanbul için kullanılmakla beraber, tam teşekküllü tekkeler için de kullanılmıştır.⁴⁴ Han Camii’nin en azından Rus döneminde bir tarikat binası olarak kullanıldığını bilmekteyiz.⁴⁵ Büyük bir ihtimalde Hanlık döneminde de aynı amaçta kullanılmıştır. Bu durumda hem buradaki tuğranın hanın bağımsızlık ve gücünün simgesi, hem de caminin tarikat yapısı olarak kullanılmasından dolayı Osmanlı’nın buna göz yumduğunu düşünebiliriz. Nitekim Kırım Geray’ın ölümünden birkaç sene sonra Kırım Hanlığı tamamen ortadan kalkacaktır.

⁴¹ Bkz. Malik Aksel, *Religious Pictures in Turkish Art*, İstanbul, Elif Yayınları, 1967.

⁴² Malik Aksel, *a.e.*, s. 53, 91-98.

⁴³ Malik Aksel, *a.e.*, s. 130.

⁴⁴ M. Baha Tanman, “Âsitâne”, *DİA*, C:III, 1991, s. 486-487.

⁴⁵ Bkz. aş.

Doğu cephesinde bugün tek bir kelâm-ı kibar mevcuttur (R 63):

*'Azze men kane 'a zelle men teme 'a (Kanaat eden aziz, tamah eden zelil olur).*⁴⁶

Caminin kuzey cephesinde yarım dairevi, geniş bir merdiven ile cümle kapısına çıkılır (R 64-65b). Kuzey cephesi, orijinal tezyinatını kısmen koruyabilmiştir. Cümle kapısı yuvarlak kemerlidir, kemerin tek süslemesi bugün maviye boyanmış üç gülbezektir. Aynı üç gülbezek, I. Avlu'ya bakan kapıda da mevcuttur.⁴⁷

Cümle kapısının üstünde Selâmet Geray Han tarafından tamirat sırasında yerleştirilen büyük bir kitabe yer almaktadır (R 65).

Kitabe⁴⁸

Hâcî Selîm Hân kim zübde-i hânân idi

Garka-ı gufrân-ı Hak ola o merd-i Hudâ

Gülşen-i sülbi anın her ne kadar açdı gül

⁴⁶ Kelâm-i kibâr.

⁴⁷ Türk-İslâm mimarisinde birçok kemer ve kapıda rastlanan bu üçlü gülbezek veya nokta ile ilgili ilginç bir fikir zikretmek gerekir. Clavijo, Timur'un sarayında buna benzer bir şekil gördüğünü ve anlamını sorduğunu yazmıştır:

"Timur'un arması, bir üçgen teşkil eden üç küçük daire olup, şu şekildedir: [Bkz. R 65b] Bu arma, Timur'un, arzın dörtte üçüne hakim olduğunu ifade ediyor. Timur'un bastırdığı paralar ve yaptırdığı binalar üzerinde bu şekil göze çarpmaktadır. ... Bundan başka bir üçgen teşkil eden üç daire, Timur'un mührü üzerinde de kazılıdır. Ve Timur'a tâbi olan bütün beyler de, bastırdıkları paralara bu üç daireyi koyuyor." Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu, Orta Asya ve Timur (Embajada a Tamor Lan)*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Sad. Kamil Doruk, İstanbul, Ses Yayınları, 1993, s. 132-133. Nitekim I. Hacı Geray'a ait bir parada üç nokta görülebilir. Para Eski Kırım'da 867'de darb olunmuştur. Bkz. Tez 2. Clavijo'nun zikrettiği sembolik anlamın, Moğol-Türk kültürüne ait olması muhtemeldir. Bu ve benzer şekiller için ayrıca bkz. Emel Esin, *Türk Sanatında İkonografik Motifler*, s. 59-112, kün-ay motifi.

⁴⁸ "Hacı Selim Han hanların seçkiniydi.

O Allah adamı, Hakk'ın mağfiret denizine gark olsun.

Onun neslinin gülbahçesi ne kadar gül açıtsa

Onların her biri sırayla saray tahtının süsü oldular.

İşte o bahçenin yeni yetişen güllü olan,

Kırım memleketinin insafli hükümdarı Selâmet Geray'dır.

Allah'ın bereketiyle isteğine ulaşarak bu tam tarihi düştü

'Selâmet Geray bu camiye karşılık gözetmeden bina etti'."

Nevbet ile oldılar zîver-i taht-ı sarây
Oldı çün ol gülşenin bir gül-i nev-güştesi
Dâver-i mülk-i Kırım ya 'nî Selâmet Gerây
Feyz-i Hudâ'dan be-kâm düşdi bu târîh-i tâm
Câmi'-i hasbi binâ kıldı Selâmet Gerây
Sene 1153 (M 1740-1741).

Bu kitabenin sol üst köşesine bitişik bir tarih nakşedilmiştir:

H 1176 (M 1762-1763).

Bu tarih Kırım Geray Han'ın dönemine denk düşmektedir. Bu tarihe dayanarak onun etrafında nakşedilen kuzey cephesindeki süslemelerin aynı döneme ait olduğu düşünülebilir. Kuzey cephesinde üst ve alt pencereler ve kapının etrafında siyah ve gri tonlarda mermer levha taklidi boyamalar yer almaktadır. Kapının üstündeki kitabe etrafında siyah kalem ile yapılmış basit bitkisel motiflerden bir bordür dolaşmaktadır. Bu bordür, harem binasının iç mekânındaki taş kemerlerin üstündeki kalem işlerine benzemektedir ve belki de aynı dönemde yapılmıştır. Kitabenin üstünde geniş bir sundurma yer almaktadır. Bu sundurma, Hünkâr Mahfili'ndeki ahşap bölmeler ile aynı işçiliği göstermektedir.

Kitabe ve yazılarına dayanarak Selâmet Geray Han tarafından tamir edilen caminin, Kırım Geray Han döneminde tekrar tadilât gördüğüne hükmedilebilir. Cümle kapısının batısındaki pencere alınlığına daha sonra bir tamir kitabesi yerleştirilmiştir. Rus dönemine ait olan bu kitabe bize caminin Hanlığın sona ermesinden sonra bile Müslüman Tatarlar tarafından onarıldığını göstermektedir (R 66).

Tamir kitabesi H1226/M1811

Sâlik-i hayrât olup ta'mîrin işbu câmi'in
Eyledi tevfiğ-i Yezdân ile çün Abdiş Ağa

Leyse li 'l-insâni illâ mâ-sa 'â⁴⁹ nass-ı şerîf

Mûcib-ile 'âmil oldu hâlisâne bî-riyâ

Vird-i mâ-zâ yenfekûne zâhiren fi 'len cevâb

Bârekâllah oldu Hakka şâkir ibn-i ağniyâ

Her ne denlû cürm ü isyânı olursa Allah anun

Bahr-i fazl u rahmetden 'afv kıl yâ Rabbenâ

Bin iki yüz sitte ve 'işrîn ta'mîrin tarihidir

'Ârifâ cennâta lâayık olsun o merd-i Hudâ

(H1226/ M 1811)

Caminin İçi: Caminin harimi son derece sadedir (R 67-71). Kuzey tarafında iki katlı bir son cemaat yeri vardır. Son cemaat yerinden kible duvarına kadar iki sıra dörder paye üstünde yuvarlak kemerler iç mekânı üç nefe bölmektedir. Harimin güneybatı köşesinde iki katlı bir Hünkâr Mahfili yer almaktadır. Zemin katı taştır, küçük bir kapı ve bir pencere harime açılmaktadır, üst kat ahşaptır. Hünkâr Mahfili'nden başlayarak üst katta bir galeri, caminin iç mekânını dolaşmaktadır. Kuzeyde son cemaat yerinin üst katını da kapsayan galeri, doğu cephesinde son payeye kadar ilerlemektedir, orada da kürsü şeklinde dışa taşmaktadır. Minarelere harimden çıkılır. Galeriye götüren iki merdiven vardır. Dombrovskiy'e göre, harimde sol tarafta bir kürsü, sağda minber bulunuyordu.⁵⁰

Harimin ahşap tavanı, ahşap minberi ve taş mihrap kısmen orijinaldir (R 72-75). Yedi dilimli bir nişe sahip olan mihrabın kitabesinin ve gülçelerin orijinal olma ihtimali vardır; mukarnaslı kavsara, sütuncuklar ve çerçevesi ise daha sonraki yılların rökonstrüksiyonudur. Bu rökonstrüksiyonlar beyaz kefeki taşından yapılmıştır ve süsleme olarak Rumîyi andıran şekillerin yanında vazoda çiçekler de bulunmaktadır. Bu motifler saraydaki diğer tezyin unsurlarından etkilenecek yapılmıştır. Mihrabın

⁴⁹ Kur'an LIII/39, Necm Suresi: "Bilsin ki insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur."

orijinal kısımlarının boyanmış olması, onların eskiden de renklendirilmiş olduğunu düşündürür.

Mihrap Üstündeki Kitabe (R 73)

Kullemâ de hale aleyhâ Zekerîyya'l-mihrâb (Zekerîyya (Meryem'in yanına) mihraba (= mabede) her girişinde)...⁵¹

Harimin en güzel unsurları kuşkusuz tepe pencereleridir (R 76-79). Mihrap üstü yuvarlak, yanlarda kemerli içlikler, Meyveli Oda ve Kahve Odası'ndakilere benzemektedir. Bu revzenler kısmen bozulmuş ve düz cam ile tamir edilmiş ise de, güzelliklerini kaybetmemiştir. Bu pencereleri önemli kılan başka bir husus da kitabelere sahip olmalarıdır. Alınlıklarında dini metinler yazılı pencerelerin alt kısımlarında inşaat ile ilgili bazı ipuçlarına rastlanmaktadır. Camları bozulan revzenlerin bazıları tamir görmüştür. Kısmen kırık olmaları yüzünden bazıları tamamen okunamasa da, okunabilen kısımlardan bazı usta isimlerini öğrenmekteyiz. Caminin harim revzenlerinde "Ömer" ve "Ahmet" şeklinde iki tane usta ismine rastlamaktayız. Bu revzenler Hanlık döneminde konulmuş olabilir, Rus döneminde de tamirat gören caminin tepe pencerelerinin geç döneme ait olma ihtimali de vardır.

Caminin Kible Duvarında Yer Alan Pencereler (Soldan sağa R 76-78, 79)

1. Pencere

Üst:

en-Necâtu fi's-sıdk

Alt:

Mübârek bad

Sağ Madalyon: *Ketebehu Ömer*

⁵⁰ F. Dombrovskiy, *Dvorets Krımskih Hanov v Bahçisaraya* s. 46-49.

⁵¹ Kur'an III/37, Âl-i İmrân Suresi.

Sol Madalyon: *Amel-i Ahmet*

2. Pencere

Üst:

Ya...

Alt:

... el-ümmeti Muhammed

Sağ Madalyon: *Ketebuhu Ahmed*

Sol Madalyon: *bin Ali*

3. Pencere (Mihrap Üstü Yuvarlak Pencere)

Mâşâallah

4. Pencere

Üst: *Ve mâ ... rahmetehu*

Alt: *Allah ... nazîr ...*

Hünkâr Mahfili: Hünkâr Mahfili caminin güneybatı köşesinde yer alır. Güneyden dar bir ahşap merdiven ile sundurmalı bir ahşap revağa çıkılmakta, dört kemerli bir sahanlık kat edilerek iki odalı Hünkâr Mahfili'ne girilmektedir. I. Avlu'ya bakan batı odasının avlu cephesinde altı üstlü dörder pencere, kuzey tarafında altı üstlü birer pencere ve kible tarafında sadece bir tepe penceresi mevcuttur (R 80-83). İkinci odaya bakan doğu duvarı tamamen camekândır. Revağın ve kapının kemerleri ile tepe pencerelerindeki revzenler Barok üslubundadır. Batıdaki odanın üst kısımlarında revzenlerin yanlarındaki nişlerin içleri mermer taklidi boyamalarla tezyin edilmiştir.

Birinci odanın duvarlarının alt kısımları ise çini kaplıdır (R 81). Kible duvarının alt kısmı penceresiz olup tamamen çini kaplıdır, batı ve kuzey duvarlarında ise pencere etrafında çiniler vardır. Kuzey duvarında birçok çini eksiktir. Bu mekânda iki çeşit çini kullanılmıştır: Bir tanesi ince uzun bordür çinisidir, diğeri ise kare şeklindedir (R 89-91). Bazılarında renk kaymalarının gözlemlendiği bu çiniler sır altı tekniği ile üretilmiş olup beyaz zemin üzerine kobalt mavisi, firuze ve kırmızı ile renklendirilmiştir. Kuzey duvarındaki kare çiniler, diğeri iki duvardakilerin tersine, yatay yönde yerleştirilmiştir. Bu aykırı yerleştirme çinilerin, konusunda uzmanlaşmamış bir usta tarafından döşenmiş olduğunu düşündürmektedir.

Üretim yeri, tarihi ve Hünkâr Mahfili'ne ne zaman yerleştirildikleri tespit edilemeyen bu sır altı çinilerden bordür çinisi olanların benzerleri, Beşiktaş Sarayı'na 1090 (1679-80)'da IV. Murad tarafından eklenen ve Dolmabahçe Sarayı'nın inşası sırasında yıktırılan Çinili Köşk'te E. Collinot ve A. de Beaumont tarafından tespit edilmiştir (R 92).⁵² Özellikle ortadaki çiçek ve içinden çıkan dallar arasındaki benzerlik dikkati çekmektedir. Diğeri kare çiniler ise, gerek klasik çizgiden sapan motifleri (oranları bozulmuş hançer yaprakları; Batı etkili küçük çan biçiminde, içinden lâlelerin çıktığı çiçekler vs.) gerekse de verrev hatlı kompozisyonları ile Lâle Devri'ne (1703-1730) ve bunu izleyen I. Mahmud dönemine (1730-1754) ait bazı yapıları⁵³ süsleyen Tekfur Sarayı çinilerini⁵⁴ hatırlatmaktadır. Aynı benzetme bordür

⁵² Bkz. Sedat Hakkı Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, İstanbul, Devlet Güzel Sanatlar Akademisi, 1974, C:II, s. 124-150; Tülay Artan, "Çinili Köşk", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 2, İstanbul, 1994, s. 517.

⁵³ İstanbul'da bulunan 1732 tarihli Ayasofya (III. Ahmed) Meydan Çeşmesi ile 1734-35 tarihli Hekimoğlu Ali Paşa Camii'nin çinileri önemli bir örnek olarak verilebilir.

⁵⁴ Bkz. Zeki Sönmez, "Türk Çiniliğinde Tekfur Sarayı İmalatı Çiniler", *Osmanlı'da Çini Seramik Öyküsü*, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası, İstanbul, [tarihsiz], s. 215-221.

çinileri için de geçerlidir. Bu arada, Beşiktaş Sarayı'ndaki Çinili Köşk'ün iç yapısının 1748 yılında (I. Mahmud döneminde) yenilenmiş olduğu unutulmamalıdır.⁵⁵ Ne var ki, çinilerde, Tekfur Sarayı mamullerinin ayırt edici özelliklerinden olan sarı rengin kullanılmamış olması bu ihtimali zayıflatmaktadır.

Sonuçta, sözkonusu çinilerin nerede ve hangi zamanda üretildiğini açıklayacak belgelerden ve malzeme analizlerinden yoksun isek de, iki ihtimal ileri sürülebilir: Bu çiniler ya XVIII. yüzyılın ilk yarısında Tekfur Sarayı'nda ya da XVII. yüzyıl sonlarında İznik'te veya Kütahya'da üretilmişler, 1741 ile 1743 yılları arasındaki onarım sırasında Hünkâr Mahfili'ne konmuşlardır⁵⁶.

Camiye bakan ikinci oda daha geniştir (R 84-88). İki cephesi tamamen cam penceredir. Caminin harime açılan doğu cephesinin orta kısmı harime bir çıkma şeklindedir. Bu odanın kuzey ve güney duvarlarında süslemeler bulunur. Kible duvarında alt üst iki pencere bulunmaktadır. Tepe pencerelerin içlikleri kitabelidir.

Kitabeler

Sol Pencere

Üst: *Hazâ min fadl-i Rabb[î]*

Alt: *amel-i Ahmed.*

⁵⁵ Artan, a.g.e., s. 517.

⁵⁶ Kırım'ın bazı liman kentlerinde (Kefe, Sudak, Aluşta) ve bazıları Osmanlı sınırları dışında kalan çevre ülkelerde (örneğin Macaristan ve Slovakya'da) İznik kökenli çini ve keramikler tespit edilmektedir. XVI. yüzyıldan sonra İznik'i izleyen diğer üretim merkezlerinden (Kütahya ve Tekfur Sarayı'ndan) de aynı yörelere, deniz yoluyla çini ve keramik ticaretinin devam etmiş olması çok muhtemeldir.

Sağ Pencere

Üst: *Allah ve hamdi Rabbî*

Alt: ... *vahdehu* Madalyon: *Ketebehu*

Alt pencerelerin aralarına Barok-Ampir üslûbunda nakşedilmiş bir mihrap, mihrabın üstünde ise bir kitabe bulunmaktadır. Yeşil, mavi, lacivert ve yaldız ağırlıklı olan mihrabın iki tarafında birer sütuncuk, bir Barok kemeri taşımaktadır. Kemerin içinde yanlara doğru birer girland, ortasındaki zincirde bir kandil sarkmaktadır.

Mihrap Üstü Kalem İşi

*Bismillahirrahmânirrahîm, Kullemâ dehalet aleyhâ Zekerîyya'l-mihrâb.*⁵⁷

Hünkâr Mahfili'nin ikinci odasının tavanı üç ayrı bölümden ibarettir. Tam ortada on köşeli, ortasında püskülü olan künde-kârî bir göbek yer almaktadır ki muhtemelen eskidir. Bu göbeğin iki tarafında yeşil ve siyah renklerde bir kaset tavan bulunmaktadır. Tavanın bordürlerine turuncu, bej, mavi ve beyaz renkleri hakimdir. Bordürlerde Ampir üslûbunda motiflerin arasında yaygın olarak kırmızı, pembe ve beyaz güller, yeşil yapraklar ve çeşitli meyveler nakşedilmiştir. Meyvelerden nar, ayva, armut, elma ve incir tespit edilmiştir. Bazı unsurlar (göbek, çini vs.) XVII. yüzyıla aittir ve Mahfil'in ilk yapılışından kalma olabilir, diğer unsurlar (tavan desenleri, revzenler vs.) XVIII. yüzyılın ikinci yarısında yapılmıştır.

Bu odanın mihrab duvarının kalan kısmı ve kuzey duvarındaki tezyinat, kemerli nişler içinde mermer taklidinden ibarettir. Tavan muhteşemdir, pencere çıkmanın bütün çerçevesi süslenmiştir. Pencere çıkmada kırmızı, turuncu ve siyah renkler hakim olup, C ve S kıvrımlarının yanı sıra kırmızı, yeşil ve bej renklerde çiçekler yer almaktadır. Tavan göbeği muhtemelen geç döneme aittir. Göbekte siyah üstüne yıldızlı çiçek, akant dallar ve sarkan yaprak motifleri bulunur. Bu göbeğin etrafında yeşil üstüne C ve S kıvrımları ve pembe güller bulunmaktadır. Tavanın kalan kısmı yeşil kareli olup karelerin ortasından aşağıya yıldızlı aplikler sarmaktadır. Tavanın dış bordürlerinde yıldız, mavi, kırmızı renkler ve C, S kıvrımları görülebilir. Bazı yerlerde bu tabakanın altındaki süslemeler ortaya çıkmıştır. Bunlarda başta gül olmak üzere çiçekler, çiçek demetleri ve bazı meyve desenleri vardır. Tavan süslemelerinin üslûbuna dayanarak onların XVIII. yüzyılın sonuna doğru yapıldığı kabul edilebilir. Bu da ya Kırım Geray Han dönemi, ya da Yekaterina için yapılan tadilatlarla denk gelmektedir. Bu süslemenin altında bazı yerlerde görülen meyve ve çiçek ağırlıklı bezeme ise XVIII. yüzyılın ortasında II. Selâmet Geray Han'ın dönemindeki çalışmalarda yapılmış olabilir.

Hünkâr Mahfili, Rus döneminde ziyaretçiler için kullanılmıştı. Özellikle XIX. yüzyılda bayram günleri ve Cuma akşamları yapılan sema âyinini izleyenler Hünkâr Mahfili'nde oturlardı.⁵⁸ Kırım'da değişik tarikatlar yaygındı. Bazı hanların da

⁵⁷ Kur'an III/37, Âl-i İmrân Suresi.

⁵⁸ M.J.H. Schnitzler, *Description de la Crimée: surtout au point de vue de ses Monographie Geographique et Topographique*, Paris, Veuve Berger-Levrault et Fils, 1855, s. 100: Hünkâr Mahfili ile hakkında: "au temps des Russes, on l'utilisait pour les visiteurs pour ne pas déranger ses gens pendant la prière ou des danses ridicules des derviches."

mensup oldukları Mevleviliğin yanında Halvetilik de çok yaygın idi. Ayrıca Nakşibendiliğin Kırım ve Kafkasya'da birçok müntesibi vardı. XVII. yüzyılda ayrıca az sayıda Yeseviyye müntesibine de rastlanıyordu.⁵⁹ II. İslâm Geray Han ve IV. Mehmed Geray Han'ın Mevlevi tarikatine yakın oldukları bilinmektedir.⁶⁰ II. Mengli Geray Han Karasubazar'da bir Halveti tekkesi,⁶¹ İstanbul Tophane sırtlarında bir Gülşeni tekkesini inşa etmiştir.⁶² Şehbaz Geray Han ise Nakşibendî idi.⁶³

Biz burada camide yapılan ve Hünkâr Mahfili'nden seyredilen Cuma akşam âyinlerini anlatan metinleri vermeyi uygun gördük. Bu âyinler Halveti veya Gülşeni âyinlerine benzemektedir.⁶⁴

⁵⁹ Evliya Çelebi, Kırım'da Gözleve'de Halvetiyye ve Celvetiyye tekkeleri (EÇ, s. 216), Bahçesaray (EÇ, s. 231), Azizler (Eski Yurt) (EÇ, s. 246) ve Kefe'de (EÇ, s. 258) de çok sayıda tekke ve hankah bulunduğunu yazmış ama bu sonuncuların hangi tarikatlara ait olduklarını belirtmemiştir.

⁶⁰ GH, s. 57: "II. İslâm Geray Han: Sultan Murad zamanında gözden düşerek Konya'ya gönderilmiş ve orada vaktini Hazret-i Mevlana tekkesinde ibadetle geçirmiştir."

GH, s. 97: "IV. Mehmed Geray Han (azl 1665, ölüm 1674) Bahçesaray civarında bir Mevlevihane Tekke bina ettirmiş ve Bahçesaray'da bir hamam yaptırıp hasılatını hanların ruhlarına tilavet olunacak cüzler için terketmiştir. Mehmed Geray'ın daha başka birçok hayrat ve hasenatı vardır."

⁶¹ GH, s. 93.

⁶² Gülşeni Tatar Efendi Tekkesi isimli bu tekkenin banisi olarak iki ayrı isim karşımıza çıkmaktadır: Birinci isim Veziriazam Damat İbrahim Paşa (1660-1730), ikincisi ise II. Mengli Geray Han'dır. Bu bilgiyi benimle paylaştığı için Hocam M. Baha Tanman'a müteşekkirim.

⁶³ GH, s. 125.

⁶⁴ Peter Simon Pallas, a.g.e., s. 31: "Sie hat innerhalb eine Emporkirche oder Loge mit Fenstern, welche für die Chane bestimmt war, und zu welcher man durch eine besondere Treppe von aussen hinauf steigt. In diese werden nun mehr gemeiniglich, um die Andacht der Tataren nicht zu stören, alle Fremde, besonders weiblichen Geschlechts, geführt, die diese Andacht und vorzüglich der laermende Gaukeltanz der Derwische an den Freytagen oder Festtagen Abends mit ansehen wollen." Montandon, a.g.e., s. 211: "Cet édifice, orné de deux minarets, renferme une tribune grillée d'ou les étrangers, pour ne point troubler la dévotion des Tatares, pourront assister aux prières du soir les jours de fêtes, et les Vendredis à la danse des derviches." Maréchal Duc de

4.3.1.3 Hazire ve Türbeler

Caminin kible tarafında yer alan, hanedan mensuplarının ve saray erkânının defnedildiği⁶⁵ hazirede iki tane kubbeli ve bir tane açık türbe bulunmaktadır. Kitabeleri bulunmadığı için türbelerin kimlere ait oldukları veya kimin tarafından inşa edildikleri kesin olarak tespit edilememiştir. **Gülbün-i Hanan**'a göre türbelerin biri I. Devlet Geray Han (H 980/M 1572-1573)'a aittir.⁶⁶ Yine aynı kaynağa göre bu türbede II. Gazi Geray Han (H Şaban 1016/M Kasım-Aralık 1607),⁶⁷ III. İslâm Geray Han (H Şaban 1064/M Nisan-Mayıs 1654)⁶⁸ ve IV. Mehmed Geray Han (H Cemaziyelahir 1080/M Ekim-Kasım 1669)⁶⁹ defnedilmiştir.

Evliya Çelebi'ye göre de türbelerin biri III. İslâm Geray'a aittir.⁷⁰ Broniewski ise 1578'de "türbeler" ifadesini kullanmıştır. Bu doğru ise, her iki türbenin bu tarihten önce inşa edildiğini düşünmemiz gerekir.⁷¹ Yukarıda verilen bilgiye dayanarak

Raguse, *Voyage du Maréchal Duc de Raguse*, C:I, Paris, P. Ladvocat, 1839, s. 292: "C'était un vendredi, nous allâmes a la mosquée pour assister aux prières du soir. Dix-huit derviche formaient un cercle, et, soumis a un maître de cérémonies, ils reciterent des versets du Coran. Un mollah chantait, et les autres répondaient avec des intonations différentes, en faisant diverses contorsions. Tantôt ils prononçaient d'une manière lente, tantôt d'une manière précipitée, et avec des sons gutturaux, ou tirés de la poitrine, le nom d'Allah..."

⁶⁵ Hazire, mezar taşları, kitabeleri ve haziredeki yerleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Nicole Kançal-Ferrari, "Saraya Bağlı bir Cami ve Haziresi: Kırım Hanlığı'nın Payitahtı Bahçesaray'daki Hansaray'ın Haziresi", s. 371-420.

⁶⁶ GH, s. 52: "Devlet Geray Han 985 Seferi'nde (1577 Nisanında) tâ'ûndan vefat etmiştir. Türbesi Han Camii kible tarafındadır."

⁶⁷ GH, s. 63.

⁶⁸ GH, s. 105.

⁶⁹ GH, s. 97.

⁷⁰ EÇ, s. 231, Selâmet Geray Han oğlu İslâm Geray Han ile ailesi ve çocukları. İncelemelerimiz sırasında camiye uzak olan türbede Mehmed Geray Han ile ilgili bir kitabe/kabir taşına rastladık. Türbede çok az araştırma imkânımız oldu ve kitabenin transkripsiyonunu tam alamadık. Kitabedeki tarihi 1070 (M 1659/60) olarak yazdık, ama 1080 (M 1669/70) olması da muhtemeldir. IV. Mehmed Geray Han, GH'ya göre Cemaziyelahir 1080 (M Ekim-Kasım 1669) tarihinde vefat etmiş, ceddî I. Devlet Geray Han'ın türbesinde defnolunmuştur. GH, s. 97.

⁷¹ Bkz. Tez 3.1.

türbelerin bir tanesini I. Devlet Geray Han'a atfedebilirsek de ikinci türbe için kesin bir şey söylemek mümkün değildir.

Türbeler (R 93-101): Kesme taştan sekizgen plan üzerine bina edilen türbeler, oldukça sadedir. Türbelerin her cephesinde altı üstlü birer pencere bulunmaktadır. Alt pencereler dikdörtgendir, sivri kemerli bir çerçeve içine alınmıştır ve demir parmaklıkları bulunmaktadır. Üst pencereler sivri kemerlidir. Alt pencerelerin sivri kemerli pencere alınlıkları niş şeklinde olup boştur. Giriş kapı alınlığı da aynı şekilde boştur. Cami cephesindeki alt pencerelerde ve avluya bakan giriş kapısında da aynı boş alınlıklara rastlanır. Sekizgen gövdeden yine sekizgen sağır kasnağa profilli silme saçakla geçilir. Türbelerin kubbeleri kurşun örtülüdür.

Camiye yakın olan türbenin giriş kapısı güneydoğu tarafındadır. Kuzeydoğu tarafındaki alt pencere diğer pencereler gibi düz söveli değil, basık yuvarlak kemerlidir. Bu pencerenin demir parmaklıkları yerindedir, pencere ise iç taraftan taş örülerek kapatılmıştır. Burasının eskiden kapı olma ihtimali vardır. Pencerenin iki yanına beş dilimli mukarnas kavsaralı, düz bir bordürle süslenmiş birer mihrabiye yerleştirilmiştir. Türbenin içinde alt pencereler ve kapı etrafında basık sivri kemerli bir silme bulunmaktadır. Kapının sağ tarafındaki iç cephede, alt pencerenin iki tarafında kaş kemerli birer niş vardır. Pandantif kubbeli iç mekânda kubbenin tam ortasında bir gülbezek tek süsleme olarak günümüze kadar gelebilmiştir. Türbede beş tane kitabeli mermer sanduka bulunmaktadır.⁷²

Camiye uzak olan türbenin alt pencereleri ve kapının dış tarafındaki alınlıklar profilli silmelerle çerçevelenmiştir. Sivri kemerli alınlıklar doludur, etrafındaki ikili kemer silmesi alınlıktan daha alçaktır. Alınlıklarda süsleme yoktur. Türbenin sekiz cephesinin birbiriyle birleştiği köşelerde ve saçak altında zarif profilli silmeler yer almaktadır. Kör kasnaktan kubbeye tekrar profilli silmeli bir saçakla geçilir. Türbenin içinde kubbeye geçişi sağlayan pandantifler konsollara dayanan düz silmeli sivri kemerler içine alınmıştır. Kubbe ve gövde arasında yine profilli silme

⁷² Nicole Kançal-Ferrari, "Saraya Bağlı bir Cami ve Haziresi: Kırım Hanlığı'nın Payitahtı Bahçesaray'daki Hansaray'ın Haziresi", s. 386.

bulunmaktadır. Üst ve alt pencereler sivri kemerli bir çerçeve içine alınmıştır. Bazı pencerelerin iki tarafında kırık kaş kemerli nişler mevcuttur. Bu nişlerin bazılarında nakış izleri kalmıştır. Türbede iki tane mermer kabir bulunur.⁷³

İki türbede bulunan toplam yedi mermer sanduka ve şahideler orijinal kabul edilebilen muhteşem bir tezyinat göstermektedir. Bunlar İstanbul'da sadece birkaç yerde günümüze gelebilen boyanmış ve nakşedilmiş mermer lahit örneklerine benzemektedir.⁷⁴

II. Mengli Geray Han'ın Türbesi, sekizgen açık bir mezar anıtıdır.⁷⁵ Bugün destek demirleriyle tutturulan sekiz sivri kemer kısa pahlı payeler üstüne oturtulmuştur. Kemerleri pendentif şeklinde yuvarlak bir kasnak taşımaktadır. Dombrovskiy, bu türbenin zamanında çok güzel yuvarlak kemerleri olduğunu, kendi zamanında ise sadece yıkılmış kolonlar halinde kaldığını yazmaktadır.⁷⁶ Bu kaynağa dayanarak, türbenin XIX. yüzyılın ikinci yarısında esaslı bir tamir gördüğü kabul edilebilir. Gerçekten de kemerlerin üstündeki pendentifler ve kasnak, beton veya ona benzeyen bir harç ile kaplanmıştır. Kasnağın üstüne yerleştirilen ve gülbezeğe benzeyen ilginç motifler, bu restorasyon sırasında ilâve edilmiş olabilir. Pahlı payeler ve sivri kemerler cami revaklarındakilere çok benzemektedir.

II. Mengli Geray Han, II. Selâmet Geray Han'ın kardeşidir. 1739'da vefatını müteakip tahta kardeşi geçmiş ve Hansaray'da teferruatlı tamiratlara başlamıştır. II. Selâmet Geray Han, vefat eden kardeşi için bu türbeyi yaptırmış olabilir. Bu durumda, türbe ve caminin yan revaklarının da bu çalışmalar sırasında yapıldığını kabul edebiliriz. Açık türbenin bulunduğu yerin daha önce defin faaliyetleri için kullanıldığını, türbenin bir metre altından çıkan bir mezar taşı göstermektedir.⁷⁷

⁷³ Bkz. a.y.

⁷⁴ İstanbul'daki örnekler için bkz. Yıldız Demiriz: "İstanbul'da Piyale Paşa Türbesi ve Lahitleri Üzerine bir Araştırma", *Vakıflar Dergisi*, sy. 13, 1981, s. 387-423.

⁷⁵ II. Mengli Geray Han'ın mezar taşındaki Farsça kitabe için bkz. Nicole Kançal-Ferrari, "Saraya Bağlı bir Cami ve Haziresi: Kırım Hanlığı'nın Payitahtı Bahçesaray'daki Hansaray'ın Haziresi", s. 399-400.

⁷⁶ F. Dombrovskiy, *Dvorets Krımskih Hanov v Bahçisaraya*, s. 66-67.

⁷⁷ Bunu bize Hansaray'da çalışan Aliye İbrahimova anlatmıştır.

4.3.1.4 Dilâra Bikeç Türbesi

Dağ yamacında arka bahçelerde Kırım Geray Han döneminde inşa edilen Dilâra Bikeç Türbesi (P 23, R 102-110) hakkında birçok efsane vardır. En ünlü efsane, Dilâra Bikeç'i Leh prensesi Mariya Pototskaya ile ilişkilendirmektedir.⁷⁸ Halk arasındaki efsanelere göre, Dilâra çok güzel genç bir kadındır. Kırım Geray Han ona aşık olmuş ve onu saraya getirtmiştir. Genç kadından ilgi görmemesine rağmen han onunla evlenir. Evlendikten kırk gün sonra Dilâra Bikeç hastalanır ve ölür. Çok üzülen han da onun için bugün onun ismi ile anılan türbeyi inşa ettirir. Bu efsanenin bir gerçeklik payı olup olmadığı bilinmese de türbenin Dilâra Bikeç isimli bir hanıma ait olduğu kesindir. XIX. yüzyılın sonuna kadar türbenin giriş kapısında yer alan kitabe bugün müzenin deposundadır (R 106-108).

Kitabe

Merhûme ve mağfûre Dilâra Bikeç ruhuna Fatiha

Kitabede tarih yoktur. Tarihlendirme genelde aynı ismi taşıyan ve aynı hanım için inşa edildiği kabul edilen Dilâra Bikeç Camii'deki kitabe tarihine 1178 (M 1764-65) dayanarak tahmin edilebilmiştir.⁷⁹ Türbenin bu tarihte yapıldığının bir başka delili de mimari üslûbudur.

Türbe sekizgen, etkileyici bir yapıdır. Sekizgen gövdeden yine sekizgen sağır çift kasnağa profilli silme saçaklarla geçilir. Aslında kurşun örtülü olan ama XIX. yüzyılın sonundaki fotoğraflara kurşunsuz, çıplak tuğla yapısı ile yansıyan kubbe daha sonra yağmurdan korunmak amacıyla beton ile örtülmüştür. Yapı arazi şartlarından dolayı bir yarım zemin kata sahiptir ve bu fevkâni bir etki bırakmaktadır.

⁷⁸ Bkz. 4.4.2.2. ve 3.3, Puşkin'in "Bahçesaray Çeşmesi" Şiiri, Gözyaşı Çeşmesi ve Efsanesi.

⁷⁹ Dombrovskiy, F. - A. Borzenko - A. Negri, "Bahçisarayskaya arabskaya i turetskaya natpisi hanskogo dvortsa meçeti klatbişca", *Zapiski Odesskago Obşçestva Istorii i Drevnostey*, s. 525.

Türbenin dış cephesi hareketlidir. Cephenin köşeleri, temel ve başlığı olan yivli birer yarım paye şeklindedir. Payelerde alt ve üst kısımlara yuvarlak bir düğme motifi, ortasına da bir pano yerleştirilmiştir. Bu köşe payelerin arasında her cephede üç basık sivri kemer, her kemerin içinde de birer Barok kemer yerleştirilmiştir. Kemerler arasında daha küçük ölçekli yarım payeler yer almaktadır. Birinci ve ikinci kör kasnakta köşelerde aynı şekilde yarım payeler bulunmaktadır. İkinci kasnakta payeler arasında beşer çift silmeli yuvarlak kemer, kasnağı hareketlendirmektedir. Türbenin kapısı kuzeybatı tarafında orta kaş kemerin içine yerleştirilmiştir. Kemerin altına yerleştirilen kitabe bugün yerinde bulunmamaktadır. Kitabenin altında yuvarlak profilli bir çerçeve içinde yine Barok kemerli kapı açıklığı yer almaktadır. Kemer köşeliklerdeki panolarda bitkisel motifler bulunur. Türbenin içinde üst tarafındaki sivri kemerlerden pendentiflerle kubbeye geçiş sağlanmaktadır (R 109-110). Kubbede tuğla işçiliği görülmektedir. İç cephelerin alt kısımlarında dıştan kaş kemerli pencereler yuvarlak kemerlidir. Türbede hiç süsleme kalmamıştır. Türbe zemini de tamamen kırılmış ve belki de hazine arayanlar tarafından kazılmıştır.

Türbenin cephelerinde ortadaki Barok kemerlerde eskiden yedi adet pencere bulunuyordu. Kapı Muravyev'in zamanında,⁸⁰ pencereler ise XIX. yüzyılın sonunda Kondakov zamanında kapatılmıştır. Tamamen kapalı olan türbe kapısı daha sonra tekrar açılmışsa da pencereler hâlâ taşlarla örülmüş halde durmaktadır.

Hanlık döneminde Dilâra Bikeç Türbesi etrafında çok sayıda mezar taşı vardı, bunlar arasında sultanlar ve Geray ailesine mensup fertlerin de taşları bulunuyordu.⁸¹ Eski gravür ve fotoğraflarda bu mezar taşları görülebilir (R 102, 103). Sadece bu türbede değil, bütün şehrin etrafında çok sayıda mezar taşı olduğu seyyahlar tarafından anlatılmaktadır.⁸²

⁸⁰ Ivan Matveyevič Muravyev-Apostol, *Putesestvie v Tavride*, Sankt Petersburg, 1823.

⁸¹ F. Dombrovskiy, *Dvoretz Krımskih Hanov v Bahçisaraya*, s. 18.

⁸² M. Saint-Croix, a.g.e., s. 21: "(Bahçesaray) Elle est environnée de toute part de cimetières."

4.3.1.5 Ahırlar ve Koğuşlar

I. Avlu'nun güneydoğusunda yer alan ahırlar ve koğuşlar, L şeklindeki avlunun güney kapısına kadar uzanmaktadır (P 25, R 111). Avlunun güney kapısı kuzeydeki ana kapı gibi geniş bir kemer ve üstünde bir taş odadan ibarettir. Bu kemerli girişin yanında XVIII. yüzyılın sonuna kadar -bugün mevcut olmayan- bir bina daha vardı. Bu bina Kapıcılar Dairesi vazifesi görür, aynı zamanda buradan arka bahçeler de gözlenirdi.

Koğuş ve ahırlar, taş temel üstünde, önü ahşap sundurmalı ve tek katlı olarak inşa edilmiştir. Güney kapısına beş, kuzey kapısına on basamaklı bir taş merdiven ile girilir. Ahırların orta kısmında yer alan üç kemerli bir sundurmanın arkasındaki büyük kapılar binek arabalar/faytonlar içindir. Bu orta kısım iki katlı olup güney ve kuzey ucunda iki katlı birer bina yer almaktadır. Bunlardan kuzeyde olanının kapısı zemin seviyesindedir. Ahırların ve arka girişin avluya bakan dış cephesi birçok defa boyanmıştır. Yer yer süsleme kalıntıları mevcuttur. Birkaç sene öncesine kadar sarıya boyanmış olan ahırlar bazı yerlerde tekrar beyaza yakın bir renge boyanmış, bazı yerlerde ise sarı boya kazınarak altındaki süslemeler ortaya çıkarılmıştır. Ahırların doğu cephesinin arkasında saraya ait arazi bulunur. Burada yakın zamanlarda Ahır binasına bazı ilâveler yapılmıştır.

Sumarokov'un gravüründe ahırların şekli çok değişiktir. Bu çizime göre ahırlar iki katlıdır (P 15). Taş olan birinci katta birkaç kapı vardır. İkinci katın önünde ise bina boyunca bir ahşap balkon bulunmaktadır. Mannstein da hanın büyük ahırlarından ve içindeki taş yalaklardan bahsetmişti.⁸³ Sumarokov'un gravürüne dayanarak, ahır binalarının Rus işgalinden sonra değiştirildiği söylenebilir. Faytonlar için yapılan orta kısım, yeni ihtiyaçlara göre düzenlenmiştir. Eskiden küçük hücrelerden oluşan binanın iç mekânı da birkaç defa değiştirilmiştir. 1819'dan kalma bir planda ahırların kuzey ucunda ahır hücrelerini andıran bir bina çizilmiştir. Bu bina daha önceki planlarda yoktur. Bu mekân Rus döneminde atlar için yapılmış olabilir.

⁸³ Bkz. 3.1.

4.3.1.6 Seyir Köşkü ve Kapıcılar Dairesi

Bugün hiçbir izi kalmamış olan Seyir Köşkü ve Kapıcılar Dairesi, I. Avlu'nun güneybatı köşesinde yer almaktaydı (P 17). I. Avluya bakan, bu avludan ve III. Harem Bahçesi'nden girişi olan küçük yapı, güney tarafında tek katlı, I. Avlu'ya bakan doğu tarafında ise iki katlı idi. L şeklindeki köşk iki tarafta harem duvarlarıyla sınırlı idi. Yapı ile duvarlar arasında küçük bir iç avlu bulunuyordu. Sumarokov'un cephe çizimleri sayesinde haberdar olduğumuz ve bir alay veya seyir köşkü olarak inşa edilen yapı, ahır binalarının tam karşısında idi. Üst katı, çıkma olarak sütunlar üstünde oturtulan köşk, birkaç odadan ibaret idi. Trombaro'nun planında "Sultanlar Köşkü" olarak adlandırılan yapı, Şahin Kulesi dışında Harem Bahçeleri'nden I. Avlu'yu seyretmeye imkân veren tek yapıdır. Haremdeki hanım ve çocukların buradan, isminin de işaret ettiği gibi, I. Avlu'daki törenleri, atları vs. seyrediyor olmaları muhtemeldir. Kapıcılar Dairesi, I. Avlu'nun güney tarafında harem girişini kontrol etmekteydi. III. Harem Bahçesi'nde bu daireye bitişik olan mahzen, buradaki harem girişinin I. Avlu'yu seyretme dışında hizmet amacıyla da yapıldığı görüşünü desteklemektedir. Planlardan hareketle, köşkün XIX. yüzyılın ortasına doğru yıkıldığı kabul edilebilir.

4.3.1.7 Hamam

Çifte hamam tarzında inşa edilen hamamın ilk şekli I. Sahib Geray'a aittir (R 112-120). Hamam, I. Sahib Geray Han tarafından 1532 senesinde saray ve cami ile beraber inşa edilmiş⁸⁴ ve saray ile şehir arasında bir bağlantı sağlamıştır. Şehir halkına açık olan hamam aynı bölgede bulunan medrese ile beraber sosyal bir hizmet görmekte idi. Evliya Çelebi bu yapının kitabesini zikretmiştir:

⁸⁴ Bkz. Tez 3.1.

“**Hammâm-ı Sâhib Geray Hân:** Bu hammâm-ı cân-sitân hân sarâyına yakındır. Hatta kapusunun atebe-i ulyâsı üzre târîhi budur:

Bu makâm-ı a'lâyı yasadkan Sultân-ı âdil Sâhib Geray Hân ibn Mengli Geray Hân ibn Hacı Geray Hân. Sene H 939 (M 1532-1533)

Çifte hamamdaki bu kitabe Dombrovski'nin zamanında yani XIX. yüzyıl ortalarında yerinde idi.⁸⁵

Han Camii'nin doğusunda yer alan hamamın, XX. yüzyılın başında hâlâ açık olduğu bilinmektedir. Bugün ise bu yapı tamamen harap ve bakımsız bir haldedir. Harap haline ve XX. yüzyılın ortalarında çizilen hamam planına dayanarak şunu söylemek mümkündür:⁸⁶ Bir çifte hamam olarak inşa edilen hamamın soğukluk ve sıcaklıklarının birer kubbesi vardı. Diğer mekânlar beşik tonoz ile örtülü idi. Örtü sistemi kısmen günümüze gelmiştir. Hamam, tavanda yer alan “fil gözü” denen camlarla aydınlatılmıştır. Bugün sadece camların boş yuvaları mevcuttur. İç mekânlarda zemin kırılmış olduğundan ısıtma sistemi kısmen görünmektedir. Sıcaklık kısmındaki mermer hamam kurnalarından bazıları yerindedir. Kurna arkasındaki ayna taşları, bir tanesi hariç, kaybolmuştur. Yerinde duran ayna taşında bir sivri kaş kemer motifini görmektedir. Bu kemer, III. Harem Bahçesi'ndeki hamam kalıntısındaki nişli kemerlere çok benzer.⁸⁷ Buradaki hamamın beş yüz sene boyunca kullanıldığı düşünülürse, yüzyıllar içinde birçok tamirat geçirdiği tahmin edilebilir. Son aylarda Hamam'da bir restorasyon çalışması başlatılmıştır.

4.3.2 II. Avlu ve Çevresindeki Yapılar

4.3.2.1 II. Kapı

II. Avlu'ya giriş, “II. Kapı” olarak adlandırdığımız yuvarlak kemerli bir geçitle sağlamaktadır (P 13, R 121, 125-131). Her iki tarafında birer taş kemerli bulunan kapı, II. Avlu'nun etrafındaki yapıları ikiye ayırmaktadır. Kuzey tarafında birkaç

⁸⁵ F. Dombrovskiy, a.g.e., s. 9, 75.

⁸⁶ Hamamlara toplu bir bakış için bkz. Semavi Eyice: “Hamam”, *DİA*, s. 402-430.

merdiven ile kuzey kanattaki mekânlara ulaşılır, güney tarafında ise Divanhane ve önünde revaklı sofa bulunmaktadır. Kapının üstünde bugün kuzey kanadını güney kanadına bağlayan mekânlar bulunur. II. Kapı'nın tavanında bugün yeni tarihli, basit bir ahşap göbek yer alır. Girişin güney duvarında, Has Bahçe'ye açılan altıgen bir pencere vardır. XIX. yüzyıla ait bir resimde bu pencere çok daha büyük olarak çizilmiştir. II. Kapı'nın I. Avlu'ya bakan cephesinde kemerin iki yanında sivri kemerli birer niş mevcuttur. Bunlardan kuzeydeki niş küçük, güneydeki ise daha büyük tutulmuştur. Bu giriş cephesi, Topkapı Sarayı'ndaki Bab-ı Hümayun kapısının giriş cephesini hatırlatmaktadır (R 122-124).

Kapı kemerin ortasındaki orijinal olması muhtemel tek süslemesi olarak bir gülbezek göze çarpar. Kemerin alt tarafında sıva altında bazı kalem işi izleri mevcuttur. Bugün II. Avlu içinde bu girişin önüne iki ahşap kemer/kapı sövesi yerleştirilmiştir, bunların Hanlık döneminde mevcut olup olmadığı kesin olarak bilinmemektedir. Divanhane önündeki revaklı sofadaki ahşap sütunların yerleştirilme ve bu kemerle birleştirilme şekline bakılırsa, kemerlerin sonraki dönemlerde ilâve edildiği söylenebilir.

Bu girişin orijinal hali hakkında kesin bir şey söylemek zordur. Giriş ile ilgili elimizdeki tek kaynak bir İngiliz seyyahın 1811 tarihli anılarıdır.⁸⁸ Bu kaynağa göre, giriş tek kişiye geçiş sağlayacak kadar dar idi. Ayrıca hanın bu kapıya inen özel merdiveni vardı; yani hanın özel mekânlardan girişe doğrudan bir bağlantısı bulunuyordu.

⁸⁷ Bkz. Tez 4.3.6.4.

⁸⁸ E. D. Clarke, a.g.e., s. 383: "The most remarkable part of the seraglio is the entrance, by a winding passage so narrow, that one person only could pass at the same time, who was under the absolute necessity of stepping so close to the guard as to wake him, even if he were asleep. Into this passage the khan descended by a private staircase, appropriated solely to his use." Clarke, sarayı, mekânları Ruslar tarafından çok fazla tahribe uğramadan önce gezmiş ve sarayın daha sonra yıkılan binaları hakkında değerli bilgi aktarmıştır.

4.3.2.2 Kuzeybatı Kanadı, Yemek ve Kabul Odaları

Sarayın Kuzeybatı Kanadı iki katlıdır ve birçok önemli mekân bu kısımda yer alır (R 132-140). Doğuda I. Avlu'ya bakan cephenin üst katında toplam on üç çift pencere ve iki katlı, kafesli bir çıkma mevcuttur. Alt tarafta I. Avlu'ya bakan pencere yoktur. Bir tarafta Mutfak Avlusu'nun mekânlarıyla birleşen bu kanat, güneyde Divanhane'ye kadar ilerlemektedir. II. Avlu'ya bakan cephede üst katta yine çift pencereler, alt tarafında ise iki katlı, kafesle kapatılmış bir balkon ve üst kata götüren bir merdiven yer almaktadır. Bu kanadın II. Avlu'ya giriş kemerinin içinde de üst kata çıkan dar, kafesli bir merdiveni vardır. Bu merdiven belki de Clarke'ın kastettiği dar giriştir.⁸⁹ Ayrıca bu girişin içinde de zemin kattaki odalara açılan dar bir kapı vardır. Kuzey kanadın zemin katında karanlık bir koridor ve ona açılan karanlık odalar yer almaktadır. Bu odaların bazıları depo vs. vazifesi görürken, bazılarının sarayın hizmetlilerinin kaldıkları mekânlar olduğunu tahmin edebiliriz.⁹⁰

Mutfak Avlusu'ndan bu kanada açılan üç kapı vardır: Ortadaki kapı doğrudan üst katlara götürmektedir, diğer ikisi ise zemin katındaki mekânlara açılmaktadır. Sarayın bu kanadı kuzeyde Mutfak Avlusu'na bitişik ise de, sarayın esas mekânları ile Mutfak Avlusu'nun hizmet bölümleri arasındaki fark, dışarıdan cephedeki pencere düzeninin değişik olmasından bellidir (R 139). Mutfak Avlusu'nun mekânları basit pencerelere sahipken, sarayın bu bölümünün tüm odalarının çift pencereleri vardır. İçeriden, daha önce belirttiğimiz gibi, ana girişten itibaren üst katta Taşlık'a kadar bütün odalar birbirlerini takip etmektedir. Ama burada da hizmet bölümlerinden asıl saray odalarına geçişte büyük bir değişiklik görmekteyiz. Alçak tavanlı ve tepe penceresi olmayan hizmet odalarından sonra, burada hem mekânlar genişleyip ferahlamaktadır hem de pencerelerin tamamı alt/üst olarak çift penceredir. En önemli fark ise, üst katın zemininin, sarayın bu kanadında aynı kanatta yer alan hizmet bölümlerinden daha yüksek olmasıdır. Mutfak Avlusu'nda yer alan ve hizmet

⁸⁹ A.y.

⁹⁰ Dombrovskiy'e göre, bu karanlık alt katta bulunan toplam on odada hizmetliler kalmıştır. F. Dombrovskiy, *Dvoretz Krımskih Hanov v Bahçisaraya*, s. 18.

mekânları olan odalardan bir metre yüksekliğinde bir merdivenle sarayın esas mekânlarına çıkılır.

XIX. yüzyılda Hansaray'da müdürlük yapmış ve saray hakkında ilk yarı-bilimsel çalışmaları ile tanınan Dombrovskiy'ye göre, bu kanattaki mekânlar, hanın gündelik hayatta kullandığı bölümlerdir. Yazar, hanın kabul ve resmi ziyafet odasının da bu kanatta bulunduğunu belirtmiştir.⁹¹ İlk bakışta sarayın bugünkü düzeni ve mekânların bugünkü haliyle, bu çok zayıf bir ihtimal gibi görünmektedir. Ama mekânlar dikkatli incelendiğinde üst kata götüren merdivenler, kanadın yeri ve özellikle üst mekânların büyüklüğü ve I. Avlu'ya bakan çıkma bu ihtimali desteklemektedir. Üst katta birçok küçük odanın yanı sıra iki tane büyük mekân bulunmaktadır (R 158-163). II. Avlu'dan üst katlara götüren iki merdivenden her biri, bu iki büyük mekânın birine götürmektedir. Başka bir deyişle, bu iki büyük odaya, dolaysız olarak II. Avlu'dan ulaşılabilir. Bu iki büyük ve güzel mekânın önemini Yekaterina saraya gelince hemen kavramış olmalı ki, kendisi bu iki odada kalmıştır ve bu odalar bugün de imparatoriçenin ismi ile anılmaktadır. Mekânlardan biri Yekaterina'nın yemek odası (R 163), diğeri ise onun yatak odası olarak bilinir (R 158, 159). Bu mekânların Rus istilâsının ilk döneminde Ruslaştırılması, yani Batı tarzında tekrar düzenlemesi, onları sarayın genel mekân düzeninden koparmış ve sarayı kavramaya çalışan genel hafızadan silmiştir. Sarayda 1783-87 yıllarında Yekaterina'nın ziyareti vesilesiyle yapılan geniş onarımda, özellikle bu mekânların tavan, göbek ve döşemeleri tamamen yenilenmiş ve duvarları sıvayla kaplanmıştı. Bundan dolayı bu kanadın eski süslemeleri günümüze gelememiştir.

1970'li yıllarda bu mekânlarda tekrar bir restorasyon yapıldı. Bu çalışma süresince çatılar değiştirildi, bazı odalarda oyma tavanlar yeniden yapıldı, bazıları tamir edildi. Kapı ve pencereleri gri ve yeşil renkte, çerçeveleri altın ve gümüş boya ile boyandı. Böylece daha önce değiştirilmemiş unsurlar da bu çalışma yüzünden tamamen ortadan kalkmış oldu. Sonuç olarak odalar bugün Yekaterina dönemine ait bir tezyinata sahiptirler. Odaların alçı pencereleri de birçok yerde değiştirilmiş olup

⁹¹ A.y.

revzenlerin hangilerinin orijinal, hangilerinin restorasyonlarda yenilenenlerden olduğunu anlamak zordur.

Bugün bu mekânların Hanlık dönemindeki düzenini ortaya çıkartmaya çalıştığımızda, yukarıda zikredilen sebeplerden dolayı birçok zorluklarla karşılaşsak da, mekânların mimari öğelerinin analizi çok aydınlatıcı olmaktadır.

Birinci büyük mekân, II. Avlu'nun kemerli girişinin üstündeki mekândır ve bugün "Yekaterina'nın Yatak Odası" olarak bilinmektedir (R 158-161). Dikkatli bir dış cephe incelemesinin sonucunda, bu mekânın dokuz çift penceresinin bulunduğu görülebilir, yani bu mekân her taraftan ışık almaktadır. Mekânın, etrafındaki odalarla irtibat sağlamak için dört kapısı vardır. Yekaterina'nın bu odada uyuyabilmesi için her tarafa kalın perdeler takılmıştı, bugün de perdesi olmayan pencerelerin önünde bu pencereleri tamamen kapatan vitrin ve dolaplar bulunmaktadır. Mekânın asıl düzenini, değiştirilen tezyinattan ziyade pencereleri ve kapıları kapatan bu eşyalar, bozmaktadır. Mekânın batı tarafında, tıpkı Taşlık'ın üst kattaki odalarında olduğu gibi, oturma kısmı geniş bir orta kemer ve daha dar birer yan kemerden oluşan bir direklik ile mekânın diğer kısmından ayrılmıştır. Yan kemerlerin alt kısımlarında genelde yer alan korkuluklar bu direklikte bulunmaz, ancak bunlar daha sonraki tadilatlar sırasında çıkartılmış da olabilir. Bu odanın asıl düzeninde her tarafında pencereler bulunmasını ve odanın bir tarafının oturma bölümü olarak düzenlenmiş olmasını göz önünde bulundurursak, bu mekânın bir divanhane veya kabul odası olma ihtimali kuvvet kazanmaktadır. II. Avlu'nun giriş kemerinin üstünde yer alması, bu mekânı daha da önemli kılmaktadır. Bu odadan hem I. Avlu, hem II. Avlu hem de Divanhane'nin bulunduğu Has Bahçe rahatlıkla görülebilir. Ayrıca hem merkezî konumu hem de çok sayıdaki kapıları vasıtasıyla sarayın her tarafına hemen ulaşılabilir.

Diğer büyük mekân, "Yekaterina'nın Yemek Odası" olarak bilinmektedir ve yukarıda bahsettiğimiz mekândan daha geniştir. Bu mekânın II. Avlu'ya bakan cephesinde beş penceresi vardır. Dört kapı bu odaya açılmaktadır; bunlardan biri "Divanhane" veya "Kabul Odası" olarak adlandırdığımız mekândan, biri kuzeybatı

köşesindeki küçük bir odadan, üçüncü kapı Mutfak Avlusu'ndan çıkan merdivenden ve nihayet dördüncü kapı II. Avlu'dan giriş sağlamaktadır. Böylece diğer oda gibi merkezi bir konuma sahip olan bu odanın mutfaklara yakınlığından dolayı yemek odası veya ziyafet odası olarak kullanıldığını tahmin edebiliriz. Neticede Yekaterina da bu mekânı yemek odası olarak kullanmıştır. Sarayın bu kanadındaki diğer bir önemli mekân, I. Avlu'ya bakan kafesli çıkmadır. Han ve saray erkânı buradan I. Avlu'yu rahatlıkla seyredebilme imkânına sahipti.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, sarayın bu kanadındaki odalar (R 141-147), ilki XIX. yüzyılın son yıllarında, ikincisi 1970'li senelerde olmak üzere iki defa ciddi tadilat geçirmiştir. Son tadilatla özellikle ahşap tavanlardaki göbekler çok kaba bir tarzda yenilenmiştir. Yekaterina'nın döneminde yapılan çalışmalarda kapılar, kapı kemerleri ve bazı pencereler değiştirilmiştir. Bugünkü revzenler, ya Hanlığın son dönemine aittir, ya da Rusların ilk restorasyonlarının eseridir. Yenilenen kapılar, sarayın ana girişinin batısındaki odaların kapılarına benzemektedir. Bunlar bir iki istisna dışında birer Barok kemere sahip olup yeşil ve kırmızı renklerle boyanmış ve kasetler içinde vazolarda değişik çiçek motifleriyle süslenmiştir. Kemer konsollarının, bazılarının revaklı sofadaki kompozit ahşap başlıklar ile aynı şekle sahip olmalarına binaen aynı zamanda yapılmış oldukları düşünülebilir. Akant ve volütlerden başka büyük birer istiridye kabuğu şeklinde bazı kemer konsollar da vardır. Aynı motifler Havuzlu Oda'daki kemerlerde de görülebilir. Tahminimizce buradaki kapı kemerlerinin bazıları Hanlığın son döneminden kalmadır, bazıları ise Ruslar tarafından yenilenmiştir. Osmanlı'da bu motifler XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren severek kullanılmıştır.

Bu kanattaki kapılara hizmet bölümlerinde varolmayan önemli bir bezeme eklenmiş, kapı sövelerinin tepeliklerinde her kapıda ikişer tane olmak üzere peyzaj tasvirleri bulunan kasetler yerleştirilmiştir (R 148-154). Yağlı boya ile yapılmış bu tasvirlerde çeşit çeşit manzaralar bulunur. Birbirine çok benzeyen bu peyzajlar, zaman üstü, ideal bir manzara sergilemektedir. Tasvir edilen konular arasında deniz kıyıları, kayalar, harabeler, kuleler, gün batımı, köşkler vs. görmekteyiz. "Pitoresk resimler" olarak adlandırılan bu romantik peyzaj resimleri, XIX. yüzyılda bütün Avrupa

saraylarında moda olmuştur. Bu tasvirler, Kolodin'in yürüttüğü yenileme/tadilat esnasında yapılmış olabilir. Bazı kapılarda bu tasvirlerin altında yer alan daha kaba manzara resimleri kısmen görülmektedir (R 152-154). Bu tasvirlerin üslubu ve tarihleri hakkında kesin bir şey söylemek şimdilik mümkün değilse de, XVIII. yüzyılda Anadolu'da da yaygınlaşan naif bir peyzaj resmi anlayışını sergiliyor olması mümkündür (R 155-157).⁹² Bu tasvirler, Havuzlu Oda'dakiler ile eşzamanlı olabilir. Bugün Kolodin tarafından yapılan tasvirlerin altında kalmış bu tasvirlerde kahverengi/sarı/kırmızı tonlar hakimdir. İstanbul'da da o dönemde iki veya az renkli manzara resimleri yaygın bir moda idi.⁹³

Kabul Odası'ndan sarayın diğer bölümlerine açılan kapılarda manzara resimleri yerine daha sade Ampir stilinde yapılmış şemseler mevcuttur. XIX. yüzyılda Taşlık'ın ikinci katındaki mekânlara ulaşmak için buradan geçen yol değil, Potyomkin tarafından yaptırılan merdiven kullanılıyordu. Bu kapıların arkasında bulunan bir odanın Hanlık döneminden kalma süslemesi günümüze gelebilmiştir (R 164-169). Buradaki orijinal süslemenin günümüze kadar nasıl gelebildiğinin bir açıklaması, Batı tarzında tezyin edilmiş bu mekânın haremde yaşayan Hristiyan prensesinin odası olarak ün kazanmış olmasında yatar.⁹⁴ Kabul Odası ve Divanhane arasında yer alan ve sarayın Kuzeybatı Kanadı'ndan Taşlık etrafındaki ikinci kattaki mekânlara geçit sağlayan bu odanın zengin süslemeli bir ocağı vardır. Bu ocak, Hanlık döneminden kalma ve ilginç bir süslemeye sahiptir. Ocağın üstündeki yaşmak, etrafındaki çerçevesi ile beraber bir bütünlük sergilemektedir. Bu çerçeve, illüzyon etkisi doğuracak şekilde iki tarafta başlıklı sütunlar içinde üç boyutlu, hareketli, dalgalı bir kemer/bordürden ibarettir. Bordürde ocağın iki tarafına ikişer raf nişi açılmıştır. Çerçeve, bazı yerlerde orijinal tezyinatını kaybetmiş, onun yerini çirkin bir kafes motifi almıştır. Birkaç yerde mevcudiyetini koruyabilen bordürün esas süslemesi, alt taraftaki mermer taklidi bezemedir. Bordürün üst tarafındaki kemer kısmı, bugünkü süsleme yüzünden zor görülebilen, açılmış bir yazı rulosunu andırmaktadır. Kemerdeki şekil ve yeşil mermer motifli bordür, ocağın yaşmağında

⁹² Günsel Renda, *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı: 1700-1850*, Ankara, Hacettepe Üniversitesi, 1977, s. 124-130.

⁹³ A.e., resim 110.

yer alan motif için de uygun bir çerçeve oluşturmaktadır. Yaşmakta bir çadırı andıran Barok tarzında bir kubbe görmekteyiz. Bu çadırın tepesine bir alem yerleştirilmiştir. Alem ile taçlandırılan yaşmağın arkasındaki alınlıkta iki tarafa sarkan, yarı açılmış birer çift perde görmekteyiz. Perdenin püskülleri ve üzerindeki motifler yıldız ile yapılmış, perdenin arkasındaki mekân ise basit bir kafes ile kaplanmıştır.⁹⁵ Yaşmağın kemerinin üst kısmı alınlık şeklinde kapatılmış ve bu alınlık bir “nature morte” olarak resmedilen meyvelerle süslenmiştir. Bu meyveler arasında üzüm, armut, elma, erik, şeftali, kiraz ve ikiye bölünmüş karpuz seçilebilir. Ocağın korluğu mermerdendir ve C, S kıvrımları şeklinde akant ve başka yapraklardan oluşan Barok-Ampir üslûbunda bir bezemesi vardır. Bu ocak, motif ve süsleme tarzı ile hemen Kırım Geray Han tarafından yaptırılan Meyveli Oda’yı çağrıştırmaktadır. Bundan dolayı bu ocağın aynı döneme ait olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Yine bu odada bir ahşap dolap yer almaktadır (R 169). Bu dolabın da ocakla aynı dönemden kalmış olması mümkündür; ama üstündeki süslemeler, özellikle peyzaj tasvirleri, kapılarda görülebilenlerle aynı zamanda yapılmıştır.

5.3.2.3 Divanhane ve Önündeki Revak

Revak (Direklik/Revaklı Sofa): Divanhane’nin önünde dört basamak ile çıkılan bir revaklı sofa⁹⁶ yer almaktadır (R 170-176, 180). Bu sofanın üstünde bulunan Kabul Odası, ahşap direkler tarafından taşınmaktadır. Bugün toplam on bir direk mevcut ise de, bu revaklı girişin aslında altı direkli ve beş kemerli olduğu düşünülebilir. Başka bir görüşe göre ise eskiden ağaç direkler bütün Divanhane’yi dolaşıyordu ve ancak daha sonra ana giriş tarafındaki kısım revak haline getirilmişti. Bu ihtimal pencere

⁹⁴ Bkz. Tez 3.3; Puşkin’in Gözyaşı Çeşmesi” şiirindeki Leh prensesi Mariya Pototskaya ile ilgili.

⁹⁵ Perde motifi, XVIII. yüzyıldan itibaren Osmanlı resim sanatında sevilen bir motiftir. Onu Osmanlı sanatında padişah portrelerinde de görmekteyiz. Mimaride duvar resimlerindeki uygulama örnekleri için bkz. Doğan Kuban, a.g.e., s. 62; Birgi, Çakır Ağa Konağı dış cephesi.

⁹⁶ Sedat Hakkı Eldem, Türk Evi II, s. 126.

düzenine baktığımızda zayıf görünmektedir. Arz Odası'nın önünde bulunan bu revaklı giriş kısmını Baron de Tott da zikretmiştir.⁹⁷

Bu mekân 1961-1964 yılları arasında restore edilmiştir. Bu çalışma esnasında herhalde geç dönemde bir tadilâta ahşap sütunların arasına konulan ve bu açık girişi kapalı bir mekâna dönüştüren tahta paneller sökülmüştür.⁹⁸ Paneller söküldükten sonra aralarındaki ahşap direkler meydana çıkmış, bu bunların çoğu çürük oldukları için tadilât kapsamında değiştirilmiştir. Direklerin ahşap başlıklarının orijinal olduğu veyahut aslına uygun olarak yapıldıkları kabul edilebilir. Ahşap başlıklar akant yaprakları ile süslenmiş olup bazıları iki veya üç kademeli, kompozit başlıklardır. Bu başlıklara benzeyen bir başlığı Mutfak Avlusu'nun bir köşesinde tespit ettik. Başka bir başlık da Divanhane'deki vitrinde sergilenmektedir. Sergilenen bu başlığın Divanhane önündeki revağa mı ait olduğu, yoksa başka yerden mi getirildiği henüz açıklığa kavuşmamış bir meseledir.

Bazı araştırmacılar sonraki dönemlerde değişikliklere uğrayan revağın tavan göbeğinin 16. yüzyıldan kalma olduğu düşünmektedir.⁹⁹ Göbeğin bugünkü haline bakılırsa, birçok parça yakın dönemlerdeki çalışmalar esnasında değiştirilmiştir. Tavan, bir restorasyon esnasında eski şekline getirilerek sarı-turuncuya boyanmıştı.¹⁰⁰

Hansaray'da bulunan ahşap unsurları tarihlendirmek zordur. Ahşap kısımların (kapı, kanat vs.) şekil ve düzeni yüzyıllardır aynıdır. Sarayın en az bir büyük yangın geçirdiği düşünülürse, erken dönem ahşap elemanların günümüze gelebilmiş olma ihtimali zayıftır.

⁹⁷ Tott, s. 80: "We alighted in the inner Court, and the Vizir, who waited for me in the Vestibule, conducted me to the Hall of Audience, where we found the Cham sitting in the corner of a Sofa, opposite which was a great Chair, in which I sat down, after having complimented the Prince, and delivered my Credentials."

⁹⁸ Dombrovskiy'nin metninde geçen Divanhane önündeki yazı odası, Rus döneminde kapatılan bu revaklı giriştir. Bkz. F. Dombrovskiy, *Dvoret's Krımskih Hanov v Bahçisaraya*, s. 18.

⁹⁹ Y.V. Nagayevskaya, *a.g.e.*, s. 28.

¹⁰⁰ Yu. M. Mogariçev-G.N. Grjibovskaya, *a.g.e.*, s. 9.

Bu revaklı sofadan Divanhane'ye iki giriş vardır: Birincisi, üstünde kitabesi bulunan ana giriştir. İkincisi ise bu ana girişin yer aldığı cephenin sağındaki (batısındaki) cephede yer almaktadır. Bu yan girişin önü ile revağın sağ tarafının arasında bir kapı ve kemerli, kafesli direklerle sınırlanan küçük bir mekân vardır. Bu mekânın, sonraki dönemlerde ilâve edildiği/kapatıldığı kesindir. Kemerler, kemerleri taşıyan direkler ve kafesleri farklı ve iğreti durmaktadır.

Bu oda, XIX. yüzyıldan itibaren revağın kapalı olmasından dolayı bir bekleme odası olarak tanımlanmıştır. Bu revağın gerçekten bir bekleme yeri olduğunu düşünebiliriz. Elçiler, divana çağrılmadan önce orada beklemiş olabilirler. Topkapı Sarayı'nın divanhane önündeki revak da bir bekleme yeri işlevi görmesinin yanı sıra ziyafet vermek için de kullanılmıştır.¹⁰¹ Hansaray'ın Divanhane'sinin önünde yer alan bu direkliğın de benzer bir işlev gördüğü düşünölebilir.

Divanhane:¹⁰² Cami ile beraber günümüze gelen en eski mekân olarak kabul edilen Divanhane dörtgen, kâgır bir mekân olup dört kapısı bulunmaktadır: Bunlar; kuzey tarafında II. Avlu'dan Divan'a giriş sağlayan, önünde revak yer alan ve üstünde kitabesi olan yuvarlak kemerli ana kapı; onun karşısında, Divan'ın güneyindeki Taşlık'a açılan yuvarlak kemerli kapı; Divanhane'nin kuzeybatı köşesinde direkliğe açılan kapı ve nihayet Has Bahçe (I. Harem Bahçesi)'ye açılan kapıdır.¹⁰³

Bu dört kapıdan sadece II. Avlu'dan giriş sağlayan ana kapı süslenmiştir, diğerleri sadedir. Ana kapının, iç-dış bükey üçlü kaval silmeden oluşan bir çerçevesi vardır (R 177, 178). Çerçevenin üst tarafında yerli kireç taşından¹⁰⁴ bir kitabe yer almaktadır. İki dış bükey silmeden oluşan çift kuşatma kemerin dış silmesi, bir kemer ve köşelikler oluşturmakta, kemer de kilit taşı üzerinde dairevi bir düğüm meydana

¹⁰¹ Divanhane önünde bir ziyafet sahnesi için bkz. Gülru Necipoğlu, a.g.e., s. 64; Tez R 216.

¹⁰² M. Baha Tanman, "Divanhane", s. 437: "İslâm sivil mimari terminolojisinde birden fazla tanımı olan divanhâne terimi, öncelikle devlet başkanı konumundaki kişilerin saraylarında divanın toplandığı, elçilerin kabul edildiği ve çeşitli önemli meselelerin görüşüldüğünü mekânları ifade eder. Ayrıca kasır, konak, köşk, yalı türünden geniş kapsamlı meskenlerde de misafir odası olarak kullanılan büyük salonlara divanhâne denilmektedir."

¹⁰³ Aynı tespit Dombrovskiy'de de yer almaktadır. F. Dombrovskiy, *Dvorets Krimskih Hanov v Bahçisaraya* s. 21.

getirmektedir. Kemerin köşeliklerine birer gülbezek yerleştirilmiştir. Kemerin iç yüzeyinin ortasında ajur tekniğinde işlenmiş bir kabara, yan taraflarda da mukarnas şeklinde birer kabara yerleştirilmiştir. Kapı sövenin dış tarafında, kemerin bittiği yerde her iki tarafında ters çevrilmiş birer Rumî/palmet bulunmaktadır. Kemer konsollarında da silme, mukarnas ve yine ters çevrilmiş bir Rumî motifinden oluşan tezyinatı görmekteyiz.

Kapının tezyinatı Osmanlı'nın ne klasik ne de Batılılaşma dönemindeki üslûp özelliklerini göstermektedir (R 179). Kapı, tarih itibariyle Lâle Devri'nin son dönemlerine denk düşmektedir. İstanbul'da üslûp bakımından buradaki tezyinata benzerlik gösteren bir yapı vardır ki bu da Cerrahpaşa semtindeki 1734 tarihli Hekimoğlu Ali Paşa Camii ve külliyesidir.¹⁰⁵ Osmanlı başkentinde, Hansaray'daki Divanhane kapısından on sene önce inşa edilen bu caminin taş işçiliğinin bazı motifleri, ayrıntılara kadar bu kapının tezyinatına benzemektedir. Caminin mihrabında kullanılan ajur tekniği, giriş kapısının kemer yastıklarında görülen mukarnas ve bitkisel süslemeler, çeşmedeki natüralist üslûptaki gülçeler, Hansaray'daki Divanhane'nin kapısındaki tezyinat ile büyük benzerlik göstermektedir.¹⁰⁶

II. Selâmet Geray Han'ın saray tamirâtı için Osmanlı'dan yardım istediği ve bu istek üzerine malzeme ve bir hassa mimar gönderildiği bilinmektedir.¹⁰⁷ Böylece başkentte klasik ve Batılılaşma dönemi arasında hakim olan üslûp, Hansaray'a girmiş olabilir. Kitabe, Divanhane'nin I. Selâmet Geray Han dönemindeki bu tadilâtlarda yenilendiğine dair bir kanıttır. Taşlık'ın güneyinde bulunan Mescit için de aynı şey geçerlidir.

¹⁰⁴ Y.V. Nagayevskaya, a.g.e., s. 28.

¹⁰⁵ M. Baha Tanman, "Hekimoğlu Ali Paşa Camii'ne İlişkin bazı Gözlemler", **Oktay Aslanapa Armağanı**, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1996, s. 253-280; İ. Hattatoğlu, **İstanbul'da Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi**, Mezuniyet Tezi, İ.Ü. Ed. Fak. Sanat Tarihi Bölümü, İstanbul 1967; Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi", **DİA**, C:XVII, 1998, s. 169-173.

¹⁰⁶ Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi'nin resimleri için bkz. İ. Hattatoğlu, a.e.

¹⁰⁷ Bkz. BOA Belgeler 3-6.

Divanhane girişindeki kitabede şu ifade yer almaktadır:

Bâb-ı dîvân-ı Selâmet Gerây Hân ibnü'l-Hâc Selîm Gerây Hân
Sene H 1156 (M 1743-1744).

Bugün sadece Has Bahçe'ye bakan doğu cephesinde iki sıra pencere ve kuzey cephesindeki ana girişin iki yanında birer pencere mevcuttur (R 183, 186, 191, 192). Doğu cephesinde alt sırada kapı ile beraber, yere kadar inen altı tane dörtgen, ikişer ahşap kanatlı pencere; üst tarafında ise altı tane dış tarafı Barok kemerli, iç tarafı sivri kemerli çift pencere vardır. Alt pencereler XIX. yüzyıla aittir, ama asıl pencerelere uygun olarak yapıldığı düşünülebilir. Mannstein anılarında, alt pencerelerin sadece hasır kafesli olduğunu ve rüzgarı geçirdiğini anlatmaktadır. Bu sebeple Has Bahçe'ye bakan bu cephenin yazın tamamen açık olduğu düşünülebilir.¹⁰⁸

Bugün pencereler bal peteği şeklinde iki farklı ölçüdeki altıgenlerden oluşan bir geometrik düzeni içermektedir. Üstteki revzenlerin içliklerinin zarif desenleri vardır (R 191, 192). Camın ortasındaki dörtgen pano boş bırakılmıştır, onun üst ve alt tarafında ince nakışlı birer çiçek deseni yer almaktadır. Bunların etrafında yine çiçeklerin yerleştirildiği bir çerçeve bulunmaktadır. Revzenlerin dışlıkları içliklerle zamandaş değildir, kemer şekillerine bakıldığında onların XVIII. yüzyıla ait oldukları söylenebilir. İç revzenlerin, cephenin sol ve sağ köşesindekilerin dışında daha eski oldukları kabul edilir ve XVII. yüzyıla tarihlendirilir. Revzenlerin sipariş üzerine İstanbul'dan hazır olarak getirildiği bilinmektedir.¹⁰⁹ Köşe revzenleri ise 19. yüzyıldaki bir restorasyonda İtalyan usta Pietro Bellini tarafından Briansk cam fabrikasında yaptırılıp değiştirilmiştir. Pencereler 1973'te Kiev'den gelen ustalar tarafından tekrar restore edilmiştir.¹¹⁰

¹⁰⁸ Bu pencerelerin 1736 önceki hali için bkz. Tez 3.1 ve Ek 1.

¹⁰⁹ TCMN, s. 108: "Les chassis à la turque de vitres colorées viennent tout fait de Constantinople sur commande."

¹¹⁰ Y.V. Nagayevskaya, a.g.e., s. 28.

II. Avlu'ya bakan kuzey cephesindeki pencerelerin de demir parmaklıkları ve ahşap pencere kanatları vardır (R 184, 185, 187-189). Bu pencere kanatları, aynı cephede yer alan giriş kapısının kanatları ve onun sağında bulunan kapı kanatları ile beraber, kaliteli bir ahşap işçiliğinin ürünü olup her çift kanat değişik, kırmızı ve yeşile boyanmış ahşap parçalarından oluşan bir geometrik şekle sahiptir. Ana kapının kanatları dikdörtgenlerden ibaret geçmeli motiflerden oluşur. Aynı motifler Mescit'in kapı ve pencere kanatlarında da bulunur. Kapının iki yanındaki pencerelerin kanatları kırık çizgilerin oluşturduğu altı kollu yıldızlardan meydana gelmiş bir geometrik düzene sahiptir. Bu pencere kanatları yenilenmiş olup ahşabı ve boyası düzgündür. Divanhane'nin yan kapısı ise birbirlerinin merkezlerinde altı köşeli yıldız oluşturacak biçimde kesişen onikigenlerden meydana gelmiş bir düzene sahiptir. Bu kapı, Divanhane'nin ana kapısından daha eskidir hatta XVII. yüzyıla ait olması da muhtemeldir.

Divanhane bugün bir aynalı tonozla sahiptir. Bu tonozun dış kabuğu Taşlık'ın ikinci katına açılan küçük bir kapıdan görülebilir (193-196). Aynalı tonoz tavanının iç tarafı ise Ampir üslûbunda çok yoğun ve renkli bir süslemeye sahiptir. Ortasındaki aynada girişteki kapı kanatlarını andıran yıldız, siyah ve kırmızı renklerin kullanıldığı bir motif ve motiflerin merkezinde de püsküller yer almaktadır. Bu aynanın etrafında, yıldız ve değişik renklerin kullanıldığı yirmi değişik bordür, tavanı tamamlamaktadır. Bu tavan daha sonra yenilenmiş ve tekrar boyanmış olsa da, XVIII. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilebilir. Tavanın ortasındaki püsküller, Demir Kapı'nın sundurmasındaki süslemelerle benzerlik göstermektedir. Divanhane'nin doğu duvarında bir ocak yer almakta idi. Bu ocak birkaç sene önce bir restorasyonda kaldırılmış, geriye sadece bacası kalmıştır (R 182).

İç mekânın (R 197-204) kuzey duvarında dört tane sivri kemerli, kafesli penceresi olan bir balkon bulunmaktadır. Balkonun arka duvarında iki niş mevcuttur. Bu nişlerin Divanhane'nin eski şeklinde açık olan ve daha sonra kapatılan pencereler olması muhtemeldir. Balkon ile aynı seviyede olmak üzere Divanhane'nin batı ve güney duvarında kapı veya pencere izleri bulunmuştur. Bu izlerin Divanhane'nin eski şekline ait olması gerekir.

Balkonun altındaki kısım, ana mekândan ahşap korkuluklarla ayrılmış; bu ahşap korkulukların ortasında, ana girişin önüne, ahşap bir kapı çerçevesi yerleştirilmiştir (R 199). Bu yuvarlak kemerli sövenin üç kenarında bordürler vardır. Kırmızı rehkli iç ve dış bordürler sekizgen yıldızlarla donatılmıştır. Aynı yıldızlardan kemerde de bulunur. Bu iki bordürün ortasındaki bordür ise uç kıvrımlarının içine kırmızı sekizgen yıldızlar yerleştirilen yeşil hançer yapraklardan oluşmaktadır. Kemer köşeliklerde yer alan geçme motifleri, bu kapı çerçevesini XVIII. yüzyılın ikinci yarısına yerleştirmektedir. Bu tip ahşap çerçevelerin bir iç mekânda yer almasına burada ilk defa rastlamaktayız. Harem binasında buna benzer bir ahşap çerçeve dış sofanın girişine yerleştirilmiştir (R 412-415).

Birçok değişiklikler geçiren Divanhane, Rus döneminde de birkaç restorasyon görmüştür. Bu mekânda en son 1961-1964 yılları arasında inceleme ve restorasyon çalışmaları yürütülmüş ve bazı ilginç bulgular elde edilmiştir. Yapılan incelemelerde Divanhane'nin iç mekânının taş yer döşemesi altında bir havuz temeli tespit edilmiştir.¹¹¹ Aynı çalışmalar süresince 1820-1824 arasında Kolodin tarafından yapılan kötü "tadilat" esnasında tavan ve duvarlara yapıştırılan paneller sökülmüş,¹¹² sökülen panoların altından bugün görülebilen tavan ve duvarlar ile tavandaki Ampir ve Barok üslûbundaki kalem işleri ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkartılan bu süslemeler, birçok tabakadan oluşan değişik bezemelerin en üst tabakasıdır. Yine sondaj yoluyla birçok yerde bu süslemenin altındaki nakışlar da tesbit edilmiştir. Divanhane'nin dış duvarlarında da birçok yerde sıva altındaki boya tabakaları kısmen meydana çıkmıştır. Aynı incelemeler süresince Divanhane'nin Taşlık'a bakan üst duvarlarında, kapalı balkonun devamında, daha sonra kapatılan pencerelerin ve kapıların mevcudiyeti ortaya çıkmıştır.

Divanhane'nin derin pencere nişleri bugün sarayın bulgularını içeren vitrin olarak kullanılmaktadır. Burada direkli revakta olan başlıklara benzeyen bir ahşap başlık, birkaç çini parçası ve kalem işi güzel kapı/pencere söve parçaları sergilenmektedir (R

¹¹¹ Yu. M. Mogarişev-G.N. Grjibovskaya, a.g.e., s. 10-11.

209-214). Çini ve söve parçaları XVII. yüzyılın sonuna doğru tarihlendirilebilir. Bu söve parçalarının benzerleri İstanbul'daki Eminönü Yeni Cami'de bulunan Hünkâr Kasrı'nda görülebilir (R 215).¹¹³ Sarayın eski bir mekânına ait olan ve Osmanlı'nın XVII. yüzyılın ahşap işçiliğini gösteren bu ahşap sövelerin Divanhane'de sergilenmesi, onların bu mekânda bulunduklarını düşündürmektedir.

Dış duvarların süslemesi: Dış duvarlarda üç ayrı unsura rastlanmaktadır: Taşlık'a bakan güney ve güneybatı cephelerinde, Taşlık'ın başka yerlerinde de rastlanan kırmızı-siyah "duvar örgü taklidi" olarak adlandırabildiğimiz çizgilere rastlanmaktadır (R 259-263). Bu çizgilere bugünkü üst katın oturduğu kemerin altında da rastlanır ve bu yüzden bunların bu üst kat yapılmadan önceye ait olması gerekir. Bu nakışlar İstanbul Yeni Cami Hünkâr Kasrı'nın dış cephesindeki duvar örgüsüne benzemekte olup muhtemelen buna benzeyen bir örgünün taklididir.¹¹⁴ Bu cephedeki yalancı duvar örgüsünden, Taşlık'ı incelerken tekrar bahsedeceğiz. Ayrıca Taşlık'a bakan bu iki cephede eskiden üst kata çıkan merdivenlerin izleri takip edilebilir. İki cephede merdiven izlerinin bittiği seviyede, yukarıda zikrettiğimiz kapı ve pencere izleri görülmektedir.

Has Bahçe'ye bakan dış cephenin süslemeleri geç tarihlidir, onlar XVIII. yüzyılın sonuna doğru hakim olan zevki yansıtmaktadır (R 183). Bu süslemeler, sarayın dış cephelerinin birçok yerinde olduğu gibi, eskiden var olan bir süslemenin restorasyonlarda yenilenip aslına uygun çizilmiş halidir. En ilginç cephe bezemelerine II. Avlu'ya bakan batı cephesinde rastlanır (R 188, 189). Bu cephede birkaç sondajla sıva altındaki değişik dönemlerden kalma kalem işleri ortaya çıkartıldı. Kapı etrafındaki silme ve kapı kemerinde kırmızı ve sarı boya izleri vardır. Sarı olan süslemelerin aslında yaldızlı olduğunu düşünülebilir. Kapının yanındaki iki pencere çerçevesinde sıva altında ortaya çıkartılan kırmızı boya görülür. Bugün kapı ve pencerelerin dışındaki cephede, pencere alt ve üst kısımlarında levha halinde tezyinat bulunmaktadır. Üstte, tavan altında başlayan bu levhalar, kapının sol ve

¹¹² Bkz. Tez 3.3.

¹¹³ Sedat Hakkı Eldem, *Türk Evi II*, s. 226, 227.

sağında üçer tanedir. Sağdaki levhaların içinde ilginç bir süslemeye rastlanır: Sol alttan sağ üste doğru gelişen, gri tonları ve siyah dairelerden oluşan bir duman/bulut motifi. Sol levhaların içinde eskiden bunun aynısının olup olmadığını söylemek bugünkü duruma göre mümkün değildir. Cephenin alt tarafında, yine kapının iki yanında korkuluğu andıran birer levha dizisi yer almaktadır. Bu cephenin en sağında bulunan, Divanhane'nin yanındaki kemeraltına açılan kapının üstünde geç dönemden kalma bitkisel motiflerden, C ve S kıvrımlarıyla püskülden oluşan bir süsleme görülmektedir.

İç mekânın süslemesi: Divanhane'nin iç duvarlarında geç döneme ait süslemeler mevcuttur (R 190, 197, 198, 200-204). Barok-Ampir tarzındaki bitkisel ve geometrik süslemelerin yanı sıra kırmızı silmelerden oluşan, kapalı balkondaki sivri kemerli pencerelerin şekillerini devam ettiren kör nişlerden ibaret bir şema görülmektedir. Bu kör niş veya çinihanenin¹¹⁵ cephe düzenlemesi haremdeki odalarda da mevcuttur. Balkon pencerelerinin arasına ve yan duvarların sivri kemerli silmelerinin içine vazoda çiçekler ve soyut bitki motifleri yerleştirilmiştir. Balkon tarafında, kafesli pencerelerin arasında, ahşap kısımda devam eden, kırmızı bordürlerden oluşan başka bir bezeme daha kısmen ortaya çıkartılmıştır.

Balkonun ahşap kısmının alt tarafında yine Ampir üslûbunda çiçek çelenkleri, bunların altındaki bazı yerlerde ise daha farklı çiçek süslemeleri mevcuttur. Gırlantlar altında görülen bu süslemeler dikkat çekicidir, çünkü bunlara benzer süslemeler İstanbul'daki Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi'ndeki kütüphane balkonunda da görülmektedir (R 205).¹¹⁶ Böylece dış ve iç mekânın yenilenmesi sırasında görülen tezyinat unsurlarına dayanarak Divanhane'nin II. Selâmet Geray Han'a ait olduğuna dair bir kanıt daha ortaya konulmaktadır.

¹¹⁴ Dış cephelerde ve bahçe duvarlarında yalancı duvar örgüsü XVII. yüzyılda yaygın idi. Bkz. Sedat Hakkı Eldem, *Türk Bahçeleri*, s. 326, 327.

¹¹⁵ "Çinihane" olarak adlandırılan bu cephe tasarımı için bkz. Turgut Saner, "Lale Devri Mimarlığında Hint Esintileri: 'Çinihane'", *Sanat Tarihi Defterleri*, sy. 3, İstanbul, 1999, s. 35-53.

¹¹⁶ Ayrıca İ. Hattatoğlu, *İstanbul'da Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi*, Mezuniyet Tezi, İ.Ü. Ed. Fak. Sanat Tarihi Bölümü, İstanbul 1967, resim 260.

Özellikle çelenkler ve vazoların şekli, bu tezyinatın XVIII. yüzyılın ikinci yarısına veya XIX. yüzyılın başına ait olduğunu işaret etmektedir. Ampir üslûbundaki vazoların benzerlerine üst kattaki İç Sofa'nın duvarlarında da rastlanmaktadır. İstanbul'da da aynı dönemde çelenk ve vazolardaki çiçekler revaçta idi (R 217, 218).¹¹⁷

Hanlığın geç döneminden kalma bu tezyinattan başka, incelemeler sonucunda daha farklı bir döneme ait olan bir tezyinat daha ortaya çıkarıldı. Sıva altından çıkarılan bu süsleme, Divanhane'nin II. Avlu'ya bakan cephesindeki tezyinata benzemektedir. Dış cephede görülen ilginç bulut motifi iç mekânın üst kısımlarında da yer almaktadır. Duvarın alt kısımlarında aynı gri tonlarında mermer taklidi bir bezemeye rastlanmaktadır. Cephenin alt kısımlarında yer alan mermer taklitlerine dayanarak, üst kısımlarda bulunan bu bulut motiflerinin de bir çeşit mermer taklidi olduğu kabul edilebilir. Mermer taklitleri, XVII. yüzyıldan itibaren sevilen bir tezyinat unsuru olup tarihlendirilmesi zordur. Mukayese için incelediğimiz eserlerde bu bulut motifinin bir benzerine rastlamadık.

Girişindeki kitabe, Divanhane'nin II. Selâmet Geray Han zamanında esaslı bir tamir gördüğünün kanıtıdır. Şu anda varolan bezemelerin bazıları onun dönemine, bazıları ise XVIII. yüzyılın ortasından daha geç bir döneme işaret etmektedir. Bazı bezemelerin Kırım Geray Han tarafından yaptırıldığı, bazı unsurların ise Potyomkin tarafından yapılan çalışmalar süresince ilâve edildiği söylenebilir.

Divanhane'nin bugünkü şekli 1740'tan sonra II. Selâmet Geray Han ve seleflerinin yaptığı tadilâtların sonucudur. Kaynaklara bakılırsa, XVIII. yüzyıldan itibaren sarayın bir tane divanhaneye sahip olduğu kabul edilebilir. Resmi devlet işlerinin görüşüldüğü bu divanhanenin yanı sıra, baş oda veya misafirhane ve kabul köşkü olarak nitelendirilebilen birkaç mekânın daha olduğu kesindir. Öncelikle Altın Oda ve Kahve Odası, bilâhare bahçelerde yer alan köşkler bu çerçevede değerlendirilebilir.

¹¹⁷ Sedat Hakkı Eldem, *Türk Bahçeleri*, s. 337.

Divanhane'nin bir tarafında hanın özel dairelerine bağlı bir galerinin bulunması Topkapı Sarayı'ndaki divanhanenin kafesli odasını hatırlatmaktadır. Bildiğimiz kadarıyla Kırım Hanı sarayda bulunduğu zamanlar divan toplantılarına bizzat katılmaktaydı, yani Topkapı'da olduğu gibi, sadece simgesel olarak temsil edilmiyordu.¹¹⁸ Bu durum, kafesli galeri için başka bir açıklama gerektirmektedir. Kesin bir şey söylemek mümkün olmamakla beraber, hareme bağlı kafesli bir mekân olmasından hareketle, hanın hanımları veya oğullarının buradan divan toplantılarını seyrettikleri ifade edilebilir.

Baron de Tott, hatıralarında naklettiği bir kabul sahnesinde¹¹⁹ hanın, kabul odasında giriş kapısının karşısında bir sedir veya tahtta oturduğunu, kendisi için de hanın karşısına bir sandalye konulduğunu anlatmaktadır.¹²⁰ Han, de Tott ile bu şekilde görüşmekte idi. Bu düzene, yani hükümdarın mekânda ziyaretçinin karşı çaprazında oturmasına Topkapı Sarayı'daki arz odasında da rastlanır (R 219-221).¹²¹ Kafesli balkonun altında yer alan kapı sövesi ve iki tarafındaki korkuluklarla ayrılan bölüm ise başka yerde rastlanmayan bir unsurdur.

Divanhane'nin ortasında erken dönemde bir havuzun bulunması, bu mekânın belli bir gelenek içinde yer aldığını göstermektedir. Divanhanelerde bir sebîl veya havuzun yer alması, Gaznelî Mahmud (998-1030) tarafından Leşker-i Bâzâr Sarayı'nda,

¹¹⁸ Bkz. Tez 1.2.2.

¹¹⁹ Bkz. Tez 1.2.6.

¹²⁰ Kırım hanlarının taht şekilleri hakkında fazla bir şey bilinmemekle beraber, onların Osmanlı padişahları gibi değişik tahtlar kullandığını düşünülebilir. I. Sahip Gerah Han'ın cülus töreninde bir altın taht kullanılmış (bkz. Tez bölüm 1.2.2), Baron de Tott ise Topkapı Sarayı'nda da rastladığımız yatak şeklinde bir tahtın da kullandığını yazmıştır. Tott, bunun Fransız krallarının kullandığı "Bed of Justice" (adalet yatağı) ile benzerliğini vurgulamıştır. Bkz. Tott, s. 217, dipnot (t): "The form of the Tartar Beds, above cited, as well as the Throne of the Grand Seigneur, which always represents a four post Bedstead, have a similarity which may appear interesting. If we consider that the first Governments were necessarily paternal, and that the Tartars afford, in this, as well as in many other matters, the most ancient Annals, we shall not be astonished, that the form of the Bed, on which their Elders ought naturally to give Judgement, has been adopted as a Model for the Thrones of the East. If we add to this Remark, the Invasion of all Europe, by people originally Tartars, we shall find an Explanation of the Term Bed of Justice (this term BED OF JUSTICE, is, we believe, peculiar to the French Laws) always employed when the power of Sovereign Majesty is fully exerted." Moğol-Hint hükümdarlarının da buna benzer taht-yataklar kullandığı bilinmektedir.

Diyarbakır'daki Artuklu Sarayı'nda¹²² ve Memlûk sivil mimarisinde rastlanan bir unsurdur.¹²³ Divanhane'de yer alan bu havuz düzeni, daha sonra havuzlu köşklerde tekrar karşımıza çıkmaktadır. Hansaray'daki Divanhane ile yukarıda zikredilen divanhaneler arasında havuz geleneğinin dışında bir benzerlik görülmez. Tek bir mekândan ibaret olan bu divanhane, daha çok Osmanlı saraylarında rastlanan Arz Odası ile benzerlik göstermektedir. Osmanlı sarayında Divanhane ve Arz Odası iki ayrı mekân olarak tasarlanmıştır. Hansaray'da ise, sarayın ikinci avlusunda yer alan Divanhane'nin aynı zamanda bir Arz Odası olduğu kabul edilebilir. Kırım Hanlığı'nda devlet teşrifatı ve teşkilâtı Osmanlı'nunki kadar ayrıntılı olmayıp çok daha sadedir ve muhtemelen bu yüzden iki ayrı mekâna gerek duyulmamıştır. Diğer taraftan aynı işlev için birçok mekân kullanılabilirdi.¹²⁴ Üstelik sarayın bazı divanhaneleri farklı kişilere ait idi. Mesela Nureddin'in (ikinci veliahdın) kabul odasının da sarayda olduğu bilinmektedir.¹²⁵

Edirne ve Topkapı saraylarında yer alan arz odaları, müstakil, dörtgen, sakıflı revaklarla kuşatılmış yapılardır (R 225).¹²⁶ Topkapı Sarayı'nda, Fatih dönemindeki eski divanhanenin Divan Avlusu'na bakan giriş tarafında beş gözlü bir medhal bulunmakta idi (R 226, 227). Hansaray'daki Divanhane'nin önündeki direkliğin de aslında beş gözlü bir revak olabileceğini yukarıda ifade etmiştik. Bu mekân bugün bir aynalı tonozla sahiptir. Daha önce Topkapı Sarayı'ndaki Arz Odası gibi bir kubbe ile örtülü olması da mümkündür. Divanhane'nin, çift pencere düzeni, tahtın yeri ve önceleri doğu cephesinde yer alan ama daha sonra kaldırılan ocak açısından İstanbul'daki Arz Odası ile benzerliği göze çarpmaktadır. Duvarları -Mannstein'in

¹²¹ Gülru Necipoğlu, a.g.e., s. 105, 108.

¹²² Oktay Aslanapa, "Diyarbakır Kazısından İlk Rapor", *Türk Arkeoloji Dergisi*, sy. 11/2, 1961 (1962), s. 10-18.

¹²³ M. Baha Tanman, "Divanhane", s. 439, 440.

¹²⁴ Uğur Tanyeli'nin Osmanlı sarayı için yazdıkları burada da geçerlidir. Uğur Tanyeli, "Topkapı Sarayı Üçüncü Avlusu'ndaki Fatih Köşkü (Hazine) ve Tarihîsel Evrimi Üzerine Gözlemler", *Topkapı Sarayı Yıllığı*, sy. 4, 1990, s. 186, 187: "Klasik Osmanlı sarayı bir yapı ya da yapılar topluluğu olmaktan önce toplumsal ve siyasal bir kurumdur. Bu nedenle, Avrupa geleneğindeki saray kavramının içerdiği mimari imaja sahip değildir. Dolayısıyla, sarayı saray kılan şey birinci derecede mimarisi değil, titiz gelenek ve normlar biçiminde saptanmış özel bir ilişkiler, davranışlar sistemidir."

¹²⁵ Josef Matuz, *Beschreibung*, s. 148.

¹²⁶ M. Baha Tanman, "Divanhane", s. 442, 443; Uğur Tanyeli, "Anadolu-Türk Saray Mimarlığının Evrimi Üzerine Gözlemler (12.-16. yüzyıl)", *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllığı*, sy. 3, 1988, s. 192.

naklettiğine göre- çini ile kaplı olan bu oda, Topkapı Sarayı'ndaki Padişah IV. Mehmed tarafından duvarları çiniyle kaplatılan Arz Odası ile bu açıdan da bir benzerlik arz etmektedir. Osmanlı sarayında resmi ve özel birçok dairenin eskiden çini kaplı olduğu bilinmektedir (R 223, 224).

Mannstein'ın hatıralarına¹²⁷ tekrar bakacak ve Divanhane hakkında söylediklerini tekrar inceleyecek olursak, kısaca şunu söyleyebiliriz: Mannstein'ın anlattıklarına göre burada iki katlı bir yapı söz konusudur. Alt mekânın ortasında bir havuz vardır, üst mekân ise bir kubbeye sahiptir. Bu kubbe lâcivert ve yaldız boyalıdır. Topkapı Sarayı'ndaki arz odasının ahşap kubbesi de aynı renklerde idi.¹²⁸ Arz Odası'nın kozmolojik simgeselliğini daha önce ifade etmiştik.¹²⁹ Özellikle Arel, Osmanlı mekân anlayışını incelerken otağ ile Osmanlı odası arasındaki ilişkiyi vurgulamaktadır.¹³⁰ Ona göre, Osmanlı odasında rastlanan "seki üstü" ve "seki altı" kavramları otağ geleneğinden gelen hiyerarşik bir düzendir. Bu düzende seki üstü, tavan göbeği veya kubbe ile çadır; seki altı ile otağ ve çevre arasında bir geçme mekânı olan çadır önü simgelenmektedir. Seki üstü ve seki altını ayıran direklik, otağın girişini oluşturan direkleri simgelemektedir. Esin ise Osmanlı Otağı-Hümayunu ile Arz Odası arasındaki ilişkiyi vurgulamıştır.¹³¹

Bu incelemeler ışığında Hansaray'daki Divanhane'nin bugünkü düzenine bakacak olursak, kuzey tarafındaki mekânın bir bölümünü ayıran, ama seki altı-seki üstü düzenine ancak kısmen giren korkuluklar ve kapı sövesi için belki bir açıklama geliştirilebilir. Osmanlı köşklerinin açık kısımlarında veya dış sofalarında Hansaray'ın Divanhane'sinin iç mekânında bulunan ahşap söveye benzeyen bu tür kapılara rastlanmaktadır. Biz burada bu ilginç düzeni kısmen açıklayabilen başka bir kaynak zikretmek istiyoruz: Plano Carpini, XIII. yüzyılda Moğol Hanı'nın çadırını

¹²⁷ Bkz. Tez bölümü 3.1. ve Ek 1.

¹²⁸ Gülru Necipoğlu, a.g.e., s. 100: "The wooden dome inside the audience hall was decorated with gold stars over an ultramarine background..."

¹²⁹ M. Baha Tanman, "Divanhane", s. 443; Ayda Arel, **Osmanlı Konut Geleneğinde Tarihsel Sorunlar**, İzmir, Ege Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1982, s. 26; Önder Küçükerman, **Anadolu'daki Geleneksel Türk Evinde Mekân Organizasyonu Açısından Odalar**, İstanbul, T.T.O.K., 1973, s. 48; Emel Esin'den nakleden Ayda Arel, a.e., s. 28, 29.

¹³⁰ Ayda Arel, **Osmanlı Konut Geleneğinde Tarihsel Sorunlar**, s. 45.

tarif etmiştir. Bu çadırın etrafında bir çit, bu çitin içinde de iki kapı bulunuyordu. Büyük simgesel bir önem taşıyan bu iki kapının bir tanesi, hakanın kapısı idi ve sadece onun tarafından kullanılabilirdi. Hakana ait kapının simgesel ve manevi değeri o kadar büyük idi ki, hakan dışında hiç kimse tarafından kullanılması mümkün olmadığından bu kapının bekçisi bile yoktu. Diğer kapı ise muhafızlar tarafından sıkı bir şekilde kontrol ediliyor ve bu kapıdan girmek isteyen her kimse dövülüyordu. Bizim için burada önemli olan şudur: Kapılar, Türk-Moğol kültüründe manevi açıdan büyük önem taşımakta ve sadece hükümdar tarafından kullanılan bazı kapılar bulunmaktadır.¹³² Buradan hareketle Divanhane'nin iç mekânında yer alan korkulukların ve kapı sövesinin çadırın etrafındaki çit ve kapının simgesi olması, bir ihtimal teşkil edebilir.¹³³ Ayrıca Divanhane'nin kuzey batı köşesinde yer alan kapının işlevi de sorgulanabilir.¹³⁴ Genel olarak Divanhane'ye kimin hangi kapıdan girdiğine dair bilgimiz yoktur.

Burada Hansaray arşivinde bulduğumuz ve hakkında başka hiçbir yerde bilgiye rastlamadığımız üç fotoğraftan söz etmek gerekir (R 206-208). Söz konusu fotoğraflarda, 1912 senesinde yapılmış bir inceleme/sondajda ortaya çıkartılan son derece ilginç bir duvar resmi görülmektedir. Bugün yok olan bu duvar resmi, Divanhane'ye açılan bir kapının yanında yer almakta idi. Metin ve fotoğraflardan tam yeri anlaşılamayan ve muhtemelen Divanhane'nin arka yan kapısının yanında yer alan bu duvar resminin, önüne yapılan balkon tarafından kısmen kapatıldığı kanaatindeyiz. Bu duvar resminde bir benekli pars bulunmaktadır. Sadece gövdesinin arka tarafı görülen bu parsin ne zaman ve hangi amaçla buraya resmedildiği bilinmemektedir. Bu tasvir hanı simgeliyor olabileceği gibi onu kötülüklerden

¹³¹ Emel Esin'den nakleden Ayda Arel, a.e., s. 28.

¹³² Johann de Plano Carpini, a.g.e., s. 118, 119: "(Güyük'ün) Çadırı[nı] çevreleyen tahta çite iki büyük kapı yapılmıştı. Bu kapılardan biri sadece hakanın giriş ve çıkışı için tahsis edilmişti. Bu kapıyı kullanmaya hiç kimsenin cesaret edemeyeceğini bildiklerinden dolayı, muhafız koymamışlardı. İkinci kapı ise kurultay üyelerine ayrılmıştı ve bu kapıda kılıçlı ve yaylı muhafızlar vardı. Görevi olmadığı halde çadıra yaklaşanları muhafızlar yakalayıp dövüyorlardı. Kaçanların arkalarından ise uçları sivri olmayan oklar fırlatıyorlardı."

¹³³ Bazı hükümdar çadırları ahşap bir kapıya sahip idiler. Sheila S. Blair, "Saray", EI², s. 45: "... These tents made fitting palaces for rulers: a trellis tent that belonged to the Ak Koyunlu ruler Uzun Hasan (857-82/M 1453-78) had a wooden door painted in red and blue with scenes of fighting beasts and was covered with blue cloth and trimmed with red silk."

koruyan bir tılsım da olabilir. Topkapı Sarayı'daki Arz Odası'nda, padişahın gücünü simgelemek amacıyla pars (leopar) postlarına yer verildiği bilinmektedir.¹³⁵

Mannstein'ın anlattıklarına dayanarak, bu iki katlı mekânın üst katının kubbeli olduğunu yukarıda belirtmiştik, ama mekânın kubbe dışındaki iç organizasyonu da ilginçtir. Mannstein'a göre, alt kat gibi, üst kat da ikiye ayrılmıştı; sağda bir basamak yükseklikte bir niş, solda ise bir galeri bulunuyordu. Metinden anlaşıldığı kadarıyla, üst kattaki mekân hem kubbeli idi, hem de bir tarafı daha yüksek olup bir nişi bulunuyordu. Bu anlatım, bir taht salonu için çok uygundur. Böylece Hansaray'ın, eski halinde iki katlı bir divanhane'ye sahip bulunduğunu, bu divanhane'nin alt katının havuzlu bir divan odası, üst katının ise bir taht salonu olduğunu varsayabiliriz. Kırım hanının kabul odasında böyle bir şahnişin bulunup bulunmadığı konusunda başka bir kanıt yoktur. Broniewski, elçi kabulünü anlatırken, mekân hakkında bilgi vermemektedir. Türk-İslâm saray geleneğinde Divanhane'de yer alan bir taht nişine birkaç sarayda rastlanmaktadır.¹³⁶

Bütün veriler incelendiğinde, Hansaray'daki Divanhane'nin Topkapı Sarayı'ndaki Arz Odası ile yakın bir benzerlik arzettiği görülecektir. Ama Hansaray'ın bu mekânında Osmanlı etkisinin yanı sıra birçok farklı etki de kendini göstermektedir. Osmanlı'da ayrı fonksiyonlar için kubbe altı, arz odası, kasr-ı padişah vb. ayrı mekânlar kullanılması sözkonusu olduğu halde, Kırım'da bütün bunlar tek bir mekânda birleştirilmiştir. Hansaray'daki Divanhane, en geniş anlamıyla bir divanhane'dir.

Divanhane'nin saray düzeni içindeki yerinin, Edirne ve Topkapı saraylarındaki divanhanelerin pozisyonuna yakın olduğunu görülmektedir (P 29-31). Topkapı Sarayı'nın Fatih dönemindeki eski Divanhane'si, üçüncü avluya açılan Babüssaade'nin hemen solunda idi (R 226-229). Babüssaade'nin arkasında Arz

¹³⁴ Topkapı Sarayı'ndaki divanhane'de sadece vezir için ayrılan bir kapı vardı. Topkapı Sarayı'ndaki Divanhane tasviri için bkz. Gülru Necipoğlu, a.g.e., s. 63.

¹³⁵ Gülru Necipoğlu, a.g.e., s. 98.

¹³⁶ M. Baha Tanman, "Divanhane", s. 438: Bu tür taht salonuna Emevi ve Gaznevi saraylarında da rastlanmaktadır.

Odası yer almaktadır ki, bu mekânın bir çadır düzeninden türediği bilinmektedir. Ayrıca Babüssaade de büyük bir simgesellik taşımakta idi (R 232, 233). Padişahın kendisi belli günler ve bayramlarda Babüssaade'nin önünde taht üstünde otururdu (R 230, 231).¹³⁷ Hansaray'daki Divanhane'nin sağındaki Demir Kapı'nın Babüssaade'ye tekabül ettiği düşünülebilir. Nitekim, hanın divanı veya kabul düzeni için "Babüssaade" teriminin kullanıldığını bilmekteyiz.¹³⁸ Demir Kapı'nın üstünde de Babüssaade'de olduğu gibi bir direkli sundurma ve hükümdar alameti olan kubbe bulunmaktadır. Hanın belli törenlerde taht ile Demir Kapı'nın önünde oturmuş olduğuna kesin gözü ile bakılabilir.¹³⁹ Cuma günlerinde bu kapı önünde oturmuş olma ihtimaline değinmiştik.¹⁴⁰ Böyle bir varsayım, şimdiye kadar çözemediğimiz sorulara da cevap teşkil etmektedir. Biz bu süslü kapının (Demir Kapı) nereye açıldığına, neden arkasında çok önemli bir mekânın olmadığına cevap bulmaya çalışmıştık. Bu sorulara şöyle cevap verilebilir: Kapının arkasındaki mekânlar kapının yeri için önem taşımamaktadır. Kapının bizzat kendisi bütün simgeselliğiyle önündeki avlu ile ilişkilidir (R 234, 235). Kapı bir sâye-bân gibi II. Avlu'nun en önemli unsurudur. Kapının kapı niteliği ile beraber, hanın taht mekânı olarak da önemi vardır.

Buradaki yerleşim düzeninin bir benzerini Moğol döneminde Hindistan'daki Fathepur Sikri Sarayı'nda (1569-1574) görmekteyiz (P 32). II. Kapı'dan Divanhane'ye ve Demir Kapı'ya (III. Kapı) düz değil, adeta şaşırtan bir açıdan ulaşılması, hükümdarın büyüklüğünün ifadesidir.¹⁴¹

¹³⁷ Bkz.. Günkut Akın, "Türk Oturma Kültürü Bağlamında Topkapı Sarayı'nda Hükümdar Sergilemesi", *Topkapı Sarayı Yıllığı*, sy. 3, 1988, s. 7-22. Bu makalede Türk-İslâm geleneğindeki hükümdar sergilemesi ve Osmanlı padişahının tahtı, Fransa ve Çin geleneklerindekiyle karşılaştırılır.

¹³⁸ TSGH, P5b: "... ve ol Bâk nevcevân İslâm Sultandan ayrılıb bâb-ı Saadete yüz süre geldi..." Baki Bey, burada I. Sahib Geray Han'ın huzuruna çıkmak üzere görüntüş kapısına gelmiştir.

¹³⁹ Kırım hanlarının Topkapı Sarayı'ndaki teşrifat hakkında bilgileri vardı, çünkü daha sultan (Kırım'da "şehzade" anlamında) iken Osmanlı sarayındaki bayram törenlerine katılırlardı. Bayram törenlerinde Kırım sultanları Babüssaade Kapısı'nın sağında oturmakta ve oturdukları yerin az ilerisindeki, kendileri gibi seçkin ve önemli misafirler için tesis edilmiş misafirhanede kalmaktaydılar. Bkz. Gülru Necipoğlu, a.g.e., s. 90. Buna istinaden, Kırım hanlarının çoğunun, daha gençken Osmanlı sarayındaki teşrifatı yakından tanıdıklarını düşünebiliriz.

¹⁴⁰ Bkz. Tez 1.2.6.

¹⁴¹ A. Volwachen, H. Stierlin, *Islamic India*, Lausanne, Benedikt Taschen Verlag, t.y., s. 133: "Court of Public Audience, or Divan-i 'Am... The raised throne-pavilion of the emperor is set in an axis of the court; the entrance to the court is not located on this axis, so that it was impossible for the

4.3.2.4 Demir Kapı (III. Kapı)

Demir Kapı, II. Avlu'da, Divanhane girişinin sağında yer almaktadır (R 236-248).

Yekaterina zamanında Demir kapının üstüne çift başlı bir kartal konulmuştu. Daha sonra sarayın girişinde bir sütun üstüne yerleştirilen bu kartal 1820 yılı itibariyle hâlâ aynı yerde duruyordu.¹⁴²

Dombrovskiy, halkın rivayetlerine dayanarak Demir Kapı'nın Salacık'taki eski saraydan getirilmiş olabileceğini belirtmiştir.¹⁴³ Hansaray müzesinde çalışan G.I. Kotova da, Demir Kapı'nın başka bir yerden getirildiğini yazmıştı.¹⁴⁴ Evliya Çelebi bu kapıyı veya kitabesini zikretmemektedir. Elimizdeki bütün kaynaklara bakmamıza rağmen, 1503 tarihli ünlü Demir Kapı'nın asıl yerinin Hansaray mı olduğu yoksa kapının başka bir yerden mi getirildiği konusunda kesin bir bilgiye rastlayamadık. Bu kadar görkemli bir kapının Evliya Çelebi'de bile bahsinin geçmemesi şaşırtıcıdır. Ama yine de kapının bu saraya ait olmadığına dair kesin bir kanıt yoktur. I. Mengli Geray Han'ın sarayının Salacık'ta olduğunu ve Bahçesaray'daki Hansaray'ın, oğlu I. Sahib Geray tarafından kurulduğunu kabul etsek bile, bu durum kapı için kesin bir delil teşkil etmemektedir, çünkü Evliya Çelebi, bu kitabeyi Salacık'taki sarayı

emperor's subjects to draw near to him directly; instead they had to approach the throne from one side, in an attitude of humility. This is reminiscent of the ancient Oriental custom whereby one did not enter a house or a court directly but by an entrance set at an angle."

¹⁴² Ivan Matveyevič Muravyov-Apostol, a.g.e., s. 85.

¹⁴³ F. Dombrovskiy, *Dvorets Krimskih Hanov v Bahçesaraya*, s. 22.

¹⁴⁴ A. W. Fisher ise daha başka bir görüşe sahiptir, bkz. Alan Fisher, *The Crimean Tatars*, Stanford, 1978, s. 29-30: "(Bahçesaray Palace) Most Tatar and Western accounts give the date of its construction as 1503, the date found on the Golden Door at the entrance to the third court. Yet Professor Ernst, through a careful examination of diplomatic sources from Muscovy and Poland, has decided that the palace was most probably built between 1533 and 1551, during the reign of Sahib Giray I. Ernst has discovered that northern diplomats, at least until 1533, delivered their notes and received responses from 'the khan and/or his representatives' in what they called the Crimean capital at Solhat. After this date, the name of Bahçesaray appears in the sources as the Crimean capital."

anlatırken de zikretmemiştir.¹⁴⁵ Bu büyük kapı Salacık'tan Bahçesaray'a nakledilmiş olsaydı, mutlaka bir yerde zarar görecekti. Kapıda ise buna dair bir alamet yoktur.¹⁴⁶

Kapı ve üstündeki kitabe bugün II. Avlu'da yer almakta ve bu avlunun en görkemli unsurunu teşkil etmektedir. II. Avlu'nun sarayın dışı açık kısmı olduğunu ve elçilerin ve saray erkânına dahil olmayan diğer kişilerin bu avluya girebildiklerini göz önünde bulundurursak, kapının yeri gayet uygun gibi görünmektedir, çünkü bu avluya giren herkes onu görmektedir.

Demir Kapı, "Çeşmeli Avlu" olarak adlandırılan bir taşlığa açılmaktadır. XIX. yüzyılda II. Avlu'da yapılan çalışmalar sonucunda Demir Kapı ve önündeki iki ahşap sütun 20 cm. kadar zemin altında kalmıştı. Kapı ve önündeki giriş kısmı daha sonra eski hallerine getirilmiştir. Hansaray hakkındaki kitaplarda, bu kapının 1503 senesinde İtalyan mimar Alevizio Novi tarafından inşa edildiği yazılmaktadır. Nitekim Kırım hanlarının, inşaat faaliyetleri için dışarıdan usta aramak zorunda kaldıklarını bilmekteyiz. Bu ihtiyaç, Hanlıkla diplomatik bağlantıları XVI. yüzyılda hâlâ kuvvetli olan Ruslar tarafından giderilmiştir. Moskova'da çalışan İtalyan ustalar Kırım'da da istihdam edilmiştir.¹⁴⁷ Daha sonraki dönemde Osmanlı Devleti'nden ustalar gelmiştir. Hanlığın son döneminde ise sarayda Batı'dan gelen ustaların kuvvetli etkileri olmuştu.

1928 yılında Demir Kapı hakkında çok önemli bir makale¹⁴⁸ kaleme alan Ernst, bu kapı hakkındaki sorulara Rus kaynaklarına dayanarak cevap bulmaya çalışmaktadır. Ernst, Rus arşivlerindeki yazışmaları incelemiş ve bu çalışmalar esnasında, III. Ivan

¹⁴⁵ Bkz. Bölüm 3.1.

¹⁴⁶ Dikkatimi bu hususa çeken Prof. Dr. Uğur Tanyeli'ye teşekkür ederim.

¹⁴⁷ V. E. Sroeckovsky, a.g.e., dipnot 104: "... hanlar dış ülkelerde ustalar aramak zorunda kalıyorlardı. III. Ivan'dan gümüş kadehler ve sürahiler göndermesini rica eden Mengli-Geray: 'Bizde bunları yapabilecek ustalar bulmak imkânsız. Sen kardeşimde ise böyleleri var' diyordu. Mengli-Geray'ın yapı işleri olan kale yapımı, Salacık'taki saray yapımı yabancı ustaların yardımına ihtiyaç gösteriyordu. Bu işlerde han, özellikle İtalyan ustaların yardımından yararlanıyordu. 1504 yılında Orkapı'da yapılacak istihkâm için sultan 1000 kişi ile Kefe'den ve Mangüp'den ustalar göndermişti. Mengli-Geray 1508 yılında III. Vasiliy'den Kırım'a çok sayıda taşçı ustası göndermesini istemişti.

dönemine ait, Moskova'nın dışarıdan getirdiği ustalar hakkında bilgi içeren ilginç belgelere rastlamıştır. Bu belgelere göre, Moskova Knezi III. Ivan Vasilyeviç, Moskova'daki inşaatları için (saray, kilise, şehir surları vs.) yerli ustaların mimari ve sanatsal yetersizliğinden dolayı kendi knezliği dışında usta aramak zorunda kalmıştı. Bu aramanın neticesinde 1474 senesinden itibaren İtalya'dan ustalar getirtmiştir. Daha önce İstanbul'a da gelmiş olan¹⁴⁹ Bolognalı Aristotele (Alevizio) Fioravanti Moskova'ya gelen ilk mimar idi. Fioravanti hem o dönemlere kadar ahşaptan yapılmış Kremlin'in inşasında çalışmış, hem de 1475-79 arasında İtalo-Bizans üslûbunda yapılmış olan Uspenskiy Katedrali'ni tamamlamıştır. Bu mimardan sonra daha başka ustalar da Moskova'ya gelmeye devam etmiştir. 1485 ve 1488 senelerinde Anton Friazin (Fioravanti) Kremlin'in iki kubbesini tamamlar. Daha sonra gelen iki İtalyan mimardan Marco Ruffo 1487-91 arasında Kremlin'in diğer üç kubbesini, Pietro Ambrogio Solario ise surlarını, ve ikisi birlikte Bologna ve Ferrara'daki Rönesans saraylarına benzeyen Granovitaya Sarayı'nı inşa ederler. 1494 senesinde Kremlin'in inşası için yine İtalya'dan inşaat ve taş ustası Alevizio Friazin getirilmişti. Bu mimar knezin yeni sarayında da çalışmış, Kremlin surlarının hendeklerini taşlarla döşemiştir.

III. Ivan 1499 yılında duvar (cephe) ve gümüş ustaları getirtmek üzere İtalya'ya başında tecrübeli diplomatlar bulunan bir elçi heyeti gönderir. İtalya'ya ulaşan heyet 1500-1503 senelerindeki Moskova-Litvanya Savaşı yüzünden hemen geri dönemez. III. Ivan ise sabırsızlıkla heyetin dönüşünü beklemekte ve gelebilmeleri için bir yol aramaktadır. Dönüş için iki seçenek vardı; heyet Moskova'ya ya Moldova ya da Osmanlı üzerinden ulaşacaktı. Knez 1500 senesinde her iki ülkeye, heyete geçme izni verilmesi ricasında bulunmuştu. Arşivinde bu konu ile ilgili yazışmalar çok geniş bir yer tutan III. Ivan, bu mesele için Osmanlı padişahı Beyazıt ile dahi temasa geçmiştir.

¹⁴⁸ Nikolaus Ernst, "Bahçisarayskiy hanskiy dvorets i arhitektor Del. kn. Ivana III, Fryazu Aleviz Noviy", *Izvestiya Tavriçeskago Obşçestva Istorii, Arheologii i Etnografii*, sy. 2, Akmescit, 1928, s. 39-54.

Her iki seçenekte de heyet Kırım topraklarından geçecekti. III. Ivan ve Mengli Geray Han'ın arasındaki ilişkiler bu dönemde son derece iyi idi. 1502'de heyetin Eflak'ta olduğu ve yardım beklediği haberi Moskova'ya ulaşmıştı. Litvanya'ya destekte bulunan ve Dinyeper kıyısındaki Altın Orda Hanı Seyyid Ahmet Han'a karşı savaşmaya hazırlanan Mengli Geray Han heyet için hemen yardım gönderemez. 1502'de Kırım Hanı, Altın Orda'yı yenip başkent Saray'ı tahrip etmiş, Altın Orda askerlerinin çoğu da Mengli Geray Han'ın tarafına geçmişti. İtalya'dan gelen heyet ile ancak 1502'nin sonbaharında ilgilenebilen Mengli Geray Han, heyeti Moldova'ya gönderdiği bir grup asker eşliğinde Kırım'a getirtmiştir. 1503 senesinde Han Moskova'ya, heyetin aileleriyle birlikte Kırım'a sağ salim ulaştığına dair haber göndermiş lakin elçilerin kneze gönderdikleri mektuplardan anlaşıldığına göre – elçiler kendilerini Kırım'da “esir” olarak görmekteydiler- heyetin Kırım'dan ayrılmasını geciktirmiştir. III. Ivan birkaç defa Kırım'a elçi göndermiş, ama heyet ancak 17 Eylül 1504'te hanın büyük bir ordu ile Eski Kırım'dan hareket edip 30 Kasım'da sağ salim Moskova'ya varmıştır. Böylece İtalyan ustaların Haziran 1503'ten Eylül 1504'e kadar Kırım'da kaldıkları anlaşılmaktadır. Bu durum, Demir Kapı'nın inşa edildiği 1503 tarihi ile tam bir uyum içindedir. Ayrıca üslûbu da, kapının Bahçesaray'da alıkonulmuş İtalyan ustaların tarafından yapılmış olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bu İtalyan usta grubu içinde ancak bir tanesinin ismi yazışmalarda geçmektedir: Mengli Geray Han, III. Ivan'a Aleviz (Alevizio) isimli bir usta için tavsiye mektubu göndermiştir. Han, bu ustanın sanatını diğerlerinden üstün tutmuş ve onu çokça övmüştür. Böylece, hanın, bu ustanın çalışmasından, yani sanatından örnekler gördüğünü düşünebiliriz.¹⁵⁰

¹⁴⁹ Gülru Necipoğlu, a.g.e., s. 14: “According to some late Russian sources, Mehmed had invited the Bolognese architect and engineer Aristotele Fioravanti to İstanbul to help build its palace before the Italian master went to Russia in 1475 to work on the Kremlin.”

¹⁵⁰ Nikolaus Ernst'in makalesinde bu tavsiye mektubu yer almaktadır. Biz onu tercüme ettirdik. Nikolaus Ernst, a.g.e., s. 54: “Bu yazıyı mimar Aleviz getirdi. Mengli Geray Han'ın sözü. Knez Ivan'a, benim kardeşime büyük selam. Senin soylun Dmitri ve Mitrofan ve onlarla gelen ustalar. Onların arasında Usta Aleviz diğerlerine göre en iyisi. Bu yazıyı ise senin Aleviz'e özel bir muamele göstermen için gönderiyorum, benim hatırım için. Ona aynı bana davranacağın gibi davran. Bu mektubu 910 senesi Eylülün 15'inde Mutluluk Sarayı'nda yazdım.” Dmitri ve Mitrofan, knez tarafından İtalya'ya gönderilen heyetin başındaki kişiler idi.

Kırım'da bu şahıs veya heyet hakkında başka kaynak yoktur. Heyetin bir ustası -veya burada bu isim ile anıldığı ismiyle Aleviz- tarafından yapılan herhangi bir eser de bilinmemektedir.

Rus sanatında ise bu mimar çok önemli bir rol oynayacaktır. Ernst'e göre Alevizio, Moskova mimarisine yeni bir mimari eleman getirmiştir; bu da korniştir. Korniş, Moskova'da ancak bu mimar ile kullanılmaya başlanmıştır. Alevizio, ayrıca cephe ve bezeme sanatına da yenilikler getirmiştir. Mimar, Kremlin'deki Arhangelsk Katedrali'nin ve Moskova'daki diğer birçok kilisenin mimarıdır. Alevizio'yu, 1494 senesinden itibaren Moskova'da çalışan Alevizio Frazin (Fioravanti)'den ayırt etmek için ona "Alevizio Novi", yani "Yeni Alevizio" ismini takmışlardı. Arhangelsk Katedrali'nin Alevizio Novi tarafından 1505-1509 arasında inşa edildiği kabul edilir (R 250-251).¹⁵¹ Alevizio Novi'nin 1504 senesinin sonbaharında Moskova'ya vardığını göz önünde bulundurursak, bu tarih uygun düşmektedir.

Hem Alevizio Novi, hem de diğer Alevizio'dan hemen hemen hiçbir yapı kalmamıştır. Durum bize karşılaştırma için yeterince malzeme vermemektedir. Ernst, yine de Kremlin'deki Arhangelsk Katedrali ile Demir Kapı arasında benzerlikler tespit etmiştir (R 251-255). Sütun başlıkları ve katedralin pencere çerçeveleri birbirine oldukça benzemektedir. Aynı motifleri katedralin üst kornişlerinde de gözlenebilir. Ernst, Arhangelsk Katedrali'nin yakınında bulunan Blagoveşen Katedrali'nin portallerinde de benzerlikler görmektedir. Bu yapının 15. yüzyılın sonunda Rus ustalar tarafından inşa edildiğini biliyoruz, portaller ise daha sonra eklenmiştir. Portalin ve Demir Kapı'nın birçok detayları Ernst'e göre aynı idi. Hatta Demir Kapı'da yer alan ve İtalyan üslûbunda bir motif olmayan bazı geometrik desenlerin Blagoveşen Katedrali'nde de bulunduğunu belirten Ernst, bu portallerin de Alevizio Novi tarafından yapıldığını iddia etmektedir.

Ernst'e göre Demir Kapı, Venedik ve Floransa'da Quattrocento döneminden kalma kilise veya saray girişlerinden esinlenerek yapılmıştır. Bugün herkes Ernst'in

¹⁵¹Arhangelsk Katedrali için bkz. G.H. Hamilton, *The Architecture of Russia*, London, Pelican Books, 1954, s. 125.

görünümlerine katılarak bu kapının kompozisyonunu ve süslemesini Rönesans'a bağlamaktadır. XIX. yüzyılda ise bazı seyyahlar başka fikirde idiler. Mesela Schnitzler, kapıdan bahsederken, "la porte de fer entourée de décors et de dorures à l'orientale" demektedir, yani tamamen Doğulu bir üslûptan bahsetmektedir.¹⁵²

Demir Kapı, Hanlık'tan sonra birçok restorasyon geçirmiş, birkaç defa tekrar boyanmış, önündeki sütunlar yenilenmiştir. Kondakov, Kotov'un kapıda boyaların altındaki zeminde açık yeşil ve kabartmalarda kırmızı renk tespit ettiğini yazmıştır.¹⁵³ Bu boyaların hangi tarihe ait olduğu bilinmemektedir. 1958-1960 yılları arasındaki restorasyonda sonradan yapılan boyalar çıkartılıp, kapı altın yaldızla boyanmıştır. Bugün ise zemin kırmızı, süslemeler kirli beyaz rengindedir.

Kapı, iki ahşap sütuna oturtulan bir sundurmanın arkasına yerleştirilmiştir (R 236-248). Sundurmanın üstünde küçük bir gözetleme kulesi bulunmaktadır. Kapının sundurması, XVIII. yüzyıla aittir. Kapının, o dönemde Topkapı Sarayı'ndaki Babüssaade gibi, çadır mimarisinden etkilenecek sabit bir sayeban/sundurmayaya kavuştuğu düşünülebilir. Üstündeki kuleciğin tarihi bilinmiyorsa da hem kubbe, hem kule niteliğinde bir hükümdarlık simgesi olduğu kesindir.

Sütunlar ve ahşap başlıklar yenidir, çünkü XIX. yüzyıla ait fotoğraflardakilerden farklıdır. Bugünkü başlıklar kompozittir, alt tarafında stilize edilmiş akant yaprakları yer alırken, üst tarafta istiridye kabukları vardır. Sütunların oturduğu kaideler demet şeklindedir. Bu kaide modeline bildiğimiz kadarıyla Türk-İslâm sanatında rastlanmaz (R 246).¹⁵⁴

Sundurmanın ahşap tavanının kapı üstüne gelen kısmında çerçeveler içine alınmış yapraklardan oluşan ve C, S kıvrımları şeklinde olan geçme motifleri vardır. Aynı motifler sundurmanın dış köşelerinde, benzer motifler Divanhane'nin ahşap iç çerçevesinin köşeliklerinde mevcuttur. Çerçeve içine alınmış tavanda, ortasındaki

¹⁵² M. J. H. Schnitzler, a.g.e., s. 98.

¹⁵³ Y. Kondakov, a.g.e.

¹⁵⁴ İznik'teki Nilüfer Hatun İmaret'i'nin giriş cephesinde duvara bitişik demet payeler vardır.

büyük olmak üzere, üç tane kabara (püskül) vardır. Bezeme unsurlarına dayanarak bu tavanın XVIII. yüzyıla ait olduğu söylenebilir (R 249).

Tavanın altındaki kapı, iki paye, onun üstündeki saçaklık ve onun da üstündeki alınlıktan oluşmaktadır. Kapının iki tarafında yer alan payelerin ön yüzeylerinde Batı tarzında vazodan çıkan tek kaburgadan ayrılan bitki motifleri yer almaktadır. Payelerin başlıkları ise akant yaprakları, volüt, inci dizisi ve üst orta tarafında yerleştirilen tek çiçekten ibarettir. Payelerin içine beş tane değişik bordür yerleştirilmiştir. Bunlar dıştan içeriye doğru akant yaprağı, kurdelalar ile çevrelenen beş yapraklı çiçekler, yuvarlak bir silme etrafında dolanan kurdela, daireler içine alınmış beş yapraklı çiçekler, üst üste yerleştirilmiş küçük disklerdir. Kapının iç yüzeylerinde basit akant bordürler içine yerleştirilmiş bir eksen üzerinde ulama şeklinde yerleştirilen Rumîler, kapalı bir form oluşturarak farklı biçimde çiçekler içermektedir. Kapı sövenin iç tarafında Hatayî çiçekler, Rumîler ve yaprak motifler birer pano oluşturmaktadır. Saçaklıkta kornişteki diziler ise şöyledir: akant yaprağı, inci, düz, yumurta friz, guttae, inci. Saçağın friz kısmına, etrafında basit bir Rumî motifi dolaşan bir kitabe yerleştirilmiştir.

Baştabanda kaval şeklinde bir kare motifi, düz bir silme, inci, düz, inci ve tekrar düz bir silme bulunmaktadır. Alınlık yarım daire şeklindedir ve dıştan içeriye yedi bordüre sahiptir: Gelişmiş akant yaprağı, yumurta frizi, uzun yuvarlak kemerciklerden oluşan bordür, yumurta friz, guttae, inci dizisi, basit akant yaprağı. Ortasında yuvarlak madalyon etrafında kurdelalar ile süslenmiş bir defne çelenği, onun dış tarafında bir akant yaprak bordür, iç tarafında basit çizgilerden oluşan bir bordür kitabe etrafında dolaşmaktadır (R 238). Kitabenin kendisinin de bir çerçevesi vardır. Bu çerçeve dilim dilimdir.

Madalyondaki kitabede şu ifade yer almaktadır:

Sahibu haza'd-dâri

Mâliku haza'd-diyâri Sultanu'l-

A'zamu'l-ekrem Mengli Gerây

Hân bin Hâcı Gerây Hân

Gaferallâhu lehû

Ve li-valideyhi fi'd-dâreyn

Türkçesi: Bu kapının ve ülkenin (diyarın) sahibi ve maliki en büyük ve kerim Sultan Hacı Geray Han oğlu Mengli Geray Han'dır. Allah ona ve ebeveynine iki cihanda mağfiret etsin.

Bu madalyonun altındaki yazı şeridinde ise şu ifade yer almaktadır (R 239, 240):

Emera bi-'imareti hâzihi es-süddeti'l-esnâ

Ve'l-babi'l-mu'azzami'l-a'la Sultanü'l-berreyn ve Hâkânü'l-bahreyn

Sultân ibni Sultân Sultân

Mengli Gerây Hân bin Hâcı Gerây

Hân fi târihi sene 909 (M 1503-1504).

Bu kitabelerde I. Mengli Geray Han'ın hükümdarlık iddiası açıkça görülmektedir.

Alınlığın yarım dairesel bordürleri ve ortasındaki madalyon arasındaki yüzeyde ilgimizi çeken bir tezyinat vardır. Bu tezyinat, kapının genel üslûbundan farklı, Türk-İslâm sanatından tanıdığımız Hatayî ve yapraklardan müteşekkil bir motif olup sundurmanın tavan tezyinatı ile zamandaş olabilir.¹⁵⁵ Alınlığın her iki tarafında ve tepeliğinde zengin bitkisel motifler görmekteyiz. Alınlığın arkasındaki kapı çerçevesinde her iki tarafta birer gülbezek, onların etrafında da zarif Rumî motifleri mevcuttur. Bu Türk motifleri daha sonraki dönemlerin ilâvesi olabilir.

4.3.2.5 Taşlık (Çeşmeli Avlu)

II. Avlu'dan Demir Kapı aracılığıyla girilen Taşlık (Çeşmeli Avlu); Divanhane, Mescit ve Havuzlu Oda ile beraber sarayın erken dönemine aittir (P 26, 27). Bu avludan Divanhane'ye, Mescit'e, Havuzlu Oda'ya ve Harem Bahçeleri'ne çıkış vardır. İlk dönemde Taşlık yarı açık bir avlu şeklinde idi. Divanhane ve Mescit duvarlarında belli bir yere kadar mevcut olan siyah-kırmızı yalancı duvar örgüsü de bu döneme ait olup, Taşlık'ın o zamanlar açık olan kısmına işaret etmektedir (R 255-263). Almaşık bir duvar örgüsünün taklidi olan bu cephe nakışına benzer örneklerle İstanbul'da da rastlanmaktadır. Bir örnek XVII. yüzyıla ait olup bir yalının bahçe duvarında görülmektedir (R 264a).¹⁵⁶ Bizim için daha önemli olan diğer örnek, Topkapı Sarayı'nda Baltacılar Koğuşları'nın iç avlusunun dış cephesinde yer alan nakışlardır (R 264b).¹⁵⁷ Baltacılar Koğuşları 1600 yılı civarında inşa edilmiştir. Sivil mimarinin erken bir örneğini teşkil etmesi hasebiyle çok önemli olan Baltacılar Koğuşları'nda üst mekânlar taş duvar üstüne ahşap kullanılarak inşa edilmiştir. Bu dairenin düzeni, Hansaray'daki Taşlık ve etrafındaki mekânların eski düzeni hakkında fikir verebilir.¹⁵⁸

Bugün Taşlık'ta mevcut döşemenin 35 cm. altında bu ilk döneme ait olabilecek bir döşeme daha bulunmuştur.¹⁵⁹ 1736 senesindeki yangından sonraki tamir ve inşa faaliyetlerinde Taşlık ve etrafındaki mekânların büyük bir kısmı değiştirilerek yeniden inşa edilmiştir. Yapıya birtakım ilâveler yapılmış ve avlunun etrafına ikinci bir kat inşa edilmiştir. Sarayın ilk kuruluşunda Taşlık'ın kapalı kısmında Divanhane'yi dolaşan bir yarı-üst kat bulunduğu kanaatindeyiz ama onun asıl düzenini bilmek bugün imkânsızdır. Mannstein'ın anıları bugün sadece Divanhane'de duvar izleri kalmış bir kat düşündüğümüzde anlam kazanmaktadır.

¹⁵⁵ İstanbul'daki örnekler için bkz. Sedat Hakkı Eldem, *Türk Evi II*, s. 249-251: Eldem bu malakârî işlerini, 1720-1730 arasına tarihlendirmektedir.

¹⁵⁶ Sedat Hakkı Eldem, *Türk Bahçeleri*, s. 326, 327. Resim Zarif Mustafa Paşa Yalısı'nı göstermektedir.

¹⁵⁷ Sedat Hakkı Eldem-Feridun Akozan, *Topkapı Sarayı, Bir Mimari Araştırma*, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1982, L 59.

¹⁵⁸ Necdet Sakaoğlu: *Tarihi Mekânları Kitabeleri ve Anıları ile Saray-ı Hümayun: Topkapı Sarayı*, İstanbul, Denizbank, 2002, s. 95-100.

¹⁵⁹ Bunu bize Hansaray'da çalışan Mimar Zehra Hanım bildirmiştir.

Mannstein çok sayıda süslü mekândan bahsetmekteydi.¹⁶⁰ 1783-87 senelerdeki restorasyonda Potyomkin Demir Kapı'nın arkasında geniş bir merdiven inşa ettirmiştir. Pallas, Taşlık'ta yapılan bu büyük merdiven için birkaç odacığın açılıp yıkıldığını yazmıştır.¹⁶¹

Bugün bu Taşlık'ta bir çeşme ve bir selsebil dikkati çekmektedir. Bunlardan biri Kaplan Geray Han tarafından 1733-34 senesinde yaptırılan Altın Çeşme'dir. Diğeri ise ünlü Gözyaşı Çeşmesi'dir. Altın Çeşme'nin eskiden beri aynı yerde bulunduğu kabul edilir. Mannstein'in metninden 1736'dan önce Taşlık'ta bir çeşmenin mevcut olduğu anlamaktayız.¹⁶² Gözyaşı Çeşmesi ise Potyomkin tarafından yürütülen düzenlemeler esnasında Taşlık'a nakledilmiştir.

4.3.2.5.1 Kaplan Geray Han (Altın) Çeşmesi

Çeşmenin üstünde Kaplan Geray Han'ın ismi ve tarihi vardır. XVIII. yüzyılın ortasında yapılan bu çeşme, aynı dönemde İstanbul'da yapılan çeşmeler ile büyük benzerlik göstermektedir (R 265-270).¹⁶³

Çeşmenin ön cephesi zengin bir süsleme programı göstermektedir. Rumîlerle süslenmiş bir çerçeve içinde ayna taşının üstünde bir sıra mukarnas, onun üstünde, basık bir kemerin alınlığında Rumîler ve kemerin üstünde, ortasında kabara bulunan on üç dilimli bir istiridye nişi motifi işlenmiştir. İstiridye nişinin köşelikleri ve üstündeki kitabe kartuşunun yanlarında yine Rumîler yer almaktadır. Çerçeve bir sıra mukarnas ve onun üstünde Rumîler ve başka bitkisel motifleri gösteren bir

¹⁶⁰ Bkz. 3.1 ve Ek 1.

¹⁶¹ Peter Simon Pallas, a.g.e., s. 30: "Vorhaus mit Springbrunnen: man musste für die Treppe nach oben ein paar kleine Zimmer aufbrechen."

¹⁶² Tez 3.1 ve Ek 1.

¹⁶³ H. Örcün Barışta, *İstanbul Çeşmeleri, Ortaköy Damat İbrahim Paşa Çeşmesi, Hacı Mehmed Ağa Çeşmesi, Taksim Maksemindeki I. Mahmut Çeşmesi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1993; a.mlf., *İstanbul Çeşmeleri, Kabataş Hekimoğlu Ali Paşa Meydan Çeşmesi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1993, s. 75: Cepheyi taçlandıran bu motifin bir benzeri Azapkapı'daki Saliha Sultan Çeşmesi'nin kapısının alınlığında görülür. Aynı motif Hekimoğlu Ali Paşa Camii minber kapısının tacında da vardır. Ağlayan gelin? çiçeğinden veya karanfilden türemiş bir motif olarak kabul edebiliriz. Bkz. İ. Hattatoğlu, a.g.e., resim 157.

kompozisyon ile taçlandırılmıştır. Ayna taşının ortasında bir rozet, bu rozetin üstünde bir kırık kaş kemeri, kemerin üstünde bir ayet bulunmaktadır. Bu motiflerin etrafında üstte üç meyve tabağında meyveler (armut, şeftali, kayısı) görülmektedir. Kemerin yan taraflarında ise saksı içinde gül ağaçları bulunmaktadır. Çeşmenin teknesi dikdörtgendir, ön cephesinde iki tane rozet vardır. Çeşmenin zarif bezemesi, dönemin Osmanlı sanatının güzel bir örneğidir.

Kitabe (R 269):

Kaplân Gerây Hân bin el-Hâc Selîm Gerây Hân gaferallâhu lehû ve li-vâlideyhi.

Sene H 1146 (M 1733-1734).

Lülenin üstünde:

Ve sakâhum rabbuhum şarâben tahûra [Rableri onlara tertemiz bir içki içirir]¹⁶⁴

Bu çeşme, Divanhane giriş kapısı ve balkondaki ahşap nakışların İstanbul'daki Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi'nin süsleme unsurlarıyla benzerliği dikkat çekicidir. II. Selâmet Geray'ın yaptırdığı büyük tamirattan önce kardeşi I. Kaplan Geray Han, Taşlık'ta, o dönemde İstanbul'da kullanılan ve birtakım yenilikler içeren üslûp ve motifler kullanmıştır. I. Kaplan Geray Han'ın yaptırdığı bu çeşme, hazır olarak İstanbul'dan gelmiş olabilir. I. Kaplan Geray Han'a ait bu çeşme başka bir gerçeği daha ortaya koymaktadır: Hakkında hiçbir kayıt veya belge olmayan dönemlerde bile Hansaray'daki inşâ ve tamir faaliyetleri durmamıştır.

4.3.2.5.2 Gözyaşı Çeşmesi

Kırım Geray Han'ın çok sevdiği söylenen Dilâra Bikeç'in ölümünün bir sene sonra yapılan¹⁶⁵ bu selsebil (R 271-274), Dombrovskiy'ye göre, Taşlık'a Potyomkin'in

¹⁶⁴ Kur'ân: LXXVI/21, el-İnsân.

¹⁶⁵ Bkz. Tez 4.3.

emriyle tamiratları yürüten De Ribas tarafından taşınmıştır.¹⁶⁶ Çeşmenin bugün bulunduğu duvarda eskiden üst kata çıkan merdiven bulunuyordu. Çeşmenin yer aldığı cephede, üst tarafta bu üst kata ait olabilecek iki pencerenin izleri vardır. Restorasyon süresince merdiven kaldırılınca, boş kalan cepheye bu çeşme konulmuştur. Bu çeşmenin asıl yerinin nerede olduğu ise tam olarak bilinmemektedir. İki ayrı tahmin ileri sürülmektedir: Birinci tahmine göre çeşme Taşlık'a II. Selâmet Geray Han Köşkü'nün yanından getirilmiştir. İkinci tahmin ise, çeşmenin yerinin, Dilâra Bikeç Türbesi'nin duvarının altında olduğudur. Bazı araştırmacılara göre, çeşme Kırım Geray zamanında, sarayda birçok inşaat ve tamir işleri yürüten Ömer Usta tarafından yapılmıştır.¹⁶⁷

Dombrovskiy, selsebin kitabesinin de onun eskiden sarayın dışında, halka açık bir yerde bulunduğuna işaret ettiğini ileri sürmekte, ayrıca çeşmenin kitabelerinin iki ayrı yapıdan getirildiğini ve daha sonra birleştirildiğini yazmaktadır. Bu doğru olabilir, çünkü çeşmenin sebil kısmı ve onun üstüne yerleştirilen kitabe birbirinden ayrı olarak da düşünebilir.

Gözyaşı Çeşmesi, ismini suyunun damla damla akmasından almaktadır. Suyun yavaş akmasının sebebi, borunun ağzındaki kireçlenmeden kaynaklanmış olabilir. Başka bir ihtimal ise, çeşmenin yeni yerinde yeterince su almamasıdır. Henüz 19. yüzyılda, çeşmeye ismini veren, suyun damla damla akma özelliği, çeşmenin daha sonra kazandığı bir özellik olarak kabul edilmektedir.¹⁶⁸ Bugün ise çeşme ve ismi kaynaşmış durumdadır.

Gözyaşı Çeşmesi Ruslar tarafından bu selsebile uygun olmayan bir şekilde bir cephe tasarımı içine yerleştirilmiştir. İki tarafında sütun demetleri ve dalgalı bir tepelik içine yerleştirilen çeşme, bu çerçevenin gölgesinde kalmıştır. Bugün çeşme, üstünde bulunan sekiz satırlık bir kitabe ve esas selsebil kısmından ibarettir. Kitabenin çeşme

¹⁶⁶ F. Dombrovskiy, *Dvorets Krimskih Hanov v Bahçisaraya*, s. 25-26; Y. Kondakov, a.g.e, s. 56'ya göre, Dombrovskiy'nin döneminde Bahçesaray'ın ihtiyar sakinleri, çeşmenin eskiden Dilâra Bikeç Türbesi'nin yanında olduğunu hatırlayıp aktarmıştır.

¹⁶⁷ Biz buna dair bir kanıt rastlamadık.

¹⁶⁸ Y. Kondakov, a.y.

cephesinin daha geniş olması, Dombrovskiy'nin tahminini desteklemektedir. Acaba bu kitabeli çeşme taşı Dilâra Bikeç Türbesi'nin yanından mı getirilmiştir? Eğer kitabe ve selsebil ayrı yerlerden geldiyse, Taşlık'ta bu şekilde niçin birleştirilmiştir?

Kitabede çeşmenin Dilâra Bikeç için yapıldığını hissettiren hiçbir ifadeye rastlanmamaktadır.

Kitabede şu ifadeler yer almaktadır (R 272):

Yüzi güldi yine Bağçe-sarây'ın Hakk'a hamd olsun

Cenâb-ı Hazret-i Kırım Gerây'ın hüsn-i icâdı

Suya kandırdı etrafın hele bâzû-yı himmetle

Dahı çok hayra sâ'idür ise Hakkın âmâdı

Suyın buldı güzel tarheyledi tab '-ı nezâketle

Eger var ise gelsin biz de gördük Şâm u Bağdâd'ı

Okur 'atşâne-veş Şeyhî zebân-ı lüleden târih

Gel iç mâ-ı leb-i sâfi çeşme-i 'ayn-ı şifâ-dadı.¹⁶⁹

Asıl selsebilde, üst tarafta dikdörtgen bir pano yer almaktadır. Bu panoda tepede ortada istiridye kabuğu ve iki tarafında dalda armut, köşelerde gül demetleri işlenmiştir. Bu motiflerin altında, panonun ortasında kase içinde meyve, etrafında C ve S kıvrımları, bu kıvrımları birleştiren kıvrım yaprakları ve onların içinde kulecikler görülmektedir. Bu panonun alt tarafında ortasında aynayı andıran yuvarlak bir madalyon, onun iki tarafında kıvrımlardan çıkan gül demetleri, yan taraflarında ise akant yaprakları, C kıvrımları ve oval panolar ayna taşını çerçevelemektedir.

¹⁶⁹ "Allaha hamd olsun, Bahçesaray'ın yüzü güldü.

Kırım Geray Han'ın güzel icâdı

Etrafını himmetinin koluyla (çabasıyla) suya kandırdı.

Allah yeterli zaman verirse daha çok hayırlı iş yapar.

Suyu buldu ve nazik yaratılışıyla düzenledi.

Şam ve Bağdat'ın güzelliklerini görmüş olduk.

Şeyhî lülenin ağzından susuzlar gibi tarihini okur,

'Gel şifa veren kaynaktan saf suyu iç'."

Ayna kemeri C ve S kıvrımlarından oluşur, köşelikler de aynı motifleri göstermektedir.

Kemer alınlığı üstünde Kur'an'dan bir ifade yer almaktadır (R 273).

'Aynen fihâ tusemma selsebilâ [(Bu şarap) orada bir pınardandır ki adına Selsebil denir] ¹⁷⁰

Ayna taşındaki lüle bir gül şeklindedir. Su, bu gülden yanlarda daha küçük, ortada daha büyük kaplardan geçerek aşağıdaki beş delikten havuza akmaktadır. Su kapları yarı yuvarlak ve dikdörtgendir ve konsollar bitkisel motiflidir. Alttaki havuzdan su iki yanlarda suluk, ön ortada ise sade bir delik şekli gösteren damlalığa akmaktadır. Bu damlalık yilankavi bir motif göstermektedir.¹⁷¹ Özellikle bu yilankavi damlalık, selsebilin, daha büyük bir su mimarisinin bir parçası olduğunu düşündürmektedir (R 274). Bilinen bu tür selsebiller ya bahçede havuz veya başka düzenlemeler ile beraber, ya da havuzlu odalarda yer almakta idi (R 275, 276).¹⁷²

4.3.2.6 Mescit

Sarayın erkânı ve hanedan mensuplarının ibadet yeri olan bu küçük mekân, Taşlık gibi sarayın erken dönemine tarihlendirilir ve böylece sarayın en erken unsurlarındandır (R 277-286). Dikdörtgen yapının dış tarafında sekizgen bir kasnağın üstünde tuğla kaplı sivri bir çatısı vardır. İçeride tek kubbeye geçiş dört köşede pandantiflerle sağlanmaktadır, yan tavanlar düzdür. Yapının kible tarafında bir mihrap nişi ve biri cephenin üst orta tarafında dairevi, diğer ikisi bunun sağ ve solunda dikdörtgen şeklinde olmak üzere toplam üç tane penceresi mevcuttur. Mescit'in batı üst tarafında cephede de bir tane penceresi vardır. Yapının Taşlık'a ve

¹⁷⁰ Kur'an: LXXVI/18, el-İnsân.

¹⁷¹ Yilankavi su yolları ile ilgili bkz. Hakkı Acun, "Eyüp'ten Ejderli Bir Taş Suluk", 1. Eyüpsultan Sempozyumu Tebliğler, İstanbul, Eyüpsultan Belediyesi, 1997, s. 198-201; Sedat Hakkı Eldem, Türk Bahçeleri, s. 298. Daha eski örnekler için bkz. Sylvia Crowe, The Gardens of Mughal India, London, Thames and Hudson, 1972, s. 43.

¹⁷² Örnekler için bkz. Sedat Hakkı Eldem, Türk Bahçeleri, s. 296-305.

Has Bahçe'ye bakan cephelerinde demir parmaklığı ve ahşap kanatları olan iki dikdörtgen pencere bulunur. Giriş kapısı basık ve yuvarlak kemerlidir, alınlıkta kitabesi vardır.

Kitabe (R 278)

Selâmet Gerây Hân ibn el-Hâc Selîm Gerây Hân

Sene H 1155 (M 1742-1743).

Bu kitabeye dayanarak Divanhane gibi Mescit'in de II. Selâmet Geray Han tarafından tamir edildiği kabul edilebilir.

Ahşap pencere ve kapı kanatlarında yer alan dikdörtgen geçme motifleri oldukça eskidir. İçerideki üst revzenlerden yuvarlak olanında Mühr-i Süleyman'ı görmekteyiz, diğer revzenlerde Hatayî ve Rumî tarzında çiçek motifleri mevcuttur. Mihrabın kavsarası mukarnas ile donatılmıştır. Mescit, 1798'de kısmen boyanmıştır.¹⁷³ Duvardaki mermer taklidi tezyinat XVII. yüzyıl-XVIII. yüzyıla aittir. Kubbenin süslemeleri XIX. yüzyılda yapılmıştır. Kubbede yapılan sondajlar sonucunda sıva altındaki bazı süslemeler ve mermer taklidi desenler bulunmuştur.¹⁷⁴ Mihrap bordüründeki motifler ve kubbe eteğinde sıva altında bulunan bazı süslemeler XVIII. yüzyıla ait olabilir.

Mescit Sevastopol kuşatması (1854-1855) sırasında hastane hizmeti veren Hansaray'da bekleme odası olarak kullanılmıştı.¹⁷⁵

4.3.2.7 Havuzlu Oda

Havuzlu Oda, I. Harem Bahçesi'ne açılmakta olup Taşlık'ın etrafındaki binalarla beraber sarayın en eski bölümlerindendir (R 287-301). Bu yapı aslında bir yazlık köşk olarak inşa edilmişti ve üç tarafındaki kemerlerin arası açıktı. 1962'de köşkün

¹⁷³ W. Gerngross, a.g.e., s. 11.

¹⁷⁴ Yu. M. Mogariçev-G.N. Grjibovskaya, a.g.e., s. 13-14.

dış kuzey tarafında Divanhane ile birleşen cephede yapılan sondaj sonucunda bugün mevcut olan sütun-kemer düzeninin arasında yerli kireç taşından yapılmış bir kırık kaş kemer ve ince direkler bulundu.¹⁷⁶ Odanın ilk düzeni tek katlı, her tarafı açık, zarif sütunları olan kemerli bir yapı idi. Büyük meskenlerin zemin katında bu şekilde havuzlu bir odanın bulunmasına, İstanbul ve Edirne evlerinde sık rastlanmaktadır (R 294).¹⁷⁷ Açık bir köşk olan bu odanın sütunları arasına muhtemelen ihtiyaç duyuldukça perdeler asılırdı. Genelde soğuğa karşı keçe, yazın ise sivrisineklere karşı ince tül asılırdı.

Daha sonra oda tam olarak yıkılmadan bu ilk düzen değiştirilmiş ve böylece eski kemerler bugün bulundukları cephenin içinde/sıva altında kalmıştır. Eski kemerlerin arası boşlukları kapatmak için moloz ile doldurulmuştur. Yapılan yeni kemerler basık ve yuvarlaktır. Bu değişiklikler muhtemelen XVIII. yüzyılın ilk yarısındaki Rus istilâsı ve onu takip eden yangın ve yıkımdan sonra yapılmıştır. Bu inşaat çalışmaları sırasında Taşlık'ın etrafına ikinci bir kat inşa edilirken, bu havuzlu köşkün üstüne de bir Divanhane ilâve edilmiştir. İkinci kat ilâve edilirken bu yazlık köşkün kemerleri, kuvvetlendirme amacıyla değiştirilmiş; direklerin arası o dönemde kapatılarak bir camekâna dönüştürülmüş olabilir.

Rus kaynaklarına göre 1820-1831 yıllarında aslında açık bir kameriye olan bu mekân, tahta paneller ve renkli camlar ile kapatıldı ve bütün iç tezyinat da yenilendi. Bu tamiratta çalışan ustaların isimleri de bilinmektedir: Duvarları boyayla Subay Vasiliy Dorofeyev süsledi, oymalı tavan ise Mihail Klado'nun eseridir.

¹⁷⁵ W. Gerngross, a.g.e., s. 13.

¹⁷⁶ "Kırık kaş kemer" ya da "çatık kaş kemer" adlandırılan kemer türü yük taşımaya müsait olmayan bir kemer şeklidir. Osmanlı mimarisinde yükü hafif olan mimaride kullanılmıştır. İstanbul Atik Valide Külliyesi tekke bölümünde, Rodos Recep Paşa Camii'nde avluyu kuşatan ahşap revakta ve Gölarmara Halime Hatun Camii'nde örnekleri vardır.

¹⁷⁷ Örnekler için bkz. Sedat Hakkı Eldem, *Türk Evi II*, s. 40: Anadolu Hisarı, Zarif Mustafa Paşa Yalısı, s. 57: Edirne Vezir konağı; Rifat Osman, a.g.e., s. 24, 25, resim 13, 25, 28, 60; A. Süheyl Ünver-Sedat Hakkı Eldem, *Anadoluhisarı'nda Amucazade Hüseyin Paşa Yalısı*, İstanbul, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1970. Rifat Osman, a.e., s. 24'te Havuzlu Oda'yı şöyle tanımlar: "Bunlar büyük evlerin bahçelerinde ayrı bir oda veya salon şeklinde olup ya ileride müstakil bir şekildedir veya selâmlık kısmına bitişiktir. Fakat üç cephesi müstakil bir çıkma oda şeklinde, bahçede yapılmış bir çeşit köşktür. Ortaları havuzlu ve fevverele olursa bunlara havuzlu sofa da derler." Edirne'de kaynaklardan tanıdığımız bu tip havuzlu odaların en eskileri XVII. yüzyıla aittir.

1960-1962'de yoğunlaşan restorasyon çalışmalarında Havuzlu Oda'nın Hanlık dönemindeki tezyinatı tekrar ortaya çıkartılmaya çalışıldı. Bu uğraşların neticesinde köşkün esas süsleme düzeni kısmen meydana çıkmıştır. Bu çalışmalardaki en heyecan verici keşif, Taşlık'a bakan giriş cephesindeki üst panolarda pitoresk peyzajlardan oluşan tasvirlerin ortaya çıkmasıdır (R 302-304).¹⁷⁸

XVIII. yüzyıla ait olan bu tasvirler Selâmet Geray Han tarafından Osmanlı yardımıyla girişilen tadilâtlar sırasında yapılmış olabilir. Başka bir ihtimal, tasvirlerin Kırım Geray Han tarafından yürütülen çalışmalar esnasında yapılmış olmasıdır. Toplam üç dikdörtgen panodan oluşan resimlerde deniz kıyısı veya bir nehir, bu suyun iki tarafında yükselen ağaçlar, tepecikler, bir köprü ve her iki kıyıda evler, yalılar, köşkler yer alır. Bunların yanı sıra çeşme, mezarlık, ve en ilginç unsur olarak, kapı örtüleri açılmış ve içi görülebilen çadırlar tasvir edilmiştir. Resimlerdeki su, doğa, kıyılarda yalılar ve konaklar gibi temaların XVIII. yüzyılın ilk yarısında inşa edilen Sadabad Sarayı'na veya daha genel olarak Haliç kıyısındaki yalı ve köşklere gönderme yapmış olma ihtimali yüksektir.¹⁷⁹

Has Bahçe'ye açılan ahşap kapının üstünde çiçekli vazolar nakşedilmiştir (R 307-309). Bütün bu unsurlarda Osmanlı Batılılaşmasının ortak öğelerini görmekteyiz (R 306). XVIII. yüzyılın ortasından itibaren İstanbul'daki köşk ve yalılarda bu tip resimlere rastlanmaktadır. Buradaki tasvirlerin benzerlerini Anadolu'da da görebiliriz. Özellikle kapı örtüleri açılmış çadır motifi içeren bir tasvir, gösterdiği benzerlik bakımından çok önemlidir. XVIII. yüzyıla ait Yenişehir Hacı Mahmut Konağı'ndaki büyük odanın yüklüğü üstündeki resimde de aynı tip çadırlar mevcuttur (R 305).¹⁸⁰

¹⁷⁸ Yu. M. Mogariçev-G.N. Grjibovskaya, a.g.e., s. 12.

¹⁷⁹ Bkz. Günsel Renda, a.g.e.; Rüçhan Arık, *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988; Tarkan Okçuoğlu, 18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Duvar Resimlerinde Betimleme Anlayışı, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enst., Doktora Tezi, İstanbul, 2000.

¹⁸⁰ Sedat Hakkı Eldem, *Türk Evi II*, s. 39; Günsel Renda, a.g.e., s. 108. Duvar resimleri bulunan başka bir örnek Yozgat'taki Başçavuş Ağa Konağı'dır.

Oldukça kaba bir resim anlayışına sahip olan Havuzlu Oda'nın bu üç panosundaki manzara resimleri, XVIII. yüzyılın ortasına tarihlendirilebilir. Resimlerin kabalığına bakılırsa, bu tasvirlerin yeni bir modanın ilk uygulamaları olduğu ve çok yetenekli olmayan bir usta tarafından yapıldığı söylenebilir. Topkapı Sarayı'ndaki resimlerden ziyade Anadolu'daki konutlarda rastlanan ve taşra üslûbu sayılabilecek bu tasvir tarzının XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Hansaray'da da örnekleri vardır. Caminin dış duvarındaki yazı madalyonlar da daha çok başkent dışı yerel üslûp ifadesi olarak değerlendirilebilir. Kırım Geray Han'ın, Bahçesaray'dan çok Kavşan'da kaldığını bilmekteyiz.¹⁸¹ Kavşan'da bulunduğu sırada Balkanlar'da hakim olan mimari ve tezyinat anlayışını görmüş ve hatta en iyi ustaları sarayına çağırması kuvvetle muhtemeldir. Onun yeniliklere karşı olan merakı bilinmektedir. Bu bilgilerin ışığında Hansaray'ın son döneminde Kırım Geray tarafından Balkanlar'dan getirilen ustaların çalıştırıldığı da düşünülebilir. Bu tasvirler yukarıda zikrettiğimiz sebeplerden dolayı XVIII. yüzyılın ikinci yarısına aittir, ama hangi han tarafından yaptırıldığını kesin olarak iddia etmek zordur.

Bugün Havuzlu Oda bir aynalı tonozla sahiptir. Bu tavanın göbek ve iç tonozunun 1820-1831 yılları arasında Rus ustalar tarafından yapıldığı anlaşılmakta, fakat tavanın dış bordürleri XVIII. yüzyıla ait bir süsleme programı göstermektedir. Tavan bordürlerindeki süslemelerde yıldız, kırmızı ve yeşil tonların kullanıldığını görebiliriz.

Köşkün sedir kısmı, ortası açık, iki tarafta korkuluklar bulunan bir direklik ile gezinti mahallinden ayrı tutulmuştur. Bu direkliğin sütun başlıklarında istiridye kabuğunun ve kemer köşeliklerinde gelişmiş akant yapraklarının yer alması buradaki ahşap öğeleri XVIII. yüzyılın sonuna tarihlendirmektedir. Aynı istiridye kabukları sarayın kuzey kanadının kemer yastıklarında da mevcuttur. Bu ahşap öğeleri geç Hanlık dönemine aittir, XIX. ilk yarısında sarayda çalışan Rus ustaların eseri olmaları da muhtemeldir. Rus döneminde yapıldığı söylenen sütun arasındaki camların üstünde ince bir ahşap şerit dolaşmaktadır. Bu şeritte kırmızı kasetler yer almaktadır.

¹⁸¹ Bkz. Tez 2.11.

Kasetlerin içinde Havuzlu Oda'nın üstünde bulunan Meyveli Oda'da olduğu gibi, eskiden yazı veya desenlerin yer alıp almadığı kesin değildir. Bu şeridin üstünde madalyonlar içeren panolar yer alır ve panolar arasına mermer taklidi desenler yerleştirilmiştir. Bu üst panoların yerinde tepe pencereleri bulunduğunu tasavvur edersek, bu köşkün iç düzenlemesi bize Topkapı Saray'daki Sofa Köşkü'nü hatırlatmaktadır (R 295). Havuzlu Köşk'ün son halinin 1752 tarihli Sofa Köşkü'nden etkilenmiş olduğu ihtimalini kabul edersek, tepe pencerelerinin yerine kapalı bir uygulamanın tercih edilme sebebi, iklim şartlarına bağlanabilir. Kırım kışın çok soğuk olmaktadır. Bu ihtimalde ise, sütun aralıklarının XIX. yüzyılda değil, XVIII. yüzyılda kapatılmış olduğunu düşünülebilir. Ruslar varolan pencereleri sadece değiştirmiştir. Bu varsayımı destekleyen başka bir husus da Havuzlu Oda'nın Edirne Sarayı'ndaki Kum Kasrı ile benzerlik göstermesidir. Kum Kasrı'nın açık kısmında direklerin arası XVIII. yüzyılda kapalı bir camekâna dönüştürülmüştür.

Havuzlu Oda'ya ismini veren ortadaki havuz dikdörtgendir (R 297). Havuzun etrafında bir damlalık¹⁸² vardır. Dikdörtgen havuzun mermer kenarlarının dış cephelerinde akant yaprak motiflerden bir bordür dört kenarı dolaşmaktadır. Mermer levhaların dört köşesine yerleştirilen birer çiçek motifinden su fişkırtılmaktadır. Havuzun taşmasını engellemek amacıyla iki mermer levhanın üst taraflarında, birinde üç ve diğerinde beş adet olmak üzere delikler açılmıştır. Damlalığın su biriken yerinde mermer bir madalyon şeklindeki kısım suyu toplayıp akıtmaktadır. Havuzun ortasındaki fiskiye ilginçtir. Buradan sekizgen bir ayak üstünde piramidal bir fiskiye yükselmektedir. Fiskiye'nin etrafında (balığı andıran) C kıvrımı konsol üstünde top motifler işlenmiştir. Bu motiflerin üst ve ön tarafından da su fişkırtılmaktadır. Toplam on iki tane toptan ikişer delikten, fiskiye'nin üst tarafından ve havuzun dört köşesinden su fişkırtılmakta ve çok hoş bir su oyunu sergilenmektedir (R 292, 293, 297). Havuz ve fiskiye'nin süsleme unsurları XVIII. yüzyılın ortasına tarihlendirilir ve odanın genel bezemesi ile uyum içindedir.¹⁸³ Havuzlu Oda'nın ilk şeklinde de bir

¹⁸² Rıfat Osman, a.g.e., s.34: "Bu tâbir Celâl Esad Arseven'in 'İstilahat-ı Mimariye-1942' eserinde görülmüştür. ... Su ancak bu kısma kadar sızar ve su ancak bu deliklerden akar." Ortadaki havuzun deniz kısmına "denizlik", Edirne'de "damlalık" derlerdi.

¹⁸³ Sedat Hakkı Eldem, *Türk Bahçeleri*, s. 304: Bugün Kandilli'deki Kıbrıslı Yalısı'nda bulunan, dışarıdan getirilen bir fiskiye bu fiskiye'ye çok benzemektedir. Eldem bu fiskiye'yi XVIII. yüzyıla

havuz bulunduğunu düşünürsek bu havuzun XVIII. yüzyılda yenilendiğini söyleyebiliriz. Mayıs 1787’de Yekaterina ve Avusturya kralı II. Josef’in bu odada toplantı yapmaları da bu mekânın Ruslar için önemini artmıştır.

4.3.2.8 İç Sofa

Taşlık’ın ikinci katına bugün iki şekilde ulaşmak mümkündür: Potyomkin tarafından Taşlık’ta yaptırılan merdiven ile üst kata çıkılır ya da sarayın kuzey kanadındaki mekânlar takip edilerek Divanhane’nin batısından bu İç Sofa’ya ulaşılır. Taşlık’ın ikinci kattaki mekânları muhtemelen 1736 yangınından sonra II. Selâmet Geray Han tarafından inşa edilmiştir. Bu üst kat, L şeklinde bir İç Sofa, ona açılan iki seki ve iki ucunda yer alan iki baş odadan ibarettir. İç Sofa’nın L şekli, Divanhane’nin ayna tavanının kubbe yüksekliğinden dolayı Divanhane’nin üstünde tavan arası boşluğunun yer almasından kaynaklanmaktadır. İç Sofa, Divanhane tavanının yarattığı tavan arası kullanılamayan bu mekânın etrafında dolaşmaktadır. Sarayın kuzey kanadından sofaya ulaşmak için Kabul Odası’ndan ve onun güneyindeki odadan geçmek gerekir. Bu odanın arkasında kuzey kanat ve İç Sofa arasındaki ara bağlantıyı oluşturan son derece ilginç küçük bir mekân yer almaktadır (R 310-312). Bu mekândan İç Sofa’nın kapısına kadar bir ahşap merdiven ile çıkılır. Divanhane’nin kafesli üst koridoruna da bu odadan girilmektedir.¹⁸⁴ Bugün yuvarlak kemerli bir kapı bu balkona giriş sağlamaktadır. Bu kapının odanın döşemesinden birkaç basamak aşağıda olması, mekânın tabanının eskiden daha aşağıda olduğuna işaret etmektedir. Divanhane’nin kafesli balkonuna açılan bu kapının güneyinde aynı duvarda bir kapı veya pencere nişi daha yer almaktadır. Bu nişin, Taşlık’ta görülen Divanhane’nin batı duvarının üst tarafındaki pencere izleriyle aynı seviyede olduğunu düşünürsek, bu nişin batı cephesinin üçüncü penceresi/kapısı olduğunu kabul edebiliriz. Tavanın ahşap göbeği geçmeli (kündekâri) ve çok eskidir.

tarihlendirmektedir. Eldem’e göre İstanbul’da tek olan bu fiskiyenin bir benzerinin Hansaray’da mevcut olması bu tip bir fiskiye geleneğinin var olduğunu göstermektedir.

¹⁸⁴ Bkz. Tez 4.3.2.3.

Bu ara mekândan İç Sofa'ya girilir (R 313-328). Bu sofadan II. Avlu'ya bakan beş dikdörtgen pencere, kuzey duvarında da iki tane dikdörtgen renkli tepe penceresi vardır. Sofanın doğu duvarında Divanhane'nin çatı arasına açılan bir kapı, kapının yanında ise Barok üslûbunda bir ocak yer almaktadır. Üstüne bir alem yerleştirilen ocağın korluğu mermerdir. Sofanın iki yan cephe duvarının üst kısımlarında kör nişler halinde bir alçı tezyinat mevcuttur (R 317-321). Bu kör nişler Barok kemerlere sahiptir. Nişleri oluşturan direkler ve kemerler hafif kabartma olarak, kompozit sütun başlıklar ve sütunlar ise kemerler ve direklerden daha yüksek bir kabartma olarak işlenmiştir. Bu kör nişler dizisi bugün mavi-kırmızı renklerde boyanmış, nişlerin içi gri mermer taklidi olarak işlenmiş, kemer köşeliklerinde Ampir üslûbu madalyon motifler yer almıştır. 1961-1964 restorasyonu esnasında birkaç yerde Rus döneminden kalma bu kaba motif ve renklerin altında eski süslemeler kısmen açığa çıkarılmıştır. Bu duvar süslemelerinden görüldüğü gibi eskiden nişlerin içinde çok zarif bir vazo içinde yerleştirilmiş çiçekler yer almaktaydı. Bu vazo içinde çiçek motifleri XVIII. yüzyılın ikinci yarısına ait olup Divanhane duvarındakilere benzemektedir (R 200, 202, 218).

İç Sofa'nın bu kanadının sonunda ahşap direkli bir kemerin altından sofanın ilk kısmına dik bir açı oluşturacak şekilde yerleştirilmiş ikinci kısma girilmektedir (R 322-327). İç Sofa'nın bu ikinci kısmının bir ucunda Kahve Odası olarak adlandırılan, II. Harem Bahçesi'ne bakan oda, diğer ucunda ise Kırım Geray Han'ın Meyveli Oda'sı bulunmaktadır. Sofanın güney tarafında bu iki odanın yanında korkulukları olan direklikler ile ayrılmış iki sekilik bulunmaktadır. Sofanın kuzey duvarında üç tane dikdörtgen tepe penceresi yer almakta olup bu duvarda hiçbir süsleme yoktur. Ancak eskiden buradaki nişlerde vazolarda çiçek bezemelerinin yer almış olması mümkündür. İki sekiliğin direkliklerindeki kemerler Barok şeklindedir; direkler yivli, başlıklar kompozit ve yaldızlıdır. İki sekinin duvarları bugün yeşil ve kırmızı renk ile boyanmıştır. Kör niş şeklindeki üst taraflarda kırmızı kemer motifleri, alt taraflarda pano şeklinde kaba boyamalar bulunmaktadır. Sekilerin arasındaki mesafe açıktır, yani sekilerin birbirlerine bakan cephelerinden alt taraftaki Taşlık görülebilir. Bu duvarlar ve sofanın sekiler arasında yer alan güney cephesi tamamen pencereden ibarettir. Bu pencere cepheleri sofayı tamamen aydınlık bir mekâna dönüştürür.

Pencerelerin alt kısımları yazın açılırdı. Güneybatıdaki sekinin güney duvarında bir yüklük ve üst üste üç tane niş olan iki raf yer almaktadır (R 328). Bu rafların nişlerinin kemerleri sütun, başlık ve kemer motifleriyle Barok-Ampir üslûbundadır. Renkleri sarı, kırmızı ve yeşildir. Diğer sekinin güneydoğu köşesinde bir kapı I. Harem Bahçesi'nin üst duvarı ve Meyveli Oda'nın güney cephesinin arasında yer alan küçük, kafesli bir çıkmaya açılmaktadır. 1783-1787 yılları arasında Potyomkin ve 1820-1824 yılları arasında ise Kolodin tarafından tamir edilen mekân, bugün mimari hatlarını korumaktadır, ama eski tezyinattan herhangi bir iz kalmamıştır. Orijinal duvar süslemelerinin yerini kaba ve basit boyamalar almıştır.

4.3.2.9 Meyveli (Altın) Oda

Meyveli Oda, Taşlık'ın etrafındaki üst katta, Havuzlu Oda'nın üstünde yer almaktadır (R 329-364). Bu oda, üst katın tamamında olduğu gibi, XVIII. ortasında II. Selâmet Geray Han tarafından yürütülen inşaat ve tadilât faaliyetleri esnasında yapılmıştır. İç Sofa'nın doğu ucunda yer alan Meyveli Oda, eskiden sarayın en ihtişamlı odalarından biri idi. Meyveli Oda'ya ismini veren meyve tezyinatı Kırım Geray Han zamanında yapılmıştır.¹⁸⁵

1783-1787'deki tadilâta odanın duvarları, orijinal süslemeleri tamamen kapatılarak altın boya ile boyanmıştır. Bu tadilâta bolca kullanılan yaldız yüzünden odanın ismi daha sonra Altın Oda olmuştur. Aynı tadilât esnasında tavanın ortasına bir göbek yerleştirildi. Bu göbek aslında XVIII. yüzyılın ortasında Rus ustalar tarafından başka bir yapı için yapılmış ve sonra oradan sökülerek saraya getirilmişti. Gerngross'a göre, bu odanın restorasyonu Kolodin'e aittir.¹⁸⁶ Bizim kanaatimiz, bazı tadilâtların Yekaterina'nın ziyareti arifesinde Potyomkin tarafından, büyük değişikliklerin ise Kolodin tarafından yapıldığı yönündedir. 1880 senesinde Hansaray'a gelen ve bir albüm hazırlayan fotoğrafçı I.V. Boldarev, odanın doğu duvarının küçük bir kısmını

¹⁸⁵ Rus kaynaklarında bu odanın süslemesi genellikle Kırım Geray Han'ın döneminde sarayda çalışan ve caminin dış cephesinde ismi geçen Ömer Usta'ya atfedilmektedir. Biz bunu destekleyecek bir bilgiye rastlamadık.

¹⁸⁶ W. Gerngross, a.g.e., s. 15.

temizlemiş, bu çalışmada boyalar altında Kırım Geray Han dönemine ait süslemeler ortaya çıkmıştır.¹⁸⁷

Meyveli Oda, Has Bahçe ve I. Avlu'ya bakan bir baş oda niteliğindedir. Odanın üç tarafında iki sıra pencere bulunur ve alt pencerelerin ahşap kepenkleri vardır. Dış cephedeki tepe pencerelerinin arasına Divanhane'de olduğu gibi, sütunlara dayanan bir kemer dizisi nakşedilmiştir. İç mekânda pencerelerin yer aldığı üç cepheye sedirler yerleştirilmiştir. Odanın İç Sofa'ya bakan batı cephesinde bir ocak bulunmaktadır (R 336-337, 361). Ocağın iki tarafının üst kısımlarına pencereler ve alt kısımlarına dolaplar yerleştirilmiştir. Üst pencereler tepe pencere niteliğinde olup çift camlıdır. Odaya bakan cephede içlikler bulunduğu gibi, İç Sofa'ya bakan tarafında da ikinci birer içlik mevcuttur. Bu ilginç ayrıntının sebebi bilinmemekteyse de, bunun odada konuşulanların dışarıdan duyulmaması için yapıldığı tahmin edilebilir. Dombrovskiy'e göre, şömine duvarı üstünde camların arasındaki bölümlerde alçı ve kaymak taşından yapılmış süs eşyaları (meyve, ağaçlar, gemiler, kuşlar vs.) vardı.¹⁸⁸

Meyveli Oda, diğer odalar gibi kemerli bir direklikle oturma ve hizmet bölümü olmak üzere iki bölüme ayrılmıştır. Odayı ilginç kılan ise muhteşem süsleme programıdır. Rus döneminde yapılan ilâveler dışında odada Barok üslûbu hakimdir. Revzenler Kahve Odası'ndakilere çok benzemektedir. Odanın bütün duvarları bir sergen ile iki kısma ayrılmıştır. Duvarların alt kısımlarında dikdörtgen pencerelerin iki tarafında akant başlıklı sütunlar bulunmaktadır. Bugün bu sütunların arasında kemerli panoların içinde Ruslar tarafından mavi ve altın renk kullanılarak Ampir üslûbunda yapılmış madalyonlar yer almaktadır. Kemerlerin köşeliklerinde bugün mevcut olan kırmızı boya değil, çok daha zarif olan Barok süslemeler vardı. Güneydoğu duvarlarının köşesinde bu boyaların altındaki asıl tezyinat görülebilir (R 339-342, 355). Sütunların arasındaki panolarda mavi kemerler içinde beyaz üstüne mavi kalemle çizilmiş zarif süslemeler yer almıştır. Bu süslemelerde bitkisel

¹⁸⁷ Y. Kondakov, a.g.e.

¹⁸⁸ F Dombrovskiy, *Dvorets Krimskih Hanov v Bahçisaraya*, s. 38; Ivan Matveyeviç Muravyev-Apostol, a.g.e., s. 90.

motiflerin yanı sıra mimari unsurlar da görülebilir. Bu motifler bir bahçe-köşk-cennet tasvirini hatırlatmaktadır. Bir panoda yer alan iki servi ağacı yeşil renktedir. Buna dayanarak tasvirlerin eskiden belki de renkli olduğu da düşünülebilir. Buna çok benzeyen tasvirlerle İstanbul'da, Topkapı Sarayı'nda bir yüklüğün kanatlarında rastlanır (R 344-348, 366).¹⁸⁹ Ayrıca yine Topkapı Sarayı'nda bir çift kapı kanadında saksılardaki çiçek bezemeleri, saksılarda resmedilen evler ve iki selvi, odanın bu tasvirine benzemektedir.¹⁹⁰ Bu iki kanattaki tezyinat XVIII. yüzyılın sonuna doğru tarihlendirilir.

Pencere ve kemer dizisi ile sergenin arasında bir friz bulunmaktadır. Bu frizde sütunların başlıklarının üstüne üçüz yivler yerleştirilmiştir. Bunların aralarına madalyonlar içine yazılan ve bütün odayı dolaşan bir şiir yer almaktadır (R 353-355, 363, 364). Şiirin beyitleri pencerelerin üstünde ikişer madalyona yerleştirilmiştir. Bu madalyonlar altınla boyanmış, yazı siyah kalem ile yazılmıştır. Frizde yer alan madalyonlardan kemerlerin üstüne gelenler Rus döneminde maviye boyanmıştır. Bu madalyonlarda Ruslar tarafından yapılan boyamaların altında asıl motif ve renkler bulunmuştur. Şiirin beyitleri aslında beyaz üstüne kırmızı kalem ile yazılmıştı ve daha sonra onların üstüne yapılan kara kalem yazılarından daha zarif idi.¹⁹¹ Kemerlerin üstündeki, yazı içermeyen madalyonlarda ise çok güzel ve ince kalem işi beyaz ve kırmızı/turuncu gül dalları yer almıştı. Frizin üst ve alt silmeleri altın değil, yeşil renkte ve çiçeklerle uyum içinde idi. Üçüz yivlerde ise kırmızı, mavi ve beyaz boya izleri bulunmuştur. Bu frizin üstündeki revzenlerin iki tarafında akant başlıklı yivli sütunlar ve üstlerinde kemerler bulunmaktadır. Kemer köşeliklerinde Ampir üslûbunda aplikler mevcuttur. Sütunlar arasındaki panolarda mermer taklidi boya üstüne her panoda birer tane madalyon yer almaktadır. Bu madalyonlarda, odaya ismini veren çeşit çeşit meyveler yerleştirilmiştir (R 349-352). Her madalyonda alçı kabartma olarak farklı renk ve motifte ayaklı meyve tabakları içinde çeşitli meyveler görülmektedir. Kuzey duvarı ile başlayarak sayarsak tabaklarda sırasıyla; nar ve

¹⁸⁹ Sedat Hakkı Eldem-Feridun Akozan, *Topkapı Sarayı*, L 212: I. Abdülhamit (1774-1789) yapısı Mabeyn ve İkballer Dairesi'nin yüklüğündeki tezyinat.

¹⁹⁰ Serpil Bağcı, "Osmanlı Mimarisinde Boyalı Nakışlar", *Osmanlı Uygarlığı* 2, (Haz. Halil İnalçık, Günsel Renda), İstanbul, Kültür Bakanlığı Yay., 2003, s. 756.

kayısı, karpuz, portakal, limon, ayva, armut, incir, şeftali, kayısı, küçük boy elma, büyük boy elma, nar, erik, üzüm ve incir, kavun bulunmaktadır.

Odanın batı cephesinde bugün altın rengi hakimdir, dolapların üstünde altın aplikler vardır. Bu cephenin ilginç ayrıntısı, ortasında yer alan ocaktır (R 336, 337, 361). Barok süslemeli ocak yine Barok tarzında bir yaşmağa ve mermer bir korluğa sahiptir. Yaşmağın alt kısmı beş dilimlidir. Dilimlerin arasına ince sütuncuklar ile başlıklar yerleştirilmiştir. Yuvarlak kemerler birleştirdiği sütunlar altın, kırmızı ve mavi boya ile Ampir stilinde süslenmiştir. Ocağın üst kısmındaki kubbe dikkat çekicidir. Kubbe altındaki kasnak kısmı, kemerli sütunların arasına cam yerleştirilmek suretiyle, içi görülebilen bir mekân haline getirilmiştir. Bu mekânda üç boyutlu çiçek ve meyveler (nar, gül, limon, şeftali, portakal) yer almaktadır. Bu meyve ve çiçekler alçıdan yapılmıştır. Ocağın kubbesinin arkasında bir perde motifi görülmektedir. Kemerli direkliğın ortasında aşağıya sarkan, püskülü andıran bir motif yer almaktadır; üst üste yerleştirilen şeftali, limon, kayısı ve onun ucunda bir gonca ayırdedilebilir (R 338).

Kapı kemerlerinde ve direkliğın sütun başlıklarında Barok üslûbunda C, S kıvrımları ve istiridye motifleri bulunmaktadır. Kapı kemerindeki köşeliklerdeki geçme motifleri Divanhane'nin iç kapısındakileri andırmaktadır. Revzen, kapı kemeri ve kemer köşeliklerinde bulunan bitkisel motifler Barok üslûbundadır. Aynı motif Kahve Odası'ndaki revzenlerde de bulunur.

Madalyonlardaki yazı şu şekildedir (R 353-355, 363, 364):

1. *Lutf-ı Hudâ-birle şâh kıla demâdem safâ
Vire Hudâ devlet ü 'ömrine devâm u bekâ*
2. *Hân Kırım Gerây bin Hazret-i Devlet Girây
Mâye-i emn ü emân Dâver-i tekmîl-rây*
3. *Necm-i hümayûnı gör burc-ı şerefden tulû'
Eyledi virâdi kamu 'âleme nûr u ziyâ'*

¹⁹¹ Madalyon içinde yazılar İstanbul'da da görülebilir. Topkapı Sarayı'ndaki III. Ahmet Yemiş Odası ve Sofâ Köşkü'nde bu tür yazılar bulunmaktadır (R 295, 365).

4. *Zîver-i taht-ı Kırım mâlik-i mülk-i azîm
Ma'den-i hilm ü kerem sâye-i lutf-ı Hudâ*
5. *Cûd u kerem dâyimâ kendine hem-dem olup
Tab '-ı himem-perveri mâyl-i bezl ü 'atâ*
6. *Eyleye dâyim Hudâ şems-i vücûdın anın
Hîre çeşm-i 'adû şâhid-i bây u gedâ*
7. *Feyz-i Hudâdır bu kim sâye-i rahmet-sıfat
Behçet-i asrı anın virdi cihâna safâ*
8. *Kasr-ı safâ-bahşı gör vâsımı tasdîk ider
Kıldı bünyâdı ol himmet-i 'âlt-nümâ*
9. *Yâver-i lutf-ı şehin itdi bu ma'mûreyi
Lem'a-i hurşîd gibi ziynet-i Bâğçe-sarây*
10. *Meclis-i hûri sanur nakş-ı nigârın gören
Şâhid-i rüyân ile bulmuş o revnak-fezâ*
11. *Rişte-i dürr-i deryâ pür cevher-i nâ-yâbdur
Hâme-i rüzgârı gör medhe olupdur sezâ*
12. *San'at-ı nakş ü süver hüsn-i edâsın eger
Görse iderdi pesend Mânî-yi Çîn ü Hutâ*
13. *Dâmeni süsen ü gül sünbül-i nevrestedür
Devha-i irfan-ı dil gibi olup câ-be-câ*
14. *Gülşen-i dilden şükûft itdi bu ma'nâ-yı nev
Bûlbül-i âşüfte-dil görse olur hâk-pây*
15. *Kân-ı ferâh dinse çün şânına lâyık anun
Zehr-i safâdur bu câ her nazarı dil-güşâ*
16. *Dergeh-i 'adli güşâd ola ferhunde-dem
Eyle hükûmetde bu sadra olup sâye-sâ*
17. *Bende-i hâkder ki tûtî-yi tab'ında bu
Şevk ile cevelân iden oldu bu nağme-serâ*
18. *Kasr-ı ferâh-güstere safha-i mankûtadan
Bu iki misra' tamâm oldu târîh-nümâ¹⁹²*

¹⁹² 1. Allah'ın lutfuyla şah her zaman mutlu olsun

Allah devlet ve ömrünü sürekli ve sonsuz kılsın

2. Hazret-i Devlet Geray'ın oğlu Kırım Geray Han
Emin ve rahatlık mayası, düşünce olgunluğunun hükümdarı
3. Bak (onun) hükümdarlık yıldızı şeref burcundan doğdu
ve bütün âleme nur ve ziya verdi.
4. Kırım tahtının süsü ve büyük memleketinin sahibi,
Asalet ve güzel huyun madeni, Allah'ın lûtfunun gölgesi.
5. Olgunluk ve cömertlik her an onunla arkadaş olmuştur,
yardımsever tabiatı hep bol ihsanda bulunmaya maildir.
6. Allah onun vücudunun güneşini düşmanlarının gözünden saklasın,
zengin ve fakir (herkese) gösterson.
7. Bu rahmet vasıflı gölge gibi Allah'ın bereketidir.
Onun zamanının güzelliği dünyaya mutluluk (saflık, parlaklık) verdi.
8. Safâ bağışlayan kasrı gör, bütün bu sözlerimi tasdik eder
(çünkü) onu yücelik(ler) gösteren gayretiyle (o) yapmıştır.
9. Şahin lûtfunun yardımı bu mamureyi (binayı) güneşin parlak
ışıkları gibi Bağçasaray'ın süsü hâline getirdi.
10. Güzel nakışlarını gören burasını güzel yüzlüleri ile güzelliği
artmış hûriler meclisi zanneder.
11. Deniz incileri bulunmaz cevherler gibi ipe dizilmiştir.
Rûzgar zaman kalemine bak onu methetmeye ne kadar uygundur.
12. Onun insan resmi ve diğer nakışlarının güzelliğini görseydi
Çin ve Hıta ülkelerinin Manisi çok beğenirdi.
13. Eteği gönül ağacı gibi yer yer yeni yetişmiş sümbül
gül ve süsen (susam) çiçekleri (ile süslenmiştir).
14. Gönül bahçesinde çiçek gibi açılan bu yeni anlamı
eğer gönül karma karışık olmuş bülbül görse (duysa) sevgilinin ayağının toprağı gibi (yere
serilir).
15. Onun adına ferahlık madeni denilse layık olur. Bu yer
her bakışta gönle başka ferahlık veren safa dolu bir yerdir.
16. Senin adaletinin kapısı (her) kutlu zamanda açık olsun, bu mekânı
gölgen altına alıp koru ve burada oturarak hükümet et (halkı yönet).
17. Bu toprak kadar değersiz kulun şairlik tabiatının
papağanı şevkle dolaşıp bu şarkı gibi nazmı söyledi.
18. Ferahlık veren kasra bu iki mısradan noktalı harflerden tarih yazdı.

Dombrovskiy, Altın Oda'daki duvar yazılarının ilk defa 1845 senesinde Knez Konstan Nikolayeviç'in saraya gelmesi vesilesiyle tercüme edildiğini aktarmaktadır.

Meyveli Oda'nın tezyinat programı Topkapı Sarayı'ndaki III. Ahmet Yemiş Odası'nı hatırlatmakta olup III. Ahmet Yemiş Odası'nda da kartuş içinde yazılara yer verilmiş ve duvarın birçok yerine zarif gül çiçekleri ve meyveli tabaklar nakşedilmiştir (R 365). XVIII. yüzyılın başında inşa edilen bu odanın getirdiği yeni süsleme anlayışı, Hansaray'da II. Selâmet Geray Han tarafından 1740'tan itibaren yapılan tadilâtlar için esin kaynağı teşkil etmiş olabilir. Özellikle kasetlerdeki pembe gül tasvirleri o dönemi çağrıştırmaktadır. Ama Meyveli Oda'nın birçok unsuru, özellikle madalyondaki şiir, tezyinatın II. Selâmet Geray Han tarafından değil, tamamen Kırım Geray Han tarafından yapılmış olduğunu düşündürmektedir. Kırım Geray Han'ın 1769 senesinde vefat ettiğini göz önüne alırsak, Meyveli Oda'nın tezyinat programının da bu tarihten öncesine ait olması gerekir. İstanbul'daki örneklerle mukayese ettiğimizde, Kırım Geray Han'ın kendi baş odasında son moda olan üslûp ve tezyinat motiflerini seçtiği anlaşılır. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, meyve tezyinatının yanında özellikle Türk-Rokoko üslûbunda yapılan bezemeler, dönemin son akımlarının takip edildiğini göstermektedir. Topkapı Sarayı'nda I. Abdülhamit (1774-1789) dönemine ait olan bazı mekânların süslemeleri Hansaray'daki bazı bezemelere çok benzemektedir. I. Abdülhamit, bazı odalarda aynalar kullanmıştır. III. Ahmet Yemiş Odası'na da sonradan aynalar takılmıştı. Kırım Geray Han'ın Alman tüccarı Kleemann'dan bir odada kullanmak üzere yüz elli tane ayna sipariş ettiği bilinmektedir.¹⁹³ Kırım Geray'ın bu aynalarla İstanbul'da moda olan aynalı odalara benzer bir mekân yaratmak istediği düşünülebilir. Hanın aynaları hangi mekân için kullanmak istediği ise bilinmemektedir.

4.3.2.10 Kahve Odası

II. Harem Avlusuna bakan Kahve Odası bugün oldukça harap durumdadır (R 367-380). Batı ve güney cephelerinde dışa doğru çıkan ve ahşap direkler üstünde oturan

¹⁹³ Nikolaus Ernst Kleemann, a.g.e., s. 39.

odanın bu iki cephesinde iki sıra pencere vardır. Tepe pencereleri Barok kemerlidir; camların iç çerçevesi, sütun ve başlık motifleri oluşturmaktadır. Kemerler içinde Barok tarzında bitkisel motifler yer almaktadır. Odaanın yanındaki sekiye bakan doğu cephesinde bir sıra dikdörtgen pencere bulunmaktadır. Odaanın oturma kısmını ayırmak amacıyla korkuluklar yerleştirilmiştir, korkulukların birbirlerine yakın taraflarında birer yarım yuvarlak tepsi/sabit sehpa mevcuttur. Oda bu sehpalardan dolayı “Kahve Odası” olarak adlandırılmış olabilir.¹⁹⁴

Odaanın duvar boyamaları bugün kaba bir Rus işçiliği göstermektedir. Açık mavi, kırmızı, yeşil ve sarı tonlarda yapılan bu boya, rutubetten birçok yerde tamamen dökülmüş, kırılan pencerelerin önüne plastik örtüler yapıştırılmıştır. Odaanın kuzey duvarında güzel bir ocak yer almaktadır (R 379, 380). Barok üslûbunda bir yaşmağa sahip olan ocağın mermer korluğu da aynı üslûptadır. İç sofadaki ocağa çok benzeyen bu ocağın batı tarafında iki kanatlı bir yüklük ve onun yanında alt kata götüren merdivene açılan güzel bir Barok kemerli geçiş vardır (R 376-378). Yüklük ve kapı kemerinin yanlarına ve aralarına ahşaptan birer başlıklı sütun yerleştirilmiştir. Kemerin arkasında küçük bir mekâna açılan bir kapı bulunmaktadır. Ocağın doğu tarafına iki kanatlı büyük bir kapı yerleştirilmiştir. Bu kapı Potyomkin tarafından yaptırılan merdivene açılmaktadır. Burada eskiden de bir kapı vardı, çünkü ara kata götüren merdivene buradan gidilirdi. Merdivenin inşası sırasında Potyomkin tarafından yıkılan odalar da muhtemelen bu tarafta yer almaktaydı, ancak onlar hakkında herhangi bir bilğimiz yoktur.¹⁹⁵ Bu kapının batısında yer alan dik ve dar merdivenden Kahve Odası’nın altındaki Harem Ağaları Dairesi’ne, oradan da II. Harem Bahçesi’ne çıkılmaktadır.

4.3.2.11 Harem Ağaları Dairesi

Harem Ağaları Dairesi olarak bilinen oda, Kahve Odası’nın altında yer almaktadır (R 381-386). Taşlık’ın bu tarafındaki mekân üç katlıdır, dairenin altında Taşlık’tan

¹⁹⁴ Bu odaanın ve Meyveli Oda’nın mimari ve tezyinatına, özellikle revzenlerin şekline çok benzeyen bir konut için bkz. Nur Akın, a.g.e., resim 110; Schwartz Evi’nin baş odası (R 375).

¹⁹⁵ Bkz. Tez 4.3.2.5.

girilen bir depo vardır. II. Harem Bahçesi'ne bakan güney ve batı cephesinde iki sıra pencere vardır. Alt pencerelerin önünde demir parmaklıklar bulunur. Bu odanın en önemli unsuru, güzel tepe pencereleridir. Ortasında bir cami ve iki tarafında birer minare ve birer servi ağacı motifi bulunan dört tane küçük revzen vardır. Bu tarz motiflere Osmanlı sanatında XVIII. yüzyıldan itibaren rastlanmaktadır (R 387). Odanın başka süslemesi yoktur.

4.3.3 Mutfak Avlusu ve Çevresindeki Yapılar

Mutfak Avlusu'nun mekânlarının büyük bir kısmı ayakta değildir. Bugün bu avlunun sadece doğu ve kısmen kuzey cephesindeki binalar mevcuttur (R 388-391). Kuzeybatıdaki mekânlardan hiç iz kalmamıştır. Bu mekânların yerine sonradan sonradan yapılan bir duvar bu avluyu II. Avlu'dan ayırmaktadır. Kuzeydeki bina ise tek katlıdır ve hiçbir özellik göstermemektedir. Bu binada bugün küçük bir mağaza yer almaktadır. Bu binanın dış tarafında, Çürüksu'ya bakan cephede bir kapı ve iki pencere bulunmaktadır. Ayrıca onun doğusundaki köşe odanın da dereye bakan bir penceresi vardır. Mutfak Avlusu'nun I. Avlu'ya bakan cephesi iki katlıdır. Burada iki avlu arasındaki geçişi sağlamak amacıyla küçük bir kapı vardır. Bu kapının dışında I. Avlu'ya bakan cephenin zemin katında pencere yoktur. Üst katında ise üç pencere bulunmaktadır. Avlunun iç tarafında ise zemin katta bir kapısı, ikişer penceresi olan iki oda ve hiç penceresi olmayan, yan odadan girişi olan bir köşe odası bulunmaktadır. Üst kat, zemin katından daha geniştir ve ahşap direkler üstünde oturmaktadır. Üst katın bu cephesi tamamen pencerelerle donatılmıştır. Bugün varolan bu pencere düzeni Hanlık döneminin değil, daha sonraki değişikliklerin eseridir. Mevcut olan dış cephe süslemeleri restorasyonlar süresince yapılmıştır. Avluda Rus döneminde oryantalist tarzda yenilenmiş ama teknesi eski bir çeşme mevcuttur (R 389).

4.3.4 Harem Bahçeleri

4.3.4.1 I. Harem Bahçesi (Has Bahçe)

Bu Has Bahçe ile Havuzlu Oda'yı birbirinden ayrı düşünmemek gerekir. Günümüze gelebilen eski tasvirler, bahçenin eski halindeki güzelliğini göstermektedir (R 392, 395). 1820'de Bahçesaray'a gelen Fransız seyyah Marquis de Castelnau da, bahçenin güzelliğini anlatmıştır. Bu bahçeyi tipik bir Türk Bahçesi olarak düşünmek gerekir. Has Bahçe'nin duvarı bugünkü halinden biraz daha yüksekti¹⁹⁶ ve duvarın üstü bir sıra tuğlayla kapatılmıştı. Bahçe duvarı boyunca bir ahşap çardak bulunmaktaydı.¹⁹⁷ Çiçek tarhları ve üzüm salkımları bahçenin güzelliğinin bir parçası idi. Büyük havuzun üstünde eskiden güzel bir ahşap kameriye vardı. 1820-1831'deki çalışmalarda duvar boyunca yer alan ahşap çardak ve büyük havuzun üstündeki kameriye dağıtılmıştır (R 393).

Bahçenin en önemli unsuru ise su mimarisidir. Güney duvarında Gözyaşı Çeşmesi'ne benzeyen bir selsebil bulunmaktadır (R 396-400). Bu selsebil, duvarda düz silmeli bir çerçeve içine alınmıştır. Bu çerçevenin içinde yer alan selsebilin üst panosunun yan taraflarında kurdela ile bağlanmış C kıvrımlı yapraklar vardır. Üst panoda ise ortada büyük bir akant yaprağı, onun üstünde ortada bir büyük yanlarda birer küçük istiridye kabuğu S kıvrımlı yapraklarla birbiriyle bağlantılıdır. İstiridye kabuğunun altından iki tarafında gül dalları sarmaktadır. Panonun altındaki Barok kemer, iki ince, akant başlıklı sütuna dayanmaktadır. Selsebilin ayna taşındaki lüle Gözyaşı Çeşmesi'nde olduğu gibi bir gül şeklindedir. Bu gülden su irili ufaklı toplam on iki suluktan geçerek beş delikli ikinci bir suluktan alt tekneye akmaktadır. Bu teknenin dış kenarı da akant yapraklarla süslenmiştir. Bu teknenin altındaki damlalıktan suyu kanala götüren kısım yine C ve S kıvrımlarıyla işlenmiştir. Türk Baroku'nun güzel bir örneği olan bu güzel selsebil XVIII. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilebilir.

¹⁹⁶ W. Gerngross, a.g.e., s. 10: Bahçe üç arşın daha yüksekti.

¹⁹⁷ Bu tür çardaklar Türk-İslâm bahçe kültüründe yaygındır. Osmanlı'da bu bahçeye benzeyen örnekler için Topkapı Sarayı'nda yer almış bir çardak ve kameriye bkz. Sedat Hakkı Eldem, *Türk Bahçeleri*, s. 337.

Bu selsebilden bir kanaldan su önce küçük bir havuza, daha sonra da büyük bir havuza akmaktaydı. Yükseltilmiş olan büyük havuzda eskiden balıklar varmış. Selsebilden suyu havuzlara götüren oluklu kanallara kabartma olarak değişik motifler işlenmiştir. İki yanlarda akant yapraklarını andıran bitkisel motifler ulama şeklinde yerleştirilmiştir. Ortadaki su kanalındaki motiflerde iki tane turna kuşu, dalgalar, bir rozet, balıklar ve iki servi ağacı seçilebilir. Su, kanaldan havuza üç tane lüleden akmaktadır. Bu lülelerden ortasındaki yuvarlak lüle borusunun bordürlerinde bitkisel motifler bulunmaktadır. Onun iki yanındaki lüleler ise ejderha başı formunda işlenmiştir. Gözleri net bir şekilde seçilen ejderlerin ağızları da açıktır.¹⁹⁸

Bu bahçenin batı duvarında yer alan yalancı duvar motifleri 1857'de keşfedilmiştir.¹⁹⁹ Duvarın üst tarafında kırmızı çizgilerden ibaret olan bu duvar örgü taklidi, Taşlık'taki motiflere benzer, ama ondan daha basittir (R 401). Aynı duvarın Mescit önüne gelen cephe kısmında ise bu çizgiler kırmızı değil, gridir. Orada yine bu duvar örgü çizgilerin altında nakşedilmiş bir kemer dizisi Havuzlu Oda'nın duvarına kadar devam etmektedir (R 402). Bu kemerlerin ana hatları gri boya ile çizilmiştir, kemerlerin köşelikleri ise ince beyaz bir bordür içinde kırmızıya boyanmıştır. Taşlık'tan mekânlara açılan girişlerin kemerleri de aynı şekil ve renklere sahiptir. Mescit'in dış cephesi ve Havuzlu Oda'nın güney cephesinin birleştiği yerde bir kemer motifi yarım kalmıştır. Bu yarım kalmış kemer, kemer motifinin bugün kapatılmış kısımda da devam ettiğini göstermektedir. Bu yarım kalmış motif, eskiden Havuzlu Oda'nın bu cephesinin kapalı olmadığına, direklerin arasının açık olduğuna dair başka bir delildir.

Has Bahçe, su mimarisiyle günümüze fazla bozulmadan gelebilen nadir Türk bahçelerinden bir örnektir. İstanbul'da bu bahçe ile karşılaştırılabilecek tek bir örnek

¹⁹⁸ Buna benzer lüleye rastlamadık, ama Anadolu'da ejderha başlı lüleler mevcuttur. Yılmaz Önge, "Anadolu'da Ejder Başlı Madenî Çeşme Lüleleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sy. 1, Ankara, 1970, s.183-185; Gülru Necipoğlu, a.g.e., s. 154: Topkapı Sarayı'nın üçüncü avluda III. Murad'ın havuzlu köşkünün önündeki havuzda ejderbaşı bir fiskiye vardı. Başka bir örnek için bkz. Sedat Hakkı Eldem, *Türk Bahçeleri*, s. 296.

¹⁹⁹ W. Gerngross, a.g.e., s. 21.

vardır.²⁰⁰ Has Bahçe’de görülebilen duvar nakışları, eskiden yaygın idi. İstanbul’da bildiğimiz örnekler XVII. yüzyıla aittir ve alması bir duvar örgüsünün boya ile taklidini göstermektedir (R 403).²⁰¹ Bu iki bahçe duvarının üstüne, Has Bahçe’nin eski halinde olduğu gibi, kiremit yerleştirilmiştir. Bahçe duvarında yer alan taklit bir kemer dizisi için İstanbul’da en erken örnekler XVIII. yüzyıla ait olup Topkapı Sarayı’nın bahçe duvarında bulunur.²⁰² Has Bahçe’deki basit yuvarlak kemer dizisinin daha eski olması mümkündür. Has Bahçe’nin ilk halinin XVII. yüzyıla ait olduğunu düşünebiliriz. Daha eskiye inmek için yeterince delilimiz yoktur. Bu bahçe XVIII. yüzyılda Havuzlu Oda’da yapılan çalışmalarda değişikliklere uğramış, ama esas hatlarını kaybetmemiştir. Selsebili üslup bakımından XVIII. yüzyılın sonuna doğru tarihlendirmek gerekir.

4.3.4.2 II. Harem Bahçesi

II. Harem Bahçesi, Rus istilâsından sonra sarayın en çok değişiklik geçiren bölümüdür. Eskiden Taşlık’ın batısında yer alan bütün binalar yıkılmıştır. Hanın ailesi ve genel olarak harem halkının yaşadığı bu bölümler hakkında bilgimiz çok kısıtlıdır. Harem binalarının çok erken bir tarihte yıkılmış olması, onları daha yıkılmadan önce gören ziyaretçilerin anlattıklarını çok değerli kılmaktadır. Bu bahçeden onun güneyinde bulunan III. Harem Bahçesi’ne geçiş vardır. Eskiden II. Harem Bahçesi ve III. Harem Bahçesi arasında yakın bir ilişki vardı (R 404).

1800’lü yıllarında sarayı gezmiş olan Pallas, harem, henüz fazla değişikliğe uğramadığı Hanlığın son dönemindeki halini görmüştür.²⁰³ Pallas, hanın odaları,

²⁰⁰ Sedat Hakkı Eldem, *Türk Bahçeleri*, s. 156, Kuruçeşme Muhsinzade Yalısı Bahçesi.

²⁰¹ Sedat Hakkı Eldem, *Türk Bahçeleri*, s. 326, 327: Ayazpaşa, Namık Paşa Konağı Bahçesi’nde ve Anadoluhisarı’nda Zarif Mustafa Paşa Bahçesi’nde alması duvar örgüsünün boya taklidi.

²⁰² Sedat Hakkı Eldem, *Türk Bahçeleri*, s. 326.

²⁰³ Peter Simon Pallas, *a.g.e.*, s. 30-31: “Gleich in die Chanischen Wohnungen stossen die kleinen, wenig zierlichen, und schon ziemlich verfallenen Zimmer und Nebengebäude des Harem, über welchen sich ein einem Kaefig ähnlichem Kiosk erhebt, in welchem der Chan seine Falken zu halten pflegte, und aus welchem man über die Metschet weg, nach den figurirten Felsen der Nordseite des Thals, am oberen Ende der Stadt, eine unvergleichliche romantische Ansicht hat.

harem ve hizmet mekânları, Şahin Kulesi ve küçük bir hamam zikretmektedir. Pallas'ın gördükleri iki bakımdan önemlidir: Birincisi, hanın mekânları ve harem binaları arasında mesafe yoktur, hepsi içiçedir. Başka bir deyişle hana ait mekânlar, Harem Bahçeleri ve içindeki binalar bir bütün oluşturmaktadır. Hastie'nin planlarında da durum böyledir. Daha sonraki anlatımlarda harem ve diğer mekânların arasında bir mesafe olduğu yazılmıştır.

Hanlığın son döneminde haremdeki mekânlar, hizmet binaları, gündelik yaşam mekânları, odalar vs. içiçe ve binalar Taşlık'ın etrafındaki mekânlara bitişik idi. Neticede Harem Ağaları Dairesi, Kahve Odası'nın altında yer almaktaydı, yani hana ait mekânların hemen altındaydı.

Pallas, haremdeki küçük taş hamamdan bahsetmektedir. Bu taş hamamın, III. Harem Bahçesi'nde son zamanlarda ortaya çıkartılan hamam olması muhtemeldir.²⁰⁴ II. Harem Bahçesi'nde yer alan hamam, Pallas'ın sarayı gezdiği dönemde harabe halinde idi.²⁰⁵ Sarayın doğu tarafında caminin arkasında bulunan hamamın ise XX. yüzyıla kadar hizmet verdiği bilinmektedir. Buna dayanarak söyleyebiliriz ki ancak II. Harem Bahçesi'ndeki hamam, Pallas'ın harap olduğu söylediği hamam olabilir.²⁰⁶

XIX. yüzyılın başında sarayın bu bölümlerini gezen Clarke, kendi seyahatnamesine daha önce İngiltere'de yayınlanan, yani 1812'den önceye ait bir metni de eklemiştir. Bu anlatımda, haremde bir mutfak yer aldığını öğrenmekteyiz.²⁰⁷ Burada, harem binalarından basit, birbirine geçen ve süslemesi olmayan mekânlar olarak bahsedilmiştir. Bu metne göre, harem binaları saraya bitişik değil, ondan ayrıdır. Kitabının 1811'de yayınlandığı ve kendisinin sarayı daha önce gezdiği düşünülürse,

Auch zwischen diese Gebaeude des Harems sind einige Gartenstücke eingeschaltet und ein kleines steinernes Bad ist dabei befindlich."

²⁰⁴ Bkz. aş. 4.3.6.4.

²⁰⁵ Peter Simon Pallas, a.g.e., s. 30: "Das grosse bei dem Palaste befindliche, mit Marmor ausgelegte Bad aber ist völlig ausgebrochen."

²⁰⁶ Caminin yanındaki hamam için bkz. 4.3.1.7.

²⁰⁷ E.D. Clarke, a.g.e., s. 390, Hebers MS Journal'dan naklen: "The harem is a mean building, separated from the other apartments by a small arched garden, and containing a kitchen, with six or eight small and mean bed-rooms, each of which (as we were told by our guide, who was a Jew, and remembered it in the time of the khans) was usually occupied by two ladies."

bu dönemde Harem Bahçeleri'ndeki binaların harap olduğunu ve bu durumun da daha sonra gerçekleşen yıkım faaliyetlerine sebep teşkil ettiğini görebiliriz. Clarke'ın bize aktardığı diğer ilginç ayrıntı, Potyomkin'in Yekaterina'nın ziyareti sırasında haremden kalmış olmasıdır. Bir haremden kaldığı gerçeğinin Potyomkin'i çok eğlendirdiğini, onun bundan çok zevk aldığını yazmıştır.²⁰⁸

Clarke'ın seyahatnamesinde yer alan bu iki alıntı Pallas'inkiyle karşılaştırıldığında aralarında geçen 10-15 sene içinde bir yıkım faaliyetinin gerçekleştiğini ve harap olan birçok binanın ortadan kaldırıldığını tahmin edebiliriz. Potyomkin, Yekaterina için bir hamam yaptırmıştır. Bu banyonun daha sonra yıktırılan kısımda yer alması muhtemeldir, çünkü Trombaro'nun planına "Rus Hamamı" diye geçmiştir (P 2). Planda bu banyonun eski harem hamamlarının yanında yer alması, onun su tesisatından faydalandığını düşündürür.²⁰⁹

Harem binalarının en harap kısmı, 1818'de İmparator Aleksander'in ziyaretinden önce yıktırılmıştır. 1820'de sarayı gezen Murayev Apostol, haremde harap durumda olduğunu söylemiştir. Bu ifadeler, ilk yıkımdan sonra hâlâ ayakta kalan harem binalarının durumunun 1820'de bile iyi olmadığını gösterir ki daha sonra, 1820-1824

²⁰⁸ E.D. Clarke, a.g.e., s. 381: "That part of the seraglio which was particularly appropriated to the use of the women, it is well known, bears the name of the Charem. One has a natural inclination to see the inside of one of these places, secluded as they are from observation by the Mohammedans, with such rigid caution. There is nothing, however, to gratify the curiosity excited by so much mystery. The charem of the khan has been preserved in its original state, without the slightest alteration. Potyomkin passed his nights there during the visit of the empress, and was much amused with the idea of sleeping in a charem. It consists of a set of very indifferent apartments of a square form, opening one into another, which have neither magnificence nor comfort. They are detached from the palace, and surrounded by a garden with high walls. Owing to the lattices which cover the windows, and the trees planted before them, the miserable prisoners doomed to reside there, could hardly have obtained a view even of the sky; the only object granted to their contemplation. Having no literary resource, the women shut up there passed their time, as ladies informed me who were in the habit of visiting them, in embroidery, and in drinking very bad coffee, with sometimes sherbert, and a poor sort of lemonade. In the turkish charems the women are allowed the greater luxury of smoking, which to human beings so situated must become one of the most important blessings of life."

²⁰⁹ E.D. Clarke, a.g.e., s. 381: "A very handsome bath, prepared on one part of the palace for the late empress, is worthy of notice; because, remaining exactly as it was fitted up for her, it proves the immense sums which were lavished by Potyomkin during her celebrated journey to the Crimea. The same luxuries were provided for her wherever she halted, together with all the elegance and conveniences of palaces, furnished, as if for her continual residence. She had adopted the daily practice of bathing her body with cold water, and for that purpose the most sumptuous baths were

yılları arasında Kolodin tarafından yapılan büyük onarımda yıkık binalar tamamen ortadan kaldırılmıştır.

Bahçesaray halkı, haremın eskiden 73 odalı bir yapı kompleksi olduğunu, bu bölümde özel hamamların da bulunduğunu Dombrovskiy'e anlatmışlardı. Bu hamamlar 1821'de yine Kolodin tarafından yıktırılmıştır.²¹⁰ Aynı bahçenin batı duvarına bitişik tek katlı bir yapı daha vardı, ama o da ortadan kaldırılmıştır. XIX. yüzyılın ortasında ise II. Harem Bahçesi'nde bugün varolan tek harem binası ayakta kalmıştır. Hastie'nin planları Dombrovskiy'nin anlattıklarını doğrulamaktadır. Bu planlarda II. Harem Bahçesi'nin kuzeybatı tarafında birbirine geçen birçok mekân gösterilmişti. Bu mekânların en batı köşesinde bir hamam yer almaktaydı.

Çoğu tek katlı olan mekânların arasında diğerlerinden daha geniş, iki katlı bir bina dikkati çekmektedir. Bu iki katlı binanın dışında onun batısında bulunan tek katlı fiskiyeli bir oda haremın kuzey kanadının en belirgin yapıları arasında idi (P 14). Bu köşkün doğu cephesi Hastie'nin harem çiziminde sağ arka planda görülmektedir. Bu fiskiyeli oda veya köşk (bazı planlarda bağımsız olarak çizilmiştir) bugün yoktur, ama fiskiyesi ve mermer damlalık yerinde durmaktadır (R 443). Havuzun ortasındaki fiskiye kozalak veya balık pulu motifi göstermektedir. Sekizgen ayağı ve piramidal şekli Havuzlu Oda'daki fiskiye ile benzerlik arz etmektedir. Fiskiye yenilenmiş olabilir. Havuz son derece sadedir, onun da daha sonra yenilenmiş olması muhtemeldir. Mermer damlalık ise orijinaldir. Damlalığın su biriken kısmında bir pano içine balıklar işlenmiştir. Damlalıktaki balık motiflerine İstanbul'daki su mimarisinde de rastlanmaktadır (R 444-445).²¹¹ Köşk yıkılınca, fiskiye ve ona su götüren borular yerinden kaldırılmamıştır. Daha sonra yıkılan bu havuzlu kameriye-köşkün Clarke'ın seyahatnamesinde bahsi geçen ziyaret sırasında hâlâ ayakta olduğu

every where erected; and though most of them were used only once, they were all lined throughout with white cotton quilts, and surrounded by carpets and sofas of the same materials."

²¹⁰ W. Gerngross, a.g.e., s. 22; Arseniy I. Markeviç, "Arseniy Ivanoviç Markeviç k Istorii hanskago Bahçesarayskago Dvortsa", *Izvestiya Tavricheskoy Uçyonoy Arhivnoy Kommissii*, 27, 1893, s. 146.

²¹¹ Sedat Hakkı Eldem, *Türk Bahçeleri*, s. 293, Şekil 267.

anlaşılmaktadır. Kafes ile çevrilmiş kameriyenin etrafı sedirli, ortasındaki fiskiyenin etrafı ise mermer döşeli idi.²¹²

4.3.4.2.1 Harem Köşkü

Bugün II. Harem Bahçesi'nde ayakta kalan tek bina Harem Köşkü'dür (P 13, 14; R 405-442). Bu binanın 1736'da eski temeller üzerinde tekrar inşa edildiği tahmin edilmektedir. Harem bugün bu zemin katın üstünde oturtulmuştur. Zemin katta kapı ve pencereler mevcuttur. Bu zemin kat bugün bir yarım kat şeklindedir. Hastie'nin 1798 senesinde yaptığı harem cephe çizimlerinde ise bu zemin kat tam bir kattır. Bu çizimlerde Harem Bahçesi'nin zemininin XVIII. yüzyılda bugünkü seviyeden çok daha alçak olduğu görülmektedir. Haremin zemin katındaki, bugün küçültülmüş ve bazıları kapatılmış pencere ve kapıların o dönemde normal büyüklükte olduğu anlaşılır. Harem binasının giriş cephesi olan doğu cephesinde bu zemin katın ortasındaki karşılıklı merdivenler haremin dış sofa kısmına açılmaktadır. Bu karşılıklı merdivenlerin başlarına zemin katta birer kapı, kapıların ortasına da bir çeşme yerleştirilmiştir (P 14). Merdiven altına yerleştirilen çeşme yuvarlak kemerli olup uzun zamandan beri kullanılmadığı bellidir. Haremin kuzey tarafındaki zemin katında ikinci bir çeşme daha bulunmaktadır. Su yolları haritalarında harem binasında bir çeşme gösterilmiştir, yani Hanlık döneminde de burada bir çeşme vardı. Bugün mevcut olan ikinci çeşme, daha sonraki restorasyonlara aittir ve Rus "doğulu" tarzında yapılmıştır.

Haremin esas katı güney-kuzey ekseninde sıralanan üç oda ve güneyde küçük bir hizmet bölümünden ibarettir. Bu üç odadan ortadakinin dışa taşan batı cephesi direkler üstüne oturtulmuştur. İki yan odada batı cephelerinde birer ocak bulunmaktadır. Bu ocakların yedi dilimli bacaları dış cepheden dışa taşmaktadır. Haremin asıl katının kuzeydoğu köşesindeki bu odaların önünde bir açık sofa yer

²¹² E.D. Clarke, a.g.e., s. 390, *Hebers MS Journal*'dan naklen: "In the garden is a large and delightful kiosk, surrounded by lattice-work, with a divan round the inside, the centre paved with marble, and furnished with a fountain."

almaktadır. Açık sofa, sedirlerle çevrilmiş bir camekân şeklindedir. Camekân kuzeydoğu köşesinde direkler üstünde oturtulmuş, kuzeyde ise çeşmenin haznesine dayanmıştır. Bu camekânın eskiden tamamen açık olduğu düşünülebilir (R 417), ancak daha sonra yanındaki odanın seviyesinde bir duvar ile kapatılmış ve böylece sofanın bu köşesi kapalı bir bölüm haline gelmiştir. Bugün kuzeybatıda yer alan odaya camekândan girilir. Bu odanın doğu cephesindeki revzenlerin içlik ve dışlıklara yani çift pencereye sahip olması sofanın bu tarafının eskiden tamamen açık olduğuna dair bir başka delildir (R 417). Sofanın ortasındaki merdivenlerin birleştiği yerde ahşap direkler üstüne kafesli bir taht/sahanlık yerleştirilmiştir. Merdivenin bina tarafında sofa ile birleştiği yerde, sofanın direkleri arasında muhteşem oymalı bir ahşap kapı bulunmaktadır. Sofadan arkadaki odalara birer yuvarlak kemerli kapı açılmaktadır (R 415, 416). Haremin bütün odalarının iki sıra penceresi vardır. Alt pencereler dikdörtgen, üst pencereler ise basık sivri kemerlidir. Pencereler ve kapıların alınlıklarında Barok tarzında bitkisel süslemeler mevcuttur. Haremin çatısı geniş saçaklıdır. Sofadan girilen odalar birbirleriyle irtibatlıdır.

Haremin Hastie'nin plan ve çiziminde yer alan, ama bugün mevcut olmayan bir bölümü daha vardı (P 14). Haremin güneydoğusunda, sofanın doğu tarafında yer almış bu bölüm iki katlı olup her kat birer odadan ibaret idi. Alt mekânın tek dikdörtgen bir penceresi ve ayrıca bir ocağı vardı. Bu mekânın hizmet bölümlerden bir tanesi meselâ küçük bir mutfak birimi olması muhtemeldir. İçi sedirle döşenmiş üst mekânda ise haremin diğer odalarında olduğu gibi iki sıra pencere vardı.

1981-1989'da bu harem binası büyük bir onarım geçirmiştir. Bu onarımda çatı, dış sofanın ve iki odanın tavanları değiştirilmiş, dış cephede ve iç mekânda bazı süslemeler yenilenmiştir. Bu çalışmalar esnasında orta odanın kapı çerçevelerinde XVIII. yüzyıla ait Türk Baroku stilinde süslemeler bulunmuştur.

Dış sofanın girişine yerleştirilen kapı çerçevesi, muhteşem bir ahşap oyma işçiliği göstermektedir (R 411-414). Kapının sekizgen yıldızlarla donatılmış iç ve dış çerçevelerinin arasına panel şeklinde çeşit çeşit çiçekler yerleştirilmiştir. Kapının üç kemerli alınlığında C ve S kıvrım dallar arasında çiçekler mevcuttur. Bunların tepesi

bir goncayı andırır şekildedir. Çerçeveadaki panolarda çiçekler değişik formlarda vazolara ve sehpa üzerinde saksılara yerleştirilmiştir. Çiçeklerin arasında, alınlığın ve altındaki sövenin ortasında birer gül göze çarpmaktadır. Çiçekler arasında gül, zambak, nergis, Çelebi lalesi seçilebilir. Üslûp bakımından haremdeki bu çerçeveyi XVIII. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirebiliriz. Bu ahşap çerçeve, Divanhane'nin girişinin iç tarafında yer alan ahşap çerçevenin bir benzeridir. İki çerçevenin etrafına sekiz kollu yıldızlar yerleştirilmiştir. Cami ve köşklere çok sık olmasa da bu tür çerçevelere rastlamaktayız (R 418).²¹³

İç mekânın (R 419-436) dört odasının en güneyde olanı çok dardır ve süslemesi yoktur. Onun yanındaki oda daha geniştir ama güney duvarında yer alan bir yüklük dışında onun da asıl düzen ve süslemesi günümüze ulaşamamıştır. Haremin bütün odalarında olduğu gibi, burada da alt ve üst pencerelerin arasında bir sergen yer almaktadır. Bu odanın tepe pencerelerinin alçı çerçeveleri orijinal değildir. Ocağı küçük ve sadedir. Bu odadan orta odaya geçiş sağlayan kapı bir taş kemere sahiptir. Orta odadaki oturma alanı bir direklikle hizmet alanından ayrı tutulmuştur. Kemer direklerinde kırmızı ve siyah kalem işleri mevcuttur. Bu süslemeler Barok-Ampir üslûbunda yapılmış olup, XVIII. yüzyılın ikinci yarısına veya sonuna aittir. Bu odanın ocağı yoktur, revzenleri ise yenilenmiştir. Direkliğin kemer ve direkler dışında orijinal süslemeleri muhafaza edilememiştir. Bu oda ve kuzey köşesinde bulunan dördüncü odanın arasında da bir taş kemer vardır. Orta odanın iki tarafındaki kapı geçişlerinde yer alan taş kemerlerin süslemeleri orijinaldir. Kemer bordürü ve kemerin iç yüzeyi siyah-kırmızı geçmeli mermer taklididir ve bordürün kemer üstü kısmına iki kırmızı pano yerleştirilmiştir. Kemerde ise kırmızı mermer taklidi üstünde oldukça kaba siyah bir bezeme mevcuttur. Köşelikler derinlik illüzyonu doğuracak şekilde kırmızıya boyanmıştır. Kemer yastıkları yaldızlı birer sıra mukarnastan ibarettir. İki kemerdeki süslemeleri XVIII. yüzyıla tarihlendirmek mümkündür, mukarnaslı kemer yastıklarının ise daha eski olma ihtimali vardır. Orta oda ile kuzeydeki odanın arasındaki duvar geniş tutulmuştur. Duvar içinde iki kanatlı

²¹³ Bu tip söve mermer olarak İznik Yeşil Cami'de, ahşap olarak ise Edirne Kum Kasrı'nda ve konutların dış sofasında veya kameriye ve bahçe köşklere mevcuttur. Sedat Hakkı Eldem, *Türk Evi II*, s. 186-187; a.mlf., *Türk Evi III*, s. 61.

bir kapı yer almaktadır. Bu iki odanın arasında bir gusülhanenin yer alması mümkündür. Kuzeydeki odanın bu duvarında bir yüklük bulunmaktadır. Kuzeydeki oda, orijinal süslemesini koruyabilmiştir (R 425-442). 1981-1989 arasındaki onarım çalışmaları sırasında tavan eteğinde daha önce boya altında kalmış yazılar ortaya çıkarılmıştır.

Bu oda ve ortadaki oda hemen hemen aynı büyüklüktedir, ama eksenleri farklıdır. Ortadaki odanın oturma alanı batı tarafında yer almaktadır, bu odanın oturma alanı ise kuzeyde yer almakta olup hizmet alanı güney tarafında kemerli direklikle ayrılmıştır. Odanın doğu tarafında Barok üslûbunda yedi dilimli bir ocak vardır. Kemerli yıldızlı ve açık mavi renkte olan ocağın kalan kısmı gri mermer taklidi şeklinde boyanmıştır. Üst üste iki lale gösteren revzenler orijinal olabilir. Bu tarzın İstanbul'da benzerleri vardır. Odanın güney duvarında güzel bir yüklük yer almaktadır. Yüklükteki kırmızı üstü yıldızlı bitkisel motiflerle süslü ahşap çerçevenin içindeki panolar, raf açıklıkları ve kapı kanatları sarı, yeşil, beyaz ve kırmızıdır. Panolar salbekli şemseler ve köşebendlerle süslenmiştir. Yüklüğün kapaklarını birleştiren ahşapta muhteşem bir kakma işi mevcuttur. Odanın diğer duvarlarının alt kısımlardaki ahşap panolarda bir eksende yerleştirilen bitkisel motifler ve kıvrımdallar gösteren bir kompozisyon mevcuttur. Kırmızı dış ve yıldızlı iç çerçevelere sahip bu panoların arka planı mordur, motifler ise yıldızlı, yeşil ve kırmızıdır. Duvarların sergen üstündeki kısımlarında pencereleri çevreleyen ve pencerelerin üstünde birer dikdörtgen tepelik oluşturan çinihane motifi bulunmaktadır. Pencerelerin arasında asılmış kumaşı andıran sarı-mavi şeritler nakşedilmiştir. Pencerelere, tepelikler ve şeritler içinde nakış işleri yapılmıştır. Yüklüğün üst kısmındaki duvar gri mermer taklidi olarak boyanmış, bu mermer taklidinin üstüne kırmızı bordürlü kör kemerler yerleştirilmiştir. Buna benzer motifler Divanhane duvarlarında da mevcuttur.²¹⁴ Bugün sadece mermer taklidi veya geç dönem süslemeleri bulunan kemer içlerinin, erken devirlerde farklı bir tezyinata sahip olmaları kuvvetli bir ihtimaldir.

²¹⁴ İç mekân duvarları aynı şekilde düzenlenmiş güzel bir örnek Anadoluhisarı'ndaki Amcazade Köprülü Hüseyin Paşa Yalılıköşkü'nün divanhanesidir. A. Süheyl Ünver-Sedat Hakkı Eldem, a.g.e.

Oturma ve hizmet alanlarını ayıran kemerli direklikteki direkler kırmızı, mavi ve yıldız ağırlıklı bezemelerle süslenmiştir. Aynı renkler tavanda da mevcuttur. Tavan kırmızı olup onun üstünde yaldızlı şişeler, şişelerin oluşturduğu dikdörtgenlerin içine yaldızlı yıldızlar yerleştirilmiştir. Tavan göbeği dikdörtgen biçimindedir ve içinde bir sekizgen yer almaktadır. Direkler, tavan ve tavan göbeğinin bezemeleri Ampir üslûbunda olup Hanlığın son dönemine veya Rus dönemine aittir. Tavanın dış bordürleri duvarların alt kısımlardaki panoların motiflerini göstermektedir, ancak tavan bordürleri çok parlak renklerle yenilenmiştir. Hizmet alanındaki tavan sadedir, mavi-neftî kare motifiyle tezyin edilmiştir. Onun dış bordürünün bir tarafında kırmızı zemin üzerine yaldızlı bir Rumî motifi nakşedilmiştir, diğer yerlerde oturma bölümünün tavan bordürünün aynısı mevcuttur.

Odanın en önemli bezeme unsuru kuşkusuz duvar ve tavan arasında yerleştirilen etek kısmında bulunan yazı şerididir. Yazı, yaldızlı zemin üstünde madalyonlar içine nakşedilmiştir. Oturma kısmının dört tarafını dolaşan bu yazı bandında **Kasîde-i Bürde**'den beyitler yer alır (R 437-442).²¹⁵ Tavan eteğindeki yazı şeridinde aslında **Kasîde-i Bürde**'nin 17-34 arasındaki beyitlerinin tamamı yer almaktaydı.²¹⁶ Ancak odanın batı duvarında başlayan yazının, kuzey ve doğu duvarlarındaki kısımları kaybolmuştur. Yazının tamamı şu şekildedir:

Batı duvarı: Besmele ve 17-20. beyitler.

Bismillâhirrahmânirrahîm

17 *Fe-lâ terüm bi'l-me 'âsî kesra şehvetihâ / İnne 't-ta 'âme yukavvî şehvete 'n-nühemi*

18 *Ve'n-nefsü ke't-tıfli in tühmilhü şebbe alâ / Hubbu'r-radâ'i ve in teftimhü yenfatımı*

19 *Fa'srıf hevâhâ ve hâzir en tüvelliyehû / İnne 'l-hevâ mâ tevellâ yusmi ev yesımı*

20 *Ve râ'ihâ ve hiye fi'l-a 'mâli sâimetün / Ve in hiye 'stahleti 'l-mer 'â fe-lâ tüsımi*

²¹⁵ Gösterdiğimiz fotoğraflara dayanarak metnin **Kasîde-i Bürde**'den alınma olduğunu tesbit eden Doç. Dr. İsmail Kara'ya teşekkür ederiz.

Kuzey duvarı: 21-23. beyitler (23. beytin yarısından itibaren silinmiştir). Esas düzende burada 21-25. beyitler yer almıştır.

21 *Kem hassenet lezzeten li'l-mer'i kâtiletên / Min haysü lem yedri enne's-sümme fi'd-desemi*

22 *Vahşe'd-desâise min cû'in ve min şiba'in / Fe rubbe mahmasatin şerrun mine't-tuhami*

23 *Ve'stefriği'd-dem'a min 'aynin kadi'mtele'et / [Mine'l-mehârimi ve'lzem himyete'n-nedemi]*

24 *[Ve hâlifî'n-nefse ve's-şeytâne va'sıhimâ / Ve in hü mâ mehhadâke'n-nusha fe'ttehimî]*

25 *[Velâ tuti' minhümâ hamsen ve lâ hakemen]*

Doğu duvarı: Bu duvarda yazı kalmamıştır. Asıl düzende bu duvarda 25-29. beyitler yer almıştır.

25 */ Fe-ente ta'rifu keyde'l-hasmi ve'l-hakemi]*

26 *[Estağfirullahe min kavlin bi-lâ 'amelin / Le-kad nesebtü bihî neslen li-zî-ukumi]*

27 *[Emertüke'l-hayra lâkin me'temertü bihî / Ve me'stekamtü fe-mâ kavli leke estekımı]*

28 *[Ve-lâ tezevedtü kable'l-mevti nâfileten / Ve-lem usalli sivâ farzin ve-lem esumi]*

29 *[Zalemtü sünnete men ahyâ'z-zalâme ilâ / Eni'stekot kademâhü'd-durra min veremi]*

Güney duvarı: 30-34. beyitler.

30 *Ve şedde min seğabin ahşâ'ehû ve tavâ / Tahte'l-hicâreti keşhan mütrefe'l-edemi*

31 *Ve râvedethü'l-cibâlü's-şümmü min zehebin / An nefsihî fe erâhâ eyye-mâ şememi*

32 *Ve ekkedet zühdehu fihâ zarûretühû / İnne'z-zarûrete lâ ta'dû ala'l-ısamî*

²¹⁶ Mahmut Kaya, *Kasîde-i Bürde'yi Türkçe Söyleyiş*, İstanbul, Fatih Müftülüğü Yay., 2004.

33 *Ve keyfe ted'û ile 'd-dünyâ zarûrete men / Levlâ-hu lem tahruci 'd-dünyâ mine 'l-'ademi*

34 *Muhammedün seyyidü 'l-kevneyni ve 's-sekaleyni / Ve 'l-ferîkayni min 'urbin ve min 'acemi*²¹⁷

²¹⁷ 17. Nefsin kötü isteklerini kırmayı günahlarda arama! Çünkü yemek oburluk arzusunu güçlendirir.

18. Nefis emzikli çocuk gibidir, onu kendi haline bırakırsan daha çok emmek ister; sütten kesersen vazgeçiverir.

19. Nefsi bayağı isteklerinden çevir, onun seni yönlendirmesinden sakın; çünkü nefsânî istekler, hâkim olduğu kimseyi ya helâk yahut rezil eder.

20. Nefis çeşitli amellerde otlarken onu kollayıp güt; eğer otlağı tatlı bulursa otlatma!...

21. İnsan, zehirin yağda olduğunu farketmediği için, nefis ona nice öldürücü lezzetleri güzel göstermiştir.

22. Açlık ve tokluğun hilelerinden kork, nice açlık vardır ki tokluktan daha zararlıdır!

23. [Haramlarla] dolmuş olan gözden yaş akıt [ve pişmanlık perhizine yapış.]

24. [Nefis ve şeytana muhalefet ederek onlara başkaldır; her ne kadar sana samimi öğütte bulunsalar da onlara güvenme.]

25. [Nefis ve şeytana düşman olarak da hakem olarak da boyun eğme; çünkü sen hasmın da hakemin de hilesini bilirsin.]

26. [Amelsiz sözden Allah'a sığınırım. Şüphesiz bu halimle ben, iğdiş olan kimseye soy isnat etmiş oldum.]

27. [Sana iyiliği emrettim, lâkin emrettiğim şeyi ben yapmadım ve dürtüst davranmadım. Öyleyse benim sana "doğru ol" demem neye yarar?!]

28. [Ölümden önce nâfile ibadet olarak bir hazırlık yapmadım; farz olandan başka ne namaz kıldım ne de oruç tuttum.]

29. [Karanlık geceleri, ayakları şişip ağrıyınca kadar ibadetle geçiren o Peygamber'in sünnetini ihmal ettim.]

30. O, açlığını hissetmemek için böğürlerinin nazik derisini dürtüp bükerek karnına taş bağladı.

31. Altundan yüksek dağlar onu kendilerine cezbetmek istedi; o buna aldırış etmeyerek yüksekliğin nerede ve nasıl olduğunu onlara gösterdi.

32. Geçim sıkıntısı çektiği halde onun bu teklife aldırış etmeyişi, dünyaya önem vermediğini bir kere daha pekiştirmiştir. Kuşkusuz sıkıntı çekmek namusa etki edemez...

33. Kendisi olmasaydı, dünyanın yokluktan varlık alanına çıkamayacağı bir şahsın çektiği sıkıntı, onu dünyaya nasıl bağlayabilir ki...

34. Hz. Peygamber iki dünyanın, insanların ve cinlerin, Arap ve Arap olmayan her iki kesimin de efendisidir.

Haremin bazı bezeme unsurları, kapı kemerleri, mukarnas kemer yastıkları ve özellikle bu odanın tezyinatı bu Harem Köşkü'nün XVII. sonu ile XVIII. ortası arasında inşa edildiğini göstermektedir. Bununla beraber, son Hanlık döneminde esaslı bir tamirat gördüğü ve süsleme programında belli değişikliklerin gerçekleştiği kabul edilebilir.

4.3.4.3 III. Harem Bahçesi ve Çevresindeki Yapılar

III. Harem Bahçesi Rus döneminde “Fars Bahçesi” olarak da adlandırılmıştır. Burada bugün meşhur Şahin Kulesi, birkaç sene önce kazı sonucunda bulunmuş bir hamamın temeli ve bir mahzen mevcuttur. Planlara göre, eskiden burada yer alan Revaklı Köşk, Şahin Kulesi'nin önündeki mekânlar ve batı duvarındaki tek katlı binadan iz kalmamıştır. Hanlık dönemindeki bahçe düzeninden güney ve kuzey duvarlarında geniş birer set ayaktadır. Kuzey setinin önündeki çeşme günümüzde sarmaşıkların arasında kalmıştır (R 474). Bahçe duvarlarında kapı yerlerinin izleri görülebilir. Batı duvarında IV. Harem Bahçesi'ne açılan kapı, kuzey duvarından 15 m. mesafededir.

Trombaro ve Hastie'nin planında Hamam kalıntısının bulunduğu kuzeybatı köşesinde bir çeşme bulunur, ayrıca Trombaro güneybatı tarafında yine geometrik şekillendirilmiş bir bahçe düzeni ve ortasında bir fiskiye resmetmiştir. IV. Harem Bahçesi'nde olduğu gibi, burada da bu bahçe düzeni ve fiskiyenin mevcudiyetinden kuşku duyulabilir. Harem Bahçesi'nin kuzey duvarında görülen bazı izler ve duvarında yer alan nişler, eskiden burada duvara bitişik bazı mekânların bulunduğunu göstermektedir (R 462-466).

4.3.4.3.1 Şahin Kulesi

Kulenin ismi, kulenin alt kısmında doğan ve akdoğan terbiye edilmesinden gelmektedir. Kulenin üst katında harem halkı I. Avlu'daki tören, kabul merasimlerini, oyunlarını vs. seyretmekteydi (R 446-450). Dombrovskiy, XIX. yüzyılın ikinci yarısında ahalinin, Şahin Kulesi'nin bu amaçla kullanıldığını hâlâ hatırladıklarını yazmıştır.²¹⁸ İki tarafı kayalık olan Bahçesaray'ın güneyinde yer alan Hansaray'ın en yüksek noktası Şahin Kulesi'dir. Harem halkına etrafı ve özellikle I. Avlu'daki törenleri seyretme imkânı veren bu kulenin aynı zamanda mutlaka gözetme kulesi olarak da kullanılmış olması lazımdır.²¹⁹

Birkaç defa esaslı restorasyon geçiren Şahin Kulesi'nin asıl görüntüsü hakkında fazla bilgimiz yoktur. Elimizdeki en eski tasvir, Rus işgalinden hemen sonra Sumarokov tarafından yapılan çizimlerdir (P 17). Bu çizimlerde I. Avlu'ya bakan cephe görünmektedir. Duvarın arkasında ikinci ve üçüncü katları resmedilen Şahin Kulesi'nin ikinci katında birkaç küçük pencere bulunur, üçüncü kat ise tamamen kafes ile çevrilmiştir. Çizimden seçilebildiği kadarıyla, ikinci kat ahşap değil, sıvalı duvar etkisi bırakmaktadır. Kule, sekizgen basık bir tuğla çatı ile örtülü olup, çatının üstünde bir alem bulunmaktadır. Hastie'nin planları kulenin mekân organizasyonu hakkında bilgi vermektedir. Bu planlarda, kulenin zemin katı dikdörtgen, ikinci ve üçüncü katları sekizgendir. Aynı planda yer alan, Şahin Kulesi'ne güneydoğu yönünde bitişik, dikdörtgen iki katlı yapı ise bugün tamamen ortadan kalkmıştır. Şahin Kulesi'nin zemin katı ile bir bütün oluşturan bu mekânın her katında, ikisi küçük birisi büyük, toplam üç oda bulunuyordu. Kulenin zemin katında da iki oda yer alıyordu. İki yapı arasındaki irtibat L şeklinde bir koridor vasıtasıyla sağlanmaktaydı. Kulenin üst katlarının iç organizasyonu hakkında bilgimiz bulunmamakla beraber muhtemelen tek odadan ibaret olduklarını söyleyebiliriz. Kolodin, 1820-1824 senelerinde yaptığı çalışmalar esnasında bu kulenin duvarlarını

²¹⁸ F. Dombrovskiy, *Dvoret's Krimskih Hanov v Bahçisaraya*, s. 45.

²¹⁹ TottT, s. 118: "... sarayın konumundan dolayı manzara olarak sadece çıplak kayalar bulunduğundan, Han şehrin güzelliğini seyretmek için sık sık tepelere çıkar." Burada sarayın içinde yer alan bir gözetme kulesine duyulan ihtiyacı ortaya koymaktadır.

üstten bahçe duvarı yüksekliğine kadar yıktırmıştır. Bu yıkımda ikinci kat kısmen, üçüncü kat ise tamamen yıkılmıştır. Kule, aslında hımsılı duvar tekniğinde yapılmıştı. Kolodin'in yıkımından sonra kulenin duvarları ahşap olarak tekrar inşa edilmiştir. 1986-1987'de yapılan incelemeler sonucunda, kulenin güneybatı duvarının ortasından itibaren orijinal hımsılı duvar kısmının korunduğu tespit edilmiştir. Aynı dönemde yapılan incelemelerde zeminin yer döşemesinin taş olduğu ortaya çıkmıştır.²²⁰ XIX. yüzyıldan bugüne yapılan tadilâtlarda kulenin düzeni değişmemiştir: Zemin katın üstünde yükselen kule ahşaptır, en üst katın etrafı kafes ile çevrilmiş ve çatısı tuğla ile kaplanmış olup tepesinde bir alem bulunmaktadır.

Şahin Kulesi'nin yapılış tarihi hakkında kesin bir şey bilinmemektedir. Ama kulenin XVII. yüzyılda mevcut olduğunu kabul edebiliriz. Yapı eskiden geniş, L şeklinde kâgir bir zemin katın üstünde sekizgen iki katlı bir kuleden ibaret idi. Bugün kulenin zemin katındaki mekânların büyük bir kısmı ayakta olmadığı için, yapı mütevazı görünümündedir.

Türk ve Osmanlı saraylarında da kule yapılarına rastlamaktayız (R 451-455). Anadolu'da, bilinen en eski örnek, Konya Selçuklu Sarayı'ndaki Kılıç Aslan Köşkü'dür.²²¹ Osmanlı döneminde ise bu kule-köşke ilk saray kuruluşlarında rastlanmaktadır. Bunlardan bugün kısmen ayakta kalan ve hakkında bilgi sahibi olduğumuz en önemlileri Manisa'daki II. Murad Köşkü, Edirne'deki Cihannüma Kasrı, Adalet ve Terazî Köşkleri, Topkapı Sarayı'nda ise Hekimbaşı ve ünlü Adalet Kulesi'dir. Ayrıca Bursa Sarayı'nda da bu tür bir kulenin var olduğunu kaynaklardan öğreniyoruz.²²² Osmanlı saray geleneğinde yer alan kule-köşk mekânları araştırmacılar tarafından hem işlevsellik hem de simgesellik açısından incelenmiştir.²²³ İlk dönemde bir "kasr-ı padişah", yani padişahın oturduğu mekân

²²⁰ Yu. M. Mogariçev-G.N. Grjibovskaya, a.g.e., s. 19.

²²¹ Friedrich Sarre, *Der Kiosk von Konya*, Berlin, 1936; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1993, s. 187-192.

²²² Gülru Necipoğlu, a.g.e., s. 16: "High tower: Taşköprülüzade describes the sultan every day seated in audience in a high tower of the fortified wall surrounding his palace in Bursa."

²²³ Ayda Arel, "Cihannüma Kasrı ve Erken Osmanlı Saraylarında Kule Yapıları Hakkında", *Prof. Doğan Kuban'a Armağan*, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1996, s. 99-116; Uğur Tanyeli: "Anadolu-Türk Saray Mimarlığının Evrimi Üzerine Gözlemler", s. 199-201, Nurhan Atasoy, "The Tower of

olarak saray kuruluşunda ilk ve tek kâgir yapıyı teşkil eden bu kule-köşklerin (ikâmet kulelerinin) bu fonksiyonlarını gittikçe yitirip birer güç ve egemenlik simgesi haline geldiği görülür. İşlev olarak Osmanlı kule-köşkleri ilk dönemlerde sarayın en önemli mekânlarını içermekte idi. Bunlar başta sultanın konutu, Has Oda, Hazine ve daha sonra Kutsal Emanetler'in korunduğu mekânlar idi.²²⁴ Osmanlı saray arazilerinde bu kule-kasır yapımı yanında gittikçe farklı mekânların inşa edilmesi padişahın konakladığı mekânların çeşitlenmesi ve farklılaşması, bu köşk-kulelerin işlevsel fonksiyonlarını kaybetmesine ve sadece simgesel fonksiyonlarının kalmasına yol açmıştır. Bunu, sonraki yüzyıllarda kulelerin ilk yapıda olduklarından daha yüksek hale gelmelerinde de görmekteyiz.²²⁵ Bu kule-kasırların mimarisinin Avrupa'da rastlanan "donjon" veya ikamet kule-kalelerinden esinlenerek geliştiği düşünülürse bile, Avrupa'daki ikamet kulelerinin de her zaman iki fonksiyonlu olduğunu unutmamamız gerekir. Avrupa'daki kuleler, hem egemenlik ve güç simgesi olarak hem de korunma amacıyla yapılmıştır.²²⁶

Hansaray'daki Şahin Kulesi'nin Osmanlı saraylarındaki kule-köşklerle eşzamanlı olup olmadığını bilememekteyiz. Broniewski, sarayın tek bir kâgir yapısının olduğunu söylemişti. Bu kâgir yapının bugün ayakta olan ve sarayın çekirdeğini teşkil eden Divanhane olması muhtemeldir. Şahin Kulesi XVI. yüzyılın sonuna doğru mevcut idiyse, belki de üst kısmı ahşaptı ve Broniewski'nin dikkatini çekmemişti. Şahin Kulesi'nin ilk hali daha geç bir döneme ait ise, o zaman Osmanlı'daki buna benzer yapılardan çok daha sonra yapılmıştır. Böyle bir durum, onu aynı gelenekte görmemizi zorlaştırmaktadır. Yani biz onun bir kasır-ı padişah olarak değil, baştan itibaren bir cihannüma olarak tasarlandığını düşünebiliriz. Osmanlı'da kule-köşkler XV. yüzyılın ortalarında yapı tipi olarak oluşup yaygınlaşmış ve XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kaybolmuştur.²²⁷ Bu

Justice of the Topkapı Palace", *ArtTurc-Turkish Art; Xth International Congress of Turkish Art, Geneva 17-23 September 1995*, Geneva 1999, s. 93-101.

²²⁴ Ayda Arel, a.e., s. 107.

²²⁵ Edirne'deki Cihannüma Kasrı'nın Fatih döneminde zemin katı üzerinde en fazla üç katlı olduğunu düşünülür. Ayda Arel, a.e., s. 105. Topkapı Sarayı'ndaki Adalet Kasrı'nın ilk şekli de üç katı geçmemişti. Sedat Hakkı Eldem-Feridun Akozan, *Topkapı Sarayı*, L 40-46, 162-165.

²²⁶ Ayda Arel, a.e., s.106-107.

²²⁷ Uğur Tanyeli, "Anadolu-Türk Saray Mimarlığının Evrimi Üzerine Gözlemler", s. 199.

dönemden sonra, var olan kuleler sadece farklı dönemlerde değişikliklere uğramış ve yükseltilmiştir. Osmanlı saraylarındaki kule-köşklerin mimari üslûbunun esin kaynağı olarak Ege, Balkan ve Trakya bölgelerindeki kuleler kabul edilir. Kırım'da da aynı etkileşimin görülmesi mümkündür. Yarımada'da bulunan Ceneviz ağırlıklı İtalyan yerleşimlerindeki kule-köşkler, Kırım hanlarının saraylarındaki kuleler için ilham kaynağı teşkil etmiş olabilir.²²⁸

Kırım hanlarının XV. yüzyılın sonu, XVI. yüzyılın başından inşa edilen ve onlar tarafından kullanılan Salacık'taki ilk saraylarında yüksek bir Adalet Köşkü mevcut idi.²²⁹ Bu köşk; bir sur, surun dört köşesinde birer kule ve bir demir kapıya sahip olan bu sarayın içinde değil, yolun üstünde idi. Kulenin sarayın önünde yol üstünde yer alması Edirne'deki Adalet Kasrı'nın konumunu çağrıştırmaktadır. Evliya Çelebi, Salacık'taki Adalet Köşkü'nün mimarisi hakkında bazı bilgiler vermektedir. Bu kaynaktan öğrendiğimize göre, köşk oldukça yüksektir ve altın alemlı bir ahşap örtüsü vardır. Hanlar bu köşkte divan toplantılarını yapar veya Kırım'da kullanılan tabirle "görünüş" ederlerdi. Kuleyi andıran bu yüksek yapı Osmanlı çadır kentlerinde görülen Adalet Kulesi'ne de benzemektedir (R 459).²³⁰ Bizce Anadolu ve Kırım'da görülen bu adalet kuleleri/köşkları, bölgedeki Batı kökenli ikametgâh-kule geleneği ile eski Türk-Moğol kültüründeki mevcut taşınabilir adalet kulesi/hükümdar köşkü geleneğinin bir sentezi idi.

²²⁸ Kırım'ın birçok yerinde Cenevizlilerin inşa ettikleri yapılar daha sonra Kırım hanları tarafından kullanılmıştır. En zengin mimariye sahip olan Kefe, 1475'ten itibaren Osmanlı sancağı idi. Kefe'de Osmanlı döneminde hem surlar, hem de surdan bağımsız ve ikamet için kullanılmış olmaları muhtemel birkaç kule ayakta idi. Bu kulelerin en önemlileri Giovanni di Scaffa, Konstantin ve Dokovaya kuleleri idi. Bkz. Evgenij Katjuşin, *Feodosija, Kaffa, Kefe, Feodosija, Koktebel*, 1998, s. 58. Bkz. Tez R 456-458.

²²⁹ EÇ, s. 226; Tez 2.4.

²³⁰ Çadirkentlerdeki Adalet Kulesi'nin tasvirleri için bkz. Nurhan Atasoy, *Otağ-ı Hümayun, Osmanlı Çadırları*, İstanbul, Aygaz, 2000, s. 59. Bu adalet kuleleri İslâm medeniyetinde eskiden beri var olan bir unsurdur. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 5: "Abbasilerdeki divana Halife Mu'tasım zamanında divan-ı adl denildi; halife bizzat sefere hareket ederse otağ yani çadırı önüne nakli kolay ve merdivenli bir köşk konur ve buna da kasr-ı adil ismi verilir." Altın Orda'da Özbek Han döneminde bayram günlerinde seyyar ahşap köşkler kullanıldığını İbn Battûta'dan öğrenmekteyiz. İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi I*, s. 482-483: "Namazdan sonra sultan ata binerek 'köşk' dedikleri yüksek bir ahşap yapıya girdi, kadınlarla sohbet ederdi. İkinci bir köşk de bunun hemen alt tarafına kurulmuştu. Velihaht Tîn Bek'le taç sahibi İt Küçüçük buraya oturmuşlar. Onun alt ucunda sağlı sollu kurulan iki köşkte hükümdarın öteki çocukları ve akrabaları yerlerini almışlar." Burada, Evliya Çelebi'nin

Bahçesaray'daki Hansaray'da da Evliya Çelebi'ye göre duvarların içinde bulunan çok sayı bina arasında "cihan-nümâ kasr-ı âlîler" de yer almaktaydı (R 460, 461). Bu kasırların yanı sıra "görünüş" olarak adlandırdığı ve özellikle büyüklüğünü vurguladığı üç tane divanhane vardı. Bu divanhaneler tıpkı Osmanlı sarayında olduğu gibi, birer adalet köşkü idi, yani hanın adaletinin bir simgesi idi: "... ve bu görünüşlerde hânlar cülûs edüp kânûn-ı Âl-ı Cingiziyân üzre dîvân-ı şehinşâhî edüp hükûm-i hükûmât adl-i adâlet eder."²³¹

Hansaray'daki görünüşlerin Salacık'taki Adalet Köşkü gibi "âlîce" olup olmadığı bilinmiyor. Ama bu divanhaneler dışında sarayda yer alan "cihan-nümâ kasr-ı âlîler", sarayda o dönemde birkaç yüksek yapının bulunduğunu düşündürmektedir. Şahin Kulesi'nin hangi tip yapıya girdiği kesin olarak bilinmemekle beraber, bizce onun bir cihannüma kasrı olması muhtemeldir. Belki de sarayın erken döneminde bunun gibi kuleye benzeyen birkaç yapı daha vardı. Salacık'taki sarayda cihannüma kasrının ve divanhanelerin tek bir yapıda birleştiği görülür. Erken dönemde işlevsel ve simgesel fonksiyonlar tek bir kule-köşkte ifa edilmesine karşın Bahçesaray'daki Hansaray'da Divanhane büyük bir binadır, ama kule şeklinde değildir. Hanın güç ve egemenliği ise simgesel olarak Cihannümâ Kasrı'yla ifade edilmiştir. Burada Demir Kapı'nın üstündeki ahşap kuleciği de unutmamak gerekir. Divanhane'nin yanında hanın özel mekânlarına açılan III. Kapı üstündeki bu kule, tipik bir hükümdarlık alametidir. Evliya Çelebi'nin döneminde birden fazla olarak zikredilen bu kasırlar, daha sonra bir tâneye indirilmişti, çünkü Hanlık kabile aristokrasisinden gittikçe uzaklaşıp Osmanlı modeline göre organize edilmeye başlamıştır.

Ama burada unutmamak gerekir ki, Orta Asya'da hakanın çadırı ve sarayı, yüksekliği açısından diğerlerinden ayrı idi.²³² Kırım hanlarının, Osmanlılar gibi soylarını ispat etmek veya pozisyonlarını güçlendirmek türünden endişeleri yoktu;

Hansaray'ı tasvir ederken anlattığı çok önemli bir hususa rastlamaktayız: Hükümdarın köşkü yanında çocuklarının da ayrı köşkleri vardır.

²³¹ EÇ, s. 228. Topkapı Sarayı'ndaki Adalât Kulesi'nin simgesel anlamı ve padişahın adaleti hakkında bkz. Gülru Necipoğlu, a.g.e., s. 84-86.

onlar “Âl-i Cengiziyye” olarak zaten seçkin bir hanedan idi. Bununla birlikte geçmişinde simge olarak mevcut olan ve hükümdar tarafından kullanılan yüksek kule-köşk Osmanlı etkisiyle başta Salacık’ta Adalet Kasrı ve daha sonra Hansaray’da Cihannüma Kasrı olarak ifade bulmuştur.

4.3.4.3.2 Revaklı Köşk

Revaklı Köşk’ten bugün hiç bir iz kalmamıştır. Hakkında sadece planlardaki çizimlerden bilgi edinebildiğimiz bu köşk dört odalı olup kuzey tarafında altı direkli bir revak yer almaktaydı. Revağın önündeki küçük bir sahana, revağa paralel bir merdivenle çıkılırdı. Köşkün mekânlarından üçü yan yana, bir tanesi ise güneyde bu üç odanın arkasında bulunuyordu. Bu bina tipik bir bahçe köşküdür. Sadece yazlık köşk olarak kullanılan yapıda ocak yoktur. II. Selâmet Geray Han Köşkü ile karşılaştırdığımız zaman, Revaklı Köşk çok daha mütevazı bir yapıdır. Plan şeması dışında bu köşk hakkında günümüze gelen hiçbir bilgi yoktur.

4.3.4.3.3 Mahzen

Bahçenin güneydoğu köşesinde, Harem Kapıcılar Dairesi’ne bitişik beşik tonozlu, 3 m. yüksekliğinde, 8 m. uzunluğunda bir taş mahzen mevcuttur (R 464). Bu mahzenin kesme taştan duvarları, sivri kemerli küçük bir niş ve küçük bir pencere hariç düzdür.

4.3.4.3.4 Hamam Kalıntıları

III. Harem Bahçesi’nin kuzey batı köşesinde, 8x6 m. ebadında küçük bir hamamın kalıntısı mevcuttur (R 467-473). Harem Bahçesi’nin kuzey duvarında iki büyük niş görülmektedir. Bahçenin kuzey duvarı aynı zamanda hamamın kuzey duvarını

²³² İbn Fazlan Seyahatnâmesi, s. 19: “Etil şehrindeki hâkânın sarayı da hükümdarın sarayından daha yüksektir.”

oluşturmaktadır. İki nişin yanlarında daha küçük nişler vardır. Duvarda iki uzun nişin ortasında hafif öne doğru çıkan bir duvar kalıntısı bulunur. Bahçenin kuzey duvarı içinde nişler arasındaki künkler kısmen görülmektedir.

2001 senesinde III. Harem Bahçesi'nin bu köşesinde kazı çalışması başladı. Bu kazıda hamamın zemin katının altındaki ısıtma sistemi, suyun geçtiği künkler ve hamam kurnasına benzeyen bir parça bulunmuştur. Hamam kalıntısından anlaşıldığı kadarıyla inşaatta kesme taş kullanılmıştır, bazı yerlerde Horasan harcı ve kerpiç görülmektedir. Bahçenin kuzey duvarındaki iki niş arasında yer alan duvar çıkıntısı, Hamam'ın birer niş içeren iki ayrı küçük odadan ibaret olduğuna işaret etmektedir. Bu iki odanın da birer kubbesi olması muhtemeldir.

Kırım'daki araştırmacılar tarafından bu hamam kalıntısı sarayın erken dönemine yerleştirmeye çalışılmış ve XVIII. yüzyılda ayakta olmadığı iddia edilmiştir. Bizim kanaatimize göre ise bu küçük hamamın, XVIII. yüzyılın sonunda hâlâ ayakta olması mümkündür. Bunu destekleyecek iki tarihi kaynak vardır: Birincisi, Pallas'ın yukarıda zikrettiğimiz anlatımıdır. Pallas, "küçük bir taş hamam"²³³ ifadesiyle bu hamamı kastetmiş olabilir. Diğer kaynak olan Trombaro'nun 1887 tarihli planına göre ise III. Harem Bahçesi'nde bu köşede bir çeşme bulunmaktadır (P 2). Trombaro bu çeşmenin arkasına düz çatılı, adlandırmadığı bir mekân yerleştirmiştir. Çeşmenin önünde de "haremin küçük mutfak"ı yer almıştır. Plana dikkatli bakıldığında, çeşme önünde iki odalı bir yapı görülmektedir. Trombaro'nun mutfak olarak adlandırdığı yapı hamamın müstemilâtı (külhan vb.) olabilir.²³⁴

4.3.4.4 IV. Harem Bahçesi ve Çevresindeki Yapılar

IV. Harem Bahçesi'nde bugün ayakta kalan hiçbir yapı yoktur. Saray arazisinin güneydoğu köşesinde ve dağ eteğinde yer alan bahçede meyilli arazinin kullanılabilmesi için büyük bir set yapılmıştır. Bu set, L şeklinde bahçenin güney ve

²³³ Peter Simon Pallas, a.g.e., s. 31: "Auch zwischen diese Gebaeude des Harems sind einige Gartenstücke eingeschaltet und ein kleines steinernes Bad ist dabei befindlich."

güneydoğu kısmını düzleştirip, burada iki ayrı seviye yaratmıştır. Bu setin izleri bugün hâlâ mevcuttur. Eski setin olduğu yerde bahçede net bir seviye farkı vardır (R 480-484). Üst sette eskiden üç bina bulunuyordu. Bu binalardan ikisi 1823'te yıktırılmış, bugün II. Selâmet Geray Han Köşkü olarak bilinen üçüncü bina ise kısmen ayakta kalabilmişti. Bu köşk ancak 1960'lı yıllarında tamamen yıktırılmıştır. Rus dönemine ait kaynaklarda bu üç binanın hepsini ahşap tavanlı olduğu bildirilmektedir.²³⁵

4.3.4.4.1 II. Selâmet Geray Han Köşkü

Eskiden IV. Harem Bahçesi'nde yer alan bu köşk, II. Selâmet Geray Han ile ilişkilendirilmektedir (R 475-479). Biz II. Selâmet Geray Han ile doğrudan bir bağlantı bulamadık, ama köşkün üslûbu XVIII. yüzyılın ortası için uygundur. XVIII. yüzyılın sonuna ait planlarda bu köşk dimdik ayakta olarak çizilmiştir. 1820'li yıllarda sadece fiskiyeli kısmı kalan köşk 1960'lı yıllarda tamamen yıktırıldı. Elimizdeki eski çizim ve fotoğraflara dayanarak köşkün asıl halini tahmin edebiliriz.

Bazı araştırmacılara göre Gözyaşı Çeşmesi bu köşkün veya bahçesinin duvarında bulunuyordu.²³⁶ Gerngross'a göre Dombrovskiy'nin zikrettiği kitabe bu köşkün girişindeydi.²³⁷

Kitabe:

Ya müfettiha'l-ebvâb iftah lenâ hayra'l-bâb

Sene H 1166 (M 1752-1753)

²³⁴ Trombaro'nun planında birkaç yerde yanlışlıklar mevcuttur.

²³⁵ W. Gerngross, *a.g.e.*, s. 21; Arseniy I. Markeviç, *a.g.e.*, s. 146.

²³⁶ W. Gerngross, *a.g.e.*, s. 13: Mimar Krasnov'a göre Gözyaşı Çeşmesi eskiden bu köşkün duvarında yer almıştı. Krasnov duvardaki izlerin Gözyaşı Çeşmesi'nin boyutuna uygun olduğunu iddia etmiştir.

²³⁷ W. Gerngross, *a.g.e.*, s. 13.

Kitabenin tarihi H 1166 (M 1752-53) olup ve Arslan Geray Han'ın Hanlık dönemine denk düşmektedir. Bu doğru ise, buradan Arslan Geray Han'ın da bir imar faaliyetinde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Köşk, yanyana üç odadan oluşan kapalı bir mekân ve ortadaki odanın önünde havuzlu bir açık odadan oluşmaktaydı. Ortadaki sofa ve onun önündeki açık kısım aynı eksende yer alıyor ve köşkün ana mekânlarını teşkil ediyordu. Orta sofanın iki yan mekânında birer ocağın yer alması köşkün kışın da kullanıldığını göstermektedir. Köşkün kapalı mekânını teşkil eden sofa ve yan mekânlar hakkında daha fazla bilginiz yoktur. Günümüze gelen çizim, fotoğraf ve kanıtlar sadece havuzlu bölüm hakkında bilgiler içermektedir. XIX. yüzyıla ait bir çizimde bu fiskiyeli odayı ve onun güneyinde geniş saçaklı bir sundurmayı görmekteyiz (R 475). Bu sundurma, sofa ortadan kalktıktan sonra onun yerine yapılmıştır. Başka bir çizimde havuzlu bölümün üç tarafı açıktır, her tarafta dört sütun tarafından taşınan üç tane sivri kemer yer almaktadır. Sütunlar ve kemerler arasında bir giriş köşkün üç tarafını dolaşmaktadır. Girişin ve kemerlerin oluşturduğu kemer içleri bu çizimde ya ahşap kafeslerle, ya da alçı pencerelerle kapatılmıştır. Kemerlerin arasındaki köşeliklerde de bir tezyinat vardır. Köşkün sütun ve kemer düzenini gösteren bir fotoğrafta bu köşeliklerde alçıdan kabartmaların yer aldığı görülmektedir. Çizime göre tavanın etrafında süslü bordürler dolaşmakta, tavanın ortasında zengin bezemelerle süslenmiş bir iç kubbe bulunmaktadır. Bu kubbeyi gösteren bir fotoğraf, kubbenin iç tezyinatının değişik vazolara çeşit çeşit meyve ve çiçeklerin yerleştirilmesiyle oluşturulduğunu göstermektedir (R 478). Bugün saray müzesinde muhafaza edilen bir alçı parçası bu tavana aittir (R 479). Bu parçada tavanın zengin, renkli süslemesi görülebilir. Üstünde nar, incir vb. seçilebilen çiçek ve meyveler tasvir edilmiştir. Çizime göre, havuzlu odanın kapalı bölümlerinin karşısında bulunan güney duvarındaki bir kapı bu kapalı kısma açılmaktadır. Bu kapı açıklığında, iç mekânda onun doğudaki diğer odaya açılan kapısı da seçilebilir. Havuzlu bölümün bu duvarı da zengin bir bezeme göstermektedir. Duvarın üst kısmında kör nişler içinde yine uzun vazolarda çiçekler yer almaktadır. Muhtemelen kubbe gibi malakârî tekniğinde yapılan bu tür tezyinatın benzerlerine 1720'li yıllardan itibaren İstanbul'da da

rastlanmaktadır.²³⁸ Dolayısıyla bu tezyinat II. Selâmet Geray Han'ın sarayda yaptığı tadilât dönemi ile uyum içindedir. Çizim, bu fiskiyeli havuzun Divanhane yanındaki Havuzlu Oda'dakine benzediğini göstermektedir. Odanın ortasındaki havuz ve fiskiye'nin bozulmuş halini gösteren bir fotoğraf vardır, ama fiskiye'nin orijinal halini bilmemekteyiz (R 477).

IV. Harem Bahçesi'nde yer alan bu köşk, haklarında elimizde hiç kanıt bulunmayan diğer iki mekânla beraber, bu bahçenin XVIII. yüzyılda sarayın önemli mekânlarından biri olduğunu göstermektedir. Bahçe düzeni de özenle yapılmıştır. Birçok fiskiye ve çeşme içeren bahçe, Hanlığın son dönemine kadar sarayın önemli mekânlarından biri idi.

Bahçenin XVIII. yüzyıldaki ait düzenini tam bilmemekteyiz. Trombaro'nun 1787 tarihli planında (P 2) bu bahçede alt sette geometrik bir bahçe düzenlemesi görünmektedir. Ortasında ve güney tarafında da birer çeşme/fiskiye bulunmaktadır. Üst çeşmenin izleri bugün hâlâ mevcut ise de planda çizilen bu bahçenin ortasındaki fiskiye daha sonra hiçbir su haritasında yer almamaktadır. Üst sette Trombaro'nun planında yer alan iki çeşme/fiskiye, daha sonraki planlarda yoktur. Bu bahçedeki su mimarisinden yalnız II. Selâmet Geray Han Köşkü'ndeki fiskiye ve iki set arasındaki çeşme XIX. yüzyıla ait planlarda gösterilmiştir. Trombaro'nun planında gösterilen bahçe düzeninin XVIII. yüzyılın sonunda gerçekten aynen bu şekilde olup olmadığını kesin olarak bilemiyoruz. Ama aynı dönemde İstanbul'daki bahçelerde de buna benzer düzenlemeler görülür.²³⁹ Dombrovskiy'e göre, köşkün alt tarafında bahçeyi sulamak amacıyla geniş bir havuz vardı.²⁴⁰ Bugün izi kalmayan böyle bir havuz hiçbir planda da gösterilmemiştir. Dombrovskiy'nin ifadesi doğru ise, Türk bahçe mimarisinde çok sevilen havuz unsurunun bu bahçede de yer aldığı anlaşılır. Bir seyyaha göre bahçelerde yirmiden fazla çeşme vardı, böylece bahçelerin su mimarisinin Hanlık döneminde çok daha gelişmiş olduğunu kabul etmek gerekir.

²³⁸ Sedat Hakkı Eldem, *Türk Evi II*, s. 248-251: Mürsel Paşa Caddesi, 110 numaralı ev. Eldem bu taş evi 1720-1730 yılları arasına tarihlendirmektedir.

²³⁹ Sedat Hakkı Eldem, *Türk Bahçeleri*, s. 286.

²⁴⁰ F. Dombrovskiy, *Dvorets Krimskih Hanov v Bahçisaraya*, s. 44.

Trombaro'nun planında gösterilen çeşme ve fiskiyeler belki de çok abartılı değildir.²⁴¹

4.3.5 Fırın Avlusu

Fırın Avlusu'nun bulunduğu arazide bugün L şeklinde bir bina yer almaktadır (R 485). Bu bina, eski planlarda gösterilen ve avlu etrafına U şeklinde yerleştirilen yapının kalıntıları veya aynı temel üstünde inşa edilmiş bir mekândır. Avlu kuzeyde bir duvar ile sınırlanmıştır. Bu duvar kısmen eskiden kalmadır.. Avlunun saray tarafındaki doğu duvarında Hastie'nin planında çizilen set kalıntıları ve sete götüren basamaklar hâlâ görülebilir. Duvar ile sınırlanan kuzey tarafındaki giriş kapısının yanında küçük bir yapı daha yer almıştır. Sarayın dışında kalan bu avluda bugün Kültür Komitesi'nin büroları bulunmaktadır. Sarayın, bu avlunun dışında kalan kuzey duvarında izleri görülen, sonradan kapatılmış bir kapı mevcut idi.

4.3.6 Arka Bahçeler, Setler, Sarnıç/Taş Havuz

Hansaray'ın dağ tarafındaki geniş bahçeleri meşhur idi. Evliya Çelebi, XVII. yüzyılda dağ yamacında yer alan yapılardan bahsetmiştir.²⁴² XVIII. yüzyılda bu araziler önemini korumuştur. Güneydoğu köşesinde Dilâra Bikeç Türbesi ile sınırlanan bahçeler iki çeşitti. Setler şeklinde bir bostan halinde olan doğudaki bahçede çok sayıda meyve ağacı bulunuyordu. Bugün bahçe setleri bozulmuş olmakla beraber izleri hâlâ mevcuttur (R 486-488). Bugüne gelebilen ağaçların çoğu yaşlıdır ve verimli değildir. Bu bostanın esas şeklini bozan ise II. Dünya Savaşı'nda burada bir askeri mezarlığın kurulmasıdır. Ağaçlar arasında sıralar halinde yerleştirilen ve bir taş plaka ile işaretlenen mezarlar bu bostanı garip bir havaya sokmaktadır.

²⁴¹ Xavier Hommaire de Hell, *Travels in the Steppes of the Caspian Sea*, London, 1847, s. 362: "We counted more than twenty fountains in the courts and gardens..."

Bu bostanın batısındaki bahçe arazisinde eskiden hayvanların otladığı, hatta sarayın erken dönemlerinde burada atların barındırıldığı düşünülebilir (R 489-494). Dağdan gelen su bahçenin kuzey alt kısmındaki büyük sarnıç ve taş havuzlarda biriktirilip Hansaray'ın eşme ve havuzlarına aktarılmakta idi. Bu yapının maksem olarak da kullanıldığı Mannstein'in anılarından anlaşılmaktadır.²⁴³ Hastie'nin planında görülen açık sarnıç ve ona bitişik kapalı mekân bugün kısmen mevcuttur, hatta Hansaray arşivinde XX. yüzyılın ilk yarısında burada yapılan kazıların fotoğrafları vardır. Bu kazıda büyük havuzun hâla yerinde olduğu kanıtlanmıştır. Bu bahçe bugün tamamen saray arazisinin dışında kalmıştır. Sarnıç ve havuz kalıntıları toprak ile dolmuş, bitkilerle kaplanmış ve etrafında inşa edilen evlerin arasında saklı kalmıştır.

²⁴² Bkz. 3.1.

²⁴³ Bkz. Ek 1.

5. HANSARAY'IN İSLÂM DÜNYASINDAKİ SARAYLARLA VE OSMANLI DÖNEMİ KONUTLARIYLA KARŞILAŞTIRILMASI

5.1 Yerleşim Düzeni

Hansaray'ın Türk-İslâm saray geleneğindeki yerini incelendiğinde, yüzyıllar içinde kendini göstermiş birçok etkiden söz edilebilir.¹ Erken İslâm saraylarını klasik Akdeniz kültürünün ve eski Yakın Doğu saray geleneklerinin bir sentezi olarak görebiliriz.² Emevi ve özellikle Abbasi hükümdarlarının büyüklüğünü simgeleyen çok geniş saray yapıları inşa edilmiştir. Orta Asya'daki dört eyvan şemasında yapılan büyük saray komplekslerinin yerleşim düzeni, yukarıda zikredilen Emevi ve Abbasi saraylarından farklı ise de sarayın kapladığı arazinin büyüklüğü ve mekân sayısından dolayı bu sarayları da bahsi geçen geleneğin içinde görmek gerekir.

İran ve Hindistan'daki Moğol sarayları, Orta Asya'da hakim olan dört eyvan şemasını, simetrik planı ve bunların yanı sıra Türk-İslâm geleneğinin getirdiği mekân düzenini (divanhaneler, birun, enderun ve harem unsurları) de benimsemişlerdir. Bu saraylar Emevi ve Abbasi sarayları ile simgesel ve işlevsel açıdan benzerlik göstermektedirler. Endülüs'teki Elhamra Sarayı ise geç Ortaçağ sarayları hakkında bir fikir vermektedir.³

¹ Saray geleneğine genel bir bakış için bkz. Sheila S. Blair, a.g.e., s. 41-44; sarayların en önemli ve belirgin yapıları için M. Baha Tanman, "Divanhane", s. 437-444.

² Oleg Grabar, *İslâm Sanatının Oluşumu*, Çev. Nuran Yavuz, 3. bs., İstanbul, Kanat Kitap, 2004; Gülru Necipoğlu, a.g.e., s. 242-258.

³ Elhamra Sarayı'nın yerleşim düzeni ve bahçe tasarımı için bkz. J. Dickie, "The Palaces of the Alhambra", *Al-Andalus: The Art of Islamic Spain*, N.Y., 1992, s. 13-51; J. B. Lopez, "The City Plan of the Alhambra", a.g.e., s. 153-161; D. F. Ruggels, "The Gardens of the Alhambra and the Concept of the Garden in Islamic Spain", a.g.e., s. 163-171. Hansaray ve Elhamra Sarayı bugünkü bakış açısından birbirlerine benzememektedir. Ama XIX. yüzyılda Hansaray'ı ziyaret eden Batılı

İlk İslâm saraylarına nazaran daha küçük boyutta olan, ama gelişmiş bir mekân düzeni ve tezyinat anlayışı gösteren bu saray gibi, Kahire'deki Memlûk Sarayı da bir tepenin üstünde inşa edilmiştir. Bu özelliğinden ötürü Endülüs'teki saraya kuruluş itibarıyla benzemektedir. Topkapı Sarayı da bu iki saray gibi şehirden daha yüksek bir tepede kurulmuştur. Kırım Hanlığı'nın Kırkyer'deki ilk sarayı da çok yüksek ve ulaşılması zor bir dağda yer almakta idi.⁴ Elhamra ve Moğol-Hint saraylarının mimari ve büyüklük açısından Hansaray'dan çok daha görkemli boyutlarda olduklarını yukarıda zikretmiştik. Aralarındaki farklara rağmen bazı temel unsurlarda benzerlik gösterdiklerini de belirtmek gerekir.

Ekber'in XVI. yüzyılda yapılan Fathipur Sikri Sarayı'nda kozmik simgesellik belirgindir.⁵ Divan düzeninde Hansaray ile muhtemel bazı benzerlikler üzerine daha önce durmuştuk.⁶ Saray bir taraftan simetrik dört eyvan şemasına sahipken, diğer taraftan değişebilen, açık bir yerleşim düzeni ile çadır kentleri anımsatmaktadır. Köşkler her yerde yapılabilirdi. Bizim için önemli olan, sarayın ana unsurları (avlu, kapı ve kabul salonu) arasındaki ilişkidir. Saraya giren ziyaretçiler ve elçi sarayın girişinden divanhaneye düz, dolaysız bir şekilde ulaşamamaktadır. Saraya girenler, kabul mekânına cepheden değil, "yandan" yaklaşmaktadır (P 32). Bu, düşünüldüğü gibi gösteriş yokluğundan kaynaklanmamakta, bilakis hükümdara gösterilen saygıdan dolayı onun huzuruna çıkan şahsın mütevazı konumunu simgelemektedir. Hükümdarın taht salonuna dolaylı ulaşımına Elhamra Sarayı'nda da rastlanmaktadır.⁷

Edirne ve Topkapı saraylarında ancak hafif bir asimetri olarak algılanan bu yaklaşım (P 29-31), Hansaray'da da göze çarpmaktadır. Bu dolaylı düzen, Hansaray'da iki yerde mevcuttur. Çürüksu üstünden I. Kapı'dan I. Avlu'ya girilince, esas saraya girebilmek için dik bir aç ile sağa dönmek gerekir. Esas saray girişi olan II. Kapı'yı

seyyahların hemen hemen hepsi Hansaray'ı Elhamra Sarayı ile karşılaştırmıştır. Bu yaklaşımın, sarayın avlu ve bahçe düzeninden ve zengin su mimarisinden kaynaklandığı düşünülebilir.

⁴ Dağ veya tepe üzerinde kurulan veya ortasında suni bir tepesi bulunan saraylar için bkz. Gülru Necipoğlu, a.g.e., s. 248; dağ sembolizmi için Emel Esin, "Altın Yış-Altın Dağ", a.g.e., s. 33-47.

⁵ A. Volwahren, a.g.e., s. 130-136. Sarayda suni bir göl mevcuttur, yapı bir dağ üzerinde kurulmuştur.

⁶ Tez Katalog 4.3.2.3.

geçince, misafirin Divanhane'ye ulaşması için dik bir açı ile sola dönmesi şarttır. Demir Kapı için ise sola biraz daha küçük bir açı ile dönmesi gerekir, ancak Demir Kapı Divanhane revağının arkasında olup girişten görünmemektedir. Kapı adeta gizlenmiştir. Hükümdara dolaylı olarak ulaşmak, onun yücelik ve gizemini vurgulamaktadır. Hükümdarın Divanhane'de kapının karşısında değil, onun çaprazında oturması da aynı bağlamda anlaşılabilir.⁸

Hint-Moğol sarayları ile Hansaray arasındaki bir benzerlik ise zengin su mimarisidir. Moğol saraylarındaki su mimarisinde rastlanan bazı unsurlara (meselâ yilankavi su kanalları) Hansaray'da da rastlanır (R 275, 276). Bunun yanı sıra Hansaray'ın zemin bezemesi için tek örnek Moğol-Hint mimarisinde bilinmektedir (R 222).⁹ Bu şekilde birkaç değişik unsurda görülebilen benzerlikler bugün tam kestiremediğimiz kültürel bir etkileşimin sonucu olabilir.

İlk İslâm saray yapılarında simetri, gösteriş ve etkileyici bir mimari ön planda ise de bu saray anlayışı XIII. yüzyıldan itibaren Türk-Moğol etkisi ile değişmektedir. Ayakta kalan veya hakkında bilgiye sahip olduğumuz az sayıdaki saray yapıları, şekil ve düzenlerine ilişkin sınırlı bilgi vermektedir. Moğol sarayları ile Çin sarayları arasında bir etkileşim hissedilebilir. Çin'deki Moğol sarayları hakkında sadece kaynaklarda bilgi mevcuttur.¹⁰

Hansaray'da ve Edirne Sarayı'nda karşımıza çıkan ırmak ve köprü imgesi, Timur'un Semerkand'daki sarayında yapay göl ve köprüler şeklinde tezahür eder. Gaznelilerden kalma Leşker-i Bazar Sarayı da akarsu kenarına konumlanmıştır.

⁷ J. Dickie, a.g.e.

⁸ Tez Katalog 4.3.2.3; Günkut Akın, a.g.e.

⁹ Bkz. Ek 1 ve Tez 3.1. Krş. A. Volwahren, a.g.e., s. 75: İtimadüddeve Türbesi'nin (1626-28) üstündeki köşk binasının zemini. Bu bağlamda Hint-Moğol ve Osmanlı arasında bir etkileşim için bkz. Turgut Sanier, a.g.e. Osmanlı sanatında tek örnek Bursa Yeşil Cami Hünkâr Mahfili kısmıdır.

¹⁰ Çin'deki Moğol sarayları hakkında Gülru Necipoğlu, a.g.e., s. 248. Bugün ayakta olan Çin'deki büyük saray, suni bir ırmak kıvrımı içinde tamamen simetrik düzende ama birbirinden bağımsız yapılar olarak inşa edilmiştir. Köprülerin sembolik anlamları vardı. Saray arazisinde yer alan mekânlar, başta köpek, arslan, kaplumbağa, turna kuşu ve ejderha olmak üzere Çin mitolojisinde ve kozmolojisinde önemli bir yer tutan mitolojik hayvanlar tarafından korunmaktadır. Saray arazisinde çok sayıda birbirinden bağımsız köşk bulunuyordu. Sarayın en önemli mekânı, Çin imparatorunun bağımsız bir köşk şeklindeki taht salonudur. Bu taht salonu, Türk-İslâm

Irmak/göl ve köprü birleşimi genelde sarayın imgelerinden idi. Bunları da hem kara hem deniz üzerindeki hakimiyetin simgesi olarak görmek gerekir. Irmak aynı zamanda saray arazisi ve şehir arasında bir sınır oluşturmaktadır. Şehirden köprüyü geçince, başka bir “alem”e geçilir. Burası “kasabatu’l-melik”¹¹ yani hükümdarın, hakanın yerleşim yeridir.

Orta Asya’daki Türk ve Moğol hanedanları güçlü birer devlet olmakla beraber, göçebe hayatını da devam ettirmiştir. Cengiz Han ve onun halefleri başkent Karakurum’da son derecede az ikamet etmişti. Hanlar otağını değişik yerlerde kurarlardı. Sabit bir başkent var olmakla beraber, devletin merkezi başkent tarafından değil, otağın merkezi tarafından simgelemekte idi. Yazın ve kışın belli yerlerde otağ kurup sefer dışındaki zamanlarını avlanarak geçiriyorlardı. Cengiz Han’ın başkent Karakurum’daki sarayının şekli ve büyüklüğü hakkında fazla bilgimiz yoktur.¹² Onun ve haleflerinin sarayları hakkında da sadece kısıtlı bilgi mevcuttur.¹³

Başka büyük bir Türk-Moğol hükümdarı olan Timur’un saraylarını biraz daha iyi tanımaktayız. Timur döneminde çadır saray mimarisi ile beraber kullanılmaya başlandı.¹⁴ XIII. ve XIV. yüzyıldaki Türk-Moğol geleneğindeki İlhanlı ve Timurlu saraylarının en önemli özelliği, büyük bir arazi üzerinde kurulmalarıdır. Buna genellikle “bağ” deniliyordu, ki bu da “bahçe” anlamına gelmektedir. Duvarlar ile çevrilmiş, büyük ve süslü giriş kapıları bulunan araziler olan bağların içinde iki, üç katlı köşkerin yanı sıra¹⁵ çadırlar da önemli bir yer tutuyordu.¹⁶

mimarisindeki Arz Odası ile benzerlik göstermektedir. Çin sarayı hakkında ayrıca bkz. Anonim, *The Imperial Palace, Chinese Landscape Storehouse*, y.y., 1996.

¹¹ G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford, 1972, s. 203.

¹² Birkaç senedir bölgede Alman-Moğol işbirliğiyle yüzey araştırması ve kazı yapılmaktadır.

¹³ Johann de Plano Carpini, a.g.e. s. 103-123; ayrıca Emel Esin, “‘Ordu’ Türk Saray Mimarisinin Onbeşinci Asırdan Önceki Tarihçesi”, *Milli Saraylar Sempozyumu Bildiriler*, İstanbul 1984, s. 22-26.

¹⁴ Ruy Gonzales de Clavijo, a.g.e.; Lisa Golombek-Donald Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, C:II, Princeton, Princeton University Press, 1988.

¹⁵ Lisa Golombek-Donald Wilber, a.e., s. 181.

¹⁶ Bernhard O’Kane, a.g.e., s. 256’da göçebe kültürü ve saray kuruluşları arasındaki ilişkiyi güzel ifade etmiştir: “The garden complexes with pavilions, verdure, numerous canals, and open spaces with the flexibility to accomodate a multitude and variety of tents represented the ideal compromise between nomadic and urban life. Even though the gardens were vulnerable to attack, a

Çadırların, Türk-Moğol kültüründe her zaman önemli bir simgeselliği vardır (R 460). Çadır, hükümdarın simgelerinden biri idi.¹⁷ Çadırların büyüklüğü sahibinin önemine göre değişirdi. Çadırlar özel bir saygı gösterisi olarak hediye de edilebilirdi. I. Sahib Geray Han'ın cülûs töreninde Memlûk Sultanı tarafından hediye edilen çadırda taht kurulmuştu.¹⁸ Ayrıca, aynı han Osmanlı Sultanı tarafından han olarak Kırım'a gönderildiğinde Akkerman'da ilk defa otağ-ı hümayunu kurmuştu. Bu otağın Osmanlı sultanının hediyesi olması muhtemeldir. Osmanlı, Kırım hanlarına birçok defa çadır hediye etmiştir. Çadırlar sadece sefere katılmak için değil, taht töreni için de hediye edilirdi.¹⁹

Osmanlı sarayları da ilk kuruluşundan itibaren yerleşik bir devlet kültüründen ziyade, göçebe ve ona bağlı olarak bir otağ kültürünü sergilemektedir. Osmanlı saraylarının ilk yerleşim düzeni Türk-Moğol geleneğinin içindeki otağ-ı hümayun ve hükümdar sarayı arasındaki analogi üzerinde kurulmuş idi.²⁰ Anadolu'daki Türk sarayları; İran'daki İlhanlı, Hindistan'daki Moğol ve erken dönem Abbasi saraylarına göre "düzensiz" bir yerleşim göstermektedir. Topkapı'da görülen bu özellik aynı zamanda Konstantinopolis'teki Büyük Saray ile benzerlik göstermektedir.²¹ Topkapı Sarayı'nda her gelen hükümdarın bir mekân eklemesi ve eski mekânları yeniden düzenlemesi, bu sarayın simetrik bir düzene sahip olan ve aksiyal bir simgesellik üzerine kurulan saraylarla arasındaki esas farklılıktır. Özellikle İstanbul'daki Büyük Saray'daki protokol düzeninin ve belli mimari öğelerin de Topkapı Sarayı'nı etkilediği düşünülebilir.

nomadic dynasty retained its ability to move the court and its entourage quickly out of danger. Faced with the alternative of the claustrophobic quarters of a citadel, for an even semi-nomadic ruler this was a sacrifice worth making."

¹⁷ Sheila S. Blair, a.g.e., s. 45; İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, s. 474-475, 482-484; Tez bölümü 4.3.2.3.

¹⁸ TSGH, P28b; Tez 3.1.

¹⁹ Nurhan Atasoy, *Otağ-ı Hümayun*, s. 38, 39.

²⁰ Gülru Necipoğlu, a.g.e., s. 242; Anonim, *Risale*, fol 39b'dan alıntı: "The sultans imperial tent (otâk-i pâdişâhî) is the counterpart of the imperial palace (sarây-i 'âmire)."

²¹ Bizans dönemindeki Büyük Saray için bkz. Semavi Eyice, "İstanbul'da Bizans İmparatorlarının Sarayı: Büyük Saray", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C:I, 3, Eylül 1988, s. 3-36.

Aynı anlayış Selçuklu saraylarında da görülür.²² Kayseri yakınındaki Keykubadiye ve Beyşehir Gölü kenarındaki Kubadabad birer yazlık saraydır. Kentsel alanda inşa edilen Selçuklu sarayları hakkında kalıntılar kadar yazılı kaynaklar da önemli bilgiler içermektedir. Konya'daki Selçuklu sarayı –bir köşk kalıntısı dışında- günümüze ulaşamamıştır. Selçuklu sarayları da şehrin içine değil, yakınına/yanına yerleştirilmiştir.²³ Selçuklu saraylarının en temel özelliği, bir şekilde sınırlanmış (bir sur ile veya doğal konum itibarıyla) şehirden soyutlanmış bir alan olmasıdır. Saray, bu alan içinde birbirinden bağımsız yapılardan ibarettir. İhtiyaca göre yeni ve farklı yapılar eklenebilir, mevcut yapıların fonksiyonu veya şekli değiştirilebilir. Bu tespitin, birçok Moğol-Türk sarayı için geçerli olduğu kabul edilebilir. Bu anlayışın Hansaray'ın ilk halinde de hakim olması muhtemeldir.

Osmanlıların Edirne ve İstanbul'daki saray kuruluşları Türk-Moğol geleneğinin son gelişmesi olarak görülebilir. Bu geleneğin yanı sıra Anadolu'daki eski saray geleneklerinden²⁴ ve Konstantinopolis'teki Büyük Saray'dan gelen etkileri de unutmamak gerekir.

Göçebe kültürünün ifadesi olarak görülen bu Türk-Moğol çadır-saray kuruluşlarının iyi bir örneği Gazan Han'ın 1302'de Tebriz yakınında Ujan'da kurulan “saray bahçesi” idi.²⁵ Gazan Han'ın veziri olan Reşidüddin'in tasvirine göre bu bahçe dört parçaya bölünmüş idi (çahar bağ), ve bu bağın içinde köşkler, kuleler ve bir hamam bulunuyordu. Bahçenin ortasında ise bir altın çadır (kargh), ona bağlı bir kabul çadırı/divanhane (bargâh), sayeban (gölgelik), su yolları ve havuzlar yer almakta idi. Çadırın içinde zengin süslü bir altın taht bulunuyordu.

Gazan Han'ın Tebriz'deki bağ sarayının tarifi, sanki Bahçesaray için yazılmış gibidir. Hansaray da bir bahçe içinde yer almakta; köşkler, kuleler ve hamamdan

²² Selçuklu sarayları için bkz. Kurt Erdmann, *Ibn Bibi als kunsthistorische Quelle*, Leiden, 1967; Uğur Tanyeli, “Anadolu-Türk Saray Mimarlığının Evrimi Üzerine Gözlemler”, s. 181-210.

²³ Uğur Tanyeli, a.e., s. 184: “Selçuklular ... kent merkezini yeğlememişler, sarayı kentsel alana dıştan eklemişler bir öge olarak ele almışlardır.”

²⁴ Anadolu'daki saray gelişimi için bkz. Uğur Tanyeli, a.e.

oluşmakta idi. I. Sahib Geray Han'ın Bahçesaray'daki cülûs töreni için bahçede bir çadır kurulmuş, içine de bir altın taht konulmuştur.²⁶

Tarih-i Sahib Geray'a göre I. Sahib Geray Han'ın yaptırdığı ilk binaların kabul mekânı, cami ve mahfil ve hamam olduğu bilinmektedir (Şekil 1).²⁷ Burada, sarayın hem işlevselliği hem simgesel unsurları vurgulanmıştır. Bakü'deki XIII.-XIV. yüzyıllardan kalma Şirvanşah Sarayı üslûp ve yerleşim itibariyle farklı ise de, saraydaki mekânlar, Hansaray'dakiler ile aynıdır. Bunlar divanhane, cami, türbeler, hamam ve eyvanlı büyük taç kapılardır.²⁸

Hansaray, Türk-Moğol geleneğine uygun olarak bir bahçe içinde yer almaktadır. Mekân olarak kabul mekânı/divanhane, cami ve hamam zikredilmiştir. Daha sonra da buranın yavaş yavaş bir yerleşime döndüğü anlaşılr. I. Sahib Geray Han'ın cülûs töreni için kurulan çadırın önemli günler ve bayramlarda da kurulduğu düşünülebilir. Yukarıda zikredilen divanhane, cami ve hamam dışında sarayın erken dönemdeki şekli, arazide yer alan bahçe köşkleri vs. hakkında bilgimiz yoktur.

I. Sahib Geray Han'ın babası I. Mengli Geray Han tarafından Bahçesaray'da inşa edilen Demir Kapı, gizemini korumakla beraber, erken dönemdeki bina yokluğundan ötürü muhtemelen bir avlu veya bahçeye açılıyor, hanın çadırı bu görkemli bahçe kapısının arkasında kuruluyordu. Burada erken Moğol-Türk saraylarında da görülen değişime açık bir mekândan bahsedilebilir.²⁹

²⁵ Bernard O'Kane, a.g.e., s. 250; ayrıca bkz. Gülru Necipoğlu, a.g.e., s. 247; Lisa Golombek-Donald Wilber, a.g.e., s. 181-182.

²⁶ TSGH, P28b.

²⁷ TSGH, L2.

²⁸ Oktay Arslanapa, *Kırım ve Kuzey Azerbaycan'da Türk Eserleri*, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti, Yahya Kemal Enstitüsü, 1979, s. 39-47; Ara Altun, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları için bir Özet*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1988, s. 30, 68, resim 109.

²⁹ Uğur Tanyeli, "Anadolu-Türk Saray Mimarlığının Evrimi Üzerine Gözlemler", s. 187. Yazar Selçuklu saraylarıyla ilgili olarak şöyle demiştir: "Çok kısıtlı sayıda veriye dayanan ihtiyatlı bir yorum, Selçuklu saraylarında ancak *takdim* işlevli öğelerin titizlikle ele alındığı doğrultusunda olacaktır. Erkiyet'te taçkapısı, Kayseri'de olduğu gibi kabul mekânı, Kubadabad'daki gibi birkaç küçük mekân ve Konya Köşkü diye bilinen yapı gibi bazı yerlerde bu *takdim* işlevi belirgindir."

I. Sahib Geray Han döneminde göçebe kültürü bir tarafa bırakılarak, Kırım hanlarının yazın otağ kurdukları bir yer olan Çürüksu Vadisi'nde şehirleşmeye geçilmiştir. Bunun sonucu olarak da Hansaray'daki mekânlar yavaş yavaş çoğalmıştır. XVI. yüzyılın ortasından itibaren değişik sebeplerden dolayı hanlar Eskikırım, Kırkyer gibi sarayların bulunduğu diğer şehirleri terk etmiş, Bahçesaray ve etrafındaki köşklere ve mesire yerlerinde kalmayı tercih etmişlerdir. Buna rağmen han, Hanlığın son dönemine kadar sürekli Bahçesaray'da oturmamış, çoğu zaman hareket halinde bulunmuştur. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren han, senenin belli bir kısmında Kavşan'da kalmayı tercih etmiştir. Bununla beraber hanların çoğu seferlere katılmalarından dolayı Bahçesaray'da hiçbir zaman sürekli kalmadıkları anlaşılar. Kırım hanları ve Tatar tebaası, İlhanlı, Timurlu hükümdarları gibi, Hanlığın son dönemine kadar göçebe geleneğini devam ettirmişlerdir. Kırım hanları bu saray içinde sürekli yaşamamışlar ve bu yüzden de geleneklerinde örneği olmayan çok büyük ve görkemli mekânlara gerek duymamışlardır. Ancak bu gerçek, geç dönemde Hansaray'da yapılmış mekânlarda İstanbul'da revaç bulan tarzların takip edilmesine engel olmamıştır.

Genelde Osmanlı ordusu ile beraber sefere katılan Tatar ordusu, çadırların bir kısmını Osmanlı sarayından temin ediyordu. Geçmişteki göçebe hayatı ve Türk-Moğol geleneğini paylaşan Osmanlı ve Kırım devletlerinin gelenek ve görenekleri temelde aynı idi. Bununla beraber, Bahçesaray'daki saray teşrifatı ve devlet teşkilâtı Osmanlı sarayındakinden farklı idi. XV. yüzyılın ortasında bir etkilenme görülebilirse de, Kırım'da kabile aristokrasisine ve Türk-Moğol kültürüne özgü taht ve saray geleneği devam etmiştir. Diğer taraftan XV. yüzyıldan itibaren gitgide artan sayıda Kırım hanzadesi, siyasi nedenlerden dolayı veya sadece eğitim için, rehin sıfatıyla Topkapı Sarayı'nda bulunmaktaydı. Önceleri Topkapı'nın I. Avlu'sunda, daha sonraları saray dışında bir misafirhanede ikamet eden bu Kırım hanzadelerinin İstanbul'daki saray protokolünü yakından tanıma imkânları vardı. Osmanlı sarayında gittikçe katılan saray teşrifatı Kırım Hanlığı'nda da görülmüş ise de hiçbir zaman

aynen uygulanmamış, Kırım hanları, saray erkânına yakın bir yaşam sürdürmeyi tercih etmişlerdir.³⁰

Bahçesaray'daki Hansaray ile Edirne ve Topkapı saraylarındaki yerleşim düzeni başka benzerlikler de göstermektedir (P 29-31). Bu üç sarayın avlu düzenini birbirleriyle karşılaştırdığımız zaman, Hansaray'ın yerleşim düzeninin Topkapı'dan çok Edirne Sarayı'na benzediğini söyleyebiliriz. Yukarıda belirttiğimiz Türk-Moğol çadır sarayları bir yana, özellikle Osmanlı saray düzeni Hansaray'ın yerleşim düzenini anlamaya yardım edecektir. Hansaray'ı Osmanlı sarayları ile karşılaştırmayı, bir *tour de force*, yani zorlama olarak değil, mantıksal bir çerçeve içinde görmek gerekir.

Katalog kısmında Edirne ve İstanbul'daki Osmanlı sarayları ile Hansaray arasındaki benzerlikler üstünde ayrıca durulmuştur.³¹ Bu üç sarayın ana unsurlarını şematik olarak incelediğimizde düzeni şu şekilde tesbit edebiliriz: Birun, enderum, harem, bahçeler. Birun kısmında yer alan büyük avlu, törenler için gerekli açık bir mekân idi. Osmanlı sarayında birun kısmına Bab-ı Hümayun'dan girilirdi. Bu önemli kapı/geçitten girilen büyük avlu, yapılan tören ve kabul merasimleri için boş bir alan/sahne teşkil ediyordu. Topkapı Sarayı'nda zaman içinde ve topoğrafik nedenlerden dolayı değişik yapılar inşa edilmiştir, Edirne Sarayı'ndaki ilk avlu ise etrafında yerleştirilen birkaç yapı hariç boş bırakılmıştır.

Hansaray'daki I. Avlu'nun bir tarafında II. Avlu'ya giriş sağlayan II. Kapı, karşısında ise cami ve hazire yer almaktadır. Osmanlı saraylarına bağlı cami ve hazire görülmez. Bu, hem Edirne hem de İstanbul'da şehrin stratejik yerlerinde görkemli camilerin bulunması ile açıklanabilir. İstanbul'da saray arazisinin hemen dışında kiliseden camiye dönüştürülen büyük Ayasofya Camii yer almaktadır. Her ne kadar Ayasofya Topkapı Sarayı'ndan çok önce inşa edilmişse de, Topkapı Sarayı'nın kuruluşundan sonra, saraya komşu olmanın ötesinde, saray teşrifatında fetih simgesi

³⁰ Evliya Çelebi ve Baron de Tott'un anılarında, han ile aralarında olduğunu söyledikleri yakınlık ilgi çekicidir.

³¹ Bkz. Tez 4.2, 4.3.2.3, 4.4.4.3.1 ve muhtelif yerler.

olarak önemli bir yer işgal eder olmuş, örneğin padişahların Kadir gecelerinde Ayasofya'da teravih namazına gitmesi âdet halini almıştı.

Devlet yönetimindeki idari birimleri içeren yapı topluluğunun dini olduğu kadar sosyal işlevi de olan cami ile komşuluğu ve bağlantısı, İslâm'ın ilk döneminden itibaren müşahade edilebilir. Hz. Peygamber'in evi, devlet idaresi ve namaz yerinin Mescid-i Nebevi'de tek bir avlu etrafında toplanması örneği, daha sonra Emevi ve Abbasi döneminde de takip edilmiştir. Emevi döneminde Kûfe ve Şam'daki büyük cami ve saray yapıları birbirine bitişiktir. Abbasi döneminde Bağdat şehir merkezindeki saray ve cami beraber tasarlanmıştır. Saray-cami komşuluğu Anadolu'da Konya'daki Selçuklu sarayında, Osmanlı'nın erken döneminde de Bursa'daki sarayın Şehadet Camii'ne yakınlığında açıkça görülür.

Topkapı Sarayı'nda üç kapı (Bab-ı Hümayun, Babüsselam, Babüssaade), Edirne Sarayı'nda ise iki önemli kapı (Bab-ı Hümayun, Babüssaade) avlulara ve onlarda bulunan mekânlara açılıyordu. Hansaray'da ise I., II., III. Kapı (Demir Kapı) düzenini görmekteyiz.³² XV. yüzyılın sonunda Osmanlı padişahı Sultan II. Mehmed Edirne ve Topkapı Sarayı'nda esaslı düzenlemeler ve inşaa faaliyetleri gerçekleştirmişti. II. Mehmed'in Topkapı Sarayı'nda değişik usullerle eklektik bir deneme yaptığı kabul edilebilir. Kendisi dışarıdan birçok sanatçı ve mimar çağırması, onları sarayda çalıştırmış veya onlara proje hazırlatmıştır. I. Mengli Geray Han, Osmanlı tarafından han olarak Kırım'a gönderilmeden önce, tam o dönemlerde İstanbul ve Edirne'de bulunmuştu. Daha sonra Kırım Hanlığı tahtına oturacak olan I. Mengli Geray, Sultan II. Mehmed'in bu faaliyetlerinden etkilenmiş olabilir.³³ I. Mengli Geray Han döneminde görkemli bir kapı ile donatılmış bir bahçe/bağ sarayı

³² Bu saraylarda görülen üçlü şema (hiyerarşik bir sırada üç kapı, üç avlu) Anadolu'daki Hacı Bektaş Veli Külliyesi'nde de görülmektedir. Osmanlı sarayı ile yakın bağlantı olduğu bilinen yeniçeri ocağının merkezi olan bu külliye'nin yerleşim düzeni ve mimarisi için bkz. M. Baha Tanman, "Hacı Bektaş-ı Veli Külliyesi", *DİA*, s. 459-471, s. 462: "Hacı Bektaş-ı Veli Külliyesi, eski Türk saraylarında gözlenen üç avlulu bir yerleşim düzeni gösterir. Külliye'nin barındırdığı birimler, sahip oldukları fonksiyonlara uygun biçimde bu avluların çevresine yerleştirilmiştir."

³³ I. Mengli Geray, Demir Kapı'yı kendi ortamına yabancı bir üslûpta ve bu etkiyle yaptırmış olabilir. Osmanlı padişahı II. Mehmet'in, sarayındaki üslûp eklektizmini bir mantık içinde gerçekleştirdiğini düşünmek gerekir. Bu üslûp eklektizmine ve ona bağlı olan dünya hükümdarlığı iddiasına, hem Çin hem de Bizans sarayında rastlanmaktadır.

olan Hansaray'ın, o veya oğlu I. Sahib Geray Han tarafından bir divanhane eklenmek suretiyle, Osmanlı saraylarının yerleşim şemalarına benzeyen bir şemaya kavuşturulduğunu kabul edebiliriz.

Bizim kanaatimiz ilk düzenlemeleri I. Mengli Geray Han'ın yaptırdığı yönündedir. II. Mehmet'in saraylarını ve bu yapıların düzenini yakından bilen I. Mengli Geray Han, Demir Kapı ve Divanhane ile sarayın çekirdeğini oluşturmuştur. Çürüksu'yun dere yatağının kıvrımlarından dolayı kapıları ve avlu cephelerini dikdörtgen açılara göre yerleştiremeyen I. Mengli Geray Demir Kapı'yı Divanhane'nin çaprazına yerleştirmiştir. Daha eski, hatta sarayın ilk unsurlarından olan Demir Kapı ve onun soluna yerleştirilen Divanhane, Osmanlı saraylardaki Divanhane, Babüssaade ve Arz Odası arasındaki ilişkiyi göstermektedir (R 226-235). Divanhane'nin önündeki revak ise bir açık divanhane'nin son şekli/kalıntısı olabilir. Esas saray girişi olan geniş kemerli II. Kapı bu bağlamda Osmanlı sarayındaki Bab-ı Hümayun'un yerini tutar.³⁴ Hansaray'ın Mutfak Avlusu, Osmanlı sarayında olduğu gibi, bu kapının sağındadır. Edirne Sarayı'nda Alay Meydanı ile Harem arasında yerleştirilen taşlık bir geçiş mekânı niteliğindedir ve birun, enderun ve harem mekânlarını birbirlerine bağlamaktadır. Hansaray'daki harem dairelerine de buna benzer bir taşlıktan girilirdi. II. Harem Bahçesi'nin esas düzeninde de Edirne Sarayı'ndaki haremde olduğu gibi, yapılar bir avlu etrafına yerleştirilmişti. Edirne'deki Hünkâr Sofası, hamamlar, hanım daireleri vs. hep bu bahçe/avlu etrafında yer almakta idi (P 31).

Hansaray'da III. ve IV. Harem Bahçeleri ise saray çekirdeğinden daha bağımsız bahçeler olarak değişik köşk ve kasırlar içeriyordu. Edirne ve İstanbul'daki Osmanlı saraylarının etrafında da, içinde köşkler bulunan geniş bahçeler yer almakta idi. Hansaray'da III. Harem Bahçesi'nde yer alan Şahin Kulesi bir cihannüma kasrı olarak bahçelerin en önemli mekânıdır.³⁵

³⁴ Edirne'de Bab-ı Hümayun'un iç tarafındaki sahanlık "Eski Divan Yeri" olarak geçmektedir. Kapının hemen arkasında direklerin arasında bulunan bu sahanlık Hansaray'ın düzeni ile benzerlik göstermektedir. Buradaki iki avluda kapılar ve kapılar arkasında gerçekleşen divan toplantıları, kapının simgeselliğini daha da vurgulamaktadır. Bkz. Ratip Kazancıgil, a.g.e., yayına eklenen büyük plan.

³⁵ Şahin Kulesi ile Topkapı Sarayı'ndaki Adalet Kulesi arasındaki benzerlikler ve daha genel kule-kasır geleneği ile ilgili bkz. Tez 4.3.4.3.1.

Yerleşim düzenine XVI. yüzyılda kavuşan Hansaray'da sonraki dönemlerde yapılan değişiklikler bu düzeni etkileyecek nitelikte değildi. Sadece mekânlar bu düzen içinde değişime uğramış ve mekânların süsleme anlayışı değişmiştir. Hansaray'ın Türk-Moğol etkisinin yanı sıra İslâm saraylarının şemasına da uygun olan yerleşim düzeni, Anadolu'daki Selçuklu ve Osmanlı saraylarıyla da ortak öğeler taşımaktadır. Kuruluştan sonra ise gittikçe artan bir Osmanlı saray etkisi gözlenir.

5.2 Mimari

Hansaray'ın yerleşim düzeni, XVI., en geç XVII. yüzyılda (Şekil 2) bugünkü şekline kavuşmuş ve bir daha büyük bir değişikliğe uğramamıştır.

Bugün sarayın ayakta olan mekânlarında da değişik etkiler görülebilir. XVI. yüzyılın başından XVIII. yüzyılın sonuna, Rus dönemini de sayarsak, XIX. yüzyılın ortasına kadar sürekli değişikliklere uğrayan saray mekânları, bu değişmelerin ve gelişmelerin şahitliğini yapmaktadır. Hansaray'ın mekânları, Kırım'ın ve içinde bulunduğu coğrafi ve kültürel ortamın/bölgenin konut mimarisini yansıtmaktadır.

Hansaray'ın mekânlarının hemen hemen hiç biri ilk kuruluştan kalma değildir. Bazı mekânlarda, Han Camii ve Divanhane'de olduğu gibi, ilk kuruluştan duvarlar kalmış, ama örtü sistemi, iç ve dış süsleme, revaklar vs. değişmiştir. Havuzlu Oda'da sondajla ortaya çıkartılan kemer düzeni ve Taşlık'taki boya izleri, bu mekânların eski hali hakkında sınırlı fikir verebilmektedir.

Sarayın erken dönemine ait önemli öğe Demir Kapı'dır. Mermerden mamul ve 1503 tarihli bir kitabeye sahip olan bu kapı, bir İtalyan mimar tarafından yapılmıştır (R 228-248). Üslûp açısından Hansaray'daki diğer öğelere uymamakla beraber, dönemin hoşgörülü ortamının ifadesidir. II. Mehmet'in Topkapı Sarayı'nda uyguladığı mimari program ve saraya yabancı, özellikle İtalyan mimarları çağırıp

onlara proje hazırlatması sultanın gücünü ve dünya egemenliği iddiasını simgesel olarak ifade etmiştir.³⁶ Sultan II. Mehmed ile aynı dönemde yaşayan I. Mengli Geray Han, yarı bağımsız bir Kırım Hanlığı'nın simgesi olarak sarayının ilk yapısı olan Demir Kapı'yı bir İtalyan mimara yaptırmıştır. Burada hanın padişah ile adeta rekabet içine girip, kendi hakimiyetini vurgulama çabasını görebiliriz. Demir Kapı'da han için kullanılan ifadeler bunu açıkça ortaya koymaktadır.³⁷

I. Mengli Geray Han'dan sonra imar faaliyetinde bulunan I. Sahib Geray Han, Osmanlı sarayında kalmış, orada eğitim görmüş, Osmanlı desteğiyle Kırım tahtına çıkmıştır. I. Sahib Geray'dan itibaren Osmanlı sarayında eğitim gören sultanların sayısı sürekli çoğalmış ve Kırım Hanlığı'nda Osmanlı etkisi gitgide artmış. Daha sonra Rumeli'de ikamete mecbur edilen Gerayların sayısı da gittikçe artmakta idi. Geraylar, Edirne Sarayı'nı İstanbul'daki Topkapı kadar biliyorlardı. Balkanlar üzerinden kısa zamanda Edirne'ye varan Kırım hanları, savaşa gidince de genelde Osmanlı ordusu ile Edirne civarında birleşmiştir. Rumeli'de çiftlik sahibi olan Geraylar, bu coğrafyayı son derece iyi tanıyorlardı.³⁸ Kısaca Kırım hanedanının, bir taraftan bozkır ve Kafkas bölgelerindeki bağlantıları, diğer taraftan da Rumeli'deki nüfuzları gittikçe artmıştır. Kırım hanedanı bu vesilelerle hem Osmanlı saray teşrifatını ve saray mimarisini, hem de Rumeli'deki konut mimarisini yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Bu nedenlerden dolayı Hansaray'ın mekânlarının birçok unsuru Osmanlı (saray) mimarisi içinde değerlendirilebilir. Hansaray'ı çevreleyen duvarlar, Edirne Sarayı'nda olduğu gibi, alçaktır. Bu duvarlar Topkapı Sarayı'ndaki gibi bir sur niteliğinde değildir.

Hansaray'ın 1736 senesindeki yangından hemen önceki durumu için ana kaynak olan Mannstein'in metnine göre³⁹ Hansaray'ın yapı çekirdeği; ortasında havuz olan çini kaplı, içinde ocak bulunan, kubbeli iki katlı bir mekân olan Divanhane ve ona bağlı mekânlardan ibarettir. Bu Divanhane'yi, aynı döneme ait Osmanlı yapıları ile

³⁶ Gülru Necipoğlu, a.g.e.; II. Mehmed'in bu egemenlik iddiasının Topkapı Sarayı'ndaki düzen ve mimaride tezahür eden simgeselliğini özellikle vurgulamaktadır.

³⁷ Bkz. Tez 4.3.2.4.

³⁸ Rumeli'deki ikamet yerleri için bkz. GH, muhtelif yerler; N. Kançal, a.g.e., s. 19-31.

³⁹ Ek 1.

karşılaştırmak istediğimizde, Osmanlı mimarisinin erken döneminden çok az sayıda yapı kaldığını görürüz ki bunlar çoğunlukla saray yapıları veya saray dışında padişah için yapılan mekânlardır. Osmanlı'da XVI. yüzyıl ve XVII. yüzyıla ait mekânların çoğunun çini kaplı ve iki sıra pencereli olduklarını görmekteyiz (R 224). Edirne veya İstanbul'da bulunan bu mekânların arasında Topkapı Sarayı'ndaki III. Murad Köşkü (1578) (R 223), Yeni Cami Hünkâr Kasrı veya Edirne'deki Kum Kasrı zikredilebilir.⁴⁰ Hansaray'ın erken kuruluşuna ait olan Havuzlu Oda da Divanhane mekânı ile beraber düşünüldüğünde, Kum Kasrı'na benzeyen bir düzen ortaya çıkmaktadır. Divanhane içindeki duvarın üst kısımlarında yer alan kapı/pencere izleri, Topkapı Sarayı'ndaki Kubbeli Kasır'da var olan bir iç mekân düzenini çağırıştırır.⁴¹ Divanhane'deki vitrinlerde sergilenen ve bu mekânın eski haline ait olan nakışlı ahşap söve parçalarının benzerleri Yeni Cami'deki Hünkâr Kasrı'nda mevcuttur (R 215). Divanhane'nin yanı sıra Taşlık ve etrafındaki mekânlar da kısmen XVII. yüzyıldan kalmadır. Bunu günümüze gelen cephe nakışları da ortaya koymaktadır (R 258-264).⁴²

Sarayın bir hünkâr kasrı/kabul mekânı olarak resmi bir işleve sahip olan Divanhane'nin bir yana, diğer yanda Taşlık etrafında yerleştirilen mekânlarda da XVII. sonuna doğru geleneksel konut mimarisinin etkisini görmekteyiz. Başka bir ifadeyle Taşlık etrafına yerleştirilen mekânlar Osmanlı mimarisinde bilinen bir şemaya göre düzenlenmiştir.⁴³ Havuzlu Oda'nın eskiden tek katlı olduğunu bilmekteyiz. Tek katlı havuzlu yazlık mekân, İstanbul ve Edirne'de XVII. yüzyıl sonunda rastlanan bir ögedir (R 288-295).⁴⁴ Osmanlı sarayında belli kabul salonları dışındaki mekânlar da dönemin konut mimarisini yansıtmaktadır; yani saraydaki resmi mekânlar haricindeki saray konutu ile saray dışındaki konutlar arasında bir fark yoktur.⁴⁵ Genel olarak saray çekirdeğini teşkil eden Divanhane ve çevresindeki

⁴⁰ Sedat Hakkı Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, C:I, s. 125-143, C:II, s. 26-60, 124-150.

⁴¹ Necdet Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 386-389.

⁴² Sedat Hakkı Eldem, *Türk Bahçeleri*, s. 326-327; S.H. Eldem-F. Akozan, *Topkapı Sarayı*, Levha 59, 60.

⁴³ Sedat Hakkı Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, s. 151-177: Amcazade Köprülü Paşa Yalılıköşkü böyle bir yerleşim düzenine sahiptir.

⁴⁴ Rıfat Osman, *a.g.e.*; Sedat Hakkı Eldem, *Türk Evi II*.

⁴⁵ Sedat Hakkı Eldem-Feridun Akozan, *a.g.e.*

yapıların yangından önceki halinin, XVII. yüzyıl'daki Osmanlı konut mimarisini yansıttığı kabul edilebilir.

Han Camii'nin 1736'dan önceki düzeninden sadece dört duvar kalmıştır. I. Sahib Geray Han'ın Hünkâr Mahfili'nin düzenini bilmemekteyiz. Hünkâr Mahfili'nin bir odasındaki çiniler ile ilgili iki ihtimal vardır: Birinci ihtimal, çinilerin eskiden beri Hünkâr Mahfili'nde olmasıdır. Bu durumda Hünkâr Mahfili'nin XVII. yüzyılda esaslı bir tamirat gördüğünü kabul etmek gerekir. İkinci ihtimale göre ise; çiniler Divanhane'den sökülerek Hünkâr Mahfili'nde ikinci bir defa kullanılmıştır. Bu iki ihtimalden hangisinin doğru olduğunu bilemesek de birinci ihtimal bizce daha gerçekçidir. XVII. yüzyılda odaların iç duvarlarının çini ile kaplanması yaygın idi. XVIII. yüzyılın ortasındaki esaslı tamiratta eski çinilerin sökülüp Hünkâr Mahfili'ne nakledilmesinin çok zahmetli bir ameliye teşkil edeceğini ve yapılan diğer tamirat ve tezyinat işleri ile uyumlu olmayacağını görmekteyiz.

I. Kaplan Geray Han Çeşmesi Hansaray'da XVIII. yüzyılın ilk yarısında devam eden imar faaliyetleri için somut kanıt teşkil etmektedir. vardır. Bu çeşme İstanbul'da aynı senelerde, III. Ahmed veya Lâle Devri (1703-1730) olarak adlandırılan dönemde, yani XVIII. yüzyılın ilk yarısında yapılan çeşmelere çok benzemektedir (R 267-271). Mesela Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi ve meydan çeşmeleri (1732-35),⁴⁶ I. Kaplan Geray Han Çeşmesi ile eşzamanlı kabul edilebilir ki buradan hareketle I. Kaplan Geray Han'ın İstanbul'da hakim olan en son sanat akımlarını takip ettiğini ve kendisine sarayda bir çeşme yaptırdığını söyleyebiliriz. Kaplan Geray Han çeşmesi, Hansaray 1736'da Ruslar tarafından yakılıp tahrip edildiğinde bugün bulunduğu yerinde idi.⁴⁷ I. Kaplan Geray'ın kardeşi II. Selâmet Geray Han birkaç sene sonra sarayı tamir ederken, aynı üslûbu kullanacaktır. 1741-1743 seneleri arasında yürüttüğü tamir çalışmalarından itibaren Hansaray'ın mekân düzeni ve tezyinatı hakkındaki bilgimiz daha fazladır. Osmanlı desteğiyle tamir edilen Hansaray'daki

⁴⁶ Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi için bkz. M. Baha Tanman, "Hekimoğlu Ali Paşa Camii'ne İlişkin Bazı Gözlemler", s. 253-280; Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi", s. 169-173; Külliyeyle ilişkin fotoğraflar için bkz. İ. Hattatoğlu, a.g.e.

⁴⁷ Bkz. Tez bölümü 4.3.2.5.1. ve Ek 1.

mekânların, İstanbul'da hakim olan tezyinat anlayışını yansıttığı görülmektedir (R 177-179).⁴⁸

Divanhane, saray mescidi ve Hancamii'nin üstündeki kitabelerde hep onun adı geçmektedir. Han Camii'ndeki tarih H 1153 (M 1740-1741), Mescit'teki tarih H 1155 (M 1742-1743), Divanhane'deki tarih ise H 1156 (M 1743-1744)'dir. Caminin kitabesinde "tamir" kelimesinin geçmesi, I. Sahib Geray Han tarafından sarayın ilk kuruluşunda yaptırılan caminin yıkılmadığını, sadece onarım gördüğünü kanıtlamaktadır. Ayrıca kitabelerdeki tarihler, tamir çalışmalarının önce Han Camii'nde, daha sonra Mescit ve en son Divanhane'de yürütüldüğünü göstermektedir. Tamirat için gönderilen malzeme listesinden⁴⁹ büyük bir tamirata girişildiği anlaşılmaktadır.

Lâle Devri (1703-1730) ve I. Mahmud devrinin (1730-1754) üslûp özelliklerini gösteren unsurlar I. Kaplan Geray Çeşmesi, Divanhane girişi, Divanhane içindeki kafesli ahşap balkonun nakışlı tezyinatıdır. Bunlarla beraber Demir Kapı'nın arka planında ve II. Selâmet Geray Han Köşkü'nün duvar tezyinatında görülen malakârî işler dönemin üslûbunu yansıtmaktadır (R 177-179, 247-249, 478-479). Bu iki cephede görülen malakârî işler İstanbul'da III. Ahmed Kütüphanesi'nde ve bazı konut kalıntılarında görülebilir.⁵⁰

İstanbul'daki Lâle Devri'nin etkilerinin görüldüğü bu dönemden sonra, Hansaray'daki mimari anlayış tamamen değişmiştir. II. Selâmet Geray Han dönemindeki tadilâttan sonra Hansaray'da ve İstanbul'da 1750'den sonra kullanılan Barok ve Rokoko üslûbunu görebilmekteyiz. "Batılılaşma" olarak da adlandırılan, ama aslında kendi içinde bir yenilenme ve dışarıdaki etkileri değiştirerek kullanan bir üslûp olan Türk Baroku ve Türk Rokokosu,⁵¹ Hansaray'da çok güzel mekânlar

⁴⁸ Bkz. dipnot 46'teki eserler.

⁴⁹ Bkz. BOA Belge Nr.6.

⁵⁰ Sedat Hakkı Eldem, *Türk Evi II*, s. 249-251; a.mlf, *Köşkler ve Kasırlar*, s. 193-200: Enderun Kütüphanesi.

⁵¹ Ayda Arel, *Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci*, İstanbul, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, 1975; Semavi Eyice, "Batılılaşma, VI. Mimari", *DİA*,

yaratmıştır. Bu mekânların en önemlileri Meyveli Oda, Kahve Odası, İç Sofa ve Hünkâr Mahfili'dir. Kırım Geray Han'ın (1758-1764, 1768-1769) dönemine ait olduğu düşünülen bu mekânların bazıları onun selefleri tarafından yaptırılmış da olabilir. Özellikle II. Selâmet Geray Han Köşkü'ndeki kubbe tezyinatının Arslan Geray Han tarafından yaptırılmış olması mümkündür. Bu hana ait bir kitabenin bu köşkün girişinde bulunması tesadüf değildir.

Osmanlı'da olduğu gibi, üslup Hansaray'da da 1750'den sonra birden değişmiştir. Bu değişimin en belirgin göstergesi, sarayın her yerinde kullanılmaya başlanan Barok kemerlerdir. Hansaray'da I. Kapı'nın iki yan kanattaki odalarında, Havuzlu Oda'da, Taşlık etrafındaki üst sofa ve ona açılan direklikli eyvan ve odalarda, bu tür kemerler kullanılmıştır. Yeni üslup, kemerlerin yanı sıra yüklük, açık raf ve ocaklarda da kendini göstermektedir. Revzenlerde de Barok motiflerini görmekteyiz. Hansaray'da birçok yerde mevcut olan kare revzenler dikkat çekicidir (R 317). Bunların benzerlerine İstanbul'da nadiren rastlanır.⁵²

Harem, Hansaray'ın en güzel binaları arasında yer alır. Günümüze gelen tek harem binası olan Harem Köşkü (P 13, R 406-443) XVIII. yüzyıl başından veya II. Selâmet Geray Han döneminden kalmaz. Çift merdiven, açık sofaya açılan zengin süslü kapı tacı ve sofanın açık camekânı ile harem binasını, 1700 civarındaki Osmanlı konut mimarisinin bir örneği olarak görebiliriz (R 406, 407).⁵³ Merdiven önündeki kafesli sahanlığın ise Kırım ve Orta Asya'da kullanılan bir unsur olması gerekir.⁵⁴

Haremin iç mekânında taş kemerlerde, cephede sade çinihane uygulamasının yanı sıra direkliklerde ve tavanlarda Barok etkisi görülebilir. Çinihane düzeni (R 428),⁵⁵ revzenler, sade, klasik ocaklar ve birinci odada bulunan yüklük, Amcazade Hüseyin

C:V, 1992, s.171-181; F. İrez, "Topkapı Sarayı Harem Bölümü'ndeki Rokoko Süslemenin Batılı Kaynakları", *Topkapı Sarayı Yılığ*, sy. 4, 1990, s. 21-54.

⁵² M. Baha Tanman, "Hekimoğlu Ali Paşa Camii'ne İlişkin Bazı Gözlemler", s. 279.

⁵³ Sofadaki taçlandırılmış ahşap kapı sövesinin başka bir örneği için bkz. Sedat Hakkı Eldem, *Türk Evi III*, s. 61: Yunanistan'ın Tırhala kentinde bir evin hayat şeklindeki sofası ve kapısı (R 418). Anadolu'da bir dış sofa şekli için bkz. Önder Küçükerman, a.g.e., 152.

⁵⁴ Bugün bile Kırım ve Orta Asya'da evin giriş tarafında kare şeklinde bir kameriyenin yer alması yaygın bir uygulamadır.

Paşa Yalısı'ndaki (1699) mekânlar ile benzerlik göstermektedir (R 432).⁵⁶ Basık yuvarlak kemerli mukarnas yastıklı kapılar, duvar düzeni, yüklüğün şekli ve tavan düzeni haremın asıl düzen ve tezyinatı hakkında ipuçlar vermektedir (R 422-432) Harem daha sonraki dönemlerde, muhtemelen Rus idaresi altında, çirkin süslemelerle tekrar düzenlenmiştir.

Hansaray'daki barok üslûbunu gösteren en güzel yapı, sarayın dağ tarafındaki uç köşesinde kalmış Dilâra Bikeç Türbesi'dir (R 102-110). Dış cephesindeki kemerler ve çifte kasnaklaflı yeni üslûbu başarılı bir şekilde dış cepheye yansıtmaktadır. Bu yapı Kırım Hanlığı'nın, son döneminde bile kendi yaratıcı ifadelerini koruduğu göstermektedir. 1750'den sonra Barok/Rokoko ve Ampir üslûbunda düzenlenen mekânlar (Havuzlu Oda, Meyveli Oda, Kahve Odası, Hünkâr Mahfili ve giriş kanatlarıdaki mekânlar) Dilâra Bikeç Türbesi ile beraber XVIII. yüzyılın ikinci yarısındaki zevkin ifadesidir.

Osmanlı'da da XVIII. yüzyılın sonuna doğru mekânların tezyinatının tekrar değiştiğini ve değişen zevke göre yeni süslemelerin ilave edildiğini görmekteyiz. Bu yeni zevkin en çarpıcı unsuru, iç mekânlarda aynaların kullanılmasıdır. Topkapı Sarayı'ndaki harem dairelerinden III. Ahmed Yemiş Odası'ndaki duvarlara, I. Abdülhamid tarafından inşa edilen Mabeyn Köşkü/Aynalı Köşk'ün ve Aynalıkavak Kasrı'nın bazı odalarının duvarlarına aynalar takıldı.⁵⁷ Muhtemelen benzer bir uygulama için Kırım Geray Han'ın da Alman tüccarı Kleemann'a çok sayı ayna ısmarladığı bilinmektedir.⁵⁸ Bu aynaların bir iç mekân düzenlemesi için kullanacağı bilinmekteyse de hanın erken ölümünden dolayı projenin gerçekleştirilemediği düşünülmür.

Bu dönemin başka bir özelliği, uzun kemerli revzenlerin yerine barok şekillerdeki tepe pencerelerinin veya -Topkapı Sarayı'ndaki Sofa Köşkü (R 295) veya Mabeyn

⁵⁵ Çinihane düzeni için bkz. Turgut Saner, a.g.e.

⁵⁶ A. Süheyl Ünver- Sedat Hakkı Eldem, *Anadoluhisarı'nda Amucazade Hüseyin Paşa Yalısı*.

⁵⁷ Sedat Hakkı Eldem-F. Akozan, a.g.e., Levha 116, 117, 131, 132; *Aynalıkavak Kasrı*, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını No. 8, 1992.

Odası'nda olduğu gibi- eninden daha uzun olan dikdörtgen revzenlerin kullanılmasıdır.

Tezyinatta XVIII. yüzyılın sonuna doğru yaygın olarak kullanılan en belirgin motifler gırlant, çelenk ve klasik şekilde vazolar içinde yer alan çiçeklerdir.⁵⁹ İstanbul'da saraylarda ve sivil konutlarda görülen süslemeleri Hansaray'da İç Sofa'da ve Divanhane'de görmekteyiz.

Türk-İslâm mimarisinde her zaman önemli bir yer tutan su mimarisi Osmanlı'da iç mekânlarda ve bahçelerde de kullanılmıştır. Barok üslûp özellikle su mimarisine yansımış, İstanbul'daki yalılar ve bahçelerde yeni üslûpta havuz, selsebil, fiskiye vs. yaygınlaşmıştır.⁶⁰ Hansaray'daki selsebiller, fiskiyeler ve havuzlar da bu yeni zevkin ifadesidir.

Caminin dış cephesindeki nakışlar Kırım Geray Han döneminden kalma olup İstanbul'da günümüzde örneği kalmayan bir geleneğin şahididir. Eskiden İstanbul'da da mevcut olduğunu düşündüğümüz bu dış cephe nakışları taşrada yaygın idi.⁶¹ Birçok yönden dış cephe süslemesinde Balkan etkisinden söz edilebilir.⁶² Son döneminde ağırlığı gittikçe Balkanlar'a doğru kaydıran veya bu bölgeden gelen etkilere daha açık olan Hanlıktaki bu dönemden kalma mekânların bezemelerinin örneklerini yine Balkanlar'da bulabiliriz.⁶³

Hansaray'da Kırım Geray Han döneminden kalma Meyveli Oda ve Kahve Odası'ndaki revzenler ve iç tezyinatın aynı özellikleri gösteren bir konut,

⁵⁸ Nikolaus Ernst Kleemann, a.g.e., s. 39.

⁵⁹ Sedat Hakkı Eldem-Feridun Akozan, a.g.e.; L 226; Sedat Hakkı Eldem, *Türk Bahçeleri*, s. 337.

⁶⁰ Sedat Hakkı Eldem, *Türk Bahçeleri*, s. 156, 296-304.

⁶¹ Örnekler için bkz. Önder Küçükerman, a.g.e.; Rifat Osman, a.g.e., s. 36, 53.

⁶² Balkanlardaki camilerin dış ve iç nakışlar için bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimari Eserleri, Yugoslavya*, C:III, 3. Kitap, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti, 1981. Özellikle Yugoslavya Kalkandelen'deki Alaca Camii bu bağlamda dikkat çekicidir. Ayverdi, caminin dış nakışlarını 1820 civarına tarihlendirmiştir. Alaca Camii'nin dış cephesi Han Camii'nden çok daha yoğun bir nakış programı göstermektedir.

⁶³ Nur Akın, a.g.e., s. 83-89. Anadolu'da XVIII. yüzyıldan kalma konut örnekleri son derece azdır.

Yunanistan'da Ambalakia'daki Georg Schwartz Evi'dir (1787-1798) (R 375).⁶⁴ Taşradaki zengin ailelerin konutlarının başkent İstanbul'daki modayı yansıttığını düşünebiliriz. Osmanlı'nın sınırında yer alan iki mekânın birbirine bu kadar benzemesi dikkat çekicidir. Başta Osmanlı desteği olmadan tahta çıkan Kırım Geray'ın, Rumeli'den ustalar getirmiş olması da kuvvetle muhtemeldir.

Hansaray'da Havuzlu Oda'da ve bazı kapıların üst panolarında yer alan peyzaj tasvirleri XVIII. yüzyılın sonuna doğru Osmanlı'da yaygınlaşan bir modanın yerel uygulamasıdır (R 148-157, 302-306).⁶⁵ Osmanlı konut mimarisinde önemli bir yer tutan iç mekân düzenlemelerine (tavanlar, kapı ve pencere kepenkleri, pencere düzenlemeleri, revzenler, direklikler, merdivenler ve merdiven korkulukları) bütün ayrıntılarına kadar Hansaray'da rastlanmaktadır. Saraydaki oda düzeninde seki üstü-seki altı, kapalı-açık sofa, dış sofaya götüren çift merdiven, merdiven başında bulunan kapı tacı mevcuttur. Odada hiyerarşik bir düzen olarak kabul edilebilen seki üstü-seki-altının, Türk-İslâm dünyasının ortak öğeleri olarak Hansaray'da da kullanılması doğaldır.

Pencerelerde ve mekânların iç cephelerinde görülen çinihanenin yanı sıra sergen ve ocak düzeninde de Orta Asya'dan Mısır'a kadar yayılan bir ortak dilden söz etmek mümkündür. Daha çok kavramsal bakımından mevcut olan bu düzen dışındaki mimari unsurların doğrudan Osmanlı'dan etkilendiğini kabul edebiliriz. Hansaray'da XVIII. yüzyılın ortasından sonra rastlanan ve günümüze gelebilen süsleme ve mimari, Osmanlı konut mimarisi ile bir ortak dili paylaşmaktadır. Hansaray'da günümüze gelebilen ve Rus dönemindeki değişikliklere ve restorasyonlara ait olmayan mekân düzenlemeleri ve tezyinat, İstanbul, Anadolu ve Rumeli'de rastlanan ortak öğelerdir.

⁶⁴ Nur Akın, a.e., s. 86-89.

⁶⁵ Günsel Renda, a.g.e.; R. Arık, *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*, Ankara, 1988; T. Okçuoğlu, a.g.e.

SONUÇ

Kırım hanlarının sarayları ayrıntılı olarak, ilk defa, Hansaray hakkında yaptığımız bu araştırmada incelendi. Kırım hanlarının ilk sarayları ve Hansaray ile aynı dönemde kullanılan diğer saraylar bir arada değerlendirildi. Hanların devlet ve saray teşrifatına ilişkin ulaşabildiğimiz bilgilerden de yararlandık. Böylece Kırım hanlarının saray gelenekleri kısmen aydınlatılmış oldu. Hansaray hakkında ilk defa bu kadar geniş bir kaynak taraması yapıldı. Bu taramada incelenen metinler arasında Eski Türkçe'nin yanı sıra Almanca, Fransızca, İngilizce, Rusça, Ukraynaca ve Türkçe metinler bulunmaktadır.

Hansaray'ın yüzyıllar içinde gelişen yerleşim düzenini, her dönemi ayrı ayrı incelemek suretiyle ortaya koyduk. Zaman içinde büyük değişikliklere uğrayan saray mekânlarının hem mimari özelliklerini hem de süslemelerini ayrıntılı olarak inceledik. Hanlık dönemindeki sarayı inceledikten sonra sarayın Rus dönemindeki akıbetini de belgelemeye gayret ettik. Rus döneminde yapılan tamirat ve tadilatlarda yerleri, şekilleri ve süslemeleri değiştirilen asıl unsurları mümkün olduğunca ortaya çıkarmaya çalıştık. İncelemede ayrıca XX. yüzyılda yapılan restorasyon çalışmalarına da yer verildi. Sarayda bulunan bütün kitabeler okundu ve yapılar ile bağlantılı olarak incelendi.

Yaptığımız araştırmada elde ettiğimiz belli başlı sonuçlar şöyle özetlenebilir:

- Hansaray'ın kurucusunun I. Mengli Geray Han olduğu kesindir. Bu hanın Hansaray ile bağlantısını ortaya koymakla onun döneminden kalan, sarayın "Demir Kapı" denilen en önemli kapısı hakkındaki tartışmaya da son noktayı koyduğumuzu düşünmekteyiz. 1503 tarihli Demir Kapı baştan itibaren bugün olduğu yer için tasarlanmıştır.
- I. Mengli Geray Han'ın oğlu I. Sahib Geray Han döneminde Divanhane, Han Camii ve Hamam ile ana düzenine kavuşan saraya, XVII. yüzyılda ilaveler yapıldığı ve dağ eteğindeki büyük bahçelerde bir yapılaşmanın başladığı anlaşılmaktadır. Sarayın, arazi boyutları bakımından XVII. yüzyıldan 1736'daki Rus istilasına ve bu istilayı

izleyen yangına kadar en büyük ölçülerine sahip olduğu söylenebilir. XVIII. yüzyılda dağ eteğinde saraya ait bir yapılaşma gözlenmemektedir.

- XVIII. yüzyılın ortasında II. Selâmet Geray Han tarafından yürütülen tamir çalışmaları Osmanlı Devleti'nin desteği ile gerçekleşmiş, ustaların ve malzemenin büyük bir kısmı İstanbul'dan gönderilmiştir. BOA'daki belgeler bunu kanıtlamaktadır.

- XVIII. ve XIX. yüzyıllarda bazı mekânları ortadan kaldıran ve birçok tezyinatı yok eden “tamiratlar” yapılmıştır. Bununla beraber XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bazı başarılı çalışmalar yapıldığı da vakidir. Ne yazık ki, son senelerde yapılan restorasyonların korumadan ziyade bir yenileme çalışması niteliğinde olduğu görülmektedir. Hansaray'ın bazı bölgelerinde başlayan kazı çalışmaları ileride sarayın mekânları ile ilgili sorulara cevap verecektir.

- Hansaray'ı geniş bir saray geleneği içinde görmeye çalıştık. Sarayın yerleşim planını ve mekân düzenini ayrı ayrı inceledik. Bu hususların bölge ve kültürel ortam ile etkileşimlerini ortaya koymaya çalıştık. İncelememiz, Hansaray'ın yerleşim planının Asya kökenli olan ve Türklerin batıya göçleriyle Azerbaycan, Anadolu ve Rumeli topraklarında, sözkonusu yörelerin yerli gelenekleriyle karışarak yeni sentezler doğuran, geniş bir araziye serpiştirilmiş köşkler ve bunların yanı sıra çadırların da kullanılması şeklinde özetlenebilecek “çadır-kent” geleneği ile yakından bağlantılı olduğunu ortaya çıkarmıştır. Özellikle, Baku'da Şirvanşahlar Sarayı, Osmanlı döneminden de Edirne Sarayı ve Topkapı Sarayı ile olan benzerlikler, Kırım'ın Azerbaycan ile, coğrafi yakınlığın ötesinde sahip olduğu demografik ve ticarî ilişkileri, öte yandan, Osmanlı dünyası ile olan yakın bağları bağlamında ağırlık kazanmaktadır. Hansaray'daki yerleşim planının, Topkapı Sarayı'ndan ziyade Edirne Sarayı'nı hatırlatması, Kırım hanlarının Rumeli ile olan yakın ilişkileriyle açıklanabilir. Öte yandan, XVIII. yüzyılda, Osmanlı merkezî otoritesinin zayıflamasına paralel olarak taşrada güçlenen âyânların, başkenti örnek alan geniş kapsamlı konaklarıyla Hasansaray arasında da birçok benzerlikler bulunmaktadır.

• Saray ile cami arasında görülen yakın ilişki, İslâm'ın ilk ibadet yapısı olan Mescid-i Nebevî'de gözlediğimiz devlet başkanının ikametgâhı ile toplu ibadet işlevlerinin birlikteliğine kadar uzanır. Bu birliktelik Emevî ve Abbasî başkentlerinde olduğu gibi, Türk-İslâm başkentlerinde (Güney Afganistan'da Bust şehrindeki Gaznelilerden kalma Leşker-i Bazar Sarayı ile Ulu Cami, Konya'da Selçuklu Sarayı ile Alâeddin Camii, Bursa Sarayı ile Şehadet Camii, Topkapı Sarayı ile Ayasofya vd.), saray-ulu cami komşuluğu şeklinde sürdürülmüştür.

• Hansaray'daki mimari ayrıntılar ve bezeme programı büyük ölçüde Osmanlı sarayları ile yakınlık göstermekte ve Hansaray'ın, Kırım hanlarının tabi olduğu Osmanlı'dan etkilendiğini ortaya koymaktadır. Esasen sarayın günümüze ulaşan mekânlarının çoğu XVIII. yüzyıldan kalmadır ve İstanbul'dan gelen ustalar ve malzeme ile şekillenmiştir. Çini bezemeler de, gerek teknik ve kompozisyon, gerekse de kullanım biçimi açısından Osmanlı mimarlığındaki çini bezeme geleneğini yansıtır. XVIII. yüzyılın ilk yarısına ait Kaplan Geray Han Çeşmesi ve aynı yüzyılın ortasında Osmanlı yardımı ile tamir edilen Divanhane, Han Camii ve Mescit, Lâle Devri mimarisinin özelliklerini yansıtır. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Barok ve Rokoko tarzında tezyin edilen Meyveli Oda, Kahve Odası, İç Sofa ve Hünkâr Mahfili bu yeni süsleme tarzının güzel örnekleridir. Söz konusu mekânların süsleme programları dönemin İstanbul'undaki mimari zevki yansıtır. Bununla beraber bazı unsurlar ve özellikle dış cephe nakışları Balkanlar'daki konutlar ile yakınlık göstermektedir.

Günümüz Kırım'ında Kırım Hanlığı döneminden kalma eser sayısı son derece sınırlıdır. Bunlar da bugüne kadar yeterince incelenmemiştir. Bu çalışma, Kırım'daki Müslüman-Tatar dönemine ait eserler için bir ön çalışma ve ileride Hansaray'a lâyük bir restorasyon ve koruma projesi için bir hazırlık niteliğindedir.

Kırım Tatar medeniyetinin sembolü olan Hansaray'ı hak ettiği değere kavuşturacak ve onu gelecek nesillere aktaracak geniş kapsamlı, bilimsel nitelikli bir restorasyon çalışmasını acilen gerçekleştirmek gerekmektedir. Hansaray'ı, Osmanlı Devleti'nin kuzey uç noktasında, Osmanlı saray ve konut mimarisi ve kültürünün değişik bir sentezi olarak ortak kültürel mirasımıza ancak bu şekilde dahil edebiliriz.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BOA Baş Muhasebe Defterleri, Sıra Nr.646.

BOA Cevdet-Hariciye, Sıra Nr.5225.

BOA Cevdet-Eyâlât-ı Mümtâze, Sıra Nr.414.

BOA Baş Muhasebe Defteri, Sıra Nr.2520.

BOA Cevdet-Hariciye, Sıra Nr.3928.

Tavriya Vilayet Arşivi, “Tavriçeskih Gubernskih Vedomostey Otdel Vtoroy, Çast Heoffitsialinaya (Tavriya’nın Vilayet Belgeleri. İkinci Bölüm, 1857, Gayriresmi Kısım”, Lenin Devlet Kütüphanesi, SSCB.

Kur’ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meali, Haz. Ali Özek, Hayrettin Kahraman, Ali Turgut, Mustafa Çağrıç, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

Abdulgaffar Kırımî: **Umdetü’t-Tevarih**, Haz. Necip Asım, Türk Tarihi Encümeni Mecmuası İlavesi, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1343. Not: 18. yüzyılın ilk yarısındaki Kırım Türk tarihçilerinden Abdulgaffar Efendi’nin, elyazması halindeki *Umdetü’l-Ahbar* adlı tarihinin başlangıç bölümü çıkartılmak suretiyle neşredilen kısımlarından oluşmaktadır.

Acun, Hakkı: “Eyüp’ten - Ejderli Bir Taş Suluk”, **1. Eyüpsultan Sempozyumu Tebliğler**, İstanbul, Eyüpsultan Belediyesi, 1997, s. 198-201.

Ağat, Nurettin: **Altın Ordu (Cuci Oğulları) Paraları Katalogu, 1250-1502**, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1976.

- Ahmet Cevdet Paşa: **Kırım ve Kafkas Tarihçesi**, Kostantiniye, Matbaa-ı Ebuzziya, 1308.
- Ahmet Cevdet Paşa: **Tarih-i Cevdet (Tarih-i vekayı-i devlet-i aliye)**, 12 c., 2. bs., İstanbul, Matbaa-i Osmaniye, 1309.
- Akar, Azade: “Tezyini Sanatlarımızda Vazo Motifleri”, **Vakıflar Dergisi**, sy. 8, 1969, s. 267 -271.
- Akar, Azade: “Eski Türk Mezar Taşı Süslerine Dair”, **Sanat Dünyamız Dergisi**, sy. 2, 1974, s. 12-21.
- Akçokraklı, Osman: “Kerç Arkeologya Konferansına Ait”, **İleri**, sy. 6-7, Simferopol, 1926.
- Akçokraklı, Osman: **Kırım’da Tatar Tamgaları**, Haz. Ünver Sel, Ankara, Kırım Dergisi Kültür Yayını, 1996.
- Akın, Günkut: “Türk Oturma Kültürü Bağlamında Topkapı Sarayı’nda Hükümdar Sergilemesi”, **Topkapı Sarayı Yıllığı**, sy. 3, 1988, s. 7-22.
- Akın, Nur: **Balkanlarda Osmanlı Dönemi Konutları**, İstanbul, Literatür Yayıncılık, 2001.
- Aksel, Malik: **Religious Pictures in Turkish Art**, İstanbul, Elif Yayınları, 1967.
- Alfieri, B. Maria: “Reflections of Turkish Art in India”, **IX. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi**, Ankara, 1995, s. 103-111.
- Altındağ, Ülkü: “Darüssaade”, **DİA**, C:IX, 1994, s. 1-3.

- Altun, Ara: **Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları için bir Özet**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1988.
- Altun, Ara (Yay.): **Osmanlı'da Çini Seramik Öyküsü**, İstanbul, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası, 1999.
- Anonim: **Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları arasındaki münasebetlere dâir arşiv belgeleri (1687-1908 yıllar arası)**, T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, Başbakanlık Basımevi, 1992.
- Anonim: **Crimea in Pictures**, I, Crimea as seen by Travellers and Artists, Engravings of late 18th and early 19th Century, Simferopol, y.y., 1996.
- Anonim: "Smeta: Po upravleniyu Bahçisarayskim hanskim dvortsam i natsionalnım Tatarskim muzeyem pri nyom" (**Golos Tatar**, sy. 10, 1917), **Problemi Istorii i Arheologii Krıma** içinde, Simferopol, 1994, s. 222-223.
- Arel, Ayda: **Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci**, İstanbul, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, 1975.
- Arel, Ayda: **Osmanlı Konut Geleneğinde Tarihsel Sorunlar**, İzmir, Ege Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1982.
- Arel, Ayda: "Lüleburgaz'da 'Zindan Baba Türbesi' Olarak Anılan Yapı ve Edirne Yeni Sarayı'nın Cihannüma Kasrı Hakkında", **TAC Vakfı Yıllığı**, İstanbul 1991, s. 7-24.

- Arel, Ayda: “Cihannüma Kasrı ve Erken Osmanlı Saraylarında Kule Yapıları Hakkında”, **Prof. Doğan Kuban’a Armağan**. İstanbul, Eren Yayıncılık, 1996, s. 99-116.
- Arık, Rüçhan: **Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988.
- Artan, Tülay: “Çinili Köşk”, **•Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C:II, İstanbul, 1994, s. 517.
- Aslanapa, Oktay: “Diyarbakır Kazısından ilk Rapor”, **Türk Arkeoloji Dergisi**, sy. 11/2, 1961 (1962), s. 10-18.
- Aslanapa, Oktay: **Kırım ve Kuzey Azerbaycan’da Türk Eserleri**, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti, Yahya Kemal Enstitüsü, 1979.
- Aslanapa, Oktay: “Kırım’da Türk Eserleri”, **Emel**, sy.135, 1983, s. 39-43.
- Aslanapa, Oktay: **Türk Sanatı**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1993.
- Aslanapa, Oktay (Haz.): **Sanatı, Tarihi, Edebiyatı ve Musikisiyle Kırım**, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2003.
- Atasoy, Nurhan – Julian Raby: **İznik Seramikleri**, London, T.E.B., 1989.
- Atasoy, Nurhan: “The Tower of Justice of the Topkapı Palace”, **ArtTurc-Turkish Art; Xth International Congress of Turkish Art**, Geneva 17-23 September 1995, Geneva, 1999, s. 93-101.
- Atasoy, Nurhan: **Otağ-ı Hümayun Osmanlı Çadırları**, İstanbul, Aygaz, 2000.
- Aykut, Muhittin: “Türk Mimarlığında İç Mekanlarda Su Kompozisyonları Kullanımı”, **IX. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi**, C:I, Ankara, 1995, s. 205-217.

Ayverdi, Ekrem Hakkı: **Avrupa’da Osmanlı Mimari Eserleri, C:IV, Bulgaristan,**
İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti, 1982.

Ayverdi, Ekrem Hakkı: **Avrupa’da Osmanlı Mimari Eserleri, C:III, Yugoslavya,**
İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti, 1982.

Bağcı, Serpil: “Osmanlı Mimarisinde Boyalı Nakışlar”, **Osmanlı Uygarlığı**
2, (Haz. Halil İnalcık, Günsel Renda), İstanbul, Kültür
Bakanlığı Yay., 2003.

Baliç, H.: “Kırım Tatar Milli Medeniyetinin Tarihi Mukadderatı”, **Oku**
İşleri Mecmuası, sy. 6-9, 1925-26, s. 1-10.

Baliç, H.: “Kırımda Tatar Milli Medeniyeti Sahasında Yeni Keşifler”,
Oku İşleri Mecmuası, sy. 6-9, 1925-26, s. 10-16.

Barişta, H. Örcün: **İstanbul Çeşmeleri, Kabataş Hekimoğlu Ali Paşa Meydan**
Çeşmesi, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 1993.

Barişta, H. Örcün: **İstanbul Çeşmeleri, Ortaköy Damat İbrahim Paşa**
Çeşmesi, Hacı Mehmet Ağa Çeşmesi, Taksim
Maksemindeki Mahmut Çeşmesi, Ankara, Kültür Bakanlığı
Yay., 1993.

Barthold, Vasili V.: “Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselelerine
Dair”, **Belleten**, C:XI, 1947, s. 515-539.

Barthold, Vasili V.: “Bahçesaray”, **İA**, s. 225-227.

Barthold, Vasili V.: **Rusya ve Avrupa’da Oryantalizm**, İstanbul, Küre
Yayınları, 2004.

Benningsen, A. - C. Lemerrier-Quelquejay: "Le Khanat de Crimée au Début du XVI. Siècle, de la Tradition Mongole à la Suzéraneté Ottomane d'après un Document Inédit des Archives Ottomanes", **Cahiers du Monde Russe et Soviétique (CMRS)**, sy. 13, (3), 1972, s. 321-337.

Benningsen, A.: "L'Expédition Turque contre Astrakhan en 1569 d'après les Registres des "Affaires Importantes" des Archives Ottomanes", **CMRS**, sy. 8 (3), 1967, s. 427-446.

Benningsen, A. - C. Lemerrier-Quelquejay: **L'Islam en Union Soviétique**, Paris, Payot, 1968.

Benningsen, A.: "La Russie du XVIIIe Siècle dans les Archives de l'Empire Ottoman", **La Russie et l'Europe du XVI-XXe Siècle**, Paris-Moscou, 1970, s. 307-324.

Benningsen, A. - C. Lemerrier-Quelquejay: "Les Marchands de la Cour Ottomane et le Commerce des Fourrures Moscovites dans la Seconde Moitié du XVIe Siècle", **CMRS**, sy. 11 (3), 1970, s. 363-390.

Benningsen, A. - C. Lemerrier-Quelquejay: "La Moscovie, l'Empire Ottoman et la Crise Successorale de 1577-1588 dans le Khanat de Crimée. La Tradition Nomade Contre le Modèle des Monarchies Sédentaires", **CMRS**, sy. (4), 1973, s. 453-487.

Benningsen, A. ve diğ.: **Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais du Topkapı**, Paris, École des Hautes Études en Sciences Sociales, 1978.

- Berindei, Mihnea: "Contribution à l'Étude du Commerce Ottoman des Fourrures Moscovites. La Route Moldavo-Polonaise 1453-1700", **CMRS**, sy. 12 (4), 1971, s. 393-409.
- Berindei, Mihnea - Gilles Veinstein: "La Présence Ottomane au Sud de la Crimée et en Mer d'Azov dans la première Moitié du XVe siècle", **CMRS**, sy. 20 (3-4), 1979, s. 289-465.
- Blair, S. Sheila: "Saray", **EI²**, C:IX, 1997, s. 41-44.
- Bingöl, Yüksel: **İshak Paşa Sarayı**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., ty.
- Bodaninski, Hüseyin: "Karasubazar Âsâr-ı Atika", **İleri**, sy. 5, Simferopol 1926.
- Bodaninski, Hüseyin: **Archeologičeskoe i Etnografičeskoye izučenie Tatar v Krimu**, Simferopol, 1930.
- Bodaninski, Hüseyin: "Bahçisaray 3-go Noyabr v.g." (**Golos Tatar**, sy. 14, 1 Noyabr 1917), **Problemy Istorii i Arheologii Krıma**, Simferopol, Tavriya, 1994, s. 214-223.
- Bodaninski, Hüseyin: "Prastnestvo 3-go Noyabrya v.g. Bahçisaraye" (**Golos Tatar**, sy. 15, 11 Noyabr 1917), **Problemy Istorii i Arheologii Krıma**, Simferopol, Tavriya, 1994, s. 223-225.
- Broniewski, Marcin: **Kırım**, Çev. Kemal Ortaylı, Ankara, Ege Matbaası, 1970. Aslı **Tartaria Descriptio** adıyla 1595 yılında Köln'de Latince olarak yayınlanan eser daha sonra Rusçaya (Broniewski, Marcin, "Opisanie Krıma (Tartaria Descriptivo)", **Zapiski Odesskogo Obşçestva Istorii i**

Drevnostey, sy. 6, Odessa, 1867, s. 333-367) aktarılmıştır.
Türkçe tercümesi de Rusça nüshaya dayanmaktadır.

Bronsteyn, A. I.: “Transformatsiya Legendı Fontana Slyoz”, **Bahçisarayskiy Istoriko-Arheologičeskiy Sbornik**, Simferopol, Tavriya, 1997, s. 475-486.

Brozdin: “Kırım’da Tatar Medeniyeti Sahasında Yeni Keşifler”, **Oku İşleri Mecmuası**, sy. 8-9, 1925-26, s. 10-17.

Brozdin: **Novoe Dannie po Zolotoordinskoy Kulturi v Krimu**, Moskova, 1927.

Burckhardt, Titus: “‘I am the Door’, Considerations on the Iconography of the Romanesque Church Portal”, **Sacred Art in East and West, Principles and Methods**, Middlesex, Perennial Books Ltd., 1986.

Bursalı Mehmet Tahir: **Kırım Müellifleri**, İstanbul, Matbaa-ı Orhaniye, 1335.

Catherine II (Princesse Charles de Ligne) : **Les Lettres de Catherine II au Prince de Ligne (1780-1796)**, Bruxelles ve Paris, Librairie G. Van Oest, 1924,

Clarke, E. D.: **Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa, I, Russia, Tartary, and Turkey**, (1811), New York, Arno Press, 1970.

Clavijo, Ruy Gonzales de: **Anadolu Orta Asya ve Timur (Embajada a Tamor Han)**, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Sad. Kamil Doruk, İstanbul, Ses Yayınları, 1993.

Comte Louis Philippe de Ségur, **Mémoires ou Souvenirs et Anecdotes**, Paris, 1826.

Craven, Lady Elizabeth: **A Journey Trough the Crimea to Constantinople in a Serious of Letters**, Londra, G.G.J. and J. Robinson, 1789.

Crowe, Sylvia v.d.: **The Gardens of Moghul India**, London, Thames and Hudson, 1972.

Cvetanov (Tsvetanov), B.: "Nachkommen des Dschingis Khan leben in Bulgarien", **Sofioter Nachrichten**, C: II, No. 86, 1970, s. 4-8.

Cvetanov (Tsvetanov), B.: "Ogledalo na sveta", **Nauki i tehnika za mladešta**, C: 1, Sofya, 1970, s. 46-49.

D'Aragon, Marquis Louis Albert: **Un Paladin au XVIIIe siècle: Le Prince Charles de Nassau-Siegen d'après sa Correspondance Originale Inédite de 1784 à 1789**, Paris, 1893.

Danilenko, V. N.: "O Pervoe Muzeye na Yuge Rossii", **Antiçniye Kolektsion iz Raskopok Severnogo Priçernomorya**, Haz. N.N. Miklouho-Maklay, Moskova, 1994, s. 8-19.

De Ligne, Charles Joseph: **Lettres à la Marquise de Coigny**, Paris, 1801.

De Ligne, Charles Joseph: **Mémoires et Mélanges Historiques et Littéraires. IV C.**, Paris, Ambroise Dupont & Cie, 1827.

Demidoff, Anatole: **Voyage dans la Russie Méridionale**, Paris, Ernest Bourdin, 1854.

Demiriz, Yıldız: "İstanbul'da Piyale Paşa Türbesi ve Lahitleri Üzerine Bir Araştırma", **Vakıflar Dergisi**, sy. 13, 1981, s. 387-423.

- Desaive, Dilek: "Le Khanat de Crimée dans les Archives Ottomanes, Correspondance entre Khans de Crimée et Padichas Ottomanes dans les Registres des Nâme-i Hümayun's", **CMRS**, sy. 13, Paris 1972, s. 560-583.
- Dickie, James-Yaqub Zaki: "The Palaces of the Alhambra", **Al-Andalus: The Art of Islamic Spain**, New York, Metropolitan Museum of Modern Art, 1992, s. 135-151.
- Dickinson, Sara: "Russia's First 'Orient': Characterizing the Crimea in 1787", **Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History**, sy. 3.1, 2002, s. 3-25.
- Dobrovits, M.: "The Turco-Mongolian Tradition of Common Origin and the Historiography in Fifteenth Century Central Asia", **Acta Orientalia Hungaria**, sy. 47, 1994, s. 269-277.
- Dombrovskiy, F.: **Oçerki Bahçisaraya**, Odessa, 1848.
- Dombrovskiy, F. - A. Borzenko - A. Negri: "Bahçisarayskaya Arabskaya i Turetskaya Natpisi Hanskogo Dvortsa Meçeti Klatbişca", **Zapiski Odesskago Obşçestva Istorii i Drevnostey**, C:II, Odessa, Odessa Basımevi, 1850, s. 489-529.
- Dombrovskiy, F.: **Dvorets Kırımskih Hanov v Bahçisaraya**, Akmesit, 1863.
- Dönmez, E. Emine: **Türk Çini Sanatının Sürekliliği İçinde XVII. Yüzyıl Eserlerinin Yeri**, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2001.

- Dubrovskiy, V.: “Türk Kırım’a Dair Tarihî Kaynak ve Araştırmalar”, **Dergi**, sy. 2 (4), 1956, s. 53-76.
- Eberhard, W.: “The Myth of Felt, by Leonardo Olschki”, **Oriens**, sy. 2, 1949, s. 157-161.
- Eldem, Halil Ethem: **Topkapı Sarayı**, İstanbul, Kanaat Kütüphanesi, 1931.
- Eldem, Sedat Hakkı: **Köşkler ve Kasırlar**, 2 C., İstanbul, Devlet Güzel Sanatlar Akademisi, 1974.
- Eldem, Sedat Hakkı: **Türk Bahçeleri**, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1976.
- Eldem, Sedat Hakkı-Feridun Akozan: **Topkapı Sarayı; Bir Mimari Araştırma**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1982.
- Eldem, Sedat Hakkı: **Türk Evi Plan Tipleri**, İstanbul, İTÜ Mimarlık Fak. Yay., 1986.
- Eldem, Sedat Hakkı: **Türk Evi, Osmanlı Dönemi**, III C., İstanbul, Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı, 1987.
- Erdmann, Kurt: **Ibn Bibi als kunsthistorische Quelle**, Leiden, 1962.
- Ernst, Nikolaus: “Bahçisarayskiy Hanskiy Dvoretz i Arhitektor Del. kn. Ivana III. Fryazu Aleviz Noviy”, **Izvestya Tavriçeskago Obşçestva İstorii, Arheologii i Etnografii**, sy. 2, Akmesçit, 1928, s. 39-54.
- Ertaylan, İsmail Hikmet: **Gazi Geray Han: Hayatı ve Eserleri**, İstanbul, Kırım Türkleri Yardımlaşma Cemiyeti Yayını, 1958.

- Esin, Emel: "Altun-Yış (The Golden Mountain), The Mountain with Metallic Elemental Appurtenance in Turkish Culture an Art of the Kök-Türk Period", **Journal of Turkish Studies**, sy. 5, 1980, s. 33-47.
- Esin, Emel: "'Ordu' Türk Saray Mimarisinin Onbeşinci Asırdan Önceki Tarihçesi", **Milli Saraylar Sempozyumu Bildiriler**, İstanbul, TBMM Başkanlığı Yay., 1984, s. 22-26.
- Esin, Emel: **Türk Sanatında İkonografik Motifler**, İstanbul, Kabalcı, 2004.
- Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zıllî: **Seyahatname**, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 nr. Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini, C:VII, Haz. Y. Dağlı, S. A. Karaman, R. Dankoff, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- Eyice, Semavi: "İstanbul'da Bizans İmparatorlarının Sarayı: Büyük Saray", **Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C:I, 3, Eylül 1988, s. 3-36.
- Eyice, Semavi: "Batılılaşma, VI. Mimari", **DİA**, C:V, 1992, s. 171-181.
- Eyice, Semavi: "Hamam", **DİA**, C:XV, 1997, s. 402-430.
- Famin, M. César: "La Crimée", **L'Univers ou Histoire et Description de tous les Peuples, de leurs Religions, Moeurs, Coutures etc. Russie**, C:II, Paris, Firmin Didot, 1857, s. 16-170.
- Fedyukin, I: "The Image of Potemkin", **The Philosophical Age, European Identity and Russian Mentality**, Almanac, sy. 16, St. Petersburg, Center for History of Ideas, 2001. (Çevrimiçi)

<http://ideashistory.org.ru/almanacs/alm16/27Fedyukin.htm>,
27.09.2004.

Feridun Ahmet Bey: **Münşeatü's-Selatin** (991/1583), 2 C., İstanbul, Darü't-Tıbaati'l-Amire, 1858.

Feridun M. Emecan: "Son Kırım Hanı Şahin Giray'ın İdamı Meselesi ve Buna Dair Vesikalar", **Tarih Dergisi**, sy. 34, İstanbul, 1984, s. 315-346.

Ferrand, Sr.: "Relation du Sr. Ferrand, Médecin du Kan des Tartares touchant la Krimée, les Tartares Nogais et ce qui se passe au Sérail du dit Kan", **Recueil de Voyages au Nord**, Haz. J.-F. Bernhard, Amsterdam, C:VI, Amsterdam, 1715, s. 516-534.

Fındıklılı Silâhdar Mehmed Ağa: **Silâhdar Tarihi**, (1139/1726), C:II, İstanbul, Devlet Matbaası, 1928.

Fisher, Alan W.: **The Russian Annexiation of the Crimea 1772-1783**. Cambridge, University Press, 1970.

Fisher, Alan W.: "Les Rapports entre l'Empire Ottoman et la Crimée. L'Aspect Financier", **CMRS**, sy. 13 (3), 1972, s. 368-381.

Fisher, Alan W.: **The Crimean Tatars**, Stanford, Hoover Institution Press, 1978.

Fisher, Alan W.: "The Ottoman Crimea in the Mid-Seventeenth Century: Some Problems and Preliminary Considerations", **Harvard Ukrainian Studies, Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak**, C:III/IV, Cambridge: MA, Ukrainian

Research Institute, Harvard University, 1979-1980, s. 215-226.

Fisher, Alan W.: **Between Russians, Ottomans and Turks: Crimea and Crimean Tatars**, İstanbul, İsis Yayıncılık, 1998.

Fisher, Alan W.: **A Precarious Balance: Conflict, Trade and Diplomacy on the Russian-Ottoman Frontier**, İstanbul, İsis Yayıncılık, 1999.

Geray, İsmet: "Atalarım Gerayların Bulgaristan'daki Sarayı ve bazı Hatıralarım", **Emel**, sy. 209, 1995, s. 18-20.

Gerngross, W.: "Hanskiy Dvoretz v Bahçisaraie (Le Palais des Khans à Bakhtchisarai)", **Stariegodı, Yejemesiatsnik dlya Lyubiteley Iskusstva i Starını**, Nisan 1912, s. 3-32.

Gervers-Molinar, V.: "Turkish Tiles of the XVII. Century and their Export", **V. International Congress of Turkish Art**, Budapeşte, 1978, s. 363-384.

Ginsburg, N.: "Omer pri Dvornıy Jivopisets i Dekorator Krımskih Hanov Selamet i Kırım Gireyev", **Sredi Kolleksionerov**, sy.1-2, 1924.

Golombek, Lisa - Donald Wilber: **The Timurid Architecture of Iran and Turan**, II C., Princeton, Princeton University Press, 1988.

Gökbilgin, Özalp - Dilek Desai: "Le Khanat de Crimée et les Campagnes Militaires de l'Empire Ottoman Fin du XVIIe-Début du XVIIIe Siècle 1687-1736", **CMRS**, sy. 11 (1), 1970, s. 110-117.

- Gökbilgin, Özalp: “Quelques Sources Manuscrites sur l'Époque de Sahib Giray I. Khan de Crimée (1532-1551) à İstanbul, Paris, Leningrad”, **CMRS**, sy. 11 (3), 1970, s. 462-469.
- Gökbilgin, Özalp: **1532-1577 Yılları Arasında Kırım Hanlığının Siyasi Durumu**, Ankara, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1973.
- Gökbilgin, Tayyib: “L'Expédition Ottomane contre Astrakhan en 1569”, **CMRS**, sy. 11 (1), 1970, s. 118-123.
- Grabar, Oleg: **İslam Sanatının Oluşumu**, Çev. Nuran Yavuz, 3. bs., İstanbul, Kanat Kitap, 2004.
- Guillaume de Rubrouk: **Voyage dans l'Empire Mongol**, Haz. Claude ve René Kappler, Paris, Payot, 1985.
- Hacı Mehmed Senai z Krimu: **Historia Chana Islam Gereja III**, Haz. Zygmunt Abrahamowicz, Varşova, 1971.
- Halaçoğlu, Yusuf: **XVI.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı**, Ankara, TTK, 1998.
- Halim Giray Sultan: **Gülbün-i Hanan**, İstanbul, Necm-i İstikbal Matbaası, 1327, Haz. Sadi Çöğenli, Recep Toparlı, Erzurum, Fen-Edebiyat Fakültesi Ofset Tesisleri, 1990.
- Hamilton, G.H.: **The Architecture of Russia**, London, Pelican Books, 1954.
- Hammer-Purgstall: **Geschichte der Khane der Krim**, Wien, K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1856.

- Hattatoğlu, İ.: **İstanbul'da Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi**, Mezuniyet Tezi, İstanbul, İ.Ü. Ed. Fak. Sanat Tarihi Bölümü, 1967.
- Hell, Xavier Hommaire de: **Travels in the Steppes of the Caspian Sea**, London, Chapman and Hall, 1847.
- Hezarfen Hüseyin Efendi: **Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân**, Haz. S. İlgürel, Ankara, TTK, 1998
- Hüseyin Ayvansarayı: **Hadikatü'l-Cevami**, C:I, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1281.
- Ivanics, Maria: "Entstehung und Quellenwert der Krimtatarischen Tıyış Defters", **Acta Orientalia**, sy. 47, Budapeşte, 1994, s. 105-112.
- İbn Battûta, Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî: **İbn Battûta Seyahatnamesi I**, Çev. A.S. Aykut, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- İbn Fadlan, Ahmed b. Fadlan b. Abbas: **İbn Fazlan Seyahatnamesi**, Haz. Ramazan Şeşen, İstanbul, Bedir Yayınevi, 1995. 2. bs.
- İbrahimova, Aliye: "The Early Structure of the Khan Palace", **XIV. Türk Tarih Kongresi Bildiri Özetleri**, Ankara, TTK, 2002, s. 22-24.
- İnalcık, Halil: "Kırım Hanlığının Osmanlı Tâbiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi", **Belleten**, C:VIII, Ankara, 1944, s. 185-229.
- İnalcık, Halil: "Gazi Giray II.", **İA**, C:IV, 1948, s. 734-736.
- İnalcık, Halil: "Giray", **İA**, C:IV, 1948, s. 783-789.

- İnalcık, Halil: “Kırım Hanlığı”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1976, s. 943-954.
- İnalcık, Halil: “The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray I”, **Harvard Ukrainian Studies, Eucharisterion: Essays Presented to Omeljan Pritsak**, C:III/IV, Cambridge: MA, Ukrainian Research Institute, Harvard University, 1979-1980, s. 445-466. Bu makale daha sonra Türkçe olarak **Emel**’in özel sayısında çıkmıştır: Halil İnalcık, “Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahip Geray Döneminde Kırım Hanlığı”, **Emel**, C:135, 1983, s. 51-72.
- İnalcık, Halil: “Power Relationships between Russia, the Crimea and the Ottoman Empire as Reflected in Titulature”, **Turco-Tatar Past – Soviet Present: Studies Presented to Alexandre Benningsen**, Paris, Éditions de l’École des Hautes Études en Sciences Sociales, 1986, s. 175-211.
- İnalcık, Halil: “Hacı Giray I.”, “Hacı Giray II.”, **DİA**, C:XIV, 1994, s. 474-476.
- İnalcık, Halil: “Kırım Hanlığının Kadı Sicilleri Bulundu”, **Belleten**, C:LX, sy. 12, s. 165-190.
- Halil İnalcık - Bala, Mirza: “Kırım”, **İA**, İstanbul, C:VI, 1955, s. 741-762.
- İnalcık, Halil - Hakan Kırımlı: “Kırım”, **DİA**, C:XXV, 2002, s. 447-465.
- İrez, F.: “Topkapı Sarayı Harem Bölümü’ndeki Rokoko Süslemenin Batılı Kaynakları”, **Topkapı Sarayı Yıllığı**, sy. 4, 1990, s. 21-54.

- İrteş, S.: “Kasımpaşa Piyale Paşa Camii’ndeki Ahşap üstü Kalem İşleri”, **Vakıflar Dergisi**, sy. 21, 1990, s. 173-182.
- Jakobson, A.L.: **Srednevekoviy Kırım**, Moskova-Leningrad, Nauka, 1964.
- Jan de Luca: “Relation des Tartares Percopites et Nogaies, des Circassiens, Mangreliens, et Georgiens”, **Relations de Divers Voyages Curieux** içinde, Haz. M. Thévenont, C:I, Paris, Jacques Langlois et al, 1663, s. 1-36.
- Jean de Plan Carpin (Plano Carpino): **Histoire des Mongols**, Paris, Adrien-Maisonneuve, 1965.
- Johann de Plano Carpini: **Moğol Tarihi ve Seyahatname**, Çev. E. Ayan, Trabzon, Derya Kitabevi, t.y.
- Kafalı, Mustafa: **Altın Orda Hanlığın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İstanbul, İ.Ü. Ed. Fak. Yay., 1976.
- Kafalı, Mustafa: “Bağcesaray”, **Küçük Türk-İslam Ansiklopedisi**, C:IV, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı, 1982, s. 295.
- Kafesoğlu, İbrahim: “Türkler”, **İA**, C:XII/2, 1988, s. 142-280.
- Kançal, Nicole: **Kırım Hanlarının İmar Faaliyeti ve Mezar Taşları**, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1997.
- Kançal-Ferrari, Nicole: “Han Camii”, **DİA**, C. XV, 1997, s. 518-519.
- Kançal-Ferrari, Nicole: “Han Sarayı”, **DİA**, C:XV, 1997, s. 521-524.

- Kançal-Ferrari, Nicole: “Saraya Bağlı bir Cami ve Haziresi: Kırım Hanlığı’nın Payitahtı Bahçesaray’daki Hansaray’ın Haziresi”, **Belleten**, C:LXVI, sy. 246, Ankara 2003, s. 371-420.
- Kantarcıoğlu, Serda: “Bir Çift Dolap Kanadındaki Ahşap üstü Kalemîşi”, **Türkiyemiz**, sy. 22/70, Eylül 1993, s. 50-61.
- Karatay, Zafer: “Bahçesaray”, **DİA**, s. 482-483.
- Katyuşin, Yevgeniy: **Feodosiya, Kaffa, Kefe**, Feodosiya, Koktebel, 1998.
- Kaya, Mahmut: **Kasîde-i Bürde’yi Türkçe Söyleyiş**, İstanbul, Fatih Müftülüğü Yay., 2004.
- Kaynak, İsmail: **Aleksandr Sergeevič Puşkin’de Türk-İslam Kültürünün İzleri**, Ankara, C:III, sy. 1, Ankara 1981, s. 69-94.
- Kazancıgil, Ratip: **Edirne Sarayı ve Yerleşim Planı**, Edirne, Türk Kütüphaneciler Derneği, 1994.
- Kefeli İbrahim Efendi: **Tevarih-i Tatar-Han ve Dağıstan ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerininindir**, (1737), Haz. S.C. Kırimer, Pazarcık, 1933.
- Kellner-Heinkele, Barbara: **Aus den Aufzeichnungen des Sa’id Giray Sultan**, Freiburg, Klaus Schwarz Verlag, 1975.
- Kırımlı, Hakan: “Kırım Hanlığı Tarihinde Kırımğiray Han Dönemi”, **Emel**, sy. 33 (128), 1982, s. 9-23, sy. 33(129), 1982, s. 17-28.
- Kırımlı, Hakan: **Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)**, Ankara, TTK, 1996.

Kırımlı, Hakan: "Kırım", **DİA**, C:XXV, 2002, s. 447-465.

Kırzioğlu, M. Fahrettin: **Osmanlıların Kafkas Elleri'ni Fethi (1451-1590)**, Ankara, T.T.K., 1993.

Kleemann, Nikolaus Ernst: **Nikolaus Ernst Kleemann's Reisen von Wien über Belgrad bis Kilinova, durch die Butschak-Tartarey über Kavschan, Bender, durch die Nogey-Tartarey in die Krimm, dann von Kaffa nach Konstantinopel, nach Smirna und durch den Archipelagum nach Triest und Wien, in den Jahren 1768, 1769 und 1770**, Wien, Ghelensche Buchhandlung, 1771.

Koehler, Paule: "Le Khanat de Crimée en 1607 vu par un Voyageur Français. Deux Témoignages Français Inédits sur le Khanat de Crimée XVIIe-XVIIIe Siecles", **CMRS**, sy. 12 (3), Paris 1971, s. 316-326.

Konçevskiy, A.: "Hansaray'ın Kuruluşu", **Kırım Efsaneleri ve Hikayeleri**, Akmesit, Kırımpress, 1999, s. 86-87.

Kondakov, Y.: "O Bahçisarayskom Dvortse i yego Restauratsii", **Iskusstvo i Hud, Promisl**, sy. 56, 1899.

Kornrumpf, Hans Jürg: "Zwei weniger bekannte islamische Denkmäler in Bulgarien, Der Saray der Krimchane in Varbica, Kreis Sümen", **Südostforschungen**, Sonderdruck Band XXV, München, 1971, s. 291-296.

Kortepeter, C. M.: "Kalgay", **EI²**, C:IV, Leiden, 1978.

- Köprülü, M. F.: “Türk ve Moğol Sülalelerinde Hânedan Âzasının İdâmında Kan Dökme Memnuiyeti”, **Türk Hukuk Tarihi Dergisi**, sy. 1, 1944, s. 1-9.
- Krikun, Chim: **Pamyatniki Krimskotatrskoy Arhitekturi**, Akmesit, Tavrida, 2001
- Kuban, Doğan: **The Turkish Hayat House**, İstanbul, Eren, 1995.
- Kurat, Akdes Nimet: **Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlıklarına Ait Yarlıklar ve Bitikler**, Ankara, Dil ve Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1940.
- Kurat, Akdes Nimet: **İsveç Kralı XII. Karl’ın Türkiye’de Kaldığı Zamana Ait Metinler ve Vesikalar**, Ankara, A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Enstitüsü, 1943.
- Kurat, Akdes Nimet: **İsveç Kralı XII. Karl’ın Türkiye’de Kalışı ve Bu Sıralarda Osmanlı İmparatorluğu**, Ankara, A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Tarih Enstitüsü, 1943.
- Kurat, Akdes Nimet: **Türkiye ve İdil Boyu**, Ankara, A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yay., 1966.
- Kurat, Akdes Nimet: **4. ve 18. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara, Murat Kitabevi, 1992.
- Kurtoğlu, Fevzi: “İlk Kırım Hanlar’ın mektupları (Mengli Giray’ın Fatih ile II. Bayezid’e Bitikler)”, **Belleten**, C:I, 1937, s. 641-655.
- Kuyulu Ersoy, İnci: “Kırım Bahçesaray Yerleşimindeki Hansaray Süslemelerinden Örnekler”, **IV. Ortaçağ ve Türk Dönemi**

Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Sempozyumu Bildirileri,
Kayseri, Erciyes Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Sanat Tarihi
Bölümü, 2002, s. 397-402.

Küçükerman, Önder: **Anadolu'daki Geleneksel Türk Evinde Mekan Organizasyonu Açısından Odalar,** İstanbul, T.T.O.K., 1973.

Küçükerman, Önder: **Anadolu Mirasında Türk Evleri,** İstanbul, Kültür Bakanlığı Yay., 1995.

Lafitte-Clave: **Journal d'un Voyage sur les Côtes de la Mer Noire du 28 Avril au 18 Septembre 1784,** Ed. D. Amoyatis-Pele, İstanbul, İsis Yayıncılık, 1998.

Lemercier-Quelquejay, Ch.: "Les Bibliothèques et les Archives en Turquie en tant que Sources de Documents sur l'Histoire de la Russie", **CMRS**, sy. 5, (1), 1964, s. 105-140.

Lemercier-Quelquejay, Ch.: "Les Khanats de Kazan et de Crimée face à la Moscovie en 1521 d'après un Document Inédit des Archives du Musée du Palais de Topkapı", **CMRS**, sy. 12 (4), 1971, s. 480-490.

Lemercier-Quelquejay, Ch.: "Une Source Inédite pour l'Histoire de la Russie au XVIe Siècle. Les Registres des Mühimme Defterleri des Archives du Baş-Vekalet", **CMRS**, sy. 8 (2), 1972, s. 335-343.

Lemercier-Quelquejay, Ch.: "Les Expéditions de Devlet Giray contre Moscou en 1571 et 1572 d'après les Documents des Archives Ottomanes", **CMRS**, 13 (4), 1972, s. 555-583.

- Lewis, Bernard: "Some Danish-Tatar Exchanges in the 17th century", **Zeki Velidi Togan'a Armağan**, İstanbul, Maarif Vekaleti, 1950-1955, s. 137-146.
- Lopez, J. B.: "The City Plan of the Alhambra", **Al-Andalus: The Art of Islamic Spain**, New York, Metropolitan Museum of Modern Art, 1992, s. 153-161.
- Mannstein, Ch. H. von: **Beytrag zur Geschichte Russlands vom Jahre 1727-1744**, Hamburg u.a. 1771.
- Mannstein, Ch. H. von: "Opisanie Bahçisarayskago dvortsa", **Oteçestvennie Zapiski**, Haz. Pavel Svinin, C:19/31, Moskova, 1824, s. 75-100.
- Maréchal Duc de Raguse: **Voyage du Maréchal Duc de Raguse**, VI C., Paris, P. Ladvocat, 1839.
- Markeviç, Arseniy I.: "Arseniy Ivanoviç Markeviç k Istorii hanskago Bahçisarayskago Dvortsa", **Izvestiya Tavriceskoy Uçyonoy Arhivnoy Kommissii**, 27, 1893.
- Markeviç, Arseniy I.: "Pereseleniya Krimskih Tatar v Turtsiyu Svyazi s Dvijeniem Naseleniya v Krimu", **Izvestiya Akademii Nauk SSR, Otdelenie Gumanitarnih Nauk**, sy. 1, Leningrad, 1928, s. 375-405.
- Markeviç, Arseniy I.: **Çariçe II. Yekaterina ve Kırım**, (1897), Simferopol, 1993.
- Markov, Yevgeniy: "Peşçeni v Krimu", **Vestnik Yevropı**, sy. 6-7, 1872.
- Markov, Yevgeniy: **Oçerki Krıma**, Simferopol, Tavriya, 1884.

- Mateyev, B.: "Tsenni Dokumentalni na Virbiškite Sultani Geray", **Istoričeski Pregled**, C:XII, sy. 2, Sofya, 1956, s. 116-118.
- Mattei, Jean-Louis: "Kırım ve Kafkasya'da Osmanlı Nüfuzunun Gerilemesi ve Ruslara Karşı Kafkas Kabilelerinin Direniş Girişimleri (1792)", **Toplumsal Tarih Dergisi**, C:II, sy. 6, Haziran 1994, 40-64.
- Matuz, Josef: "Eine Beschreibung des Khanats der Krim aus dem Jahre 1669", **Acta Orientalia**, Budapeşte, sy. 27, 1964, s. 129-151.
- Matuz, Josef: "Qalga", **Turcica**, sy. 2, 1970, s. 101-119.
- Matuz, Josef: "Les Relations Etrangères du Khanat de Crimée (XVe-XVIIIe Siècle)", **Revue d'Histoire Diplomatique**, sy. 102, (3-4), 1988, s. 233-249.
- Mehmet Süreyya: **Sicill-i Osmani**, Haz. Nuri Akbayar; Seyit Ali Kahraman, VI C., İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Miller, Yu.: "Nahodki Zuretskoy Keramiki XVI-XVIII vv. v Krimu", **Soobşçeniya Gosudarstvennogo Ermitaja**, sy. 26, 1965, s. 33-35.
- Miller, Yu.: **Hudojestvennaya Keramika Turtsii**, Leningrad, 1972.
- Milner, Thomas: **The Crimea. Its Ancient and Modern History: The Khans, the Sultans and the Czars**, Londra, Longman Brown Green & Longmans, 1855.

Mogariçev, Yu.. M. - A.G. Gerzen: **Kreposti Dragozennostei**, Simferopol, Tavrida, 1993.

Mogariçev, Yu. M. - G.N. Grjibovskaya: **Bahçisarayskiy Istoriko-Kulturniy Zapovednik**, Akmescit, Tavrida, 1995.

Molinari, Gustave de: **Lettres sur la Russie**, Paris, 1877.

Montandon, C.H.: **Guide du Voyageur en Crimée**, Odessa, Imprimerie de la Ville, 1834.

Montpereux, Frédéric Dubois de: **Voyage au Caucase chez les Tcherkesses, en Géorgie, en Arménie et en Crimée**, VI C., Neuchâtel, 1839-1843.

Muhammed Rıza: **es-Seb'ü's-Seyyar fi Ahbar-ı Müluki't-Tatar: 1466-1737**, Kazım Bek neşri, Kazan, 1248/1832.

Mundt, Theodor: **Krim Girai, ein Bundesgenosse Friedrichs des Grossen**, Berlin, Heinrich Schindler Verlag, 1855.

Muravyev-Apostol, Ivan Matveyeviç: **Puteşestvie v Tavride**, Sankt Petersburg, 1823.

Murzakeviç, Nikolay: "Poyezdka v Krim v 1836 godu", **Jurnal Ministerstva Narodnago Prosveşçeniya**, C:XIII, No. 3, Mart 1837, s. 625-691.

Münnich, Comte Ernest de: **Mémoires sur la Russie de Pierre le Grand à Elisabeth 1re (1720-1742)**, Haz. Francis Ley, Paris, L'Harmattan, 1997.

- Nagayevskaya, Y.V.: **Bakhchisarai**, Simferopol, Tavrida, 1979.
- Necipoğlu, Gülru: **Architecture, Ceremonial and Power: The Topkapı Palace in the 15th and 16th Centuries**, New York, Cambridge, Massachusetts and London, MIT Press, 1991.
- Nemeth, Julius: “Kereit, Kérey, Giray”, **Ural-Altaische Jahrbücher**, sy. 36, Wiesbaden, 1965, s. 360-365.
- O’Kane, Bernhard: “From Tents to Pavillons: Royal Mobility and Persian Palace Design”, **Studies in Persian Art and Architecture**, Kahire, The American University in Cairo Press, 1995.
- Obst, Erich: **Russische Skizzen**, Berlin-Grünwald, 1925.
- Okçuoğlu, Tarkan: **18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Duvar Resimlerinde Betimleme Anlayışı**, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enst., Doktora Tezi, İstanbul, 2000.
- Ortekin, Kırımlı Abdullahoğlu Hasan: “Ceneviz Menbalarına göre XV. Asır Kırım Hanlığı”, **Azerbaycan Yurt Bilgisi Dergisi**, sy. X, 1932, s. 332-338, 374-378.
- Ortekin, Kırımlı Abdullahoğlu Hasan: “Kırım Tarihine Ait Notlar ve Vesikalar, Gazi Giray’ın Mektupları”, **Azerbaycan Yurt Bilgisi Dergisi**, sy. XI, 1932, s. 118-122, 159-166, 249-252.
- Ortekin, Kırımlı Abdullahoğlu Hasan: **Kırım Hanlarının Şeceresi 1420-1788**, İstanbul, Bürhanettin Matbaası, 1938.

- Osman, Rıfat: **Dr. Rıfat Osman'a göre Edirne Evleri ve Konakları**, Haz. S. Ünver, y.y., Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1983.
- Osman, Rıfat: **Edirne Sarayı**, Yay. A. Süheyl Ünver, 2. bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1989.
- Ostapchuk, Victor: "The Publication of Documents on the Crimean Khanate in the Topkapı Sarayı: The Documentary Legacy of Crimean-Ottoman Relations", **Turcica**, sy. 19, 1987, s. 247-276.
- Ögel, Bahattin: **Türk Mitolojisi**, Ankara, TTK, 1971
- Önge, Yılmaz: "Anadolu'da Ejder Başlı Madenî Çeşme Lüleleri", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, sy. 1, Ankara, 1970, s. 183-185.
- Öztuna, Yılmaz: **Büyük Türkiye Tarihi (Başlangıcından Zamanımıza kadar)**, İstanbul, Ötüken Yay., 1977-1979.
- Öztuna, Yılmaz: **Devletler ve Hanedanlar: Türkiye, 1074-1990. C:II**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 1989.
- Özyetgin, A. Melek: **Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996.
- Pakalın, Mehmet Zeki.: **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, III C., İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1993.
- Pallas, Peter Simon: **Bemerkungen aus einer Reise in die südlichen Statthalterschaften des Russischen Reiches in den Jahren 1793 und 1794**, C:II, Leipzig, Gottfried Martini, 1801.

- Parkinson, John: **A Tour of Russia, Siberia, and the Crimea, 1792-1794**, London, Frank Cass & Co., Ltd. 1971,
- Parmaksızoğlu, İsmet: **İbn Batuta Seyahatnamesinden Seçmeler**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1986.
- Peyssonel, Charles C. de: **Traité sur le Commerce de la Mer Noire**, II C., Paris, Cuchet, 1787.
- Poliak, A.N.: "Le Caractère Colonial de l'Etat Mamelouk dans ses Rapports avec la Horde d'Or", **Revue des Etudes Islamiques**, VIII, 1935, s. 231-248.
- Pritsak, Omeljan: "Quz, Qara", **Ural-Altaische Jahrbücher**, sy. 24, 1-2, 1952, s. 49-104.
- Pritsak, Omeljan: "Qara", **Zeki Velidi Toğan'a Armağan**, İstanbul, Maarif Vekaleti, 1955, s. 239-263.
- Puşkin, A.Ş.: "Bahçesaray Çeşmesi", **Batı Dil ve Edebiyatları Araştırmaları Dergisi**, Haz. İsmail Kaynak, C:III, sy. 1, 1981, s. 69-94.
- Puşkin, A.Ş.: "Bahçesaray Çeşmesi", Çev. Eşref Şemizade, Latin harflerine aktaran Aytül Karatay, **Salgır**, sy. 1, Temmuz 1991, s. 10-20.
- Remmal Hoca Kaysunizade Nidai: **Tarih-i Sahib Giray Han**, Haz. Özalp Gökbilgin, Ankara, Baylan Matbaası, 1972.
- Renda, Günsel: **Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı: 1700-1850**, Ankara, Hacettepe Üniversitesi, 1977.

- Retowski, O.: **Die Münzen der Girei**, Moskau, 1905 (1901).
- Reuilly, Jean: **Voyage en Crimée**, Paris, Bossange, Masson et Besson, 1806.
- Ruggles, D.F.: "The Gardens of the Alhambra and the Concept of the Garden in Islamic Spain", **Al-Andalus: The Art of Islamic Spain**, New York, Metropolitan Museum of Modern Art, 1992, s. 163-171.
- Saint-Croix, M.: "Mémoire", **Mémoires Historiques et Géographiques sur les Pays situés entre la Mer Noire et la Mer Caspienne**, Paris, H. J. Jansen, 1797.
- Sakaoğlu, Necdet: **Tarihi Mekanları Kitabeleri ve Anıları ile Saray-ı Hümayun: Topkapı Sarayı**, İstanbul, Denizbank, 2002.
- Saner, Turgut: "Lale Devri Mimarlığında Hint Esintileri: 'Çinihane'", **Sanat Tarihi Defterleri**, sy. 3, 1999, s. 35-53.
- Sarre, Friedrich: **Der Kiosk von Konya**, Berlin, Verlag für Kunstwissenschaft, 1936.
- Scheel, Helmuth: "Ein Schreiben des Kirim Giray Khan an den Prinzen Heinrich den Bruder Friedrichs des Grossen", **Jean Deny Armağanı**, Ankara, Türk Dil Kurumu, 1958, s. 213-220.
- Schnitzler, M.J.H.: **Description de la Crimée: surtout au point de vue de ses Monographie Geographique et Topographique**, Paris, Veuve Berger-Levrault et Fils, 1855.
- Seidahmet, Cafer (Kırimer): **La Crimée**, Lausanne, G. Vaney-Burnier, 1921.

- Semena, Nikolay: "It is Time to Collect - Treasures, Traditions, History: How can the Crimean Cultural Treasures and Historical-Cultural Legacy of Indigenous Peoples of Crimea be returned to the Motherland?", **Krimskii Studii, Information Bulletin**, sy. 3-4 (21-22) May-August 2003, (Çevrimiçi) [http://www.cidct.org.ua/en/studii/3-4\(2003\)/](http://www.cidct.org.ua/en/studii/3-4(2003)/), 27.09.2004.
- Sertoğlu, Midhat: **Osmanlı Tarih Lügati**, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1986.
- Seymour, H.D.: **Russia on the Black Sea and the Sea of Azof**, London, Murray, 1855.
- Skrinnikova, T.D.: "Sülde – The Basic Idea of the Chinggis-Khan Cult", **Acta Orientalia Hungaria**, sy. 46, 1-3, 1992/93, s. 51-59.
- Smirnov, V.D.: **Krimskoe Hanstvo pot Verhovenstvom Otomanskoe Porti do načala XVIII veka**, Petersburg, 1887.
- Smirnov, V.D.: **Krimskoe Hanstvo pot Verhovenstvom Otomanskoe Porti v XVIII stoletie**, Odessa, 1889.
- Soysal, Abdullah Zihni: **Hanlık Devrinde Kırım Türk Kültürü**, İstanbul, Gayret Basımevi, 1941.
- Sönmez, Neslihan: **Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, YEM Yayın: Yapı Endüstri Merkezi, 1997.
- Sönmez, Zeki: "Osmanlı Mimarisinin Gelişiminde Hassa Mimarlar Ocağının Yeri Örgütlenme Biçimi ve Faaliyetleri", **Osmanlı**, C:X, (ed. Güler Eren), Ankara 1999, s. 184-189.
- Sönmez, Zeki: "Türk Çiniliğinde Tekfur Sarayı İmalatı Çiniler", **Osmanlı'da Çini Seramik Öyküsü**, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası, İstanbul, [tarihsiz], s. 215-221.

- Spuler, Berthold: "Baghcesaray", **EI**², 1954, s. 893-894.
- Sroekovsky, V.E.: **Muhammed Geray Han ve Vasalları**, Çev. Kemal Ortaylı, Ankara, Su Yayınları, 1978.
- Subtelny, Orest: "The Ukrainian-Crimean Treaty of 1711", **Harvard Ukrainian Studies, Eucharisterion: Essays Presented to Omeljan Pritsak**, C:III/IV, Cambridge: MA, Ukrainian Research Institute, Harvard University, 1979-1980, s. 808-817.
- Sumarokov, P.I.: **Reise durch die Krim und Bessarabien im Jahre 1799**, Leipzig, 1802.
- Sumarokov, P.I.: **Dosugi Krimskago sudi ili vtoroe Puteşestvie v Tavridu**, II C., St. Petersburg, 1803-1805.
- Tanman, M. Baha: "Âsitâne", **DİA**, C:III, 1991, s. 486-487.
- Tanman, M. Baha: "Divanhane", **DİA**, C:IX, 1994, s. 437-445.
- Tanman, M. Baha: "Hacı Bektaş-ı Velî Külliyesi", **DİA**, C:XIV, 1996, s. 459-471.
- Tanman, M. Baha: "Hekimoğlu Ali Paşa Camii'ne İlişkin bazı Gözlemler", **Aslanapa Armağanı**, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1996, s. 253-280.
- Tanyeli, Uğur: "Anadolu-Türk Saray Mimarlığının Evrimi Üzerine Gözlemler (12.-16. Yüzyıl)", **Topkapı Sarayı Müzesi Yıllığı**, sy. 3, 1988, s. 181-210.

- Tanyeli, Uğur: “Topkapı Sarayı Üçüncü Avlusu’ndaki Fatih Köşkü (Hazine) ve Tarihsel Evrimi Üzerine Gözlemler”, **Topkapı Sarayı Yıllığı**, sy. 4, 1990, s. 150-187.
- Tekindağ, M.Ç.S.: **Berkuk Devrinde Memluk Saltanatı**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1961.
- Thoumann, M: **Description de la Crimée**, Strasbourg, 1786.
- Tiesenhausen, W. de (Haz.): **Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler**, Çev. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul, Maarif Vekaleti, 1941.
- Tott, Baron de: **Mémoires sur les Turcs et les Tatars**, IV C., Amsterdam, 1875. Bu kitap daha sonra İngilizceye çevrilip yayınlandı: **Memoirs of Baron de Tott**, IV C., New York, Arno Press, 1973. Biz İngilizce tercümesini kullandık.
- Tott, Baron de: **Türkler ve Tatarlar Arasında**, Çev. R. Uzman, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1996.
- Tschervonnaja, Svetlana: **Die Kunst der Tatarischen Krim** (Haz. Barbara Kellner Heinkele), Berlin-Moskau, Akademie der bildenden Künste Russlands, Institut für Turkologie der Freien Universität Berlin, Meclis des Krimtatarischen Volkes, 1995.
- Turan, Osman: “Eski Türklerde Ok’un Hukukî bir Sembol Olarak Kullanılması”, **Belleten**, C:IX, sy. 35, 1945, s. 305-318.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı: **Osmanlı Tarihi**, C:II-IV, Ankara, TTK, 1995, 1978.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı: **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, Ankara, TTK, 1988.

- Ülkü, Candan: **Ejderhanın Motif Olarak Gelişmesi ve Osmanlı Sanatında Kullanımı**, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enst., Doktora Tezi, İstanbul, 1995.
- Ülküsal, Müstecip: **Kırım Türk Tatarları**, İstanbul, Baha Matbaası, 1980.
- Ünver, A. Süheyl: **Edirne’de Fatih’in Cihannüma Kasrı**, İstanbul, İstanbul Fetih Derneği, 1953.
- Ünver, A. Süheyl - Sedat Hakkı Eldem: **Anadoluhisarı’nda Amucazade Hüseyin Paşa Yalısı**, İstanbul, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1970.
- Ürekli, Muzaffer: **Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi (1441-1569)**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1989.
- Vasari, I.: “A Contract of the Crimean Khan Mengli Giray and the Inhabitants of Qırq-yer from 1478-79”, **Central Asiatic Journal**, C:XXVI, sy. 3-4, 1982, s. 289-300.
- Vefa Çobanoğlu, Ahmet: “Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi”, **DİA**, C:XVII, 1998, s. 169-173.
- Veinstein, Gilles: “La Révolte des *Mirza* Tatars contre le Khan. 1724-1725”, **CMRS**, sy. 12 (3), 1971, s. 327-338.
- Veinstein, Gilles: “Missionnaires Jésuites et Agents Français en Crimée au Début du XVIIIe Siècle”, **CMRS**, sy. 10 (3-4), 1969, s. 414-458.

Veinstein, Gilles: “Les Tatars de Crimée et la Seconde Élection de Stanislav Leszczynski”, **CMRS**, sy. 11 (1), 1970, s. 24-92.

Veliaminof-Zernof, V.V.: **Matériaux pour Servir a l'Histoire du Khanat de Crimée**, Saint Petersburg, Commissionnaires de l'Académie Impériale des Sciences, 1864.

Vladimirtsov, B. Y.: **Moğolların İçtimai Teşkilâtı**, Çev. A. İnan, Ankara, TTK, 1995 (1944).

Volwahren, A-H. Stierlin: **Islamic India**, Lausanne, Benedikt Taschen Verlag, t.y.

Wertheimer, Fritz: **Durch Ukraine und Krim**, Stuttgart, Franckh, 1918.

Yakubovskiy, A.YU.: **Altın Ordu ve Çöküşü**, (1937), Çev. Hasan Eren, Ankara, TTK, 1992.

Zarubin, A. G.: “İz Istorii Bahçisarayskogo Dvortsa-Muzeya”, **Problemi Istorii i Arheologii Krıma**, Simferopol, 1994, s. 210-213.

EKLER

Arşiv Belgeleri

1. Belge

D.BŞM 646

İ'lämları mücebince mahalline kayd ve bir sülüsü mangırdan verilmek üzere tezkiresi verilmek buyuruldu.

Fî 4 B sene 1102

Arz-ı bende-i bî-mikdâr budur ki,

Hâliyâ hân-ı âlişân olan menzeletlü Saadet Giray Hazretlerinin ik[ti]zâ edip mübâya'a olunan mefrûşât ve lüzûmu olan eşyâ ve evânî-i nühâs bahâları ve huzûr-ı hümâyûnda ilbâs olunan kabaniçeye yaptırılan altın düğmelerin ücreti işbu müfredât defteri mücebince bi'l-cümle beşyüz yirmi altı bin beşyüz oniki akçe olmağın mücebince mahalline kayd ve ashâb-ı hukûkun akçeleri verilmek üzere hazîne tezkiresi ihsân buyurulmak bâbında fermân-ı âlîleri buyurulur ise fermân devletli sa'adetli sultânım hazretlerininindir.

2. Belge

D.BŞM 646

Başmuhâsebe'den hesâb oluna

Defter-i mefrûşât-ı sarây-ı hazret-i Saadet Giray Hân el-vâki' fi 10 C sene 1102
ber-mûceb-i defter-i müfredât ser-bâzergân-ı hâssa ve kethüdâ-i kazancı ve kethüdâ-i
yorgancı ve ser-hâzîne bîrûnî iştirâ şod.

Berâ-yı ser-bâzergân-ı hâssa

Zemin minder yastığı [...]
Fi 40 kuruş
Çift 10
Kuruş 400
Kuruş 48000

Sade yastığı Bursa
Çift 6
Fi 7 kuruş
Rupî 42
Kuruş 5040

Berâ-yı yastık Bursa
Kehribâ-yı surh
Fi 165
Top 4
Kuruş 780

Berâ-yı mak'ad çuha-i
londrine ve perde ve yaşmak
Fi 360
Zirâ' 77
Kuruş 27720

Berâ-yı astar-ı mak'ad-ı
kehribâ-yı mâ'î
Fi 145
Top 19
Kuruş 2755

Kâvsâle bıçağı
Fi 390
Adet 2
Kuruş 780

Berâ-yı mak'ad saçaklı
minder-i şerbet dirhem
Fi 6
Adet 935
Kuruş 5610

Kalemkârî yorğan
Fi 1800
Adet 3
Kuruş 5400

Şilte penbe
Adet 1
Kuruş 950

Abdest makramesi
Fi 60
Adet 10
Kuruş 600

Hamâm rahtı mükemmel
Adet 1
Kuruş 2500

Münakkaş yemek makramesi
Fi 225
Adet 8
Kuruş 1800

Mutelli kahve makramesi
Fi 1000
Adet 6
Kuruş 6000

Şerbet makramesi
Fi 330
Adet 8
Kuruş 2640

Kalemkârî sofra
Adet 1
Kuruş 1000

Mardğa? peşkiri
Adet 1
Kuruş 2200

Kaba peşkiri
Fi 220
Adet 4
Kuruş 880

Beyaz beyn peşkiri
Fi 360
Adet: 4
Kuruş 1440

Beyaz avlu peşkiri
Adet 1
Kuruş 900

Abdest peşkiri
Fi 180
Adet 2
Kuruş 360

Yüz yastığı
Fi 400
Adet 2
Kuruş 800

Mezar ihrâmı surh
Fi 4000
Adet 2
Kuruş 8000

Misâfir fincânı
Fiyat 950
Adet 6
Kuruş 5700

Sale? fincan
Fi 31
Adet 40
Kuruş 1200

Harkül? fincan
Adet 1
Kuruş 5000

Bosna-kârî kürdan ma'a
gülebdân
Fi 1080
Adet 2
Kuruş 2160

Yaldızlı leğen ma'a ibrik
Fi 1800
Adet 2
Kuruş 3600

Fağfûrî sağır tas ma'a tabak
Fi 480
Adet 8
Kuruş 3840

Fağfûrî kebîr tas
Fi 1400
Adet 3
Kuruş 4200

Fağfûrî sağır tabak
Fi 130
Adet 8
Kuruş 1040

Siyah --- mil'aka-i ta'âmiye
Fi 30
Adet 10
Kuruş 300

Mil'aka-i hoşab
Fi 30
Adet 10
Kuruş 300

Beyaz demir kaşık
Fi 15
Deste 10
Kuruş 150

Kemikli ceviz iskemle
Adet 1
Kuruş 300

Feraş ma'a süpürge
Fi 80
Adet 2
Kuruş 160

Sade kırmızı sofra-i şem'
Fi 95
Adet 5
Kuruş 475

Kebîr şemdan ma'a mikrâs
Fi 560
Adet 2
Kuruş 1120

Sağır şemdan ma'a
Fi 75
Adet 8
Kuruş 600

Kâvsâle sofra-i yemek
Fi 800
Adet 4
Kuruş 3200

Hasır mak'ad
Fi 220
Adet 8
Kuruş 1760

Def'a kâvsâle sofra-i yemek
Fi 800
Adet 2
Kuruş 1600

Ücret-i huddâmîn
Kuruş 800

Sekiz mihrâblı kebîr seccâde
Adet 1
Kuruş 960

Mutelli sağır seccâde
Adet 1
Kuruş 2000

Kırk kalem peştemal
Fi kuruş 3
Çift 2
Kuruş 6
Kuruş 720

Sırmalı sofra-i şem'
Fi 1300
Adet 2
Kuruş 2600

Süpürge-i hasır
Fi 20
Adet 4
Kuruş 80

Mil'aka külüstür
Fi 100
Adet 2
Kuruş 200

Nühâs kebîr maşraba
Fi 400
Adet 3
Kuruş 1200

Kebîr sini
Adet 1
Kuruş 400

Yemek tepsisi
Fi 185
Adet 3
Kıyye 6
Kuruş 1110

Berâ-yı seccade astar
Top 1
Kuruş 140

Kebîr demir kaşık
Adet 2
Kuruş 15

Berâ-yı sofra-yı ve kahve-i
kebîr seriki
Adet 2
Kuruş 150

Fağfûrî kaşık tabağı
Fi 130
Adet 4
Kuruş 520

Sîm fincan güldâmî
Fi 33
Adet 5
52
Kuruş 1196

Kebîr sağır münakkaş ağaç
kabak?
Fi 50
Adet 7
Kuruş 350

Kâvsâle abdest sofrası
Adet 1
Kuruş 500

Berâ-yı hayme kırmızı keçe
Adet 1
Kuruş 130

Kırmızı meşin kaplı yemek
sinisi
Adet 1
Kuruş 150

Berâ-yı kiler vasat leğen
Adet 1
Kuruş 200

Mangal
Fi 6,5 rubi
Kuruş 65,5
Kuruş 7800

Ud-ı Mâverdî
Fi 30
Adet 40
Kuruş 1200

Ceviz-i Hindistân kaşığı
hoşab
Fi 150
Adet 10
Kuruş 1500

Çengârî abdest makramesi
Fi 150
Adet 2
Kuruş 300

— abâî
Adet 1
Kuruş 18000

Sîm [...] mısıfı
Fi 25
Çift 1
Adet 811
Kuruş 23200

Be-cihet-i ücret-i baha-i
sürem? der-hizmet-i hazret-i
Saadet Giray Hân-ı âlişân der
hîn-i reften be cânib-i Kırım
an Hazîne-i Âmire dâde fi 17
C sene 1102
Fi beheri 35 kuruş
Fi sene 11
Kuruş 385
Kuruş 46200

Be-cihet-i baha-i döşeme
berâ-yı hazret-i Nureddin?
Sultân der hîn-i irsâl-kerde an
cânib-i mezbûr el-vâkî' fi 17
C sene 1102
40000

Yekûn 41200

86200

Cem'an 314481

Berâ-yı
Yorgancı Ali Çelebi

Berâ-yı gılâf-ı yastık ma'a
döşek beyaz astar
Fi 135
Top 27
Kuruş 3645

Kırmızı döşek yüzü
Fi 195
Top 2
Kuruş 390

Berâ-yı döşek penbe
Fi 88
Kıyye 15
Kuruş 1320

Berâ-yı yastık penbe
Fi 88
Kıyye 22,5
Kuruş 1980

Berâ-yı üstadiye-i
yorgancıyân ma'a hammâliye
Kuruş 1200

Berâ-yı harc ma'a üstâdiye-i
yorgandır
Kuruş 600

Süzenî mak'ad
Adet 2
Kuruş 3000

Sakız seccâdesi
Adet 1
Kuruş 2000

Berâ-yı yorgan bohça
Adet 2
Kuruş 600

Kebîr keçe-i Selanik
Fiyat beher zirâ'ı 70 akçe
Adet 2
Zira' 160
Kuruş 11200

Keçe-i Acem
Fi 115 kuruş
Çift 2
Kuruş 230
Kuruş 27600

Berâ-yı yastık yapağı ma'a
hammâliye
Fi 13
Kıyye 700
Kuruş 9100

Münakkaş kapı perdesi
Adet 1
Kuruş 800

Kadife Bursa yastığı
mükemmel
Fi 650
Adet 4
Kuruş 2600

Velha-i? Marmara
Fi 960
Adet 2
Kuruş 1920

Minder mükemmel
Fi 600
Adet 2
Kuruş 1200

Yorgan-ı Acem
Adet 1
Kuruş 500

Keçe-i Selanik orta
Fi 70
Adet 1
Adet 24
Kuruş 1680

Döşek
Adet 1
Kuruş 700

Döşek çarşeb
Adet 1
Kuruş 200

Yemenî bağ yastığı
Adet 1
Kuruş 200

Berâ-yı nevâi'ân
Yorgan ma'a çarşeb
Fi 520
Adet: 13
Kuruş 6760

Yemenî yastık mükemmel
Fi 200
Adet 3
Kuruş 600

Yastık Bursa mükemmel
Fi 650
Adet 4
Kuruş 2600

Keçe-i Selanikî
Fi 70
Adet 4
orta adet 13
Adet
Adet 70
Kuruş 4900

Minder mükemmel
Fi 600
Adet 3
Kuruş 1800

Yorgan ma'a çarşeb
Fi 600
Adet 3
Kuruş 1200

Berâ-yı efendi-i divân yorgan
ma'a çarşeb
Fi 600
Adet 2
Kuruş 1200

Döşek çarşeb
Adet 1
Kuruş 200

Berâ-yı hân-ı âlişân dülbend
çarşeb
Adet 1
Kuruş 500

Berâ-yı kazgancıyân

Kebîr vasat ve sağîr tencere ma'a kapak Adet 31	Keçe Çift 3	Kevgir Çift 3
Def'a kevgir keçe Adet 1	Tava Adet 1	Süzegi Adet 2
Baklava tepsisi Adet 6	Kebîr yemek sinisi Adet 2	Tava Adet 1
Kebîr kazan Adet 1	Sahan Adet 59	Kapak Adet 23
Güğümlü Adet 3	Kebîr abdest leğeni Adet 1	Âhen saç Adet 1
Berâ-yı tepsi Adet 1	Tepsi ve leğen Adet 2	Beyaz leğen ma'a ibrik Adet 4 5/20
	Yekûn Fi 185 Kıyye 429,5 Kuruş 79457	
Beyaz abdest ibriği Adet 4 Kuruş 12	Beyaz leğen ma'a ibrik Adet 4 Fi 5 kuruş Adet 4 Kuruş 4	Kebîr ve sağîr kahve ibriği Adet 5 Kuruş 8,5
Şerbet tası Adet 1 Kuruş 300	Vasat ve sağîr kahve ibriği Adet 3 Kuruş 600	Berâ-yı ücret-i kal'î küsürât Fi 3980
Bahâ Kuruş 44,5 5340 900 6240		
	Yekûn 85697 89677 bahâ'-i kal'î	

Berâ-yı ser-hâzîne an mevcûd-ı hazîne

Berâ-yı yalın dibâ-yı Acem Zirâ' 6 Rub' 2	Berâ-yı yalın astar ve dadek Adet 16	Berâ-yı yastık ve terek? ve perde-i bâb ve yaşmak ocak astar merre Adet 8

Berâ-yı nîm çifte kebîr perde
teelli Hataî elvâh
Fiyat beher tane 4 zirâ‘
Adet 12
Zira‘ 48

Berâ-yı perde-i halka-i nîm
astar dadak
Fiyat beher tane 4 zirâ‘
Adet 19
Zira‘ 76

Berâ-yı yastık bağı ve yorğan
der telli hatâ‘î
Zira‘ 7,5

Berâ-yı lâzime-i kabaniçe-i
hazret-i hân-ı âlişân der hîn-i
ibtidâi hân-ı Kırım ve dest-
bûy-i hazret-i şehriyârî alayı
ve masraf şod ber-mûceb-i
memhûr kâ‘ime-i ser-hâzîne
an birûnî
Altun düğme
Adet 9
Kıymet 87

Berâ-yı ücret-i kuyumcu
Kuruş
31,5
2,5
29

An cânib-i mîrî teslîm be ser-
kuyumciyân-ı hâssa
Şerîfî altun
Adet
80
Zira‘
88
87 An yed-i ser-kuyumciyân-ı
hâssa
01

Üstâdiye
Kuruş
18

Berâ-yı vaz‘ altın düğme
Fiyat 1, 5 kuruş
Adet 9
Kuruş 13,5

Yekun kuruş
243
29160

Hân-ı âlişân hazretlerinin kapaniçe düğmesi için taraf-ı mîrîden seksen adet şerîfî altun verilip seksen sekiz miskâl olmak üzere seksen yedi miskâlî sarf olunup bir miskâlî hâssa kuyumcubaşısı yedinde kalıp zikr olunan bir miskâl altın iki buçuk kuruşa ücretlerine mahsûb olunup hazînedârbaşının memhûr vekâyi‘ mûcebince yirmi dokuz kuruş kalmakla şerh verildi.

Cem‘an yekûn

525513

Resen-dâde fî 7 B sene 102

3. Belge

Cevdet Hariciye, Sıra no. 5225

Mahalline kayd dört kıt'a sûret virile (soldaki siyah yazı)

1. Kırım hânlarına tahsîs kılınan Bâğçesarây'ı ta'mîr için iktizâ iden kerâste,
2. ve levâzımât-ı sâ'iresi bâ-fermân-ı 'âlî Âsitâne-i sa'âdetden sa'âdetlu el-Hâc Halîl Ağa
3. ma'rifeti ile mübâyâ'a olunan kerâsteden Ağa-yı mûmâ ileyhin yedinden ahz u kabz
4. ve hâlâ Kırım Hânı celâdetlu Selâmet Girây hazretlerinin taraf-ı 'âlîlerine tamâmen edâ ve teslîm
5. eylemek üzere sefineme vaz' u tahmîl eyledüğim ecnâs-ı mîrî kerâstenin müfredâtı
6. defteridir. Fî 8 Receb sene 1154.
7. İznikmid orta verdinârı aded 11 (yalnız on birdir)
8. Çifte sekiz Karadeniz aded 8 (yalnız sekizdir)
9. Karadeniz verdinârı aded 40 (yalnız kırkdır)
10. (Yenlü ?) çifte sekiz aded 1 (yalnız birdir)
11. Sağlu verdinâr aded 45 (yalnız kırk beşdir)
12. Elvâh mili kurtiyesi aded 4863 (yalnız dört bin sekiz yüz altmış üçtür)
13. Kolonluk ıhlamur tayası aded 247 (yalnız iki yüz kırk yedidir)
14. Abana omurgası aded 1692 (yalnız bin altı yüz doksan ikidir)
15. Parça işlenmiş mermer taş aded 63 (yalnız altmış üçdür)
16. Çifte İnebolu aded 1675 (yalnız bin altı yüz altmış beşdir)
17. Elvâh koğuş cam aded 80 (yalnız seksendir)
18. Elvâh ağaç aded 3620 (yalnız üç bin altı yüz yigirmidir)
19. Vech-i meşrûh üzere
20. Sa'âdetlü el-Hâc Halîl Ağa yedinden zikr olunan müfredât defteri
21. mücebince tamâmen ahz u kabz ve sefineye vaz' u tahmîl eyledigim ecnâs-ı mîrî kerâste
22. İnşaallahu teâlâ Kırım hânına irsâl ve hâlâ Kırım Hânı celâdetlü Selâmet Gerây
23. hazretlerinin taraf-ı âlîlerine tamâmen ahz u teslîm eylemek üzere işbu defter mahalline kayd ve ağa-yı

24. mûmâ ileyhin hesâblarına mahsûb olunmak içün ma'mûleye temessük olmak
üzre yedlerine i'tâ kılındı.

25. fi 8 Receb sene 1154

4. Belge

Cevdet, Eyâlât-ı Mümtâze, Sıra no. 414

Yazıla (başlık)

1. Hassa mi'mârlarından Hânsarâyı binâsına me'mûr Mehmed Halîfe zîde kadruhu'ya hüküm ki
 2. Bâğçesarây'da vâkî' Kırım hanlarına mahsûs olan sarây mukaddemâ
 3. istîlâ takrîbi ile harâbe müşrif olup irâde-i hümâyûnum ta'alluk
 4. eylediğine binâen bundan akdem şeref-südûr bulan emr-i 'âlîşânım
 5. mûcebince ma'rifetinle keşf olunup defter-i der-sa'âdetime irsâl olunmağla
 6. gelen müfredât defteri mûcebince Âsitâne-i sa'âdetimden taleb olunan
 7. aynî mühimmât ve 'amele sefineler ile irsâl olunup ve mahallinde müzâyede
 8. mümkün olmak üzre tahrîr olunan ecnâs-ı mühimmâtın dahi vaz' olunan
 9. fiyatları mûcebince bahâsı olan iki bin yüz on dört buçuk
 10. gurus işbu emr-i şerîf-i celîlû'l-kadrim ile Dersa'âdetimden
 11. mübâşir ta'yîn olunan (-----) ile irsâl olunmağla imdi sen ki mi'mâr-ı
 12. mûmâ ileyhsin inşaallahu teâlâ meblağ-ı mezbûr vardıkda ahz
 13. u kabz ve gönderilen memhûr ve mûmzâ sûret-i defter mûcebince ve ol tarafda
 14. mübâya'âsı iktizâ iden mühimmâtı bi'l-fi'l Kırım hânı olan cenâb-ı emâret-
 15. me'âb-ı eyâlet-nisâb-ı sa'âdet-iktisâb Selâmet Girây Hân dâmet
 16. me'âliyehü'nun re'y-i cânibleriyle mübâya'a ve sefineler ile gönderilen
 17. ecnâs-ı kerâste ve mühimmât-ı sâ'ire 'avn-ı 'inâyet-i Rabbânî ile
 18. vardukda anları dahi ahz u kabz idüp sarây-ı merkûmun
 19. binâ ve tekmîlinde ihtimâm itmek bâbında fermân-ı 'âlîşânım sâdır olmuştur.
 20. fi 19 Receb sene 1154
- Bende-i Cemâl yazıldı.

5. Belge

Baş Muhasebe Defteri D.BŞM 2520

Telhîsi mücebince mahalline kayd ve tezkireleri bir sûretleri verilmek buyuruldu.

13 C Sene 1155.

Sah

Arz-ı bende-i bî-mikdârlarıdır ki,

Bahçesaray'da vâki' Kırım hânlarına mahsûs olan saray mukaddemâ istîlâda harâb olduğundan binâsına irâde-i aliyyeleri ta'alluk edip ve binâsı için hâlâ Kırım Hânı olan Selâmet Giray Hân Hazretlerinin iltimâsıyla bundan akdem mübâyâ'a ve irsâl olunan kereste ve mühimmât-dan başka bu def'a dahî gönderilmesini iltimâs eyledikleri ecnâs-ı kereste ve mühimmât-ı sâ'irenin defteridir. Mimar ağa kullarının vaz' eylediği fiyat mücebince Âsitâne-i Sa'âdet'den talep olunan kereste ve mühimmât bahâları on üç bin sekizyüz elli iki kuruş ve kezâlik mahallinde tedârîki kâbil olmak takrîbi ile bahâsı gönderilecek mühimmâtın bahâsı iki bin yedi yüz kırk dokuz kuruş ve talep olunan amele üçârâtı ve masârîf-ı sâyire dahî on bir bin altı yüz elli üç kuruş ki cem'an mesârîfı yirmi sekiz bin iki yüz elli dört buçuk kuruşa bâliğ olduğu ma'lûm-ı devletleri buyuruldukda Âsitâne-i Sa'âdet'den talep olunan kereste ve mühimmât-ı sâ'ire ... bir kulları ma'rifetiyle mübâyâ'a ve tedârik ve seffinelere vaz' u tahmîl ve irsâl olunmak üzere bahâsı olan on üç bin sekiz yüz elli iki (sah) kuruşa başka ve kezâlik mahallinde tedârik olunacak mühimmât bahâsı için iktizâ eden iki bin yedi yüz kırk dokuz kuruş ile amele üçârâtı ve mesârîf-ı sâ'ire için talep olunan on bir bin altı yüz elli üç kuruş dahî Hazîne-i Âmire'den verilip bir kulları mübâşeretiyle irsâl olunmak üzere mahalline kayd ve başka başka tezkireleri ve sûretleri verilmek bâbında fermân devletli inâyetli sultânım hazretlerininindir.

15 C Sene 1155

İki sûret dâde.

6. Belge

Baş Muhasebe Defteri D.BŞM 2520

İzzetli Defterdâr Efendi gereği gibi i'lâm eylesin deyü

İzzetli Mimar Ağa

Mühimmât-ı merkûmenin fiyatını vaz' eylesin.

Berâ-yı mesârîf-ı hitâm-ı binâ-yı sarây-ı hân-ı âlişân Kırım ber-mûceb-i memhûr defter-i müfredât el-Hâc Mustafa Ağa ser-mimârân-ı hâssa ve fermân-ı şerîf.

Bahâ-i kereste-i mütenevvi'a ve mühimmât-ı sâ'ire-i mezbûre

Fi 120

Kuruş 1992235

Kuruş Esedî Para

16611,5 18 1

Ücerât-ı amele ve harc-ı sâyire

Kuruş Esedî

11653

Cem'an yekûn

Kuruş Para

28254,5 18 1

İşbu defter hesâb olundukda yalnız yirmisekiz bin ikiyüz elli dört buçuk kuruş eder fermân devletli inâyetli sultânım hazretlerindir.

Fî 13 Safer sene 1155

Celâdetlü Hân-ı âlişân hazretlerinin sarây-ı ilhânîleri için bundan evvel cânib-i Devlet-i Aliyye'den tertîb ve irsâl olunan envâ'-ı kereste ve levâzım-ı sâ'ireden gayri sarây-ı mezkûrun binâsı pezîrâ-yı hüsn-i hitâm olmasına iktizâ eden envâ'-ı kereste ve mühimmât-ı sâ'iredir ki zikr olundu Fi 25 Z sene 1154.

Elvâh kurânpe

Fi 7

Adet 9907

Kuruş 69349

Elvâh Ağa

Fi 12

Adet 2279

Kuruş 27348

Elvâh çam tavan

Fi 6

Adet 15224

Kuruş 91344

Elvâh kestane-i Ağva
Fi 14
Adet 2100
Kuruş 28000

Samanlı merteki
Fi 3
Adet 1000
Kuruş 3000

Teneke-i şişe
Fiyat 4
Adet 6524
Kuruş 26196

Elvâh kanatlık
Fi 30
Adet 398
Kuruş 11940

Arnavut kolluğu
Fi 15
Adet 1550
Kuruş 23250

Karadeniz verdnarı
Fi 150
Adet 94
Kuruş 16100

İğneada topaşı
Fi 60
Adet 50
Kuruş 3000

Kara sığır çiftesi
Fi 160
Adet 46
Kuruş 7360

Mismâr-ı tahta
Fi 36
Kıyye 983
Kuruş 35388

Altun tefe
Fi 1200
Adet 60
Kuruş 72000

Biçilmiş verke bımarı
Fi 5
Adet 400
Kuruş 2000

Dolma vergesi
Fi 3
Adet 4000
Kuruş 12000

Pedavra
Fi 300 elf
Adet 36000
Kuruş 10800

Elvâh koğuş
Fi 120
Adet 378
Kuruş 45360

Omurğa-i Abana
Fi 36
Adet 5041
Kuruş 181476

İznikmid orta verdnarı
Fi 540
Adet 134
Kuruş 72360

Bartın ikiliği
Fi 48
Adet 958
Kuruş 45984

Samsun omurgası
Fi 120
Adet 200
Kuruş 24000

Mismâr-ı Oluk
Fiyat 15 elf
Adet 51000
Kuruş 5300

Sim tefe
Fi 75
Adet 50
Kuruş 9000

Elvâh kapılık kara ağaç
Fi 50
Adet 1038
Kuruş 51900

Teneke lambalık
Fi 6
Adet 1000
Kuruş 6000

Elvâh ıhlamur
Fiyat 13
Adet 1800
Kuruş 23400

Klublük ıhlamur tabanı
İznikmid
Fiyat 50
Adet 342
Kuruş 17100

Sütun İnebolu
Fi 33
Adet 2475
Kuruş 81635

Varna topaşı
Fi 27
Adet 845
Kuruş 22815

Çifte sekiz biçmesi
Fi 210
Adet 20
Kuruş 4200

Mismâr-ı mütenevvi'a
Fi 21
Kıyye 800
Kuruş 25600

Mismâr-ı dip
Fi 70 elf
Adet 10000
Kuruş 700

Kırmızı
Fi 3300
Kıyye 2
Kuruş 6600

Lotor
Fiyat 410
Kıyye 1,5
Kuruş 721

Zencifre
Fi 800
Kıyye 2
Kuruş 1600

Sültügen
Fiyat 55
Kıyye 150
Kuruş 8250

Revgan-ı neft
Fi 40
Kıyye 400
Kuruş 16000

Aşı boya
Fi 8
Kıyye 300
Kuruş 2400

Çam sakızı
Fi 18
Kıyye 315
Kuruş 5670

Taş zırnık
Fi 150
Kıyye 150
Kuruş 22500

Kaba sarı
Fi 150
Kıyye 100
Kuruş 1200

Luk
Fi 360
Kıyye 15
Kuruş 5400

Kestane çividi
Fi 240
Kıyye 10
Kuruş 2400

İsfidaç frengi
Fi 80
Kıyye 40
Kuruş 3200

İsfidaç harcı
Fi 40
Kıyye 150
Kuruş 6000

Çengâr
Fi 330
Kıyye 40
Kuruş 13200

Zamk-ı Arabî
Fi 100
Kıyye 5
Kuruş 511

Lacivert
Fi 180
Kıyye 10
Kuruş 1800

İnce lacivert
Fi 360
Kıyye 10
Kuruş 3600

.....
Fi 960
Kıyye 1,5
Kuruş 1440

Zağferan
Fi 9
Adet 100
Kuruş 900

...vehera
Fi 120
Kıyye 5
Kuruş 600

Beyaz sakız
Fi 60
Kıyye 20
Kuruş 1200

Zerdeçav
Fi 240
Kıyye 1
Kuruş 240

Gülbahar
Fi 240
Kıyye 1
Kuruş 240

Balık tutkalı
Fi 200
Kıyye 20
Kuruş 4000

Kara tutkal
Fi 36
Kıyye 300
Kuruş 10800

Sarı tutkal
Fi 50
Kıyye 150
Kuruş 7500

Revgan-ı bezir
Fi 48
Kıyye 600
Kuruş 28800

Müşebbek çam rahtı ma'a
mismâr takım
Fi 40
Adet 60
Kuruş 2400

Yaldızlı çam rahtı ma'a
mismâr takım
Fiyat 120
Adet 48
Kuruş 5760

Harcî çam çerçevesi rahtı
takım
Fi 18
Adet 192
Kuruş 3456

Yaldızlı dolap rahtı ma'a pul
ve mismâr takım
Fi 150
Adet 24
Kuruş 3600

Yaldızlı oda kapısı rahtı ma'a
mismâr takım
Fiyat 120
Adet 10
Kuruş 1200

Diş budak eğrisi biçmesi
Fi 25
Adet 400
Kuruş 1000

Dolap kilidi
Fi 40
Adet 160
Kuruş 640

Kebîr sokak kapılarına reze
deste
Fi 200
Adet 6
Kuruş 1200

Nîm zirâ' billur cam
Fi 60
Adet 160
Kuruş 9600

Havâle billur cam
Fi 16
Adet 400
Kuruş 6400

Yaldızlı çifte hamâm lülesi
Fi 1800 binsekizyüz
Adet 4
Kuruş 7200
Beheri 2,5 kıyye

Harcı yıldızlı lüle
Fi 180
Adet 4
Kuruş 720
Kıyye 2

Kıpralı kal'î oda kapısı rahtı
ma'a mismâr takım
Fiyat 40
Adet 90
Kuruş 3600

Dolap rezesi
Fi 25
Deste 120
Kuruş 2000

Sokak kapılarına zenberekli
kilid-i kebîr
Fi 480
Adet 15
Kuruş 7200

Kürek rezesi
Fi 7
Adet 160
Kuruş 1120

Beş rub' billur cam
Fi 150
Adet 45
Kuruş 6750

Al ve rengâmiz billur cam
Fi 12
Adet 500
Kuruş 6000

Bayağı yaldızlı lüle
Fi 360
Adet
Kuruş 1440
Kıyye birer vukiyye

Darb lülesi
Fiyat 120
Kıyyesi 10
Adet 3
Kıyye 2
Kuruş 360

Müşebbek oda kapısı rahtı
ma'a mismâr takım
Fi 70
Adet 60
Kuruş 4200

Oda kapılarına sürmeli kilit
Fi 50
Adet 160
Kuruş 8000

Kebîr sokak kapılarına kal'î
halka
Fi 120
Çift 15
Kuruş 1807

Orta billur cam
Fi 12
Adet 450
Kuruş 5400

Yedi rub' billur cam
Fiyat 520
Adet 38
Kuruş 19760

Çam tepe
Fi 12
Adet 350
Kuruş 4200

Üstü kal'î lüle
Fi 60
Adet 10
Kuruş 600

Def'a lülesi
Fi 120
Kıyye 1,5 beher biri kıyyesi
Adet 6
Kuruş 720

Def'a darb lülesi
Fi 120
Kıyye 1 beheri
Adet 6
Kuruş 720

Çeşme lülesi
Fiyat 120
Kıyye 2 beher biri kıyyesi
Adet 8
Kuruş 960

Sarayda olan câmi' için
kurşun tahta
Beheri kıyye 18
beher kıyyesi fiyat 34
Adet 240
Kıyye 4220
Kuruş 146880

Câmi'-i mezbûr üzerine
yıldızlı alem
Fiyat 9600
Kıyye 15 beheri
Adet 2
Kuruş 19200

Kendir
Fi 30
Kıyye 200
Kuruş 6000

Resen fıcı
Fi 27
Adet 100
2700

Keten çûb
Fi 3
Kıyye 6358
Kuruş 18774

Pirinç savak
Fi 80
Adet 10
Kuruş 800

Havuzlu mükemmel fevvâreli
dört adet deve boyunlu ortası
şadırvanlı fiskiye
Fi 12000
Adet 3
Kuruş 36000

İşlenmiş mermer
Fi 300
Adet 150
Kuruş 45000

Def'a işlenmiş mermer korluk
ve koltuk aydınlığı
Adet 2
Kuruş 2880
Tûlen 2 zirâ'
Parmak 4
Fi 1440

Def'a işlenmiş mermer korluk
ve koltuk
Fi 960
Adet 8
Kuruş 7680
Tûlen 1 zirâ'
18

Mermer hamâm kurnası
Fi 960
Adet 6

Kuleteyn zan taşı
Fi 1200
Adet 2
Kadden 2
Arzan 6
Kuruş 2400

Kapılı zan taşı
Fi 3600
Adet 3
Kuruş 7200
Kadden 3
Arzen 1

Tuç hazîne kapısı
Fi 150
Kıyye 8
Kuruş 1200

Mermer kireci
Fi 60
Kıl 610
Kuruş 2440°

Yekûn 1662295
Kuruş 13852 55 para

Bu tarafda mübâya'a olunacak eşyadır ki zikr olunur.

Hamâm kazanı
Kıyye 50 beheri
Fiyat 180
Adet 2
Kıyye 100
Kuruş 18000

Kebîr kayğan
Fi 240
Adet 400
Kuruş 9600

Tüfenk künkü
Fiyat 2
Adet 600
Kuruş 1800

Alçı kil
Fi 40
Adet 1500
Kuruş 6000

Çarşı tuğla
Fi 80
Adet 8000
Kuruş 8640

Mücevvef tuğla
Fiyat 1
Adet 4000
Kuruş 6000

Horasan
Fi 4
Kil 8770
Kuruş 35080

Altı pulluk künk
Fi 3
Adet 3500
Kuruş 10500

Beylik tuğla
Fiyat 440 elf
Adet 9200
Kuruş 4048

Kum araba
Fi 15
Adet 570
Kuruş 8550

Kerpiç
Fiyat 180 elf
Adet 278040
Kuruş 50047

İki perdelik
Fi 5
Adet 750
Kuruş 3750

Topaç tuğla
Fi 445 elf
Adet 1500
Kuruş 6600

Kireç kantar
Fi 20
Adet 5466
Kuruş 109320

Ücârât-ı amele ve harc-ı
sâ'ire
Kuruş 11653

Yekûn-ı bahâ-i mühimmât
329935
2749 kuruş 55 para

Fermân buyurulduğu üzere zikr olunan kereste ve mühimmât-ı sâ'irenin fiyatı vaz' olunmağın bu mahalle şerh verildi. Fermân devletli saadetli sultânım hazretlerindir.

Bende

el-Hâc Mustafa

Ser-mimârân-ı Hâssa

[Mühür]

7. Belge

Cevdet Hariciye, Sıra no. 3928

İzzetlü defterdâr Efendi görüp i'lâm eylesin deyü buyuruldu. (Soldaki siyah yazı)

Elli senesine Bâğçesarây ta'mîrine giden mi'mâr halîfesine tevcih-i yevmiye virilmiştir. Fermân oluna. (Sağdaki başlık)

A1

Berâ-yı peşin ücret-i Hüseyin Halîfe an-mi'mârân-ı hassa an-cânib-i Kırım me'mûr şode fermûde el-vâki' der sene 1150 in kadar meblâğ be-Hazîne-i Âmîre dâde fermûde be cihet-i arz-i hâl kayd-ı makbûz-ı fermân-ı 'âlîşân fî 24 Receb sene 1150

Fî yevm 1

Guruş 1,5

Eyyâm

59

Guruş 88,5

A2

Berâ-yı dâde ücret-i Hüseyin Halîfe an-mi'mârân-ı hassa me'mûr-ı be-binâ kulehâ der ada-yı Kırım ki berâ-yı peşin ücret-i sâ'ire der hazîne-yi ordu-yı hümâyûn ba'de mevâşâm şode beher yevm in kadar meblâğ ber-mûceb-i mûmâ ileyh dâde fermûde be-cihet-i arz-ı hâl an der-kenâr-ı an makbûz-ı fermân-ı âlî emr dâde fî 24 Receb sene 1150

An-hesâb

Defterdâr Beg'e dâde fermûde

Fî yevm 1

Guruş

1,5

B

1. Hassa mi'mârlarından merkûm Hüseyin Halîfe Kırım adasında yapılacak kulelerin binasına me'mûr olup ve hidmet-i binâda
2. oldukça yevmiye virilecek birer buçuk guruş ücrete mahsûben iki aylık ücreti ordu-yı hümâyûn hazînesinden

3. virilüp ol tarafa irsâl olunmağla sen ki defterdar-ı mûmâ ileyhsin işbu emr-i şerîf ile mi'mâr-ı
4. merkûm ol tarafa varup hizmetde istihdâm olunduğu günden iki aylık peşin virilen ücretden
5. müddeti tamâm olduktan sonra kûsûr dahi ne mikdâr eyyâm hizmetde olur ise hizmetde olduğu eyyâmda
6. yine birer buçuk guruşdan müstehakk olıcak ücretini virüp mikdârı tasrîhi ile yedinden yetmiş bin ahz
7. ve hesâbına mahsûb için işbu emr-i şerîfe ile ma'an hıfz eyleyesin diyü târîh-i mezbûrede Kefe defterdârına
8. hitâben emr-i şerîf ve mebâliğ-i mezbûreye hazîne tezkiresi verildiği mukayyeddür. Fermân
9. devletlu 'inâyetlü sultânım hazretlerindir.
10. Yevmiyesi birer guruşdan
11. yigirmi altı aylık hesabdan fî 11 Şevvâl 1156
12. Berâ-yı ücret Mehmed Halîfe an mi'mârân-ı hassa ki berâ-yı ta'mîr-i sarây-ı hân-ı âlîşân fermûde am 1 guruş dâde fî gurre-yi Rebiyülâhîr sene 1154 ila gâye-yi Cemâziyelâhîr 1156 be-cihet-i fermân-ı şerîf bâ arz-ı hâl ve ber-mûceb-i hazret-i hân-ı âlîşân
fî yevm 1
767
eş-şehr
26
guruş-ı ay
767

8. Belge:

Cevdet Hariciye, Sıra no. 3938

1. Sa'âdetlu semâhatlü rif'atlü mürüvvetlü Efendi hazretlerinin sarây-ı sa'âdet-karârlarına mezîd-i i'zâz ü ikrâm-birle dürer-i da'avât-ı sâfiyât-ı muhabbet-füzûn
2. ve gurer-i teslîmât-ı vâfiyât-ı meveddet-meşhûn ithâfiyla pür-nûş-ı hâtır-ı âtırları istigâ-yı sa'âdet ve ikbâlleri da'avâtıyla teyessür-i halli bi-hakkın edâ
3. ve ikmâl olunduğu siyâkında münhâ-yı muhlisânedir ki benüm sa'âdetlü semâhatlü rif'atlü mürüvvetlü Efendi hazretleri bundan evvel bu tarafda sarâyımızın keşf ve binâsına irâde-i 'âliyye-i hazret-i cihân-bânî
4. ta'alluk idüp bâ-fermân-ı 'âlî emr-i binâya me'mûr olan hassa mi'mâr kullarından bâ'is-i ruk'a-i senâ Mehmed bendeleri vürûdunda bu tarafda re'y görüldüğü üzere hidmet-i me'mûriyetine
5. mübâşeret ve böyle hareket idüp ber-müceb-i defter-i keşf cânib-i Devlet-i 'Aliyye'den tertîb ve ihsân buyurulan nukûd ve ecnâs-ı kerâste ve gerek bu tarafda mübâya'ası lâzım gelen
6. mühimmât-ı sâ'ire şimdîye dek nüzûllerden binâ ve inşâsı muktezî olan mahallere vefâ itdiğine göre harc u sarf olunup mi'mâr-ı mûmâ ileyh kullarının
7. yedinde kerâste ve nukûd ve mühimmât-ı sâ'ireden bir şey kalmayıp bundan sonra tekmîl ve hitâm-ı binâ mukaddem tahrîr ve îmâ olunduğu üzere müsâ'ade-i Devlet-i 'Aliyye'ye mevkûfen
8. ve muhtâc olduğundan merkûm bendeleri me'zûnen 'avdet etdirilmekle mektûb-ı muhabbet-üslûb tahrîr ve fûrustâde-i savb-ı sa'âdetleri kılındı. İnşallahu teâlâ imdi şerefî'l-vüsûl husûs-ı
9. mezkûr ber-minval-i meşrûh muhât-ı ilm-i 'âlî ve merkûm kullarının dahi hidmet-i me'mûresinden yigirmi sekiz ay zahmet ve emeği sübût eylediği ma'lûm-ı sa'âdetleri buyruldukda yevmiyesi
10. ber-mu'tâd-ı kadîm taraf-ı mîrîden ihsân olunup ve yedine iktizâ iden edâ senedâtları virilmesine müsâ'ade-i 'aliyyeleri bi-dirîğ buyrulup üzerinden hüsn-i nazar-ı sa'âdet-
11. mü'esserleri der-kâr olunup bundan böyle canib-i muhlisleri dahi hâtır-ı 'âtırlarından tard ve ib'âd buyrulmaları mercû ve mes'ûldür. Bâkî hemîşe sa'âdet ve ikbâl emr ü fermân

muhibb-i muhlis Selâmet Girây

9. Belge:
Cevdet Hariciye, Sıra no. 3928

Kabz-ı mûcebince tezkire verildi.

1. Arz-ı bendeleridir ki,
2. Hassa mi'mârlarından sâhib-i 'arz-ı hâl Mehmed halîfe kulları elli senesinde
3. celâdetlü hân-ı âlişân hazretlerinin Bâğçesarây'da vâki'
4. sarâyları binâsı için Âsitâne'den me'mûren irsâl
5. olunmağla hidmet-i merkûmede istihdâm olunduğu eyyâmda eslâfına
6. virildüğüne kıyâs ile iktizâ iden ücret-i yevmiyesi virülmesi için
7. 'arz-ı hâl ve yigirmi sekiz ay mikdârı hidmetde olduğunu müş'ir
8. hân-ı âlişân hazretleri dahi mektûblarıyla iltimâs itmeleriyle
9. halîfe-i merkûmun yevmiye birer guruşdan yigirmi altı aylık ücreti
10. hesab itdirüldükde mecmû'ı yedi yüz altmış yedi guruşa
11. bâliğ olduğu ma'lûm-ı devletleri buyuruldukda mûcebince tezkiresi,
12. virilmek bâbında fermân devletli sa'âdetli sultânım hazretlerininindir
13. Fî 17 Şevvâl sene (1)156

Tezkire dâde

Ekler

Ek 1

Başkent Bahçesaray'ın

ve

Kırım Hanının Sarayının

**Kont Münnich'in Emriyle
Kaptan Mannstein Tarafından Yapılan**

Tasviri*

“... Sarayın büyük avlusuna, önündeki çayırın üstündeki taş köprüden geçerek ulaşılır. Oldukça büyük olan bu avluda çeşitli yapılar bulunmaktadır. Bunlar benim gördüğüm kadarıyla şunlardır: Büyük kapıdan avluya girildiği zaman, sağda hanın önceden yaşadığı mekanlar vardır. Bir ön [giriş] oda büyük bir salona açılmaktadır. Bu salonun ortasında bir havuz bulunmaktadır. Bu salondan üst kısımlara geçiş vardır. Burada [yukarıda] da büyük bir salon var, yerlerde ise hakiki hasır yaygılar mevcuttur; tavan altın ve mavi [gök] mozaiktendir. Bu salon da [alt salon?] ikiye ayrılmıştır: Sağda önünde basamak olan bir niş, solda ise 1 sajen genişliğinde açık bir galeri bulunmaktadır. Duvarlar, farklı renkte çiniler ile süslenmiş. Üstte ve altta pencereler vardır. Üstteki pencerelerde çeşitli renklerde camlar kullanılmış, alttakilerde ise cam yerine palmiye ağacından yapılmış ahşap kafesler bulunuyor. Dış tarafında ise normal ahşap panjurlar mevcuttur. Bu alt pencerelerden hava her zaman serbestçe girebilir ve mekanı serin tutar. Bu salona bağlı, aynı şekilde

* Hansaray'ı anlatan ve 1824 senesinde Rusça olarak (Ch. H. von Mannstein, “Opisanie Bahçesarayskogo dvortsa”, *Oteçestvennie Zapiski*, Haz. Pavel Svinin, C:19/31, Moskova, 1824, s. 75-100) yayınlanan bu metin, Aydar İsmailov tarafından tercüme edilip tarafımızdan değerlendirilmiştir. Bu tasvir Mannstein'in kendi hatıralarında (Ch. H. von Mannstein, *Beytrag zur Geschichte Russlands vom Jahre 1727-1744*, Hamburg u.a. 1771) yer almamaktadır.

süslenmiş, pencereleri büyük salona bakan büyük bir oda daha var. Odanın diğer tarafında birçok oda var, ama onlar süslenmemiş.

Binaların dış cepheleri, görkemli bir görünüm verme amacıyla, aralarında birer fut mesafesi olan kalın kırmızı çizgilerle boyanmıştır.

Yine aynı avludan başka bir binaya giriliyor. Bu binanın, Çin stilinde güneş sicağından korumak amacıyla 5 veya 6 fut dışarıya çıkan saçağı vardır. Üstü kapalı, korkuluklu, geniş, büyük merdiven ile diğer odalara çıkılır. Çatıyı tutan direkleri vardır.

Oradaki her şey hem dıştan hem içten mozaik işlemleriyle süslenmiştir. Odaların bulunduğu tarafta, sol duvarın büyük bir kısmı beyaz mermerden yapılmış [beyaz mermerle süslenmiş sol duvar] ve başka bir avluya açılan büyük bir kapı bulunmaktadır. Kapıdan geçince avlunun ortasında suyu beyaz mermer havuza akıtan, üstü kapalı bir çeşme bulunuyor.

Sağda bahçe ve hanın büyük bir merdiven ile girilen yeni evi [yer alır]. Oradaki dört çadrlı odalar şeklindeki beyaz mermer çeşme ve havuz görüntüyü güzelleştirmektedir. Su havuza, havuzun dibindeki birkaç borudan akıtılmaktadır.

Yerler gerçek hasır ile döşenmiş, tavanlar ise ahşaptır ve altın ve kırmızı mozaik işlemelidir. Büyük salonun kubbesi yuvarlak ve gösterişlidir, daire şeklinde bir tavana sahiptir, salonun etrafında yerden 1 fut yüksekliğinde ve 4 fut genişliğinde oturaklar vardır. Bu sedirler önce halılar ile kaplı idi, ama biz gelmeden önce bunlar götürülmüştü. Bu binanın sağ tarafında, salonun süslemesi ile aynı, daha birçok güzel oda vardır, eski bölümdeki büyük salonda olduğu gibi, pencereleri kafeslidir. Solda bir tek büyük ocaklı oda bulunmaktadır. Odanın bahçeye açılan tarafı cam ile kaplıdır. Binanın etrafında üstü kapalı galeri [revak?] bulunmaktadır. Bu galerinin çatısı taş direkler üstünde durmakta; evin duvarlarının alt kısmında duvar boyunca, sularını mermer havuzlara akıtan çok sayıda çeşme bulunmaktadır.

Eski ve yeni kısımlar arasında birçok odalı yapı var, bunların arasında ilgiye değer olanlar: yeni kısmın yanındaki seral [saray, köşk veya harem olabilir], diğer yapıların arasındaki kadınlar hamamı ve soyunmalık. Hamamın ortasında 1/3 futun yarısı derinliğinde ve 1,5 sajen çapında bir mermer havuz vardır. Bu hamamların ısıtma sistemi öyle bir şekilde yapılıyor ki, herkes suyun sıcaklık ve miktarını ayarlayabiliyor. Işık ise kubbelerdeki pencerelerden girmektedir.

Hanım ilk odalarının yakınında aynı şekilde beyaz mermerden yapılmış bir kişilik bir hamam daha bulunmaktadır. Bütün saray bahçelerine ve çeşmelere yakındaki dağların temiz ve taze suyu akmaktadır.

Büyük avlunun solunda hizmetçi veya hanım köle odaları bulunmaktadır ve ortada büyük olmayan meydanda kurşunlu, yuvarlak kubbeli iki tane türbe vardır. Bu avlunun sonunda, dağ yamacındaki ormana çıkan büyük bir kapı vardır. Kapının karşısında, dağın başladığı yerde, çeşitli yapılar [kulübe] vardır, onların arkasında ise palmye ağacından yapılmış kafesli, gösterişli birkaç odacık [kabin] ve onlara giden üstü kapalı iki yanı ağaçlı geniş bir yol vardır. Bu yolun 50 adım sağında, suyu dağlardan gelen, dört köşeli, 4 veya 5 sajen büyüklüğünde taş havuz ve bir taş ev vardır. Güneşe karşı korunmak için bu havuzun üstü kapalıdır ve bir tek penceresi vardır. Bu havuzdan [gelen] su düym [çapında] beş borudan [geçerek] taş evin bir odasını doldurmaktadır.

Eski evin [ev, cami?] yanındaki büyük han hamamına üstteki odaların sağından giriliyormuş. Hamamın her tarafı sedirli büyük bir salon, 1 sajen büyüklüğünde dört köşeli havuz ve ortada bir mermer çeşme bulunmaktadır. Beyaz mermerle süslenmiş hamam girişinde kubbeli bölmeler var, su üst musluklardan mermer havuzlara akıyor, ısıtma şekli ise yukarıda bahsettiğim hamamdakinin aynısı.

İkinci eski evi geçince büyük avluda odaların önünde hanım yaklaşık olarak 4 sajen genişliğinde ve 15 sajen uzunluğundaki taş ahırları bulunmaktadır. Bu ahırlarda yer topraktır, fakat bütün yalaklar eğimli olarak yapılmış; yalakların arasında taş hayvan

yemliği ve taş bölmeleri bulunmaktadır. Bu yalaklar iki sıra halinde dizilmiş, büyük geniş kafesli pencereleri avluya açılmaktadır.”

Ek 2

Bahçesaray'daki Hansaray'ın Tamiratları Hakkında 1784-1787**

“Kırım'ın 1783'te Rusya'ya bağlanmasıından sonra Tavriya eyaleti kuruldu ve bu eyaletin valisi olarak Müsteşar Kahovskiy tayin edildi. Kırım'ın eyalet haline gelmesi sebebiyle eski başkent Bahçesaray'a özel ilgi göstermiş Knez Potyomkin, Müsteşar Kahovskiy'e şöyle bir emir (28 Haziran 1784 No 23) göndermişti:

'Sayın Müşavir Kahovskiy, size Bahçesaray'daki sarayı tamir etme, bahçeyi temizleyip düzeltme, ahşap ne varsa renklendirerek yeniden boyama, fiskiyeleri tamir etme, bütün Bahçesaray'ı temizleme, bakımsız olanı onarıp yıkılanı tamamen yıkma [yıkırma], yolları düzeltme, ayrıca mescitleri onarma konusunda emir ve bu işler için gümrük gelirlerinden 10.000 rubleye kadar harcama izni veriyorum.'

Tavriya eyaletinin valisi Kahovskiy 25 Temmuz 1784'te Hansaray'ın tamiri için Kaptan Moisey Tomaşevski ve ona yardımcı olması için Butkovskiy'i görevlendirilmiştir. Mimar Rum Yusuf Kalfa idi. Marangoz, taşçı ve sıvacı ustalar çoğu Tatar ve Rus asker ve tutuklulardan seçilmişti.

Askerlere yevmiye 10 kop, tutuklulara 5 kop, serbest işçilere; marangoza 40-50 kop, taşçı ve sıvacılara 35-40 kop, amelelere 25 kop veriliyordu. Boyacılar Njin'den getirilmişti. Malzeme ve çeşitli araç gereçlerin fiyatları Kaptan Tomaşevski'nin yevmiye defterinden öğrendiğimiz kadarıyla, aşağıdaki gibi idi: Demir, okkası [okkanın ağırlığı yaklaşık 3 funt] 15 kop; çivi, çengel vs., okkası 10-15 k; kağıt 1 rub. 60 k; keten ve pamuk 10 k; ağaç-tahta yağı 75-80 k; koyun yağı 11 k; keçi yağı 4 k; katran 15 k; zift [reçine] 25 k, Türk sabunu 65 k, elik parçaları 60 k; tahta kürek 10 k; 1 sajen kalın ip 4 k; su fiısı 15 k; tseber[?] 20 k; bir araba kısa saman 15 k; mandalar için büyük bir araba kuru ot 1 rub; arpa 23 k; elek 5 k; süzgeç 30 k; sade kumaş 1 arşını 6 k; keçe 50 k; soba (petka) 2 rub 75 k, 1 batman (6 okka)

** “Tavriçeskih Gubernskih Vedomostey Otdel Vtoroy, ast Heoffitsialinaya (Tavriya'nın Vilayet Belgeleri. İkinci Bölüm, 1857, Gayriresmi Kısım”, Tavriya Vilayet Arşivi'nden Dosya, Lenin Devlet Kütüphanesi, SSCB. Biz bu belgeyi Rusçadan tercüme ettirip değerlendirdik.

kireçe karıştırılan tuz 15 k; fiskiye borusu 5 k; yazı kâğıdı (deste) 24 k; 7 meşe tahtası nakliye dahil 4 rub; 10 ad. sürahi ve boya için 10 ad. toprak kap 75 k; bir kap 8 k; iki at arabası alçı (alabaster) 2 rub; korkuluklar için 200 ıhlamur ağacı tahtası beheri 3 k; oyma (demir) ustalarının işçiliği için 1, 2 veya 3 k; taş taşıma arabası için her gün 50 k; 3 tane törpü 50 k; kireç yakma ustalarına her ocak için 12 rub; 10 ad. yumurta 5 k; bir put [16 kg] kendir 2 rub 75 k ve 2 rub 90 k; 8x6 ve 9x6 cam, beheri 28 k.

Boya işleri için boya vs. malzeme Harkov'dan aşağıdaki fiyatlarla alındı: Raniment (operement), funtu 2 rub; lasor [mavi boya, çivit?] 2 rub; umbra 60 k; adi bakan 50 k; Rjevst bakan (şamandra) 10 rub; Venedik boyası 3 rub; bakır karışımli boya 1 rub; okra 10 k; kinovar 2 rub; açık mavi boya 6 rub; sarı boya (Napoli'den) 3 rub; sijgol 50 k; kırmızı kalem 80 k; poliment 1 rub; topuk (kefeki) taşı 60 k; zımpara kâğıdı 20 k; atkuyruğu (hvoş) 6k; terebentin 1 r 50 k; balık tutkalı 1 r 35 k; mesdrinago 20 k; Hollanda isi 25 k; ispirto cilası 3 r; bir pud kireç 4 r; 1 pud Mumin? 1 r; fırçalar 85 k; boyaya gümüş rengi vermek için gümüş varaklar 60 k; altın varaklar 1 r 70 k; Harkov'dan Bahçesaray'a boya getirilmesi, 1 araba için 16 rub. Bakır parayı değerli kağıda (senede) çevirmek: 1 rub için 3 k vermiş. Harkov yolunda (862 verst) kullanılan atlar için 34 r 98 k.

1785'te İstanbul'dan komisyoncu Assesor Notaru aracılığıyla Sevastopol'e, oradan Bahçesaray'a getirilen; 7,5x5 arşın 15 ad. birinci kalite mısır kamış paspası 14 rub 40 k; 6x5 arş. 26 ad. ikinci kalite 9 rub 90 k; 6x4 arş. 17 ad. üçüncü kalite 8 r 85 k; üç kutu renkli cam beheri 39 rub; 29 ad. güğüm; muhtelif çiçekler; 16 limon ve portakal ağacı; Libya kahvesi 3 pud, 1 pud için 19 rub; 50 okka badem ince kabuklu 41 r; İstanbul'dan Sevastopol'a, oradan Bahçesaray'a nakliye için 39 r 60 k ödendi. Diğer masraflar için de 18 rub. ödendi, toplam 904 r 29 k.

Karasubazar'daki Yahudi satıcıdan (4 Aralık 1784 tarihinde); 16 ayna 379 ruble; tanesi 18 rubleden 2 masa; 1'er rubleden 137,5 arş yeşil tafta, 404,5 arş kırmızı tafta, 36,5 arş turuncu tafta; lokta 330 ruble 60 k; 37,5 arş sade kumaş 72 rublelik. Kap.

Tomaşevski'nin hesabına göre Bahçesaray'daki Hansaray'ın tamiri için 1784 Temmuzundan 1787 senesine kadar toplam 8.542 rub 37 k harcandı. Knez Potyomkin 1787'de Kap. Tomaşevski'nin yerine Major Emanuil De Ribas'ı tayin etmiştir.

Tamiratın ne zaman bittiği ve toplam masrafı hakkında bu evrakta malûmat yoktur.”

Ek 3

“BAHÇESARAY ÇEŞMESİ”¹⁾

ISMAIL KAYNAK

Benim gibi daha birçok kimseler
Bu çeşmeyi ziyarete çelmişler
Onlardan bazısı yok aramızda²⁾
Bazıları ise şimdi uzakta.
Şirazlı Sâdi.

Giray han³⁾ kederli bir düşünceyle
Heybetli başını eğmiş önüne,
Tütüyor ağzında kehribar çubuk,
Dalgın hareketsiz bir halde böyle.
Ona kulluk eden saray erkânı,
Almıştı çepçevre hep etrafını,
Hürmetle, saygıyla Han huzurunda.
Derin bir sessizlik hâkim sarayda.
Asık yüzündeki asabiyeti
Ve seziyordu bütün hiddeti.

Kaldırdı Giray Han elini birden
Herkes baş eğerek kalktı yerinden.
Sessiz odasında yalnızdı şimdi
Rahat bir ah çekti bir an derinden.
Gururla heybetle çatılan alnını
Aksettiriyordu kalbini sanki.
Han'ın bu muhteşem görünen hali
Korkunç bulutların oynak körfeze
Daimi aksini andırıyordu
Sanki parıldayan aynalar gibi.
Onun neden bu gururlu kalbini
Hangi şeyler acep değiştirmişti?
Ve hangi fikirle meşgûldü zihni?
Rusya'ya akın mı yapacak, yoksa
O sert buyruğunu Polonya'ya da
Duyuran hamlede mi bulunacak,
Kanlı intikamı mı canlanacak?
Sezmiş miydi yoksa orduda isyan!

İçinde korku mu var dağlılardan?
 Kim bilir o şirret Cenevizlinin
 Endişe mi etti bir fesadından?
 Hayır! Onun o gururlu kalbini
 Bütün bunlar sıkan şeyler değildi.
 Artık haz vermiyor ona zaferler,
 Yorulmuş gibiydi o korkunç eller.
 Savaş fikri ondan artık uzakta...
 Nedir sebep aceba efkârına?
 Bir ihanet mi var Haremde ona:
 Şeytana uyarak, yoldan saparak
 Kölelik mağduru, esaret kızı
 Bir yabancıya mı gönlünü kaptırdı?
 Hayır, Giray Han'ın tutsak kızları
 Korkaktır, düşünmek ve arzu etmek
 Onlara yasaktır, sadece onlar
 Sürekli sessizlik içinde açan
 Kederli, ümitsiz goncalardır.
 Gözü pek, taş kalbli, sert gözçülerin
 Elllerinde ihaneti bilmezler.
 Korunmuş Haremin gölgelerinde
 Saklıdır onların güzellikleri.
 Bu güzel, sevimli, nârin dilberler,
 Camkân içinde açıp yetişen
 Arabistan çiçeğine benzerler.
 Onlar için günler, aylar ve yıllar
 Acıklı sıra ile sıralanırlar.
 Bu tutsak kız güzellikleri
 Ve sönüp giderdi o gençlikleri.
 Günler birbirinden farksız burada,
 Miskinleşir onlar böyle havada.
 Saatler pek sıkıcıdır Haremde,
 Ve seyrek görülür zevkli eğlence.
 Haremde bu güzel, şirin dilberler,
 Süslü başlıkları birbirlerine
 Giydirip birlikte neşelenirler.
 Kendi oyunları, eğlenceleri
 Yine avuturdu kendilerini...

Oynaşan o billur fiskiyelerin
 Ve sık kayın'ların serinliğinde,
 Arılar misali dolaşırlardı,
 Yanlarında Harem Ağası vardı.

Bakışları kıskanç, kulağı keskin,
 O her şeyi gören gözleri sezgin.
 Kaçmazdı gözünden hiçbir şey onun,
 Kollardı hepsini büyük dikkatle.
 Bu yaman Hadımın çabalarıyla,
 Bozulmaz bir düzen hâkim Haremde.
 Giray'ın ağzından çıkan her bir söz,
 Hadımın biricik yasağı idi.
 Kur'anın o kutsal buyruklarına
 Bile, onun kadar bağlı değildi.
 Hadımın kalbinde uyanmaz sevgi...
 Alay, kin, itham ve bütün şeyler
 Etki etmez ona, tahammül eder.
 Yaramazlıklara, takılmalara,
 Nefret, rica hattâ korkak tavıra,
 İç çekişlerine, mırıltılara,
 Duygusuz kalırdı o hep daima.
 Uzun ve sürekli deneme ile,
 Tutsaklık halinde ve erkinlikte
 Öğrenmişti kadın tabiatını.
 Bu yüzden onların tatlı bakışı,
 O sızlanmaları, sitem yaşları
 Onun bu gönlünde hiç yer bulmazdı,
 O aslâ bunlara hiç inanmazdı.
 Bu tutsak kızların sıcak havada
 Dökerek saçları omuzlarına,
 Salına salına hep yıkanmağa
 O gidişlerini ah bir görmeli!
 O güzel, çekici vücutlarına
 O coşan suların döküldüğünü
 Derin bir haz içinde seyretmeli!
 Yanlarında duran Harem Ağası
 Onları koruma onun tasası.
 Çırçıplak oynaşan bu güzellerden
 Hiçbir şey anlamaz, hiçbir zevk duymaz,
 İçinden onlara istek uyanmaz.
 O, gece, Haremde yalnız başına
 Dolaşırdı sessiz, ürkek adımla.
 Yavaş yavaş halılara basarak
 Bir Bir kulak vererek kapılara
 Oradan odaya geçerdi böyle,
 Sürekli ve sonsuz bir korku ile.

ISMAIL KAYNAK

Her gece bu Hadım bu dîlberleri,
Gözetlerdi güzel uykularında;
Onların istekli iniltileri,
Onların o derin iç çekişleri,
En küçük titreyiş bile gözünden
Kaçmazdı, dinlerdi her an özünden.
Uykuda yabancı bir âşıkını
Sayıklarsa bir an eğer bir kadın,
Yahutta içinin gizli sırrını
Söylerken bir yakın arkadaşına
Yakasını ele veren bir dîlber
Kara talihine mutlaka küser...

Neden tasalıdır şimdi Giray Han?
Elinde sönmüştü çubuğu şu an.
Kapıda bekleyen Harem Ağası
Bir soluk almağa bile korkuyor,
Sessiz, hareketsiz öyle duruyor,
Ve Giray'dan bir işaret bekliyor.

Efkârlı hükümdar kalktı yerinden
Efkârlı bir soluk aldı derinden.
Babadan armağan kalan Haremde
Tâ ardına kadar açık bir kâpi
İçinden geçerek sessiz bir halde
Her zaman sevdiği o güzellerin
Giriyordu şimdi dairesine.
Onlar şarıldayan bir şadırvanın
Çevresinde mutlu küme halinde
İpek halıların üstündelerdi.
Güzel, billür havuzun mermer dibinde,
Bir balığın nasıl gezindiğini
Muttasıl bir çocuk sevinci ile
Seyrediyorlardı neş'e içinde.
Kaygusuz, tasasız bir halde orlar
Dört gözle Giray'ı bekliyorlar.
Birkaçı ötede sevinç içinde,
Gezerken bir balık havuzun dibinde
Altın küpeleri onun üstüne,
Atarak oyunlar oynuyorlardı,
Ve oralarında cariyeler de
Mis kokulu şerbet sunuyorlardı.
İşte tam bu anda güzel bir şarkı
Harem odasını birden cınlattı.

Tatar Şarkısı

1

Gözyaşları, felâketler
Zamanında Ulu Tanrı,
Hiç lütfundan, ihsanından
Esirgemez insanları.
İhtiyarlık yıllarının
Kaygı dolu günlerinde
Ne mutludur, nemutludur
Hacca giden bir fakire.

2

Şanlı Tuna kıyısını,
Canlariyle kutlulayan
Öyle mutlu kimsedir ki,
Cennet kızı biteviye,
İhtirashı gülüşüyle
Uçar gider ona doğru.

3

Fakat ey güzel Zarema
Bu Haremin sukûnunda,
Rahat, huzur isteyerek
Seni güller gibi seven
En mutlu kimse dünyada...
Onlar biteviye şarkılarını
Söyleyip neşeler içindeydiler.
Fakat nerededir o aşk yıldızı
Haremin tek süsü, biricik kızı
Güzeller güzeli nerde Zarema?
Yazık o kederli, solgun bir halde
Hiç kulak asmıyor bu övmelere,
Fırtınadan çıkmış palmiye gibi
Genç başını eğmiş duruyor öyle
Hiçbir şey ona hiç vermiyor neşe.
Sevmiyordu artık Han Zarema'yı
Sona erdi onun saadet payı...

Güzeller güzeli ey Gürcü kızı
Eşsizdir dünyada o güzelliğin!
O zambak alnının etrafını sen,
Büyülü saçınla çevrelemişsin.
Senin esir eden güzel gözlerin
Günden daha aydın, siyah geceden.
Hangi ses ateşli arzularını,
Bütün kuvvetiyle terennüm eder?
Hangi ihtirasla dolu öpüşler
Canlı ve yakıcı olurdu acep
Senin öldürücü öpüşlerinden...
Senle dolup taşan bir kalp aceba
Nasıl oluyor da başka güzelin
Sevgisi uğruna çarpıyor şimdi?
Giray Han: Duygusuz ve zalim kişi,
Bir mahpes misali olan Hareme
Aldığından beri Leh prensesi,
Sen eşsiz güzeli hor görüyordu.
Gecelerin soğuk saatlerini
Kederli ve yalnız geçiriyordu.
Prenses Maria yaşantısında
Görmüştü yabancı göğü ilk defa.
O, kendi yurdunda tap taze, güzel
Açardı sevimli bir çiçek gibi.
Ak saçlı babası her an övünüp
Marya'ya "neşe kaynağım" derdi.
Onun arzuları bu ihtiyara
Karşı durulmayan kanun gibiydi.
Onun tek arzusu, tek bir ümidi,
Sevgili kızının konca bahtının
Bahar günü gibi açılmasıydı;
Bu, onun değerli bir tasasıydı.
Küçük üzüntüler, kederler bile
Vermesin kalbine bir lâhza gölge
Hattâ evlendikten sonra Maria
Bir rüya misali hatıralaşan
O güzelim kızlık zamanlarını,
Neşeli gününü, tatlı anını,
İsterdi gönülden hep hatırlasın
Sevinç dolu kalple onları ansın.
Öyle bir güzellik vardı ki onda,
Büyülerdi her an sanki insanı

Sâkin tabiatı, davranışları
Ölçülü, sevimli, nazik ve canlı...
Süzgün mavi gözler göz alıcıydı.
Maria yapmacık süslenmelerle,
O Tanrı vergisi güzelliğini,
Getirdi pek muhteşem bir hale.
Evde verdikleri ziyafetlerde
Büyülü, çekici arfasıyla o,
Neşeler saçardı bütün herkese
Birçok beyzadeler, birçok zenginler
Onunla evlenmek istiyorlardı.
Ve sayısız gençler onun aşkıyla
Gizli ıztıraplar çekiyorlardı.
Fakat o, sessiz, çocuk kalbiyle
Aşk nedir, nasıl şey bilmezdi daha
Sadece boş vakitlerde Maria,
Arkadaşlarıyla neşe içinde
Bylenir dururdu sakin şatoda.

Çoktanberi midir, hangi sebeble
Tatar kitleleri hücumla birden
Lehistan'a bir sel gibi aktılar.
Bu kadar fecaat dolu süratle,
Harman zamanının yangını bile
Yayılmaz, gelişmez, yakmaz etrafı.
Harab olan mamur bu Leh vatani
Zavallı bir öksüz gibi olmuştu.
Eski eğlenceler unutulmuştu.
Köyler ve ormanlar matem içinde..
O muhteşem şato kalmıştı ıssız,
Maria'nın aziz yuvası sessiz...

Taçlarla, prenslik armalarıyla
Süslenmiş aile kilisesinde,
Ölümler o sonsuz, soğuk uykuya
Devam ediyorken böyle daima;
Yepyeni bir mezar sütunu şimdi
Sessizlik içinde yükselmiş idi.
Babası mezarda, kız esarette
Yabancı ve garib bir memlekette.
Zâlim, pinti vâris Leh şatosunda
Hükümran oluyor artık daima.

Ve yağma edilen bu memleketin
Kalmıştı şerefi ayak altında.
Yazık! Bahçesaray köşküyse şimdi
Saklıyor içinde genç prensesi.
Giray bu bahtsız affetti ama,
Tutsaklığı artık anlayan Marya
Ağlayıp ağlayıp kederleniyor,
Hiç durmadan göz yaşları döküyor.
Onun göz yaşları üzüntüleri
O ah çekişleri, inlemeleri
Han'ın uykusunu kaçırıyordu.
Yalnız onun için sıkı Haremin,
Sıkı yasası da değişiyordu.
Güzellerin asık yüzlü Hadımı
Hiç onu üzmemek korkusuyla
Yanına ne gündüz ve ne de gece
Gitmezdi, görevli bile olsa da...
Götürmezdi onu hiç yatağına.
Fakat buna rağmen asık yüzüyle
O onur kırıcı bakışlarını
Yöneltmezdi aslâ bu prensese.
Hep kendi tutsağı ile Maria
Ayrıca giderdi gizli hamâma.
Bozmaktan âdeta çekiniyordu
Onun huzurunu Giray daima.
Uzak bir yerde mahfûz Haremin
Her zamanda sukûnda kalması için
Giray tarafından verildi izin.

Bu sessiz, kimsesiz, ücrâ köşede
Gizlenmişti sanki kutsal bir kimse.
Burada geceleri ve gündüzleri
Bir resmi önünde Meryem Ananın,
Devamlı bir kandil yanar dururdu.
Bu resim, bu kandil, bu sessizlikte
Marya'nın bu üzgün ince ruhunu
Kendi itaatli inanç hissiyle
Teselli ederek hep avuturdu.
Bu mukaddes şeyler onun kalbinde,
Getirirdi güzel yurdunu dile.
Bu ücrâ köşede her zaman sessiz
Kıskanç arkadaştan uzakta her an
Yaşlar döküyordu yalnız, kimsesiz.

Haremin muhteşem sefahatine
Kalırdı daima Marya bigâne.
Burada Haremin ücrâ yerinde
Mucize olarak duran bu köşe,
Saklıyordu yüce kutsal bir şeyi.
Burada Marya'nın o metin ruhu,
Günahlar içinde bulunanların
Arasında her an kalmıştı duru.
Yüce inanç hissi onun içinde
Saklıydı tertemiz, sağlam kalbinde.

Karanlık çökerken o Tavrıda'nın 4)
Ovaları siyahlara bürünür;
Uzaklarda defne ağaçlarının
Sessiz çatıları altında bu dem
Duyuyorum bülbül seslerini ben.
Yıldızlar korosu sona ererken
Ay, bütün sihriyle bulutsuz gökten
Saçıyor o mahmur ışıklarını
Ormana, vadiye ve tepelere
Her zaman, ışıklı böyle gecede
Bürünerek beyaz örtülerine
O Bahçesaray'ın sokaklarında,
Hayalî gölgeler gibi sessizce
Geçer Tatar kadınları gizlice
Kapıdan kapıya ve evden eve..
Paylaşmak için boş vakitlerini
Ziyaret ederler birbirlerini.

Saray bir sessizlik içinde susmuş
Sâkin ihtişamla Harem uyumuş...
Hiçbir şey gecenin sessizliğini
Bozmuyor, her taraf sukûn içinde.
Giray'ın o sadık Hadımı ise
Dikkatle bakmıştı bütün her yere.
Artık o uyuyor.. Fakat daimi
Endişeler ona vehimler verir
Her an beklediği korkunç ihanet,
Her an onu yeyip yeyip bitirir.
Bazan bir hışırtı, bazan fısıltı,

Bazan garip sesler gelirdi ona;
 Mânasız seslere, boş hışırtıya
 Bir an aldanarak hem her yana
 Bakardı sapsarı, korkak bir yüzle
 Ve titrerdi her an ürperişlerle..
 Fakat her şey dalmış uykuya şimdi,
 Yalnız ruh okşayan o çeşmelerin
 mermer dehlizinden çıkan sesleri,
 Yankılar yaparak yükseliyordu.
 Sevgili gülünden hiç ayrılmayan
 Bûlbûller sevimli nâmeleriyle
 Bu sâkin gecede ötüşüyordu.
 Muhteşem koroyu dinledi Hadım,
 Bir süre dinledi.. Yeniden onu
 Sarmıştı şiddetle ağır bir uyku.

İhtişamlı Şarkın gece süsleri
 Ne kadar şâhâne ve ne sevimli
 Gecelerin muhteşem saatlerini
 Ne güzel geçirir İslâm âlemi!
 Onların neşeli, şen evlerinde
 Ve büyüleyici bahçelerinde
 Ve sessizliğinde Haremlerinin
 İhtişamlar, azametler görünür,
 Ayın o sihirli ışıklarında
 Gizlilik içinde herşey burada
 İhtirash ilhamlara bürünür.

Kadınlar uyumuş Haremde şimdi
 Hâlâ uyumuyor idi birisi.
 Nefesini kısıp da doğruluyor,
 Açıyor kapıyı hemen süratle
 Yavaş adımlarla sessiz gecede
 Yürüyor yürüyor durmadan böyle..
 Önünde ak saçlı saray Hadımı,
 Tedirgin, şüpheli bir uykudadır,
 Hiç acıma bilmez bir kalbi vardır.
 Ve uykusu hain ve aldatıcıdır.
 Geçiyor yanından hayal misâli,
 Yürüyor görünmez bir varlık gibi..

Durmuştu bir kapı önünde şimdi
 Titreyen eliyle sağlam kilidi
 Sarsarak giriyor hemen içeri.
 Hayret gözleriyle baktı etrafa
 Baktı ve sarsıldı gizli korkuyla:
 İçerde bir kandil mahzun ışıkla
 Aydınlık veriyor Meryem Ana'nın
 Günahsız, mukaddes, üzgün resmine,
 Ve yanında duran o kutsal haç'a
 O yüce sevginin alâmetine..
 Bunlar karşısında ey Gürcü kıızı
 Bunlara yakınlık hissi, bir sızı
 Gibi belirmiştir senin kalbinde.
 Burda herşey sana bütün maziyi
 Dile getirmiştir bir an içinde.

Uyuyor prenses şu an önünde,
 Kızlık uykusunun sıcaklığı ile
 Yanakları hâre hâre yüzünde.
 O göz yaşlarının taze izine
 Aydınlık veriyor mahzun gülüşü;
 Sanki ay muttasıl bütün sihrîyle
 Yağmurun insafsız damlalarından
 Ağrıyan üzgün, güzel çiçeğe
 Saçıyor can veren ılık durmadan
 Göklerden bir melek inmişti sanki
 Uyuyor esrarlı bir halde şimdi.
 O üzgün gözleri sâkin uykuda,
 Ağlıyor zavallı bu tutsak kıza...
 Ey güzel Zarema ne oldu sana?
 Göğsü kederinden daralıyordu.
 Elinde olmadan bükülüp dizi
 İnliyor, titriyor, yalvarıyordu:
 "—Ey güzel prenses, bana sen acı
 Ne olur reddetme ricalarımı!"
 Onun bu sözleri, inlemeleri
 Bu yalvarışları, bu hareketi,
 Bozdu sâkin uykusunu Marya'nın.
 Korkuyla uyanan Marya ansızın
 Karşısında bulmuştu bir yabancı.
 Şaşkınlık içinde ve helecanla

İSMAIL KAYNAK

Yerden kaldırarak diyordu ona:
 "Sen kimsin ki yalnız bu karanlıkta
 Bir gece selinin korkunçluğu ile
 Ne için şimdi sen geldin yanıma?!"
 "-Prenses Maria! Geldim sana ben
 Ne olur beni sen kurtar bu halden.
 İstikbal için ah tek ümit bana
 Bir tek ümit kaldı şu zavallıya.
 Mutluydum ben uzun zamandan beri
 Kaygusuz geçirdim bütün günleri.
 O mutluluğumun gölgesi şimdi
 Çekilip kayboldu, eriyip gitti.
 Yaşantım sönüyor, dinle sen beni!
 Ben bu ülkelerin kızı değilim.
 Uzaklardan, başka yerlerden geldim.
 Eski günlerimin hâtasının
 İzleri içimde derin, pek derin.
 Göklere yükselen o yüce dağlar,
 Dağlardan kaynayan o sıcak sular,
 Canlanır zihnimde vahşi ormanlar...
 Değişik düzenin, ananelerin
 Yaşıyor kalbimde hep hâtrası.
 Kapladı onların içimi yası.
 Fakat neden, nasıl hangi kaderle
 Terkettim doğduğum yerleri şimdi?
 Bilmem şu an yalnız sonsuz denizi
 Kıyıda bekleyen bir yelkenliyi
 Ve karşıma çıkan meçhul insanı
 Ve onun o korkunç hâtıralarını
 Naksetti ruhuma hem de derinden..
 Korku, keder nedir hiç bilmezdim ben
 Ayrılmadım aslâ sukûn içinden.
 Bu mahfuz Haremin gölgelerinde
 Bir çiçek misali açtım, yetiştim.
 Aşkımın bu ilk kez denemesini
 İtaatli kalbim ile bekledim;
 Arzuları gerçekleştiren kimseydim.
 Giray Han sulhun güzelliğiyle
 Başladı kanlı harbi hor görmeğe.
 Korkunç akınların artık yerine
 Gönül bağlamıştı o Haremine.
 Belirsiz bekleyiş ve tereddütle
 Hep sıralanmıştık Giray önünde.

O keskin, anlamlı bakışlarını
 Bir an sukûnetle çevirdi bana,
 Ve beni çağırdı hemen yanına.
 İşte o zamandan beri ikimiz,
 Sonsuz bir sarhoşluk içinde her an
 Teneffüs ederdik mutluluğu biz.
 Fakat hiçbir zaman ne bir iftira
 Ne de kıskançlığın acı azabı
 Ve can sıkıntısı bizleri aslâ
 Hiç düşürmemişti hiç mutsuzluğa..
 Çıktın karşısına onun Mariya,
 Senin güzelliğin şimdi Giray'a
 Dokunup kararttı sadık kalbini,
 Ve ihanet sardı bütün içini.
 Hiç dinlemez oldu ithamlarımı.
 Onun o şefkatli, ince yüreği,
 Yalvarışlarımı, ricalarını,
 Önemsemez oldu arzularımı.
 İçli duyguları, sevimlileri
 Hiç istemez oldu bıraktı geri..
 Biliyorum senin suçun yok bunda
 Sen bu işte günahsızsın Mariya.
 Yine de sen dikkat et sözlerime,
 Bu Haremde benim güzelliğime
 Görmüyorum rakip çıkan bir dilber.
 Bir tek yalnız ancak sen varsın bir sen!
 Sense benim için bir tehlikesin.
 Fakat ben ihtiras için doğmuşum,
 Benim gibi aslâ sen sevemezsin.
 Fakat niçin soğuk güzelliğinle
 Giray'ın kalbini böyle üzersin?
 Onu bana bırak, o yalnız benim!
 Ateşi yanıyor içimde daim
 Giray'ın bûğülü öpüşlerinin.
 Kalbinin en derin inancı ile
 Getirmişti bir aşk andını dile.
 Düşüncelerini, arzularını
 Benimkileriyle hep paylaşırdı.
 Onun ihaneti gerçekten beni
 Bir gün öldürecek yaşatmayacak,
 Belirsiz sonuca beni atacak..
 Ben, senin önünde böyle diz çöküp
 İnliyor, ağlıyor, yalvarıyorum.

Ve seni bu işte suçlandırmağa
Hakikaten kalben ben korkuyorum
Ne olur yeniden eski neş'emi,
Eski huzurumu geri ver bana
Geri ver bana sen o Gireyimi!
Buna hiç itiraz etme Mariya!
Nefret, rica, hüznün ne ile olsa
O senin aşkından görmez olanı
Soğut sen kendinden, bırak sen onu!
Yemin et Mariya, yemin et bana
Yemin et ne olur ben Zarema'ya!
Benim eski dinim senin dinindi,
Ben Kur'an uğruna burda dinimi
Unutmuş isem de annem yine de
Bu dini taşırdı her an kalbinde.
İşte bu din için yemin et bana
Yemin et Mariya sen Zarema'ya!
Ben mecbur kalırsam eğer Mariya
Öldürürdüm seni bir gün mutlaka...
Uсталıkla kama kullanırım ben,
Aslen Kafkaslıyım ben tanı sen!...

Bunları söyledi, kayboldu birden
Prenses korkmuştu onu takipten.
Suçsuz, mâsum kıza bu ihtirasın
Sert ve zalim dili yabancı geldi,
Onun için bu ihtiras sesleri
Anlamsız, acaip, garip şeylerdi..
Hangi gözyaşları, hangi ricalar
Kurtarırdı onu bu güç durumdan?
Nasıl bir âkıbet, nasıl bir kader
Bekliyordu onu, bilmez insan.
Yoksa genç yaşında daima böyle
Kalacak mıydı ki hep esarettte?
Tanrım! Keşke Giray bu zavallıyı
Unutsaydı ücrâ bir mahpesinde!
Ya da beklenmeyen bir ölüm onun
Acı günlerini artık bitirsel!
O zaman Mariya neş'e içinde
Bu üzüntü dolu fani dünyaya
Hiç çekinmeksizin ederdi veda.
Artık hayatının güzel günleri
Bıtmıştı, dönmezdi bir daha geri.

ne yapsın bu çöl misali dünyada?
Bekliyorlar onu şimdi semada,
Huzur kucağına her an orada..
İçli gülüşlerle durmadan onlar
Marya'yı oraya çağırıyorlar..(5)

Sukûnlu bir zaman geçti sarayda
Yok idi Haremde artık Mariya.
Yaşantısı birden sukûna erdi,
Çok özlem duyduğu öbür dünyaya
Melekler misali ışıklar verdi.
e oldu ki ona gitti mezara,
Bunun nedenleri hangi şeylerdi?
Ümitsiz tutsaklık mıydı acaba?
Hastalık mı yoksa bir felâket mi?
Kim bilir.. Sevimli, şirin Mariya
Yok artık şimdi o, yok bu sarayda.
İssiz ve hüznünlü olmuştu saray
Terketmişti artık Haremi Giray.
Tatar ordusuyla şimdi azgın Han
Akınlar yapıyor birçok ülkeye.
Korkunç savaş kasırgası içinde!
Asık yüzü kana susamış gibi
Uçarak gidiyor zafer peşinde.
Fakat onun o yararlı kalbinde
Ümitsiz hislerin gizli ateşi,
Alev alev olmuş yanıyor şimdi.
Bu korkunç, amansız çarpışmalarda
Kılıç kullanırken bazı anlarda
Birdenbire hareketsiz kalıyor
Ve çılgınca etrafına bakıyor.
Sanki korku ile dolmuş gibi o,
Ürperti içinde solmuş gibi o,
Hep kendi kendine söyleniyor..
Sonra bir sel gibi iki gözünden
dereler dolusu yaşlar akıyor.
Artık unuttuğu ve terkettiği
Güzel Harem ondan uzakta idi.
Kadınlar orada üzüntü dolu
Bir hayat yaşıyor soğuk Hadımla

Ve onların güzel yaşantıları
Sönüyor Hadımın emri altında.
O menhus Gürcü kız uzun zamandır
Artık görünmüyor aralarında.
Sağır gözcüleri saklı Haremin
Vahşi ve amansız sulara onu
Çılgınca boğarak yok etmişlerdi.
Marya'nın öldüğü geceden sonra
Onun da azabı sukûna erdi.
Nasıl bir suç işlediyse işlesin
Cezası acıklı, ağır ve hazin..

Giray Han amansız akınlarıyla
Kafkas'ın o güzel ülkelerini
Sukûn içindeki Rus köylerini
Yakıp Tavrida'ya dönmüştü geri.
Sarayın en ücrâ bir köşesinde
Yaptırmış mermerden güzel bir çeşme.
Ve bir haç 6) duruyor onun üstünde,
İslâm alâmeti bir hilâl ile.
Pek garip, cür'etli hareketi bu,
Hatalı ve âciz cehaleti bu.
Üzerinde duruyor bir yazıtı
Yıllardan beri hiç bozulmamıştı.
Yabancı görünen bu çizgilerin
Mermer yapısından sızıyor sular;
Sanki soğuk göz yaşları buradan
Akıyor akıyor her an durmadan..
Kederli günlerinde bir annenin
Savaşta vurulan oğluna nasıl
Ağlayıp sızlarsa, ahlar çekerse
Bütün genç kızları bu güzel kentin
Ünlü efsaneyi ezberlemişler,
Ve bu hazin âbideye de onlar
"Gözyaşı Çeşmesi" adı vermişler.

Ayrıldım bir zaman kuzey ülkeden
Uzak ~~kahraman~~ birçok ziyafetlerden,
Derin bir uykuya dalan köşküyle
Şimdi unutulmuş Bahçesaray'ı,
Ve sessiz geçitler içinde saklı

"BAHÇESARAY ÇEŞMESİ"

Dolaştım bu güzel mıntıkaları.
Milletler kamçısı bu müthiş Tatar
Yaptıktan sonra da korkunç akınlar,
Zengin bir yaşantı ile burada
Sefalar sürerek hep eğlenirdi.
Şimdi bomboş kalan bu daireler
Güzel çiçeklerle süslü bahçeler
Duyarak yaşıyor halâ bugün de
Eski ihtişamlı havayı yer yer.
Güller açılıyor, sıcıyor sular,
Uzanırken yeşil yeşil asmalar,
Duvarlarda yanar altın yaldızlar.
Sabırla kehribar tesbih çekerek
Ömürleri geçen genç güzellerin
Ah çekip ardında bekledikleri
Görmüştüm yıpranmış o kafesleri.
Muhteşem Hanların son mekânını,
Seyrettim onların mezarlığını.
Mermer sarıklarla süslenmişlerdi..
Sanki her an bana bu taş sütunlar
Yazılı sonuç'un vasiyetini
Gizli bir dil ile açıklıyorlar.
Nereye gizlendi o Hanlar şimdi?
Nerede o mahfuz, muhteşem Harem?..
Her taraf sessizlik içinde bu dem.
Değişen bu tablo önünde şimdi.
Gönül bunlar ile dolu değildi.
Fısıkiye sesleri, gül kokuları
Bilinmez, nedensiz bir dalgınlığa
Çekip sürüklüyor her an insanı..
Bilmem niçin, neden, hangi sebeble
Çırpınıp duruyor şu anda kalbim,
Belirsiz heyecan içinde benim?
Fakat birden uçan gölge misali
Görünüp kayboldu bir kız hayali..

.....
Bu gerçek, bu hayal, bu gölge kimin?
Kimindi bu güzel görüntü kimin?
O, öyle bögülü bir hayaldi ki
Ondan uzaklaşmak mümkün değildi..
Mariya'nın temiz ruhu muydu bu?
Yoksa Zarema'nın hayaleti mi?
Kıskançlık saçarak bütün her yana
Dolaşıp duruyor bu hoş Haremi?!

ISMAIL KAYNAK

Ben şu an o güzel tatlı bakışı,
Tanrısal olmayan bir güzelliği
Tahaylül ediyor, hatırlıyorum.
Hayalimin ona yöneldiğini,
Duyuyor, anlıyor ve görüyorum.
Bu sürgün yaşantım içinde onu
Azaplar çekerek düşünüyorum.
Yeter çılgın şair, sus artık yeter!
Kalbinden boş yere saçma kederler.
Bu talihsiz aşkın neticesinde
Kaldı sana yalnız kabuslu düşler.
Uyan sen ey dalgın bakışlı mahpus!
Ne zamana kadar bu zincirlerin
Tutsağı olarak bekleyeceksin?
Ve daha ne kadar coşkun şiirinle
Ruhunun bitmeyen ilhamlarını
Dünyaya anlatıp bildireceksin?
Ey müziere âşık, sulh sever şair,
Aşkına, şanına, ününe dair
N'en varsa unutup güzel Salgır'ın (7)
Neş'eli ve canlı kıyılarına
Ne zaman yeniden kavuşacaksın?
Gizli hâtıralar yuvası yere
Şirin kıyıda o tepelere
Ne zaman tırmanıp da çıkacaksın?
Ah o Tavrıda'nın dalgaları da
Benim hasret dolu bakışlarıma
Neş'eler katacak her an daima.
Ey füsunlu ülke, gözler sevinci!
Orda herşey canlı, eğlendirici.
Yemyeşil tepeler, zümrüt ormanlar,
Bağlar yâkut renkli veya vadiler
O coşan kaynaklar, yeşil kavaklar
Ve onların tatlı serinlikleri
Hepsi de insanın ruhunu okşar.

Sabahın o sessiz saatlerinde,
Dağların sırtında, kıyı boyunda
Sürünce alışkan atını yolcu
Taptaze yeşillik içinde bir su,
Ayudağ'ın (8) kayaları yanından
Kendini gösterip sesler verince,
Kamçılar yolcunun hissini her an
Tabiat şahane güzelliğiyle.

Ek 4

Kırım Hanlarının Hanlık Süreleri

1. I. Hacı Geray Han (1456-1466)
2. I. Mengli Geray Han (1467-1474, 1475-1476, 1478-1514)
3. I. Muhammed Geray Han (1514-1523)
4. I. Gazi Geray Han (1523-1524)
5. I. Saadet Geray Han (1524-1532)
6. I. İslâm Geray Han (1532)
7. I. Sahib Geray Han (1532-1551)
8. I. Devlet Geray Han (1551-1577)
9. II. Mehmet Geray Han (1577-1584)
10. II. İslâm Geray Han (1584-1588)
11. II. Bora Gazi Geray Han (1588-1596, 1596-1608)
12. Feth Geray Han (1596)
13. Tohtamış Geray Han (1608)
14. I. Selâmet Geray Han (1608-1610)
15. Canbek Geray Han (1610-1623, 1624, 1627-1635)
16. III. Mehmet Geray Han (1610, 1623-1627)
17. İnayet Geray Han (1635-1637)
18. I. Bahadır Geray Han (Rezmi) (1637-1641)
19. IV. Mehmet Geray Han (1641-1644, 1654-1666)
20. III. İslâm Geray Han (1644-1654)
21. Âdil Geray Han (1666-1671)
22. I. Selim Geray Han (1671-1678, 1684-1691, 1692-1699, 1702-1704)
23. Murad Geray Han (1678-1683)
24. II. Hacı Geray Han (1682-1684)
25. II. Saadet Geray Han (1691)
26. Safa Geray Han (1691-1692)
27. II. Devlet Geray Han (1699-1702, 1708-1713)
28. III. Gazi Geray Han (1704-1707)
29. I. Kaplan Geray Han (1707-1708, 1713-1716, 1730-1736)
30. Kara Devlet Geray Han (1716-1717)
31. III. Saadet Geray Han (1717-1724)
32. II. Mengli Geray Han (1724-1730, 1737-1740)
33. II. Feth Geray Han (1736-1737)
34. II. Selâmet Geray Han (1740-1743)
35. II. Selim Geray Han (1743-1748)
36. Arslan Geray Han (1748-1756, 1767)
37. Halim Geray Han (1756-1758)
38. Kırım Geray Han (1758-1764, 1768-1769)
39. III. Selim Geray Han (1764-1767, 1770-1771)
40. Maksud Geray Han (1767-1768, 1771-1772)
41. IV. Devlet Geray Han (1769-1770, 1775-1777)
42. II. Kaplan Geray Han (1770)
43. II. Sahib Geray Han (1772-1775)
44. Şahin Geray Han (1777-1782, 1783)
45. II. Bahadır Geray Han (1782-1783)
46. Şehbaz Geray Han (1787-1789)
47. Baht Geray Han (1789-1792)

Tokay - Tivur

Öreng - Timur (Orun - Timur)

Sarıca

Kınçek (Kınçek)

Tokatlı Hoca

Toktamış
(Altın-Ordu hanı)Uluğ Muhammed
(Altın-Ordu hanı ve Kazan
hanlığı kurucusu)

Baş - Timur

Devlet-Berdi
(as.-y.k. 1427)

Gıyaseddin

Hacı Giray

Canay (Cihân) Giray

1. (? -1456)
2. (1456-1466)

Öz-Timur

Kıldış (Kıldı-Bay?)

Mengli Giray kızı Devletyar

Nür-Devlet

Haydar

Kutluğ Zaman

1. (1467-1474)
2. (1475-1476)
3. (1478-1514)Nür-Devlet
(1. 1466-1467)
(2. 1474-1476)
(3. 1476-1478)

Mübârek Giray

Mahmud Giray

Şafâ Giray (Kazan hanı)

Yökük Giray

Şahib Giray I.

50

Emin Giray

(kalğay)

Ötemiş Giray

(Kazan hanı)

Yökük Giray

(kalğay)

Şahib Giray I.

50

Emin Giray

(kalğay)

Ötemiş Giray

(Kazan hanı)

Yökük Giray

(kalğay)

Şahib Giray I.

50

Emin Giray

(kalğay)

Ötemiş Giray

(Kazan hanı)

Yökük Giray

(kalğay)

Şahib Giray I.

50

Emin Giray

(kalğay)

Ötemiş Giray

(Kazan hanı)

Yökük Giray

(kalğay)

Şahib Giray I.

50

Emin Giray

(kalğay)

Ötemiş Giray

(Kazan hanı)

Yökük Giray

(kalğay)

Şahib Giray I.

50

Emin Giray

(kalğay)

Ötemiş Giray

(Kazan hanı)

Yökük Giray

(kalğay)

Şahib Giray I.

50

Emin Giray

(kalğay)

Ötemiş Giray

(Kazan hanı)

Yökük Giray

(kalğay)

Şahib Giray I.

50

Emin Giray

(kalğay)

Ötemiş Giray

(Kazan hanı)

Yökük Giray

(kalğay)

Şahib Giray I.

50

Emin Giray

(kalğay)

Ötemiş Giray

(Kazan hanı)

Yökük Giray

(kalğay)

Şahib Giray I.

50

Emin Giray

(kalğay)

Ötemiş Giray

(Kazan hanı)

Yökük Giray

(kalğay)

Şahib Giray I.

50

Emin Giray

(kalğay)

Ötemiş Giray

(Kazan hanı)

Yökük Giray

(kalğay)

Şahib Giray I.

50

Emin Giray

(kalğay)

Ötemiş Giray

(Kazan hanı)

Yökük Giray

(kalğay)

Şahib Giray I.

50

Emin Giray

(kalğay)

Ötemiş Giray

(Kazan hanı)

Yökük Giray

(kalğay)

Şahib Giray I.

50

Emin Giray

(kalğay)

Ötemiş Giray

(Kazan hanı)

Yökük Giray

(kalğay)

Şahib Giray I.

50

Emin Giray

(kalğay)

Ötemiş Giray

(Kazan hanı)

Yökük Giray

(kalğay)

Şahib Giray I.

50

Emin Giray

(kalğay)

Ötemiş Giray

(Kazan hanı)

Yökük Giray

(kalğay)

Şahib Giray I.

50

Emin Giray

(kalğay)

Ötemiş Giray

(Kazan hanı)

Yökük Giray

(kalğay)

Şahib Giray I.

50

Emin Giray

(kalğay)

Ötemiş Giray

(Kazan hanı)

Yökük Giray

(kalğay)

Şahib Giray I.

50

Emin Giray

(kalğay)

Ötemiş Giray

(Kazan hanı)

Yökük Giray

(kalğay)

Şahib Giray I.

50

Emin Giray

(kalğay)

Ötemiş Giray

(Kazan hanı)

Yökük Giray

(kalğay)

Şahib Giray I.

50

Emin Giray

(kalğay)

Ötemiş Giray

(Kazan hanı)

Yökük Giray

(kalğay)

Şahib Giray I.

50

Emin Giray

(kalğay)

Ötemiş Giray

(Kazan hanı)

Yökük Giray

(kalğay)

Şahib Giray I.

50

Emin Giray

(kalğay)

Ötemiş Giray

(Kazan hanı)

Yökük Giray

(kalğay)

Şahib Giray I.

50

Emin Giray

(kalğay)

Ötemiş Giray

(Kazan hanı)

Yökük Giray

(kalğay)

Şahib Giray I.

50

Emin Giray

(kalğay)

Ötemiş Giray

(Kazan hanı)

Yökük Giray

(kalğay)

Şahib Giray I.

50

Emin Giray

(kalğay)

Ötemiş Giray

(Kazan hanı)

Yökük Giray

(kalğay)

Şahib Giray I.

50

Emin Giray

(kalğay)

Ötemiş Giray

(Kazan hanı)

Yökük Giray

(kalğay)

Şahib Giray I.

50

Emin Giray

(kalğay)

Ötemiş Giray

(Kazan hanı)

Yökük Giray

(kalğay)

Şahib Giray I.

50

Emin Giray

(kalğay)

Ötemiş Giray

(Kazan hanı)

Yökük Giray

(kalğay)

Şahib Giray I.

50

Emin Giray

(kalğay)

Ötemiş Giray

(Kazan hanı)

Yökük Giray

(kalğay)

Şahib Giray I.

50

Emin Giray

(kalğay)

Ötemiş Giray

(Kazan hanı)

Yökük Giray

(kalğay)

Şahib Giray I.

50

Emin Giray

(kalğay)

Ötemiş Giray

(Kazan hanı)

Yökük Giray

(kalğay)

Şahib Giray I.

50

Emin Giray

(kalğay)

Ötemiş Giray

(Kazan hanı)

Yökük Giray

(kalğay)

Şahib Giray I.

50

Emin Giray

(kalğay)

Ötemiş Giray

(Kazan hanı)

Yökük Giray

(kalğay)

Şahib Giray I.

50

Emin Giray

(kalğay)

Ötemiş Giray

(Kazan hanı)

Yökük Giray

(kalğay)

Şahib Giray I.

50

Emin Giray

(kalğay)

Ötemiş Giray

(Kazan hanı)

Yökük Giray

(kalğay)

Şahib Giray I.

50

Emin Giray

(kalğay)

Ötemiş Giray

(Kazan hanı)

Yökük Giray

(kalğay)

Şahib Giray I.

50

Emin Giray

(kalğay)

Ötemiş Giray

(Kazan hanı)

Yökük Giray

(kalğay)

Şahib Giray I.

50

Emin Giray

(kalğay)

Ötemiş Giray

(Kazan hanı)

Yökük Giray

(kalğay)

Şahib Giray I.

50

Emin Giray

(kalğay)

Ötemiş Giray

(Kazan hanı)

Yökük Giray

(kalğay)

Şahib Giray I.

50

Emin Giray

(kalğay)

Ötemiş Giray

(Kazan hanı)

Yökük Giray

(kalğay)

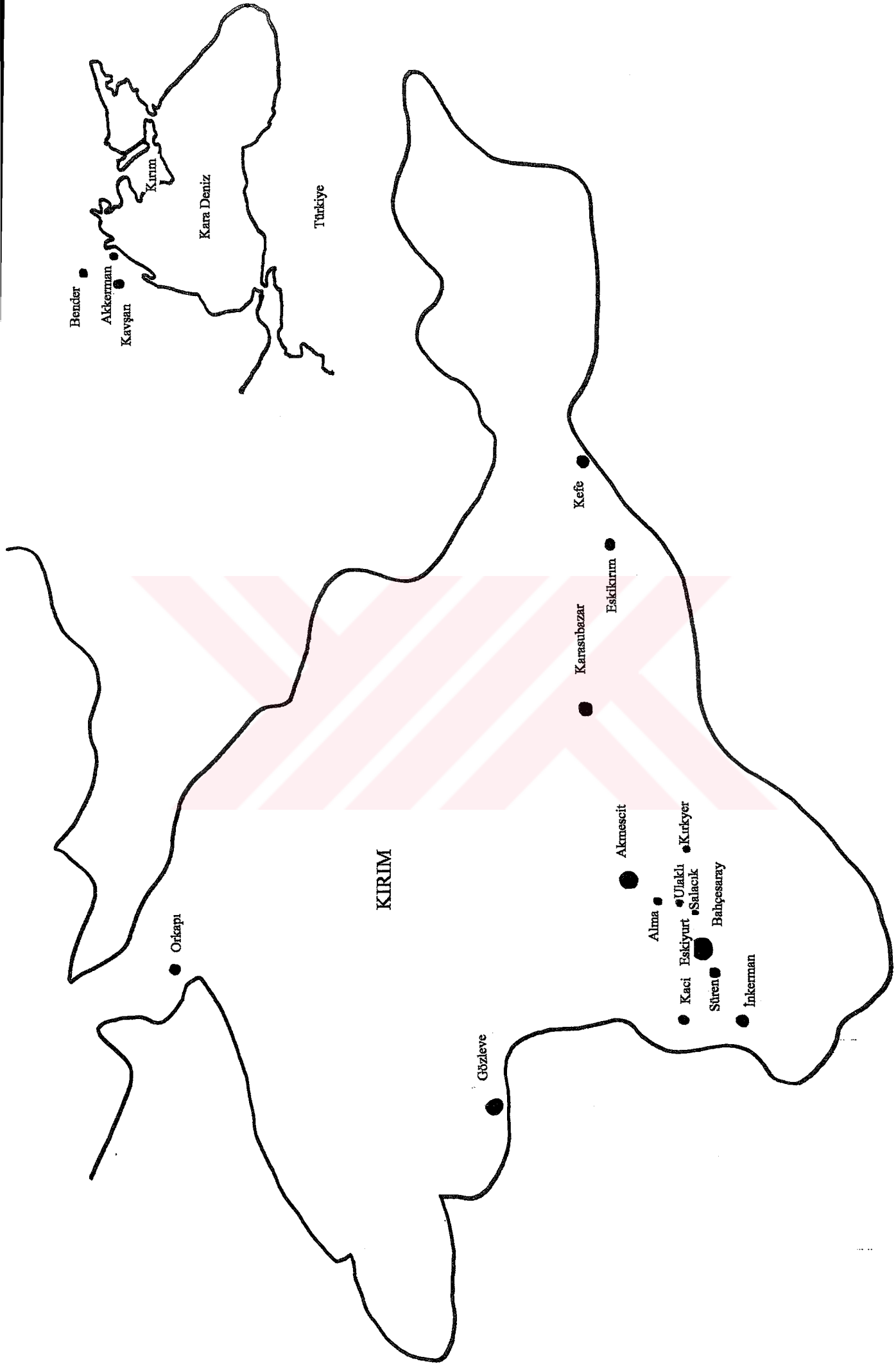
Şahib Giray I.

50

Emin Giray

(kalğay)

Ötemiş Giray

KIRIM

Gözleve

Orkapı

Kefe

Karasubazar

Eskikırım

Akmescit

Alma

Kırkıyer

Ulaklı

Salacık

Kacı Eskiyyurt

Bahçesaray

Siren

İnkerman

Bender

Akkerman

Kavşan

Kırım

Kara Deniz

Türkiye

Özgeçmiş

Nicole Kaçal-Ferrari 1969 yılında İsviçre'nin Alman bölgesinde doğdu. Fen lisesini bitirdikten sonra Lausanne (Lozan) Üniversitesi'ne girdi. Sanat Tarihi, Alman Dil ve Edebiyatı ve Fransızca bölümlerinden 1994 yılında mezun oldu. Aynı sene İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü'nde yüksek lisansa başladı. "Kırım Hanları'nın İmar Faaliyeti ve Mezar Taşları" başlıklı tezi 1998'de kabul edildi. 1998 senesinden beri doktora çalışmasını sürdüren Nicole Kaçal-Ferrari Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'ne Kırım ile ilgili maddeleri yazmaktadır. Kırım'daki Türk Sanatı ile ilgili, değişik dergiler yayınlanmış makaleleri ve sunulmuş tebliğleri mevcuttur.

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI

146688

Doktora Tezi

BAHÇESARAY'DAKİ HANSARAY'IN
YERLEŞİM DÜZENİ VE MİMARİSİ

II. CİLT
(GÖRSEL MALZEME)

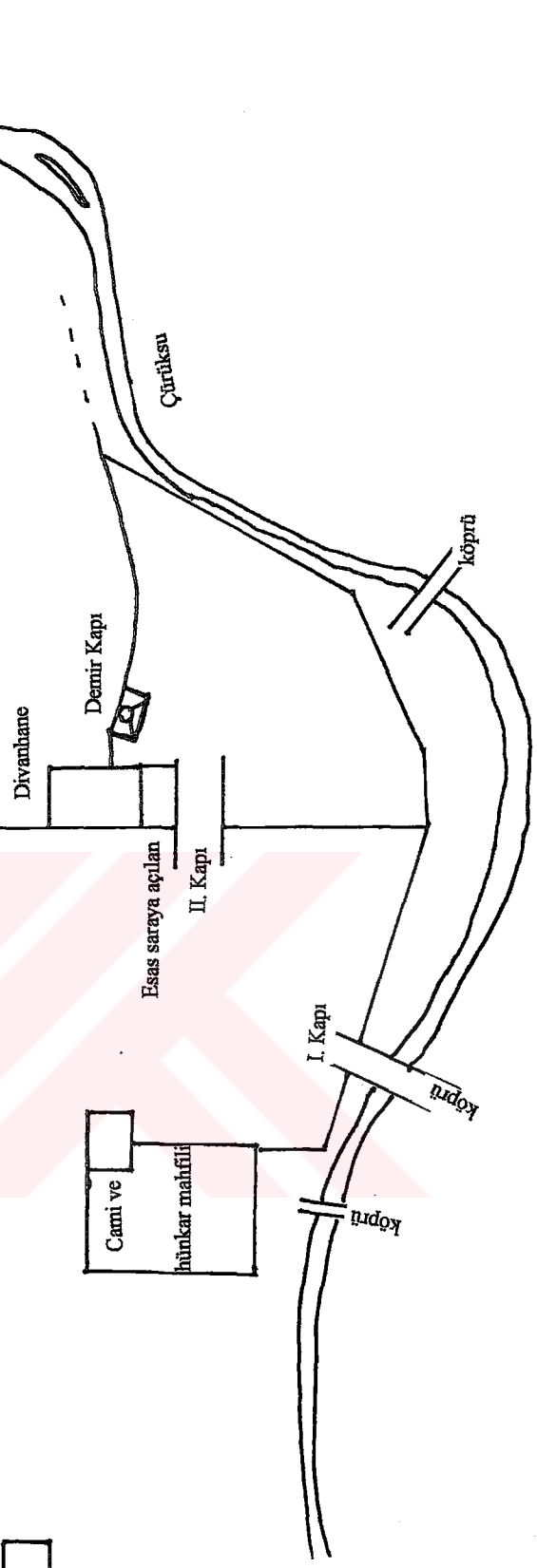
Nicole Kañal-Ferrari
2502980088

146688
2. cilt

Tez Danışmanı: Prof. Dr. M. Baha TANMAN

İSTANBUL-2004

(Dr. A. Süheyl Ünver)

Şematik olarak Hansaray'ın bugünkü düzeninde I. Sahib Geray Han dönemi genel yerleşim planı.

Şekil 2: XVII. yüzyılda Beschreibung ve EÇ'ye göre Hansaray'ın yerleşim düzeni

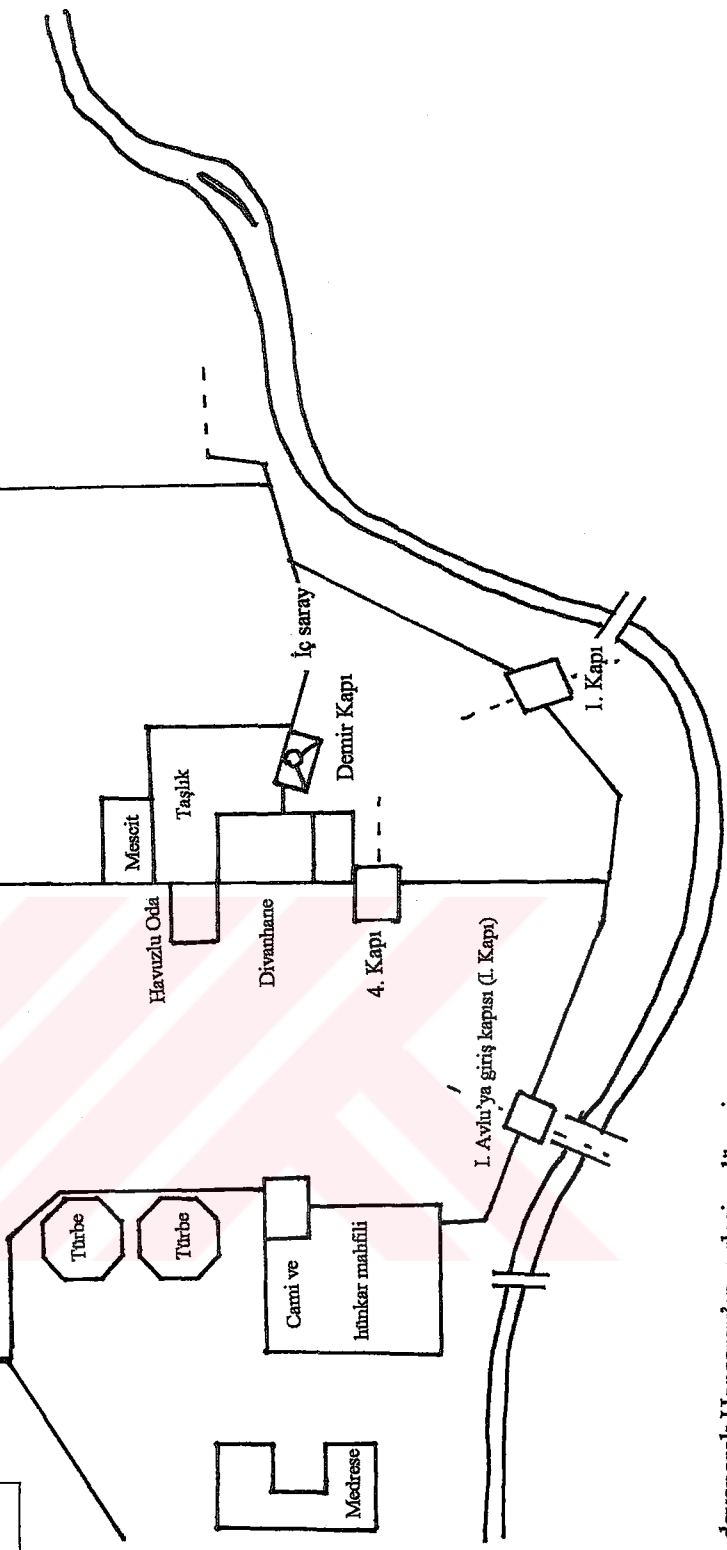
İç sarayın dört kapısı:

1. Kapi: Darbhane kapısı, sarayın kuzey tarafında; bu bölgede kiler, mutfaklar, darbhane ve hizmetlilerin kaldıkları binalar.

2. Kapi: Bahçe kapısı güneydedir, saray bahçeleri sarayın güney, güney-doğu kısmında yer almaktadır.

3. Kapi: Eski görünüş kapısı: kible tarafındadır.

4. Kapi: Yeni görünüş kapısı, I. Avlu'ya bakan yeni görünüşün yanında olması gerekir. Kapi güzel bir avluya (bahçeye) açılır ve Harem kapısına doğru yönelir.

Şekil 2: XVII.yy'da ER ve EÇ'ye dayanarak Hansaray'ın yerleşim düzeni:

1. Plan

(Eldem, Hastie. Plandaki adlandırmalar bize aittir.)

Avlular

I. Avlu, II. Avlu (Elçiler Avlusu), Mutfak Avlusu, I. Harem Bahçesi, II. Harem Bahçesi, III. Harem Bahçesi, IV. Harem Bahçesi, Fırın Avlusu.

Zemin Kat

1. Çürüksu üzerinden saraya giden taş köprü.
2. I. Kapı, saraya esas giriş. Sağda kapıcılar dairesi.
3. Sağ kanat odalar (misafirhane), zemin kattaki depo, sol kanattaki alt üst odalar. (Üst katı günümüzde müzenin büroları olarak kullanılmaktadır).
4. II. Kapı.
5. Hancamii, yanında hazire; hazirede biri açık, üç tane türbe.
6. Harem bahçelerine açılan kapı, Seyir Köşkü, kapıcılar dairesi.
7. Arka bahçelere açılan kapı.
8. Ahırlar, hizmetli bölümleri, koğuşlar.
9. Havuzlu Oda.
10. Taşlık (Çeşmeli Avlu). Potyomkin tarafından yaptırılan merdiven.
- 10a I. Kaplan Geray Han (Altın) Çeşmesi
- 10b Gözyaşı Çeşmesi.
11. Mescit.
12. Divanhane.
13. Revak (revaklı sofa).
14. Hizmetli odaları ve depolar.
15. Mutfak Avlusu'na açılan kapı, çeşme.
16. Maiyet koğuşları ve odalar.
17. II. Harem Bahçesi ve içindeki binalar (Rus dönemindeki yıkımdan önce).

17a Yazlık Kameriye.

17B. Hamam.

18. Bugün ayakta olan Harem Köşkü.

19. Şahin Kulesi.

20. Revaklı Köşk.

20A III. Harem Bahçesi'ndeki hamam kalıntısı (Eldem'de çeşme).

21. IV. Harem Bahçesi'nde bir bina.

22. Fırın Avlusu.

23. II. Selâmet Geray Köşkü ve ek binaları.

24. Üstü sundurmalı Demir Kapı.

25. Harem Ağaları Dairesi.

26. Arka bahçedeki sarnıç (havuz).

27. Dilara Bikeç Türbesi.

28. İmam Evi, zemin katta şadırvan.

29. I. Avlu'nun dağ tarafındaki kapısı.

Birinci Kat

4. Kafesli çıkma.

9. Meyveli (Altın) Oda.

10. L şeklinde sofa, iki tane sedirli direklik.

11. Kahve Odası.

12. Divanhane ve kuzey tarafındaki kafesli balkon.

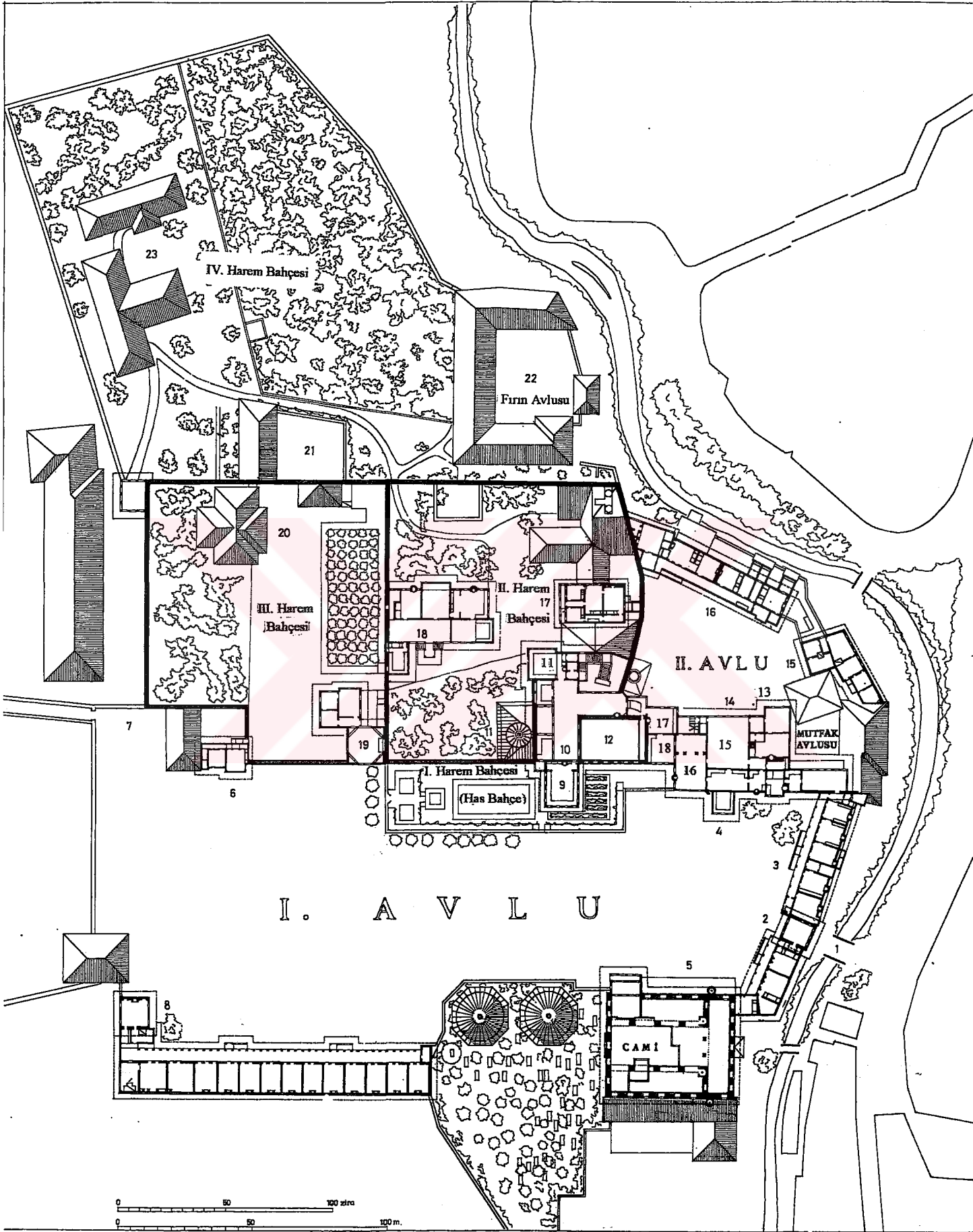
13. ve 14. Kuzey-Batı Kanadı.

15. Yemek odası.

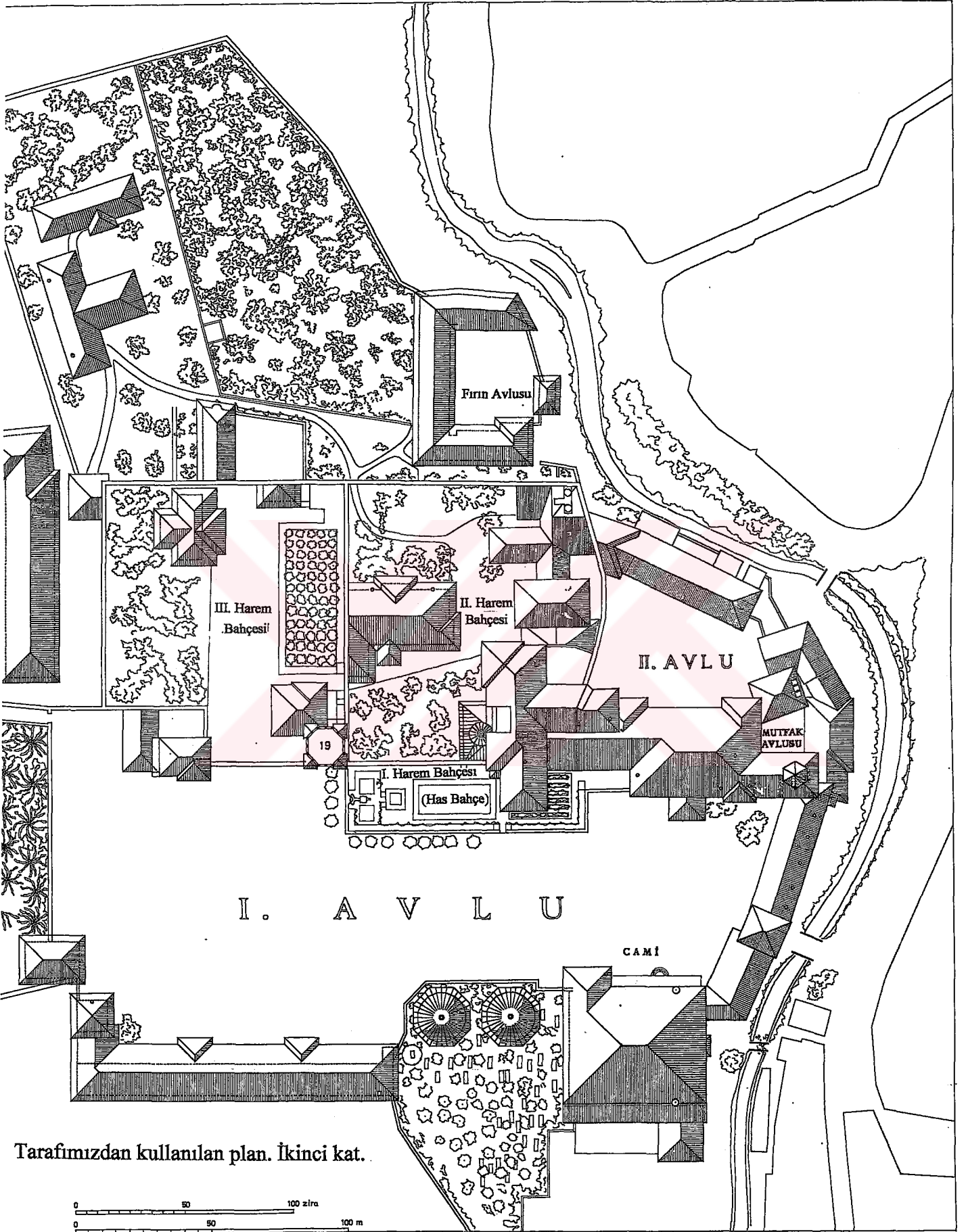
16. Kabul Odası.

17. Ocaklı oda (Mariya Pototska'nın odası)

18. Kafesli balkonun önündeki oda.

Tarafımızdan kullanılan plan. birincikat.

Tarafımızdan kullanılan plan. İkinci kat.